

Ф І Л О Л О Г І Я

УДК 821.161.1

**МУЗИКА В ХУДОЖНЬОМУ СЛОВІ: ЛІТЕРАТУРНО-МУЗИЧНІ
КОРЕЛЯЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.**

В. А. Просалова

Реферат. У статті на матеріалі української поезії межі ХІХ – ХХ століть простежується взаємозближення музики і літератури, виявляються численні літературно-музичні кореляції, що підтверджують тенденцію до взаємозбагачення різних видів мистецтва і продуктивність авторських пошуків у цьому напрямку. На основі запропонованих зарубіжними вченими класифікацій здійснюється систематизація літературно-музичних кореляцій в українській поезії зазначеного періоду.

Ключові слова: літературно-музична кореляція, вербальна музика, словесна музика, фоніка, ритм, алітерація, асонанс.

Взаємопроникнення, за Оскаром Вальцелем, взаємне висвітлення мистецтв – явище дуже давнє, зумовлене, з одного боку, первісним синкретизмом, з іншого – необхідністю збагачення зображальних і/ чи виражальних можливостей мистецтва і подолання меж між його різновидами, що стримують процеси взаємного зближення. Ще В. Шеллінг виношував ідею «мистецтва всіх мистецтв», яке б пододало крайнощі окремих і об'єднало б усі його види.

Взаємозбагаченню мистецтв, безперечно, сприяла праця багатогранно обдарованих особистостей, які одночасно реалізували себе у кількох сферах: малювали словом і пензлем, як, наприклад, Дж. Раскін, У. Морріс, У. Пейтер, Л. Керролл, О. Вайлд, А. Руссо, Т. Шевченко, Я. Івашкевич, В. Винниченко, Б. Лепкий, О. Довженко та багато інших; або передавали музику поетичного слова, як А. де Мюссе, Ш. Бодлер, А. Рембо, П. Верлен, а вслід за ними – О. Олесь, В. Пачовський, М. Вороний, Г. Чупринка, П. Тичина та інші українські поети. Міжмистецький інтеракціонізм зумовлювався інтуїтивно-асоціативним типом їхнього світовідчуття, винятковою чутливістю, постійним прагненням до найповнішої самореалізації.

На рубежі ХІХ – ХХ століть музика, що відзначалася здатністю навіювати почуття, безпосередньо передавати настрої та переживання, набула статусу одного з провідних видів мистецтва. Її навіть розглядали як своєрідний універсальний засіб комунікації. «Найперше музика у слові», – проголосив, відбиваючи ці тенденції, поет-символіст Поль Верлен, що знайшов чимало прихильників в українській літературі.

Музика і література – це самодостатні види мистецтва, що мають, безперечно, спільні ознаки і виявляють (особливо лірика) тенденцію до взаємозближення. Лірика, як підтверджує етимологія цього слова, музична за своїм походженням, адже її назва виникла від назви музичного інструмента. Ліричний рід літератури відзначається експресивністю, автопсихологічністю, здатністю відтворювати динаміку настроїв, навіювати почуття. Ліричний образ, як і музичний, розрахований на слухове сприйняття. Проте література оперує словом, що має значні зображально-виражальні можливості, а музика – звуком. «Музика на основі узагальнення і обробки інтонацій людської мови виробляє свою мову, яка становить ієрархію рівнів: окремих звуків, звукосполучень, акордів, – характеризує специфіку цього виду мистецтва Ю. Борев. – Знакову, смисло-розрізнявальну роль у музиці відіграють також гучність, темп, ритм та інші елементи.

Із цих знаків складається музична фраза, яка є художнім висловлюванням, музичним образом, а їх система утворює музичний текст» [1, с. 331-332].

Художня література засвоювала властивості музики різними шляхами: інтерпретації музичних творів, їх вербального опису, запозичення музичної термінології (соната, рапсодія, симфонія, серенада та ін.), присвяти чи введення в словесний твір імен відомих композиторів, виконавців, звуконаслідування, внутрішнього римування тощо. Ще Кельвін С. Браун у монографії «Music and Literature: A Comparison of the Arts» («Музика і література. Порівняння мистецтв», 1948) виявив їх спільні структурні й жанрові елементи, відзначив численні музичні сліди в художній літературі.

Проблему літературно-музичних кореляцій, тобто зіставлення засобів передачі вражень, емоцій, смислів у літературі та музиці, розробляв також Стівен Пол Шер, який запропонував розмежовувати «словесну музику» (word music), що стосується музичності художнього слова, і «вербальну» (verbal music), яка ґрунтується на літературній репрезентації відомих чи вигаданих музичних творів, вербальному описі їх виконання чи суб'єктивного сприйняття. «Хоч вербальна музика може іноді досягати звуконаслідувального ефекту, – підкреслює дослідник, – вона ясно відрізняється від словесної музики (word music), яка спеціально прагне до літературної імітації звучання» [2, с. 149]. Словесна музика виявляється у мелодійності висловлювання, звуковій організації тексту, вербальна – в ословленому результаті емоційно-суб'єктивного сприйняття музичного твору.

Пізніше Альберт Гір («Literatur und Musik. Komparatistische Studien zu Struktur-analogien», 1995) вніс семіотичні корективи у класифікацію С. Шера на основі співвіднесення музичного і словесного знаків. Він порівнював словесну музику з функцією сигніфіканта, структурні паралелі – з функцією сигніфіката, вербальну музику – з функцією денотата, референта.

Ульріх Вайсштайн виділяє вісім видів міжмистецьких висвітлень, найважливішими з яких в обраному нами аспекті є насамперед такі: «твори мистецтва, які відображають та інтерпретують відповідну історію, а не є простою ілюстрацією до тексту»; «літературні твори з описом окремих витворів мистецтва»; «літературні твори, які створюють або літературно перетворюють зразки мистецтва»; «літературні твори, що передбачають спеціальні знання з історії мистецтв»; «синоптичні жанри (емблема)»; «літературні твори на ту саму тематику, що й твори мистецтва» [3, с. 380]. Рената Краукліс пропонує враховувати в літературно-музичних зв'язках апеляцію до семантики (відношення знака до того, що воно означає), синтактики (відношення знаків один до одного) і прагматики музики (відношення знаків до тих, хто їх сприймає, ними оперує). «Тема музики в літературі не вичерпується міжсеміотичною транспозицією з одного мистецтва в інше, – вважає дослідниця. – Літературний текст також апелює до різних філософських концепцій <...>, а також до семантики слів-сигналів (музика, наспів, звук, ритм, хор, скрипка та ін.), значення яких розширюється за рахунок літературного контексту» [4, с. 84]. Згадані слова-сигнали, звичайно, потребують чіткішої диференціації, що дозволить виявити їх функціональне навантаження у творах.

О. Рисак [5] зосередив увагу на термінологічних запозиченнях із теорії музики, як інструментовка, консонанс, дисонанс, симфонія, поліфонія, мелодія, каденція, що ввійшли в літературознавчий обіг. З іншого боку, музикознавство оперує поняттями з теорії літератури: хореїчний мотив, ямбічна фраза, драматургія тощо. Отже, відбувається взаємозбагачення понятійно-термінологічного апарату літературознавства та музикознавства.

Мета цієї статті – з урахуванням розроблених у зарубіжному літературознавстві теоретичних настанов і напрацювань російських (М. Каган, Ю. Лотман, Б. Кац, Л. Гервер, І. Борисова, Р. Краукліс) та українських учених (І. Франко, А. Волков, М. Ігнатенко, О. Рисак, О. Астаф'єв, І. Денисюк, Г. Клочек, Д. Наливайко, І. Жодані, М. Фока) простежити, якими шляхами здійснювалася вербалізація музичних вражень, як відбувалося засвоєння українськими поетами межі століть виражально-сугестивних

можливостей музики, як авторам вдавалося відтворити жанрові особливості музичних творів, досягти мелодійності звучання. У зв'язку зі складністю мети та значним обсягом емпіричного матеріалу усвідомлюємо відносність отриманих результатів, тому обмежимося лише найпоказовішими літературно-музичними кореляціями, які спостерігалися в українській ліриці зазначеного періоду, маючи на меті продемонструвати суголосність пошуків українських поетів тенденціям, що спостерігалися в цей час у європейських літературах.

Спочатку звернемо увагу на експліцитний рівень міжмистецької взаємодії, що виявився, зокрема, у відтворенні жанрових ознак музичних творів ліричними, свідомо винесених у заголовковий комплекс, що не раз акцентували такі поети, як С. Черкасенко (цикли «Романси», «Симфонія ночі», «Серенади»), В. Пачовський («Соната», «Соната терпіння», «Горішні акорди»), П. Карманський («Місячна соната»), Леся Українка («Романс») та інші автори межі століть. Апеляція до жанрових канонів музики дозволяла уподібнювати структуру ліричних текстів музичним, зближувати ці мистецькі сфери і верифікувати літературні засоби виражальності. Особливого значення набуває той факт, що в унікальності кожного окремого художнього тексту можна віднайти універсальні естетичні структури, притаманні різним видам мистецтва.

В. Пачовський, наприклад, назвав свій триптих «сонатою», цим самим, очевидно, підкреслював свідому імітацію жанрових ознак музичного твору, специфіка якого виявляється у протиставленні й розвитку двох тем, що набувають різної тональності, зумовленої несподіваним заміжжям коханої, яка віддала перевагу іншому. Жанрове визначення – соната – стає в цьому випадку маркером інтермедіального зв'язку з камерною інструментальною музикою, її багатим емоційним потенціалом, сугестивною силою. Як і в сонаті, мотив палкого кохання у триптиху зіставляється, а потім протиставляється настрою зрадженого юнака, який страждає і не може перебороти біль зради: «Цілувала і співала / Ревні сльози з віч моїх, / Та й випила мою душу, / Моє серце, сум і сміх!» [6, с. 305]. В останньому вірші триптиху подвійна тональність акцентується як на семантичному, так і на структурному рівнях. Композиція триптиху нагадує музичну структуру і тому відсилає його до творів подібної жанрової парадигми як у доробку поетів, що послуговувалися музичною термінологією, так і композиторів.

Однак проекція музичних жанрів не завжди знаходила належну художню реалізацію, лишаючись іноді бажаною, ніж належним чином вербально досягнутою. У циклі «Серенади» С. Черкасенка розкривається сила почуттів закоханого героя, який ладен сповідатися дівчині у своєму коханні всю ніч, переносючи свій стан на весь навколишній світ: «Од кохання нічка п'яна / Мліє в сні... / Встань, виходь, моя кохана: / Ще луна-тимуть до рана / Тут пісні» [7, с. 79]. Сила почуттів увиразнюється за допомогою алітерації, асонансів, проте екзальтованість, надмірна чутливість героя досить відчутні і призводять до багатослів'я та зайвих повторів.

На межі ХІХ – ХХ ст. українські письменники не раз зверталися до музичних інструментів: Леся Українка звіряла свої настрої фортепіано, О. Олесь – арфі, лірі, кобзі, Г. Хоткевич – бандурі, В. Самійленко – гітарі. У художньому світі цих та інших авторів закономірно озивалися музичні інструменти, на яких вони грали, актуалізувалася їх символіка. У Лесі Українки – це ліра, арфа, кобза, фортепіано («Сафо», «Сім струн», «Відгуки», «До мого фортепіано», «Єврейська мелодія»); у Г. Чупринки – ліра, кобза, флейта («Лірники», «Оркестр», «Останній звук моєї ліри...», «Давня кобза»); у В. Пачовського – рояль, арфа, труба, скрипка, сурма, сопілка, мандоліна («На гори, на гори...», «Я дрався на сам верх і падав від утоми...»); в О. Олесь – арфа, кобза, бандура, сурма, рояль («Порвалися струни на арфі...», «Плач, моя кобзо, невітшно ридай...»); у Б. Лепкого – трембіта, скрипка та інші. Справді цей набір музичних інструментів справляє враження великого оркестру, що виконує симфонію. Хоч перелік і не претендує на вичерпність, проте, на мою думку, переконує, що у згаданих авторів домінують струнні музичні інструменти: арфа, ліра, кобза та інші. Різниця між типами

музичних інструментів має важливе значення, адже, як стверджує Лариса Гервер [8], струнні й духові інструменти протиставляються як інструменти небесних і підземних богів, асоціюються, відповідно, з аполонівським і діонісійським первнями. Аполонівське, у свою чергу, викликає асоціації з порядком, мірою, ладом, гармонією. Введення у словесну тканину віршів назв музичних інструментів сприяло актуалізації їх символіки, розширенню асоціативного поля текстів, підключенню емоційно-виражальних ресурсів музики, сугестивному впливу на читача.

Перевага струнних музичних інструментів виразно простежується у Лесі Українки, для якої музична стихія була такою ж органічною, як і літературна. Поетеса навіть вірші в цикли «Сім струн», «Ритми» групувала за музичним принципом, тим самим розширюючи виражальні можливості слова, дбаючи про мелодійність його звучання. Ще М. Зеров звернув увагу на те, що в Лесі Українки «образ не панував над звуком і не попереджав його. Кожне явище відкривалося їй разом і як видіння, і як звук. І навпаки – скоріше звук викликав образи, мелодія в пам'яті відтворювала картину» [9, с. 384].

В основі циклу «Сім струн» – ноти музичної гами, сім струн, звучанню яких відповідає ритміко-фонічний візерунок ліричних віршів, інкрустованих асонансами, алітераціями. Поетеса цим ліричним циклом продемонструвала подібність музичної та поетичної комунікацій, у процесі яких змінюються адресати: Україна, немовля, фантазія, власне мистецьке «я», що пізнається у творчому акті, який невіддільний від процесу самопізнання, адже шляхом пізнання інших досягається глибше розуміння самого себе, своїх поривів. Лірика дає простір для автокомунікації, вербального відтворення свого душевного стану. Згадаймо, наприклад, не раз цитовані „Гетьте, думи, ви хмари осінні...”, що служать прикладом самоопеляції, необхідної для усвідомлення свого призначення.

З урахуванням слухового сприйняття лірики Леся Українка лишила вказівки щодо того, як мають звучати і сприйматися її вірші: „До” – урочисто, „Ре” – весело, „Мі” (як і належить колисковій) – заколисуюче і водночас застережливо («любо ти спатимеш, поки не знатимеш, що то печаль...») і т. п. Імітацією гри на арфі – улюбленому музичному інструменті Аполлона – поетеса підкреслювала генетичну єдність музики і лірики, впорядкованість і лад у своїй душі, яку бентежив насамперед стан рідної країни:

Сім струн я торкаю, струна по струні,
Нехай мої струни лунають,
Нехай мої співи літають
По рідній, коханій моїй стороні.
І, може, де кобза найдеться,
Що гучно на струни озветься,
На струни, на співи мої негучні [10, с. 49].

Варіювання мотиву неолі рідного краю завершувалося передбаченням, що її пісні підхоплять інші співці, і супроводжувалося наростанням сили звуку, тобто звуковим ефектом крещендо, який мав підтверджувати висловлене.

Взаємовисвітлення літератури і музики відбувається на різних рівнях художнього тексту: семантики, структури, фоніки, ритміки тощо. Щодо семантичного зрізу слухним здається міркування О. Астаф'єва про те, що «музика торує шлях до асемантичності, значенневого миготіння, ірраціональних глибин» [11, с. 20], які не завжди піддаються однозначному прочитанню, вербальному відтворенню. Виокремлені рівні взаємодії мають розглядатися не ізольовано, а у взаємодоповнюваності, адже фоніка нерідко увиразнює семантику тексту, ритміка – його емоційну тональність тощо.

Перекодування музичних засобів художньої образності здійснювалося шляхом відтворення переживань реципієнта, його суб'єктивних асоціацій, викликаних музикою. С. Чарнецький як завзятий театрал, поет мистецьких рефлексій жваво реагував на культурні події: концерти, театральні вистави, прем'єри. Музика була для нього предметом художньої рефлексії, імпульсом для вираження її особистісного сприйняття. У

його циклі «Відзвуки» відбилися, наприклад, враження, нав'язані творами польського композитора Ф. Шопена. Уже назвами віршів – «Ноктюрн es-dur», «Ноктюрн d.moll», «Прелюдія des-dur» та ін. – акцентувалося джерело вражень. Слухові асоціації породжували синестетичні картини, що підтверджували суб'єктивність рецепції, особистісне сприйняття почутого: «Гей, ов'яз мене дим мужицьких хатин, / Вбійчий запах шальвії та рути, / Де вишневий садок, срібна вільха і тин / Шепче слово задуми і смуги...» [12, с. 579]. Проте автор міг і не назвати ні музичного твору, ні композитора, що ускладнило б процес інтерпретації ліричних віршів. Досліднику довелося б розшифровувати, відгадувати, що ж викликало ту чи іншу емоційну реакцію в митця.

З-поміж поетів-звуколюбів, які дбали про звукову інструментовку вірша, його ритмічний малюнок, слід неодмінно згадати Г. Чупринку – цього «володаря ритму». Чарівну мелодію він створював зі звуків і підпорядковував її розкриттю мінливих відчуттів:

Тремтять, летять вабливі звуки,
А з ними радощі, і сум,
І гніт душевної розпуки,
І ніжний усміх світлих дум [13, с. 68].

Повтори звуків, окремих слів, вербальних конструкцій відтворювали музику душі, посилюючись звукописом: «Будять тишу листом вишні, / Липи, яблуні, дуби; / Десять дзвенять дзвінки розкішні...» [13, с. 222]. Акцентування окремих звуків (дз, д, с, ш) увиразнювало фонічний рівень тексту. Словесна музика в художній літературі досягала, по суті, тими ж засобами, що і в музичному мистецтві, зокрема різними видами повторів.

Вербальна музика в ліриці нерідко реалізується експліцитно, якщо йдеться про словесну інтерпретацію музичного твору, що має, як правило, суб'єктивний характер і залежить. Слухові асоціації породжували смислові, до яких долучалися раніше здобуті враження від емоційного стану, естетичного і життєвого досвіду реципієнта. Експліцитний рівень міжмистецької взаємодії виявляється і тоді, коли ліричний вірш присвячений відомому композиторові, як, наприклад, триптих Б. Лепкого «Миколі Лисенкові».

Помітна актуалізація символіки музичних інструментів у ліриці Лесі Українки, В. Пачовського та інших поетів цього періоду, що сприяла омузичненню їхньої поезії. Імплицитний вияв літературно-музичних контактів декодувати значно важче, адже за ним багато недовомовленого, чітко не проявленого.

Звичайно, перераховані види міжмистецьких зв'язків не відбивають усього розмаїття явищ, а лише дають уявлення про окремі міжмистецькі кореляції, найбільш активно впроваджені українськими поетами на рубежі XIX – XX століть. Виокремлені різновиди літературно-музичних кореляцій можуть виявлятися в єдності, посилюючись, наприклад, на фонічному рівні тексту звуковими ефектами. Літературно-музичні інтерференції збагачують полілог поетів із читачами, надають йому відтінків недовомовленості й багатозначності, ірраціональної глибини і неодновимірності.

РЕЗЮМЕ

В статті на матеріалі української поезії рубежа XIX – XX століть прослідковується взаимосближення музики і літератури, виявляються численні літературно-музикальські кореляції, підтверджуючі тенденцію к взаимообогащенню різних видів мистецтва і продуктивність авторських пошуків в цьому напрямку. На основі проведених зарубіжними ученими класифікацій здійснюється систематизація літературно-музикальських кореляцій в українській поезії вказаного періоду.

Ключевые слова: літературно-музикальська кореляція, вербальна музика, словесна музика, ритм, алітерація, асонанс.

SUMMARY

The article focuses on the music and literature's convergence in the Ukrainian poetry of XIX-XX centuries, it singles out numerous literary-musical correlations that prove the tendency to mutual enrichment of different kinds of art and productivity of the author's exploration in this direction. Systematization of literary-musical correlations in the Ukrainian poetry of the given period is accomplished on the basis of classifications of foreign scholars.

Key words: *literary-musical correlation, verbal music, word music, euphony, rhythm, alliteration, assonance.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Боров, Ю. Б. Эстетика [Текст] / Ю. Б. Боров. — 3-е изд. — М. : Политиздат, 1981. — 399 с.
2. Scher, St. P. Verbal Music in German Literature [Текст] / St. P. Scher. — New Haven, 1968.
3. Вайсштайн, У. Взаємовисвітлення літератури та музики: сфера компаративістики? [Текст] / Ульріх Вайсштайн // Сучасна літературна компаративістика: стратегії і методи. Антологія; за заг. ред. Дмитра Наливайка. — К.: Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2009. — С. 391-410.
4. Крауклис, Р. Г. Типология литературно-музыкальных корреляций [Текст] / Рената Крауклис // Филологические записки: Материалы герценовских чтений: Сб. ст.; ред.-сост. А. М. Новожилова, РГПУ им. А. И. Герцена. — СПб., 2005. — С. 81-85.
5. Рисак, О. О. Найперше музика у слові: проблема синтезу мистецтв в українській літературі кінця XIX – початку XX ст. [Текст] / Олександр Рисак. — Луцьк: Вежа, 1999. — 402 с.
6. Пачовський, В. Соната [Текст] / Василь Пачовський // Розсипані перли: Поети «Молодої Музи»; упоряд., автор передм. та приміт. М. М. Ільницький. — К.: Дніпро, 1991. — С. 305.
7. Черкасенко, С. Ф. Твори: В 2 т. [Текст] / Спиридон Черкасенко. — К.: Дніпро, 1991. — Т. 1: Поезія. Драматичні твори; упоряд., авт. передм. та приміт. О. Мишанич. — 891 с.
8. Гервер, Л. Л. Музыка и музыкальная мифология в творчестве русских поэтов (первые десятилетия XX века) [Текст] / Лариса Гервер. — М.: Индрик, 2001. — 248 с.
9. Зеров, М. Леся Українка [Текст] / Микола Зеров/ Твори: У 2 т. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 2. — С. 359-401.
10. Українка, Леся. Зібрання творів: У 12 т. [Текст] / Леся Українка. — К.: Наук. думка, 1975. — Т. 1. — 448 с.
11. Чарнецький, С. Відзвуки [Текст] / Степан Чернецький // Розсипані перли: Поети «Молодої Музи»; упоряд., автор передм. та приміт. М. М. Ільницький. — К.: Дніпро, 1991. — С. 578-580.
12. Астаф'єв, О. Г. Художні системи українського зарубіжжя [Текст] / Олександр Астаф'єв. — К., 2000. — 52 с.
13. Чупринка, Г. О. Поезії [Текст] / Грицько Чупринка / Редкол.: В. В. Біленко та ін.: Вступ. ст. М. Г. Жулинського. — К.: Рад. письменник, 1991. — 495 с.

Надійшла до редакції 21.01.2011 р.

УДК 82 – 343 Забужко

ІНТЕРТЕКСТУАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ «КАЗКИ ПРО КАЛИНОВУ СОПІЛКУ» ОКСАНИ ЗАБУЖКО

Д. С. Анастасьєва

Реферат. У статті простежуються інтертекстуальні зв'язки «Казки про калинову сопілку» Оксани Забужко, виявляється зв'язок літературного твору з народним еквівалентом, акцентується увага на поетиці казки, засобах передачі філософського змісту.

Ключові слова: інтертекстуальність, метатекстуальність, претекст, ремінісценція, стилізація.

Явище інтертекстуальності відоме з самого початку культурного розвитку людини. Теоретичного обґрунтування воно набуло саме у ХХ столітті, що зумовлено філософією постмодернізму, адже «принципова еkleктичність і цитування стали домінуючими рисами сучасної культурної ситуації» [1, с. 12]. Інтертекстуальність віддзеркалює світовідчуття людини у добу постмодернізму. Технічний та інформаційний розвиток людства прямо пропорційний кількості текстів, і, як наслідок, перетин техніки, інформації та культури проектується на художній текст. Виникає необхідність розуміти текст як поняття, яке є водночас частиною і цілим: частиною єдиної матерії всіх текстів і цілим як завершеною художньою дійсністю, яка за допомогою експліцитних та імпліцитних явищ перетворює його на інтертекст. «Основним фокусом техніки постмодерністського письма стає не відображення, а моделювання дійсності шляхом експериментування з формою, еkleктичністю, колажу, накладання стилів тощо» [1, с. 12].

Серед великої кількості класифікацій та інтерпретацій явища інтертекстуальності (дослідниками Н. Фатєєвою, І. Смирновим, А. Жолковським та ін.) найбільш дотичною до твору «Казка про калинову сопілку» видається класифікація Ж. Женетта. У книзі «Палімпсести: література другого ступеня» (1982) автор наводить п'ятичленну класифікацію типів транстекстуальності, яка охоплює всі можливі впливи одних текстів на інші: інтертекстуальність, паратекстуальність, метатекстуальність, гіпертекстуальність, архітекстуальність. Із поданих складових нас цікавлять два аспекти, а саме інтертекстуальність та метатекстуальність. Зупинимося на них докладніше. Інтертекстуальність – співприсутність у тексті двох чи більше текстів у формі алюзії, цитати тощо. Під поняттям «метатекстуальності» автор розуміє текст, який інтерпретує інший текст. Виходячи з поданого визначення, твір «Казка про калинову сопілку» як результат інтерпретації тексту (народного еквіваленту) можемо вважати метатекстом. А сам текст цього твору інтертекстом, тобто таким, у якому наявні інші тексти у формі цитати, алюзії, ремінісценції, стилізації тощо.

Спробуємо виокремити інтертекстуальні компоненти у «Казці про калинову сопілку» і визначити міжтекстову насиченість твору. Для цього на ґрунті народного еквіваленту твору продемонструємо почергове «нанизування» «чужих» слів (за М. Бахтіним) на першопочатковий варіант. Для аналізу слід виділити рівні, на яких конкретний текст вступає у міжтекстові зв'язки. Найширший із запропонованих – смисловий (зовнішній). У нашому випадку, це те, як автором переосмислюється фольклорне джерело, що досягається цим, які завдання реалізуються цією інтерпретацією. Сюжет, який інтерпретує авторка, поширений у народній творчості. І, взявши за основу цей відомий сюжет, письменниця «переодягнула» претекст: народну казку про дідову та бабину дочку. Інтертекстуальність надає авторові широкі можливості створити текст, у якому видозмінюватиметься жанр, засоби і вплив на читача. Якщо порівнювати початковий / кінцевий варіанти цього сюжету, можна провести аналогію до наступних

реалій дійсності: каркас побудованого будинку / крамниця з яскравим дизайном, наповнена купою товару. Або яйцем, отриманим від курки, і крашанкою, що прикрашає великодній стіл. Інтертекстуальні зв'язки дають простір для авторської уяви, а також розширюють межі та засоби впливу твору на реципієнта.

Наступний рівень (внутрішній), формальний. Ідеться про те, які форми інтертекстуальності реалізовані в О. Забужко. Продовжуючи розпочату ззовні (meta) роботу, письменниця реалізує поставлені завдання в межах (inter) тексту. Дослідники виокремлюють багато форм інтертекстуальності, серед яких цитата, алюзія, ремінісценція, парафраза, наслідування, стилізація, травестія, пародія, контамінація [2]. В аналізованому творі наявні ремінісценція та стилізація. Ремінісценція – це здійснюване автором нагадування читачеві про більш ранні літературні факти та їх текстові компоненти. Це один із носіїв смислу; компонент форми, що має змістово-семантичне значення, образ літератури в літературі [3]. До інтертекстуальних виявів у творі слід відносити біблійний «мотив братовбивства», а також «комплекс Електри», описаний психологами.

Ще до появи праці З. Фрейда «Психоаналіз» народна українська мудрість висвітлює це глибоко філософське та психологічне питання. Дослідник виводить поняття «жіночий Едіпів комплекс». Згодом К. Юнг дає йому назву «комплекс Електри» за аналогією до грецького міфу про Електру, яка прагнула помститися за смерть свого батька Агамемнона. За Фрейдом, від народження дівчинка однаково прив'язана до батька і до матері. Під час розвитку дівчинки як особистості виникає її тяжіння до батька, що зумовлене статевими відмінностями. Якщо дитина не отримує достатньої уваги та любові від батька, вона намагається компенсувати цю нестачу у своєму чоловікові. Ідентичну ситуацію подає О. Забужко: Ганнуся – улюблениця матері; батько, навпаки, обділений коханням дружини, скеровує всі свої почуття на молодшу доньку. О. Забужко йде далі. Вона грається із використовуваними інтертекстами. Комплекс Електри переходить у мотив братовбивства, так охарактеризований В. Агеевою: «О. Забужко створює модерну інтерпретацію фольклорного тексту, історію сестробивства, у якій побутове тло служить для розгортання міфологічного сюжету, жіночої інверсії сказання про Каїна й Авеля» [4, с. 4]. О. Забужко переносить ролі біблійних персонажів на жіночі постаті з українського фольклору. Вбивцею (Каїном) у повісті постає старша сестра Ганнуся, позначена «Каїною печаткою» – місяцем на чолі. Жертва (Авель) – це менша, батькова дочка Оленка. Не отримавши достатньої уваги від батька, Ганнуся накопичує у собі образи, завдані сестрою, і поступово сповнюється деструктивною ненавистю, внаслідок чого вбиває сестру. Тонкий психолог О. Забужко зображує у творі навіть фізіологічний стан дівчини – вона стає нервовою, гіпертрофує упереджене ставлення до неї сестри та батька: *«У Ганнусі тепер дедалі, то більше визрівало почуття, ніби батьківська хата витихає її з себе, — і не самим лише мовчки погодженим вичікуванням батька й сестри, аж її часом здавалося, ніби вони крадьки вимінюють за її спиною змовницькі погляди...»* [5].

Як уже відзначалося, О. Забужко вдається до стилізації – свідомого наслідування творчої манери іншого письменника, зовнішніх формальних ознак його стилю, певного фольклорного чи літературного жанру, стилю чи напряму [5, с. 655]. «Казка про калинову сопілку» стилізується під народну чарівну казку, авторка дотримується моделі, виокремленої В. Проппом [6] для народної казки:

1. Антагоніст завдає одному з членів сім'ї шкоду або збиток. Варіант – одному з членів родини чогось не вистачає або хочеться щось мати.

Мати виховувала доньку як особливу людину, якій судилася царська щаслива доля, реалізуючи в цьому власні бажання втраченої молодості.

2. Герой випробовується, піддається нападу тощо. На цьому етапі готується отримання героєм чарівного засобу або помічника.

Герой реагує на дії майбутнього дарувальника.

До рук героя потрапляє чарівний засіб:

«Ганнуся стала як укопана: просто їй із-під ніг пороснуло в очі сяйвом, мерех-ким розсипом іскор, аж скрикнула з зачудування, — на дорозі, в поросі лежав, розпови-вишись плазом, гейби на ярмарковій ятці красувався, широкий та розкішний парубочий пояс — вилискувався проти місяця коштовним шовком, рясною грою золотих, як леліт-ки на воді, китиць, таких зблизька пушистих, що рука сама тяглася їх попестити, — гов, це ж хто потрапив упустити серед вулиці таке добро, та тут із півштуки найдо-рожчого краму пішло, на цілу спідницю стало б!» [5, с. 111].

3. Герой та антагоніст вступають у безпосередню протидію.Героя мітять.Антагоніст перемагає.

На цьому етапі виникають певні ускладнення через багатоплановість казки Оксани Забужко. Виділяються два герої – Ганна-панна та Оленка, які водночас постають антагоністами. Вони вступають у протидію – Оленка постійно кидає сестрі „шпильки”, чим дуже дратує її, у серці Ганнусі зароджується ненависть. З іншого боку, на сцені з’являється антагоніст іншого рівня – змії, який знову ж таки перемагає.

І остання, четверта функція цього твору, яка суттєво відрізняється від канону:

4. Герой зникає:

«Щезла бабина дочка — чи втекла, чи так розточилася, чи, може, й досі блукає десь по безвинах місячними ночами» [5, с. 122].

На внутрішньому рівні простежуються також особливості хронотопічної побудови твору. Літературна казка вступає у різноманітні міжтекстові зв’язки, і саме ін-тертекстуальна гра уможлиблює включення у її текст елементів хронотопу народної казки. Ігрова атмосфера та хронотоп чарівної казки, реалізовані в „оновленому” ви-гляді у структурі літературної казки, можуть бути значною мірою трансформовані під впливом конкретної культурно-історичної ситуації, а також ідіостилію кожного окре-мого автора. Далі на основі «Казки про калинову сопілку» Оксани Забужко спробуємо продемонструвати специфіку модифікації хронотопу в літературній казці, зіставивши її із фольклорною.

Дослідник Д.С. Лихачов [7, с. 225-228] виділяє такі характерні особливості часу та простору фольклорної казки:

- Час казки тісно пов’язаний із сюжетом. Час відраховується від останньої події: «через рік», «через день», «на наступний ранок». Перерва в часі – пауза у розвитку сю-жету.

Оксана Забужко майже не вдається до таких кліше, частини її твору характери-зуються статичністю, описовістю. Відбувається, отже, не «стрибковий» перехід від по-дії до події, а дія описується у теперішньому неозначеному часі: «Зимовими вечорами, коли в комині навпереміну вило й схлипувало, мов закликало молитися за всіх подоро-жан...» [5, с. 72]; «Батько, траплялось, поведився дивно, ніби чувся винуватим і хотів якось свою вину направити...» [5, с. 78]; «Він дуже хотів би, щоб у них і ще були діти, – повна хата дітей ...» [5, с. 91]; «Вона завжди любила купатися – любила, як вода ні-жить тіло, як лоскотно вступає в нього ...» [5, с. 94]; «На людях, одначе, Оленка не бідкалася ніколи, – трималася завжди рівно й погідно, мило всміхалася до старших і ще миліше – до парубків ...» [5, с. 98].

- Час у казці завжди послідовно рухається в одному напрямку і ніколи не поверта-ється назад.

Починаючи свій твір від народження дитини («Вона вродилася з місяцем на лобі») [5, с. 71], авторка подає далі опис життя героїні, на деяких моментах зупиняючись до-кладніше, певні проміжки часу прискорюючи. Але письменниця не повністю дотриму-ється цих особливостей казкового часу: періодично у тексті з’являється ретроспекції,

описи-роздуми про минуле: *«Розуміється, якби десь узявся хтось охочий оповісти раз усім отим кумасям, яка печія точила роками Маріїне серце, що за свого Василя Марія віддалася – з досади...»* [5, с. 74]. Такі відступи жанрово відсувають твір від визначення „казка” і наближають до оповідання, вносячи в оповідь суб’єктивні роздуми.

- У казці немає статичних описів. Якщо природа і зображується, то лише в русі, і її опис продовжує розвивати дію.

В Оксани Забужко: *«Зимовими вечорами, коли в комині навпереміну вило й схлипувало, мов закликало молитися за всіх подорожан, заскочених хвицею просто неба, а вздовж темних шибок раз по раз тривожно шурхотіли вниз зі стріхи, ніби чиясь вода, обважнілі пластовні сипкого снігу, і кожен у хаті, здригаючись, обертався на той звук, несвідомо наслуховаючи, чи не стука хтось до дверей, – мати, вмотививши донину голову собі на колінах ...»* [5, с. 72].

- Умовність казкового часу тісно пов’язана з його замкненістю. Казковий час не виходить за межі казки. Він повністю замкнений у сюжеті.

В літературній казці Оксани Забужко можна виділити саме такі риси, тому «Казкова сопілка» повністю відповідає казковій моделі.

- Казка не має психологічної інерції. Герой не має сумнівів: вирішив – і зробив, подумав – і пішов. Натомість Оксана Забужко зображує вагання своїх героїв: *«Од таких думок Марії з незвички розболілась голова, ніби ввередилася, піднімаючи тяжке над спромогу, – тож трохи полегшало, коли, вернувшись, не застала Ганнусі вдома...»*, *„Ганнуся, проте, й сама не знала, що має на думці, – до панотця її погнала вже просто незмога довше всидіти в до решти знавсіній хаті, де, здавалося, іще трохи – й зачне дряпатися од безвиході в стіни, рвучи на собі волосся...»* [5, с. 108], глибокі суб’єктивні переживання, які здебільшого не властиві казковим персонажам.

- Простір у казці не ускладнює дію. Будь-яка відстань не заважає розвиватися дії, а вносить у неї масштабність, значимість. Простором оцінюється вагомість того, що відбувається.

У «Казці про калинову сопілку» дія обмежується компактным топосом. Всі події у творі відбуваються в межах однієї місцевості, герої нікуди не подорожують. Винятком є баба-прочанка, яка йде на сповідь до Києва.

- Простір казки великий, він безмежний, але водночас тісно пов’язаний із дією, але не стосується реального простору.

Оксана Забужко відбиває реалії дійсності. Інтертекстуальність виявляється на всіх рівнях тексту, починаючи від жанрової дифузії, закінчуючи внутрішньотекстовими компонентами. У цьому понятті можна виділити два аспекти, які взаємодоповнюються один одним: авторський та читацький. Читацький аспект уможливило найбільш ґрунтовне усвідомлення реципієнтом тексту за допомогою включення у сприйняття всього художнього досвіду. З позиції автора, інтертекстуальність реалізує художні потенції творця, синтезує в собі досвід минулих і наступних поколінь. У свою чергу О.Забужко, відома представниця емансипованої прози, ґрунтовно зупиняється на гендерному питанні, цікавлячись «жіночим» аспектом поданої проблеми, акцентує на феміністичних нюансах. «Тож образ головної героїні <...> узагальнений образ Жінки, – у творі уподібнюється до структури типу скриньки в скриньці: за розшаруванням-двійництвом двох сестер, або (в діахронії) дочки й матері стоїть внутрішнє розшарування пророчого, творчого ядра особистості» [8, с. 337]. Інтертекстеми у «Калиновій сопілці» перестають відігравати роль простої додаткової інформації, відсилання до іншого тексту, вони стають основою наповнення тексту глибшим змістом. Авторка наче відсилає читача до віддалених онтологічних картин, а сукупність смислів, яка виникає при такому відсиленні, утворює глибинну поетику твору.

РЕЗЮМЕ

В статті на матеріалі «Сказки о калиновой свирели» Оксаны Забужко розглядається вплив форм інтертекстуальності на текст произведения. Аналізується зв'язок літературного произведения з народним еквівалентом, досліджуються особливості проблематики і поетики літературної сказки, засоби, які вона використовує для насичення произведения глибоким філософським змістом.

Ключевые слова: интертекстуальность, метатекстуальность, претекст, реминисценция, стилизация.

SUMMARY

In the article on material «Fairy-tale about the viburnum panpipe» by Oksana Zabuzhko the influence of intertextuality forms to the text is traced. The analysis of connection of literary work and a folk equivalent is executed, the features of problematics and poetics of author's fairy-tale are investigated, facilities which it uses for the satiation of work with deep philosophical content are probed.

Keywords: intertekstuality, metatextuality, pre-text, reminiscence, stylization.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Переломова, О. Лінгвокультурні коди інтертекстуальності українського художнього дискурсу: діахронічний аспект [Текст] : Монографія / Олена Степанівна Переломова. – Суми : Вид-во СумДУ, 2008. – 208 с.
2. Будний, В. Порівняльне літературознавство [Текст] : Підручник / В. Будний, М. Ільницький – К. : Вид. дім „Києво-Могилянська академія”, 2008. – 430 с.
3. Літературознавчий словник-довідник [Текст] / [Ред. кол. Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін.]. — К. : Академія, 1997. — 752 с.
4. Агеєва, В. Казка про нежіночий простір [Текст] / В. Агеєва // Література плюс. – 2001. – №1 (26). – С. 4.
5. Забужко, О. Сестро, сестро: Повісті та оповідання [Текст] / О. Забужко. – К. : Факт, 2004. – 240 с.
6. Пропп, В. Я. Морфологія сказки [Текст] / В. Я. Пропп. – М. : Лабиринт, 1972. – 397 с.
7. Лихачев, Д. С. Поэтика древнерусской литературы [Текст] / Д.С. Лихачев. – М. : Наука, 1979. – 372 с.
8. Гребенюк, Т. Подія в художній системі сучасної української прози: морфологія, семіотика, рецепція [Текст]: Монографія / Тетяна Володимирівна Гребенюк. – Запоріжжя : Просвіта, 2010. – 424 с.
9. Женетт, Ж. Палимпсесты: литература во второй степени [Текст] / Ж. Женетт. Фигуры: Работы по поэтике: в 2 т. – М. : Изд-во имени Сабашниковых, 1998. – 944 с.
10. Ильин, И. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа [Текст] / И. Ильин. – М. : Интрада, 1998. – 227 с.
11. Українські народні казки [Текст]: зб. для мол. та серед. шк. віку / [Упоряд. Л.Ф. Дунаєвська, Худ. В.Г. Мельниченко]. – 3-тє вид. – К.: Веселка, 1990. — 271 с.
12. Фатеева, Н. Интертекст в мире текстов: Контрапункт интертекстуальности [Текст] / Н. Фатеева. – М. : Комкнига, 2007. – 280 с.
13. Фрейд, З. Психоанализ [Текст] / З.Фрейд. – Донецк : Сталкер, 2000. – 432 с.

Надійшла до редакції 04.02.2011 р.

УДК 82.0:791.43.01

СЦЕНАРНА КОНЦЕПЦІЯ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА. «АРСЕНАЛ» У СВІТЛІ ЕКСПРЕСІОНІСТИЧНОГО СВІТОВІДЧУТТЯ: ВІД ФІЛЬМУ ДО ЛІТЕРАТУРНОГО ВАРІАНТА СЦЕНАРІЮ

О. В. Пуніна

Реферат. У статті досліджуються погляди українського письменника і кінорежисера Олександра Довженка на кіносценарій як художньо-літературну форму роботи. Виходячи з такого бачення ним кіносценарію, вивчений і структурно проаналізований сценарій та фільм «Арсенал» в ракурсі стилю експресіонізму.

Ключові слова: кіносценарій, експресіонізм, універсальне мислення.

Складність у підході до творчості митця універсального мислення (із синтетичним характером світосприйняття) завжди лишатиметься зумовленою такою залежністю, як якість та прояв цього універсалізму (синтетичний – одночасний, етапний – еволюційний тощо). У творчій діяльності О. Довженка спостерігається тип кульмінаційного прояву зазначеного універсалію. Йдеться про поступове «завоювання» митцем тих чи інших творчих сфер і надання переваги кожній із них у певний час чи то зростання на матеріалі однієї – іншої (із запозиченням, передовсім, формальних властивостей та до речного їх використання в подальшій роботі).

Витоки такого універсального мислення О. Довженка із наголосом на моменті постійної фіксації побаченого, властивого з дитинства «нахилу до споглядальності» [1, с. 19], та його проєкції на творчий процес знаходять надійний ґрунт у тріаді: від художника-ілюстратора-карикатуриста до мисленнево театрального, на практиці ж – кінорежисера, а надалі – письменника. Проте не слід забувати, що перехід до наступної творчої площини (зі збереженням у ній особливостей попередньо кульмінаційного захоплення) відбувався не тільки через власне світоглядні переконання митця та його внутрішню готовність, наприкладі кіно, до такої роботи¹, незважаючи на необізнаність із нею: «теоретично з усім складним комплексом синтетичного мистецтва кіно знайомий не був» [1, с. 27], і надалі реальну робочу самотність² у її ході, але й за рахунок дії соціального чинника. Із зверненням до кіносфери – це необхідність фінансового поповнення у зв'язку із хворобою дружини. Література ж, як третій кульмінаційний прояв, стає надійним притулком для творчих прагнень О. Довженка, яких не міг реалізувати через кінооб'єктив, а відтак від 30-х років до кінця життя відбував процес своєрідного самобичування-приниження у стані майже мерця: «Часто думаю собі, як марно пропало моє життя. Яку велику помилку зробив я, пішовши працювати в кінематографію. Шістнадцять літ кінокаторги в цьому... Скільки марно витрачено духовних сил і часу! <...> лежать мої ненаписані твори, як ненароджені діти» [2, с. 31] (із «Записної книжки» від 10 квітня 1942 року). Або, звернімо увагу, в щоденнику від 7 грудня 1945 року: «Основна мета мого життя зараз – не кінематографія. У мене вже немає фізичних сил для неї. Я створив жалюгідно малу кількість кінофільмів, вбивши на се весь цвіт свого життя, не по своїй провині. Я – жертва варварських умов праці, жертва убожества і нікчемства бюрократичного, мертвого кінокомітету» (*курсив наш. – О. П.*) [2, с. 199]. Утім, такий стан неспокою / невдоволення, а звідси – приховування і маскуванню окремих творчих нюансів, через зовнішні подразники (влада, насамперед) властивий уже

¹ Із автобіографії: «Я подумав: якщо я бачу, що це погано, і знаю, що саме погано і чому саме погано, значить, я не такий уже безпорадний. Більше того, я просто візьму і зроблю краще» [1, с. 27].

² Див. лист О. Довженка до І. Соколянського від 1928 року: «Мій режисерський круг – убогий і чужий мені. Почуваю себе страшно самотнім. Я не жалуюсь тобі, я констатую лише факт. У мене занадто міцні щелепи, щоб упадати в розпач. <...> Іноді страшенно, до болю хочеться думати з кимось разом» [2, с. 291].

ранньому О. Довженкові-режисеру. У листі до Р. Корогодського від 11 березня 1995 року Ю. Шевельов зізнався: «Раз-у-раз повертаюся в думці до тих двох Довженків, що Ви мені показали. Виходить, що він уже в «Звенигорі» кривив душею. Іншими словами, нема ні одного фільма, що був би справді ЙОГО. Знак оклику» [3, с. 152]. Така думка приводить до висновку про безумовно притлумлений вияв тих творчих кульмінаційних моментів, зрештою, це від самого початку визнавав і сам О. Довженко: «У мене зараз стільки майже викінчених планів постановок, що, здається, міг би працювати сто літ, коли б не заважали. Але що ж робити, коли над Великим Німим сидять великі сліпі і великі шепеляві» [2, с. 292].

У цьому ключі творчих сфер особливе місце посідає період кінороботи автора від 1926 року із таким кульмінаційним моментом, як поява впродовж другої половини 20-х та початку 30-х років художніх стрічок «Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930) і літературних сценаріїв «Арсенал» (1929), «Аероград» (1934), аж до написання в 40-50-х роках безпосередньо художньо-літературних творів – «Зачарована Десна» (1942-1948), «Земля» (1952 – відновлення загубленого сценарію забороненого фільму в форматі кіноповісті [4, с. 869]) та ін. У творчому поступі О. Довженка самотньо виражена трансформація митця-режисера у власне письменника (а не кінодраматурга), що проявилася у формі літературного сценарію, на який він мав свій погляд і прагнув до утвердження його «як повноцінного літературного жанру в усіх деталях» [5, с. 14] та повнокровної «письменницької справи» [6, с. 5], що визначає високу якість художньої кінематографії. Раніше від О. Довженка, котрий звернувся до цієї проблеми тільки у 50-х роках, питання про те, наскільки доцільно зараховувати сценарій до літературного жанру, які типи сценаріїв слід розмежовувати в такому випадку тощо, розробляло світове та російське кінознавство.

Так, приналежність сценарію до літературного твору заперечують як представники російського формалізму (В. Шкловський, Ю. Тинянов), вважаючи, що «сценарій – це креслення майбутнього фільму, зроблене словесними засобами» [7, с. 456], яке «завжди дає «фабулу загалом», з деяким наближенням до стрибкового характеру кіно» [8, с. 344], так і режисер-передовик Л. Кулешов, письменник І. Еренбург, для якого «сценарій має виходити з чисто зорового враження. Він вимагає глухоти і загострення зору. Він передбачає в людині відчуття безперевного руху» [7, с. 458]. Угорський кінознавець Б. Балаш дотримується тієї ж думки, бо не визнає сценарій продуктом літературної фантазії, а для українського дослідника кіно М. Лядова сценарій закріплює за собою ознаки напівфабрикату: «сценарій не цілком художня продукція. <...> Поперше це те, – про що говориться в творі і подруге – як про це сказано»¹ [9, с. 8]. Згодом таку позицію в дослідницькій царині структуралізму буде охрещено в явище передтекстів: «Справді, фільм має чудову щодо дійств властивість, є фіксованим твором. *Сценарій, початкове технічне розкадрування* зовсім не можна порівняти з партитурою чи театральною п'єсою. *Це передтексти*, так само як ними є при всіх зовнішніх відмінностях у випадку писемного твору – чернетки та плани, ескізи – в живописі» (*курсив наш. – О. П.*) [10, с. 225].

Одночасно знаходить своїх прихильників (режисер Н. Зархі, кінодраматург В. Туркін, письменники і сценаристи Л. Первомайський, М. Бажан, кінознавці А. Вартанов, Б. Буряк) і думка про сценарій як своєрідну форму художнього твору, що набуває самодостатності в розряді кінодраматургічної діяльності (яка на той час тількино формується і так само балансує між визнанням і невизнанням) за рахунок змістовного наповнення як критерію художності. Провідним стає розмежування двох типів сценарію – технічного (протокольний, покадровий виклад того, що має бути зняте) та емоційного, визначеного режисером С. Ейзенштейном у статті «Про форму сценарію» (1929). Заперечуючи самотійне значення сценарію, вважаючи його «стенограмою емоційного пориву», стадією стану матеріалу, необхідного режисеру для подальшої робо-

¹ У статті збережено правопис першоджерел.

ти, С. Ейзенштейн усе ж ратує за створення специфічної сценарної літератури [7, с. 462], яка базувалася б не так на детальних описах, точному переліку подій, скільки розкривала б ставлення до них, а це можливо саме за допомогою літературних засобів.

Із такою установкою підходить до розуміння і створення літературного варіанта сценарію й О. Довженко та робить спробу зблизити (не без врахування думки про диктування кіножанром принципів побудови сценарію) із другим типом – режисерським сценарієм, для якого характерна фрагментарність і режисерська конспективність. Так, у відповідь на питання В. Підмогильного про художність чи не художність сценарію на Всеукраїнській нараді письменників в Одесі з питань кіно 14 серпня 1928 року режисер визначає свою сценарну позицію, визнаючи кіно за власний світогляд: «добрий сценарій – робота художня, але вимагає вона, крім Бузькового натхнення, ще й вміння та досить серйозного знання того, що робиш» (цит. за: [11, с. 168-169]). Цієї позиції (талант автора як визначальний чинник) О. Довженко дотримуватиметься і впродовж усієї подальшої роботи, про що не раз відзначатиме у статтях і виступах: «... якщо письменник талановитий, то написаний ним сценарій – художній жанр; у бездарного ремісника – жанр нехудожній» [12, с. 154]. І саме з таких поокремих міркувань можна скласти загальне уявлення про розуміння ним кіносценарію як літературної форми, особливо зважаючи на той момент, що написання сценарію митець уважав окремим завершеним творчим актом: «коли сценарій написано, – це є вже закінчений, здійснений процес» [12, с. 106].

Не як прихильник так званого технічного сценарію (незважаючи на висловлену певну неприязнь щодо цього виду сценарію, режисер не заперечує його специфіки, бо саме це слід враховувати при створенні сценарію), О. Довженко наголошує на тому, що кіносценарій являє собою зриму сучасну форму художнього мислення. Недарма при аналізі початкового варіанта сценарію фільму «Земля» та створеної кіноповісті у 1952 році режисер коментує: кіносценарій «зовсім не мав такого вигляду в своєму початковому робочому варіанті¹. *Таким він був і залишився тільки в моїй свідомості, в творчому баченні. Це ніби літературний еквівалент самої картини*» (курсив наш. – О. П.) [12, с. 139], а відтак і закріплює за ним розуміння своєї форми вираження творчого «я», яка вимагає повсякчасних зорових змін: «сценарій вимагає, щоб усе в ньому жило і розвивалось не тільки у внутрішньому сюжетному, але й у просторовому русі <...> «Це своєрідна проекція частини світу в русі» [12, с. 142], звідси й авторський заклик: «Будьте щедри в його показі: рухайтесь» [12, с. 142].

Дійовість і видовищність, втілені в певних образах (комплекс з ідей спокою, тиші та вічного руху, приведений до дії звичкою мислити рухом [14, с. 6-7]), – ось засади, на яких виростає правильна сценарна форма, до створення якої О. Довженко виявив схильність: «Я сам пишу сценарії, люблю їх писати сам – люблю, коли в мені народжуються ідеї, образи... Саме народження і втілення їх у сценарії є для мене найбільш творчим і радісним процесом. І я дивлюся на свою режисерську роботу завжди як на повторення творчого процесу, і весь свій труд я мислю як єдиний комплекс вияву себе в нашому житті» [12, с. 201]. Але при цьому митець не вважає доцільним обмежувати вибір кожного автора тією чи іншою формою викладу такого сценарію: «Я думаю, що форма *викладу літературного сценарію* може бути вільною і кожен автор може творити його в

¹ Відмінність сценарію «Землі», друкованого в «Авангарді – альманасі пролетарських митців нової генерації» у № а за 1930 рік, від кіноповісті наскрізна. Для порівняння, остання сцена зі сценарію (чітке позиціонування та дії акторів): «534. На могилі інший парубок обнімає Орісю й довго-довго. / 535. Її цілує» [13, с. 22], та з кіноповісті (у формі розлогого авторського відступу та показового для художнього твору закінчення-епілогу, хіба не позначеного як окрема композиційна одиниця): «Тут і кінчається наша картина. / Від людського життя і навіть від життя цілих поколінь людей залишається на землі тільки прекрасне. <...> / Щебечуть солов'ї по молодих садках. Лине здалеку дівочий спів. Колгоспна земля квітне, як ніколи. Дід Григорій удостоївся тиші поряд свого побратима. / А Наталка знайшла щастя з іншим і з ним утіху в праці й дітях» [1, с. 134-135].

тій формі, яку найбільш любить. Важливо в сценарії, щоб це був художній твір, щоб він був талановитий, переконливий» [15, с. 269], так даючи право, за словами А. Щербака, на вільний вибір стилю і творчої манери [16, с. 9-10], проте з обов'язковою установкою на кінематографічність такого сценарію.

Довженківське бачення сценарію в українському кінознавстві якраз і ляже в основу визначення літературного сценарію, зокрема І. Корнієнко враховує весь практичний досвід режисера в свої працях і розуміє під літературним сценарієм таку першооснову фільму, що органічно поєднує ознаки літературності й кінематографічності, виявлені на рівні побудови і художницької організації матеріалу, в ідейній площині, сюжетному розгортанні шляхом створення динаміки і напруженості розвитку дії. «Літературний сценарій, – уважає дослідник, – повинен замість того, щоб вказувати план, точку зйомки тощо визначити з допомогою конкретних образів, метафор намір драматурга. Замість того, щоб розповідати про дію, сценарій сам виявляє і виражає цю дію у всій її динаміці й напруженні. Сценарій мусить замість загальних мотивацій вчинків дійових осіб глибоко розкривати їх поведінку» [17, с. 124]. При цьому не слід забувати про належність літературного сценарію передовсім до царини кіно.

У контексті сказаного доцільно виявити особливості літературного відповідника художньої стрічки – літературного варіанта сценарію: відстежити, на матеріалі «Арсеналу», наскільки режисеру вдалося адекватно передати твір одного мистецтва зображальними засобами іншого, що самим О. Довженком ставилося під сумнів, та виявити ознаки літературної художності, втіленої у сценарній формі. Плідну в плані адекватної передачі засобами іншого виду мистецтва концепцію висуває польська дослідниця С. Вислоух, на думку якої, «існує структурна спільність видів мистецтва, що полягає в застосуванні тих самих операцій на стилістичному й композиційному рівнях» [18, с. 321], себто відбувається здійснення певної інтелектуальної операції в різних матеріалах, наприклад, подання собору в архітектурі, літературі та фільмі; власне, чи не йдеться тут про два ключових поняття, якими в своїй практиці керувався О. Довженко – творчого бачення та форми, в якому воно втілене? Враховуючи таку особливість у створенні літературного сценарію «Арсеналу», як написання на базі попереднього режисерського плану та безпосередньо «зчитаного» із готової стрічки, до уваги беремо не стільки матеріальний (оформлення матеріалу – візуальне / словесне), а передовсім момент стильової (або, за С. Вислоух, стилістичної) спорідненості, що впливає з особливостей авторського бачення – експресіоністичного світовідчуття: чи вдається О. Довженкові передати таке вираження поетичної складової¹, як експресіоністична домінанта (на якій неодноразово наголошували дослідники доробку митця²), з форми художнього мовлення кіно в форму художнього мовлення прози.

Перші відгуки про «Арсенал» як фільм, що виник (тут, наголошуємо, йдеться і про варіант сценарію) на тотожних до рис експресіоністичної площини (і світоглядної системи, і стильової) маркерах, можемо спостерігати в листі від 1928 року О. Довженка

¹ На чому наголошує і сам режисер: «Я належу скоріше до поетичного цеху працівників мистецтва» [12, с. 330].

² Це підтверджують праці М. Бажана (визначення стилю митця як «революційного експресіонізму») [19, с. 50]; Ю. Лавріненка (дослідник говорить про показ людини експресіоністичними засобами: в «Арсеналі» «показав красномовними експресіоністичними засобами красу і силу української людини, що невмирущо стоїть в осерді самої смерті» [4, с. 873]); Р. Корогодського (визначає експресіоністичний стиль творів О. Довженка, «що «згущає» реалістичне втілення тієї жахливої реальності, зовсім некерованої і безумної, за якою проглядається символічний образ війни» [20, с. 170]); І. Дзюби (йдеться про Довженкову зорово-предметну асоціативність і кінометафорику, які перегукуються з виражальністю німецького експресіонізму [21, с. 799]); Н. Іванової (наголошує на виявленні елементів експресіонізму як художнього напрямку в формальних пошуках, втіленні в кіноповісті експресіоністичного мовчання «крику», «руху натовпу», що втратив «космічні ритми» [14, с. 8-9]); Л. Петренко (йдеться про експресіоністичний тип художнього мислення [22, с. 6]) та ін.

до товариша І. Соколянського: «Синтез 17-го року на всій Україні. *Про людські діяння*. Ах, Іван, коли б ти знав, які страшні і прекрасні образи продумано і написано у перших 4-х частинах. <...> Я почуваю, що дивлюся на речі по-іншому і по-іншому у собі я їх перетворюю» [2, с. 292], та у відповіді «Про задум» на анкету «Режисери про свої постановки» для журналу «Театр, клуб, кіно» (Одеса, 1928, № 37): «Я поставлю фільму за принципом атракціонів, ув'язаних в одну цільову установку. Буду старатися розвивати свої погляди на необхідність розширювати кінотематику та кіноприйоми» (*курсив наш*. – О. П.) [12, с. 106]. Із цих фрагментів визначити за принципово важливі, що лежать в основі експресіонізму як світовідчуття, слід митцеву орієнтацію на людину (експресіонізм «живе в світі та для світу» [23, с. 1]) та ті деталі, що оточують і складають її (не зайвим додати про воєнні та соціально-революційні умови, що стали певним стимулом до появи експресіонізму [24, с. 4]). Не менш важливе й подання такої людини у світлі перетворення / моделювання (так звана індивідуальна оцінка факту) з обов'язковим спрямуванням на явище «об'єктивації максимальної емоції» (М. Моклиця), адже «сильна емоція вривається у чужий внутрішній світ, здійснює над сприйняттям насилля, б'є по рецепторах сприйняття, аби збудити нашу чутливість» і покликана «навчити кожного сприймати прикрощі людства» [25, с. 20-21]. Тому і стає доречним обраний режисером шлях «атракційності» С. Ейзенштейна (процес, за В. Беньяміном, щодо кіно викликання шоку, катастрофи традиційної чуттєвості і революціонування свідомості [26, с. 168]), за яким подати і закріпити певну ідею, що покладена в основу художньої речі, можна за рахунок емоційної урази того, хто її сприймає, звідси – страшні та прекрасні образи, «носії ідей, ідеологій» [1, с. 29], мало персоніфіковані, за словами О. Довженка, проте накреслені в режисерському сценарії, реалізовані у стрічці та зафіксовані літературним варіантом сценарію.

Власне вже ці авторські міркування вголос над собою і своїм ще не здійсненим твором постають нічим іншим, як спробою режисера о-мовити один із варіантів вже остаточно сформованої на той час моделі експресіонізму (про який О. Довженку відомо не з чуток: ще 1922, перебуваючи на посаді секретаря генерального консульства УРСР у Берліні, «здійснилась його мрія вивчити модерне європейське мистецтво» [4, с. 871], що й послугувало пізніше обвинуваченням на його адресу щодо привезеного із Німеччини «фашистського експресіонізму» (написане Ю. Смоличем) [27, с. 121]) в формах українського фільму та кіносценарію. І пізніші висловлення О. Довженка щодо знятої стрічки, незважаючи на наявність легкої мани «радянщини» в їх формулюваннях, слугують неабияким аргументом на користь цього. Серед них – думка про формально-змістову специфіку власної кінематографічної продукції, виголошена під час доповіді «Російський звуковий фільм» у червні 1930 року в період творчого відрядження до країн Західної Європи: «Мої фільми базуються на синтетичному принципі, тобто я свідомо звертаюсь до невеликого сюжету і будую його так, що зображуване мною виходить за рамки власної теми. Тема цікавить мене лише до тієї міри, наскільки вона є віддзеркаленням великої соціальної форми, великої філософської проблеми» [12, с. 190]. Це й спостереження з відстані кількох років, зроблене під час виступу «За велике кіномистецтво» на Всесоюзній творчій нараді працівників радянської кінематографії на початку 30-х років: «...я не думаю, я хвилююсь. Оце хвилювання, що червоною ниткою проходить крізь усі мої роботи, властиве мені і понині» (*курсив наш*. – О. П.) [12, с. 199].

Вагомою в контексті піднятого питання є одна з перших рецензій на «Арсенал» Я. Савченка (журнал «Критика», № 3 за 1929), котрий прагнув вибудувати структуру компонентів, що складають художню концепцію режисера: «в скупому, стислому кінематографічному матеріалі відтворити увесь соціальний зміст цілої епохи» [28, с. 112]. Власне міркування Я. Савченка над фільмом у подальшому не раз будуть підтримані та використані за дослідницький матеріал шанувальниками доробку О. Довженка, відбиті в історіях українського, російського та світового кіно, відтак зосередимось одночасно і

на споріднених поглядах, що так чи інакше розвивають питання експресіоністичної тональності Довженкової стрічки.

У праці Я. Савченко формулює вихідну тезу про блискучу роботу, глибокий синтез та нові принципи, до яких вдається митець. На його думку, це підтверджує, що «Довженко, як режисер, найпоступовіший, найтемпераментніший і найглибший» [28, с. 104] (хоча рецензент і не виключає перебільшеності та надмірної експансивності такого міркування). Для розкриття ключової думки Я. Савченко вдається до аналізу кількох складових фільму, серед них – сюжетна організація матеріалу, що, за мірками рецензента, відсутня як така: «матеріал так розсуває рамки сюжету, що ми втрачаємо його. Через те не буде особливої помилки, коли скажемо, що «Арсенал» не має сюжету» [28, с. 106], але наявне «щось більше за нього: рухання епохи й соціальних масивів протягом, приблизно, десятиліття» [28, с. 106]. У набагато пізнішій в часовому вимірі праці І. Дзюби «Світовий контекст естетики Довженка» накреслюється суголосне міркування, що, в свою чергу, доводить до логічного кінця – відповіді – думку Я. Савченка: чому сюжет замінено на «безсюжетність», єдність епізодів і що таке Савченкове «щось більше»? «Довженка також не задовольняє сюжет [у порівнянні з п'єсами Б. Брехта. – О. П.] як певна послідовність подій, як лінійність зв'язків між персонажами й епізодами, – зазначає І. Дзюба, – він об'єднував величезний матеріал своїх фільмів і кіноповістей багатомною поетичною думкою, неподільністю душевного стану, творчою волею, підпорядкованою потребі виразити складну неосяжну цілість» (курсив наш. – О. П.) [21, с. 812]. Слід додати, що укладачі чотиритомної «Історії радянського кіно» подібний хід називають «епопейним сюжетом» (відкритим), для якого характерна наявність кількох паралельних незавершених ліній [7, с. 557]. На їхню думку, саме такий тип відкритого сюжету (в якому долі окремих людей стають виразом народної долі) мав на увазі О. Довженко, говорячи про безсюжетні стрічки, серед них: «Панцерник "Потьомкін"» С. Ейзенштейна, «Кінець Санкт-Петербурга» В. Пудовкіна. Звідси і спроби жанрового визначення стрічки: авторське «історично-революційна епопея» (титри до фільму – ВУФКУ, 1929 р.), «жанр кіно-поєми» з формально-мистецькими ознаками експресіонізму (Е. Черняк) [29, с. 90], кінопоема-прокламація (Б. Крижанівський) [30, с. 168], «епічна кінопоема» [31, с. 168] «поема насильства» Р. Корогодського [20, с. 96].

Така сюжетна організація матеріалу має місце в «Арсеналі» О. Довженка і, на відміну від експресіоністичної картини 1925 року Леся Курбаса «Арсенальці»¹, охоплює масштабніші та більш узагальнені явища тогочася². Це, поза епізодом збройного повстання київських робітників проти Центральної ради, й – показ імперіалістичної війни, її наслідків, передумови збройного повстання. Окрім використаного «експресіонізму і всього театрального синтезу Леся Курбаса» [32, с. 47], режисер долучає до драматургічної переробки надісланий ВУФКУ у 1927 році сценарій від активного учасника тих подій М. Патлаха під заголовком «Січневе повстання в Києві 1918 року». У контексті взятого до художнього осмислення матеріалу доречно пригадати і репортажно-кінематографічну новелу Гео Шкурупія «В огонь та хугу» зі збірки 1925 року «Переможець дракона» [34], яке згодом у скороченому варіанті отримає назву «Січневе повстання». Спільність новели зі стрічкою О. Довженка незаперечна (твір Гео Шкурупія з'явився раніше – 1925 року). А саме: епізод повстання робітників заводу «Арсенал» (у новелі – друга частина, початкова і пов'язана безпосередньо із персонажами, в стрічці –

¹ За жанром «Арсенальці» Леся Курбаса – історична хроніка, агітка. У стрічці події більшовицького січневого повстання 1918 року розгортаються довкола молодого патріота і вродливої розвідниці, котрі мають налагодити контакт між робітниками заводу «Арсенал» та червоноармійцями [32, с. 27].

² Цікавий факт, в одній з публікацій М. Бажан (1926 рік, стаття «Про Жовтень» у журналі «Кіно», № 11) удається до наголошування подій 1917 року, зокрема, на боротьбі арсенальців, і відзначає, що ця тема – «скарб для сценариста і кінорежисера» (цит. за: [33, с. 29]), висловлює віру в її реалізації на екрані.

п'ята, прикінцева, загальне зображення), аварія поїзда зі Жмеринки (у новелі – четверта частина, прикінцева, пов'язана із розкриттям образу Марії Китченко). За допомогою прийому зведення на бойовій арені трьох братів, що захищають різні суспільні інтереси, – Степана Завірюхи (командир бронепоїзда «Полупановець»), Миколи (робітник залізничних майстерень) і Петра (старшина гайдамацького полку), Гео Шкурупій «майже точно відтворює хід робітничого повстання» [35, с. 13], проте не стільки витворює «літературу факту» (реальні історичні події наявні), скільки власне художню річ, яка не вибивається із загальної – пригодницько-детективної – тональності «Переможця дракона» (із наголосом на інтимній лінії – брати і Марія Китченко; партіях персонажів – трикутнику героїв-братів, в якому події боротьби – фон; кінематографічному сюжетному розгортанні: убивство братами один одного, лінія Марії, перетин із лінією Степана наприкінці тощо).

Повертаючись до рецензії Я. Савченка, знаково, продовжує критик, що «часткових мотивів, дрібних фабульних ліній, випадкових сюжетних вузлів нема <...> натомість постає широка концепція й чудесний порядок розміщення матеріалу <...> «Арсенал» від початку й до кінця вражає колосальною контраверсою, до краю насиченою й насаженою мотивами соціальної драми працівних мас» (*курсив наші. – О. П.*) [28, с. 106], такий підхід автоматично виключає хронікальну послідовність історичних фактів, а відтак «цілий час відчуваємо наростання потужної соціальної енергії» [28, с. 111]. Щодо зауваженого дослідником «чудесного порядку розміщення матеріалу», то тут вдало підмічено один із концептуальних маркерів експресіонізму – концепцію хаосу-порядку. На відміну від футуристів, що в пошуках наочних засобів руйнування життєвої логіки звернулися до кінематографа, який захоплював безмежними технічними можливостями розкладу буденної життєвої логіки (світу, що розпадається), експресіонізм шукає в кіно, як, зрештою, і в інших видах мистецтва, хаосу в його первісному розумінні – щось на кшталт космічної гармонії, або, за Д. Горбачовим, «космічної приналежності свого буття до вічності» [36, с. 7]. І «Арсенал» О. Довженка не є винятком. Так, на думку Н. Іванової, кіносценарій (для дослідниці – кіноповість) спирається на міф експресіонізму про плідність життєвого хаосу і занурення в нього «повноти» нових почуттів [14, с. 9].

Наступний крок Я. Савченка – виявити специфіку композиції «Арсеналу», яка полягає в тому, що в ній «майже до кінця маємо спосіб, спрямований на скупий мінімум фактичного матеріалу і на максимум його соціально-синтетичного художнього значення й ефекту» [28, с. 107], адже, за К. Едшмідом, «факти мають значення лише настільки, аби дати художнику можливість через них досягнути того, що сховане за ними» [37, с. 305]. Така композиція реалізується через технічно-стильові способи виявлення: «гостро-контрастичний» монтаж кадрів, психічну насаженість окремої речі, прийом очуднення (кінь, що говорить) тощо. Подібна тактика необхідна критикові, аби підвести до висновку про якість (форму) оформленого режисером матеріалу, способи його трактування, яких О. Довженко дотримується методично впродовж усього фільму: «<...> я, здається, не зроблю помилки, визначаючи їх як експресіоністичні» [28, с. 09], де за основне слугують – 1) величезна напруженість усього матеріалу, незважаючи на частотну зовнішню його статику; 2) насиченість великою мірою психологічним заглибленням і пристрастю, вольовим переживанням (іноді – криком, іноді трагічним мовчанням) речей, людей, деталей; 3) речовий антураж як не мертвий фізичний матеріал, а трактований режисером у його (речового антуражу) напруженому емоційному поєднанні з соціальною драмою людей. В означенні Ол. Полторацького подібний тип композиції отримує назву ступінчатої побудови (авторське – «ступінчатої побудови» [38, с. 81]), себто складається з кількох новел, максимально сконденсованих.

У продовження теми про особливості композиції «Арсеналу» слід сказати і про такий погляд, як наявність ще одного складного моменту фільму, – це, за твердженнями окремих кіноспеціалістів, фольклорна (думова) конструкція, що лягла в його основу (відповідно відіб'ється і в літературному варіанті сценарію): «у стилі «Арсеналу» від-

чуваємо *чудернацький сплав прийомів фольклору та експресіонізму*. Можливо, найсильніше це відчувається у зображенні жахів війни у початкових сценах і в фінальному епізоді розстрілу арсенальців. <...> Розташування фігур у декорації, використання одного сильного джерела освітлення підкреслює сум'яття, згущує драму, надає їй майже фантастичного смислу» (*курсив наш.* – О. П.) [39, с. 215]. Для О. Довженка, твердить М. Шкандрій, творення нових мистецьких форм являло собою складну переробку старих форм під впливом нових факторів, які постають з оточення, що лежить поза мистецтвом [40, с. 247]. Як стверджує І. Корнієнко, «поетика «Арсеналу» споріднена з фольклорним образним мисленням у всіх елементах художньої форми – драматургії, монтажі, ритмі, акторській майстерності» [17, с. 42], і навіть мотивний комплекс народної думи повноцінно відбитий у стрічці. Такий режисерський підхід до композиції фільму трактується як одна з ознак авангардного мислення митця (пригадаємо, що експресіонізм ґрунтується, зокрема, і на фольклорі як «джерелі примітивної релігійності» [41, с. 89]), адже природна мова фільму і фольклор постають як одне з джерел авангардової новачії.

Так, близькість фільму до української народної думи вбачають у пісенному зачині, заплачці («*Ой було в матері три сини*» [1, с. 82]) як частини композиції¹, в образній структурі (епічна широта, поетичні рефрени, одухотвореність природи, пісенний ритм, емоційні засоби). Як і творці народних дум, що «вкладали у свої твори не скорботу за конкретною людиною <...>, а висловлювали погляд народу» [42, с. 405] на ту чи іншу подію, О. Довженком подане бачення узагальненим «оком» із характерною для цієї форми героїчного епосу «ідеєю бойового братства» (див.: [42, с. 405]), виразником якої стає демобілізований солдат-арсеналець Тимош, засудженням так званого ренегатства в сатиричному ключі (петлюрівці, інтелігенція у стрічці) та фінальних сцен смерті з традиційно нерозгорнутим сюжетом, а відтвореним коротким епізодом (тема смерті та безсмертя в «Арсеналі» виявлена в чотирьох аспектах: похорон командира, похорон більшовика, реквієм жертвам білого терору і безсмертя Тимоша [7, с. 562]).

На думку Я. Савченка, О. Довженко завдяки монтажу досягає максимального ефекту виразності в показі фактичного матеріалу чи знаходить ідеально відповідний «спосіб накопичення спостережень» [7, с. 565], що відіграє провідну роль у такій формі художнього мовлення, як фільм. Так, Ол. Полторацький в «Етюдах до теорії кіно» (Київ, 1930) «потребу» О. Довженка в «детальному монтажу» пов'язує із наявністю значної кількості статичних кадрів, що характеризують (властивих загалом німецькому експресіоністичному фільмові). Дослідник наголошує на своєрідності композиції кадру режисера, так званого внутрішньо кадрового монтажу: «Ол. Довженко ніби то прагне довести, що суть кінематографії полягає не в монтажі, а в внутрішній зоровій і змістовій динаміці самого кадру, поєднані звичайно з відповідним локальним монтажем (так можна визначити ритміку монтажу, що залежить від змісту висвітлюваного епізоду)» [38, с. 88]. З метою виявлення формальних властивостей Довженкового монтажу звернемося до структурального аналізу одного з епізодів стрічки, уже вище зазначеного – каліка в полі та діти побіля матері, поданого задля наочності у вигляді схеми із виділеними нами з цього фрагмента фільму кадрів та їх сценарних відповідників (позначаємо від 1 до 35 [1, с. 83-84]), якісних характеристик та коментарю:

¹ Треба думати, йдеться про запозичення у думи не тільки поетичного заспіву та закінчення, а й принципу будови строфи – тиради, такого поетичного періоду з довільної кількості рядків, що містить в собі поетичний образ. В О. Довженка такими «тирадами» виступають сцени, скомбіновані методом перехресного та паралельного міжкадрового монтажу. Наприклад: частина перша – показ однорукого інваліда із конем у полі та голодних дітей, що плачуть у ніг матері. Або й застосування принципу тиради до будови кінофрази й типу ритмомелодики: якийсь попередній текстовий масив закінчується переважно тричленною інтонаційною фігурою з клаузулою, що завершує спадну інтонацію: «Небо сіре. Хмари низькі. *Вибух*» [1, с. 263] (прагнення до конденсованого письма).

№ кадру	опис та сценарний відповідник	формальні засоби	коментарі
1)	рух механізму виробничого станка на заводі / відповідник відсутній	крупний, динамічний у змістовному плані кадр (механізм обертається), сформований у сіро-чорній гамі із білими провітленнями через дірки механізму, який обертається	Кадри 1-4 змонтовані в одному ключі з установкою на рух, що несе на собі відповідний настрій та смисл.
2)	вишукані в ряд снаряди / відповідник відсутній	середній план, статичний, детально переобтяжений – забите снарядами приміщення	
3)	показ виготовлення і обробки снаряду / відповідник відсутній	крупний, динамічний у змістовному плані кадр – рух станка	
4)	обробка снаряду / відповідник відсутній	крупний, динамічний у змістовному плані кадр в іншому ракурсі	
5)	однорукий інвалід веде полем худого коня / «Поле. Миршаве жито. Худий однорукий інвалід веде похнюпленого худого коня».	загальний, динамічний план із характерним для О. Довженка рухом суб'єктів у кадрі з правого нижнього кутка в верхній лівий	Провідним стає таке оформлення кадрів для режисера; серед них – походу військового ешелону, рух жінки в полі, що сіє зерно, рух поїзда тощо.
6)	інвалід із конем зупиняються, опускають голови, довкола – колоски / «Спинившись, подивились один на одного, похилили голови, людина і кінь».	перший, статичний за змістом план, об'єкти зняті за фасадом	Паралельний щодо персонажів хід: солдат-інвалід так само із опущеною головою в попередньому та наступному кадрах (але в наступний – надмірна рухливість, як солдата, так і матері – в процесі побиття: загальмованість і надмірна динаміка – прийом зсуву); сцени поєднані паралельним монтажем, що за своїми ознаками – контрастне поєднання кадрів, їхня швидка зміна (засоби загостреного сприйняття, підвищена експресія візуальних елементів, настільки притаманна кіноекспресіонізму), тяжіє до експресивного кіномонтажу. За І. Андрониковим, спостерігаємо контрастне чергування за принципом поетичної антитези [43, с. 76-78]. Чи не є цей принцип одним із способів вираження «оголеної душі» [44, с. 146]? Попри відсутність штампів-ознак експресіоністичного кадру, на зразок надреального світла, композиційної асиметрії, безформовості, доведеної до межі [45, с. 97], режисеру вдається досягти ефекту вираження «оголеної душі» і, на матеріалі
7)	хата бідняків (інтер'єр): діти торсають матір за спідницю і плачуть, мати – без руху / «А вдома біля материних ніг голодні діти кричать, плачуть, вимагають».	середній, статико-динамічний кадр, задній план – приглушено-темна колористика обмеженої кількості предметів побуту (столу, вікна, полиці); акторка-жінка в задумі, завмерла із опущеною головою	
8)	інвалід без руху / «Поле. Стоїть солдат-інвалід. Як жити?»	статичний кадр із планомпоказом людини в більшій мірі, ніж у попередньому кадрі (6), але меншій – ніж у наступному (10)	
9)	показ матері (до пояса) / «Отупіла мати від дитячих сліз».	статичний кадр із планомпоказом людини більшою мірою, ніж у попередньому кадрі (7), але меншою, ніж у наступному (13)	
10)	солдат нахилиється і зриває колосок / «Нахилиється однорукий солдат, зриває шуплий, жалюгідний колосок. Подивився».	камера не відстежує рухи суб'єкта, зафіксована, відтак у кадрі частини тіла	
11)	плаче менша дитина / відповідник відсутній	перший, динамічний за змістом план, за рахунок наголосу на дитячій міміці; у кадрі – напівобертотом мати, тільки її одяг, за який торсає малеча	

12)	чоловік, узявши до рота повід, повертається до коня і б'є / «Повертається до коня і раптом, узявши повід у зуби, в тупому розпачі починає бити, – ну, хоч би коня. Треба ж когось вдарити людині – серце крається від гніву, розпачу, чого хочете. Злидні заїдають».	надмірно рухомий за змістом кадр	цих двох сцен, шляхом прояву так званого, за Г. Рошалем, вирішення «сцени в великій побутовості, що приголомшує» [39, с. 7]. Бо ж, за твердженням Н. Абрамова, засоби кіноекспресіонізму скеровані на вираження змісту і не є самоціллю [46, с. 132-134]. Це простежується від фільмів С. Рійє «Празький студент» (1913) – показ хворобливого внутрішнього світу людини, Г. Галеєна «Голем» (1915), «Гомункулус» (1916) – прояв комплексу неповноцінності, Р. Віне «Кабінет доктора Калігарі» (1920), Ф.В. Мурнау «Носферату – симфонія жаху» (1922). Відбувається своєрідне введення у стан шоку з метою прямого розкриття «бруд» життя, адже «твори експресіонізму працюють за принципом синхрофазотрона, «розгноюючи» матерію тривіальної дійсності, аби звільнити з-під оболонки «внутрішньоядерну» енергію, яка дрімає» [23, с. 20].
13)	мати б'є рукою дітей / «Отак і мати. Не витримала й починає лупцювати своїх дітей. Не дивиться на неї, відверніться».	середній динамічний план, ритмічний, ритм задано ударами рукою	
14.	солдат б'є коня / «Б'є озвірілий солдат коня».	рухомий за змістом кадр	
15)	мати б'є дітей / «Б'є мати двох дітей».	середній динамічний план, ритмічний, ритм задано ударами руки – як і 13, але з укрупненням фігури матері	
16)	солдат б'є коня / «Б'є коня однорукий. Повід у вишкірених зубах.»	акцент на невмотивованій злості солдата, обличчя і рука на першому плані	
17)	мати б'є дітей / відповідник відсутній	кадр динамічний, ракурс – боковий	
18)	солдат б'є коня / відповідник відсутній	як і 16	
19)	мати б'є дітей / відповідник відсутній	як і 17	
20)	солдат б'є коня / відповідник відсутній	крупний статичний план – обличчя солдата	
21)	мати б'є дітей / відповідник відсутній	як і 17	
22)	б'є солдат коня, той виривається, солдат падає / «Не витримав, вирвався кінь. Падає однорукий хазяїн на землю, впустивши повід».	середній динамічний план за рахунок акцентованого ускладненого дихання інваліда	
23)	менша дитина заливається слізьми побіля печі, хитається / «Плаче біля печі дитина».	середній динамічний план за рахунок уповільненої зйомки (плач дитини відтак пришвидшений)	
24)	кінь посеред поля / «Кінь спинився, оглядається і бачить:»	середній статичний план	
25)	солдат повільно підводиться / «Ледве-ледве підводиться спустошений хазяїн-солдат. І коня взяв жаль – на хазяїна й за хазяїна. / Підводиться покалічений хазяїн-солдат».	середній статичний план	
26)	показ коня, який обертається / «Годі каже кінь солдатові, кивнувши головою:»	середній статичний план	

27)	кадр-напис: «- Не туди б'єш, Іване. / У всякому разі, щось подібне здалось однорукому.»	титр	Титр несе не інформаційне, а емоційне навантаження (особливість стилістики експресіонізму [47, с. 127]). Прийом очуднення.
28)	кінь / відповідник відсутній	середній статичний план	Зовнішньою статикою, що загалом властива О. Довженкові, передати внутрішню динаміку. Такий хід свого часу М. Бажаном був позначений як стан «кінопароксизму» [33, с. 47]. Зображення широти поля – з метою залучити природу до співучасті, не менш характерний експресіоністичний прийом [48, с. 10].
29)	чоловік піднімається на лікті / відповідник відсутній	перший статико-динамічний план	
30)	кінь / відповідник відсутній	середній статичний план	
31)	ноги чоловіка / відповідник відсутній	крупний статико-динамічний план	
32)	кінь / відповідник відсутній	середній статичний план	
33)	чоловік печально бере за повід коня / «Він мовчки взяв повід і повів чотириноного товариша».	рух з нижнього правого кута до верхнього лівого	
34)	веде солдат коня до лінії горизонту / відповідник відсутній	вертикальний рух об'єктів у кадрі	
35)	інвалід зупиняється, озиррається на поле / «Став, озирнувся, щось спало на думку, і зник за горбом. Так далі тривати не може. Повинно щось статися. Напруження дійшло до краю. Наближається гроза».	кадр дальнього плану, із фіксацією об'єктів у верхній площині, денне освітлення із фінальним затемненням кадру, статичний	

Паралельне подання кадрів стрічки та сценарних кадрів літературного варіанта сценарію «Арсеналу» дає можливість з'ясувати, наскільки якісно й відчутно та на яких рівнях експресіоністична домінанта творчого бачення О. Довженка, подана фільмом, виявлена у літературному сценарії. Ключовим тут стає спостереження над збереженням у формі літературного сценарію всієї сюжетної (по суті – безсюжетної) організації матеріалу за типом «ступеневої» побудови окремих новел-епізодів, деякі з них опущені (для першої частини: село – Петербург – поле – окопи – німець; опущені епізоди з фільму виготовлення снарядів та окремі кадри з перерахованих епізодів), та композиційного прийому міжкадрового монтажу з його специфічними ознаками (контрастний, поєднання статичних картин). «В сценарії «Арсенал» Довженко немовби мислить кадрами. Відчувається потяг до контрастів, разючих метафор, – відзначає С. Плачинда, – стрімкість сюжету тут разюча. Проте динамізм досягається не за рахунок карколомних трюків <...>. Психологічну напругу Довженко зумів створити за допомогою швидкої зміни цілком статичних, застиглих картин, що було новим у кінематографії» [11, с. 152-153], монтажем статичних кадрів.

У цьому типі художнього мовлення – літературному варіанті сценарію – втрачається система виразних засобів внутрішньокадрового монтажу із характерною для нього побудовою єдиного простору-часу кадру, зокрема масштабу зображення, кольорової гами і не відзначеної нами, проте надзвичайно вагомої деталі у формуванні німого фільму – музичного супроводу, себто втрачається більшість формальних засобів, які відіграють провідну роль у стильовому визначенні. Наприклад, візьмемо зі схеми двадцять третій кадр – плач меншої дитини. Для сценарію достатньою видається фіксація: «Плаче біля печі дитина» [1, с. 83],

коротка настанова на певну дію, що передбачає режисерське розгортання, створення мізанкадру: середній динамічний план, напруга якого – божевільний плач голодної дитини – створена за рахунок уповільненої зйомки та ряду прийомів фотографічної інтерпретації (освітлення – темне дитяче личко на фоні біло-брудного одягу й подібної пічки), акценту на рухах дитини – похитується, ледь здригаються ручки. Проте набута суто літературна функція – настанови на подання: завдяки авторському втручанням-вставкам досягається ефект подачі ставлення до того, що відбувається. Почасти це сконденсовані вислови, приміром, як у сценарному восьмому кадрі: «Поле. Стоїть солдат-інвалід. *Як жити?»* (курсив наш. – О. П.) [1, с. 83], або спроби психологічних характеристик (подібні 12, 13, 25-тий кадри): «Став, озирнувся, щось спало на думку, і зник за горбом. *Так далі тривати не може. Повинно щось статися. Напруження дійшло до краю. Наближається гроза*» (курсив наш. – О. П.) [1, с. 84].

Прихід О. Довженка від кіно до суто літературної форми як типу творчого мислення / мовлення (поява якої, у випадку з митцем, зумовлена чинниками об'єктивного характеру) – кіноповіді, відбувся не без впливу виражальних властивостей кінематографа, зокрема осягнення концептуальних засад сценарної майстерності та втілення їх у літературних варіантах сценарію (літературний еквівалент кінокартини). Показовим щодо цього стає літературний сценарій експресіоністичної стрічки «Арсенал». Коли кіноформа втілює задані режисером образи в безпосередньому стосунку до експресіонізму – як «шаленість» ситуацій (не тільки за рахунок ідейного шару, а через безпосередньо композиційно-стильові властивості – і міжкадрового, і внутрішньокадрового монтажу), то для літературного сценарію «Арсеналу» властива менша експресіоністична сила – принцип міжкадрового монтажу і функція на подання. Звідси, на наш погляд, і визнання його як все ж сценарію, а не повноцінної окремої художньої речі, проте не позбавленої своєї специфічної привабливості.

РЕЗЮМЕ

В статті рассмотрені взгляды украинского писателя и кинорежиссера Александра Довженко на киносценарий как художественно-литературную форму работы. Исходя из такого видения ним киносценария, рассмотрен и структурно проанализирован сценарий и фильм «Арсенал» в ракурсе стиля экспрессионизма.

Ключевые слова: киносценарий, экспрессионизм, универсальное мышление.

SUMMARY

In clause the sights of the Ukrainian writer and film director A. Dovzhenko on the film-script as the art-literary form of work are considered. Proceeding from such vision by it of the film-script, is considered and the script and film «Arsenal» in light of style expressionism is structurally analysed.

Key words: film-script, expressionism, universal thought.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Довженко, О. Твори: в 5 т. [Текст] / Олександр Довженко; [упоряд. Ю. Солнцева]. – К. : Дніпро, 1983-1985 – Т. 1. (Кіноповіді, сценарії, дикторські тексти). – 1983. – 439 с.
2. Довженко, О. Твори: в 5 т. [Текст] / Олександр Довженко; [упоряд. Ю. Солнцева]. – К. : Дніпро, 1983-1985. – Т. 5. (Записні книжки, щоденник, листи). – 1985. – 359 с.
3. Така тривала відсутність, таке непросте повернення (Листи Юрія Шевельова до Романа Корогодського) [Текст] // Кур'єр Кривбасу. – 2009. – № 250-251. – С. 148-158.
4. Лавріненко, Ю. Олександр Довженко [Текст] / Юрій Лавріненко // Розстріляне відродження: антологія 1917-1933: Поезія – проза – драма – есей / [упор. Ю. Лавріненко]. – К. : Смолоскип, 2004. – С. 863-875.

5. Довженко, А. Слово о сценарии художественного фильма [Текст] / Александр Довженко // Вопросы киносценарии: [сб. ст.]. – Вып. 1. – М. : Искусство, 1954. – С. 5-25.
6. Буряк, Б. С. Олександр Довженко [Текст] / Б. С. Буряк // Кіноповісті. Оповідання / Олександр Довженко. – К. : Наук. думка, 1986. – С. 5-30. – (Б-ка укр. літ. рад. укр. літ.).
7. История советского кино. 1917-1967: в 4 т. [Текст] / [сост. Х. Абул-Хасымова и др.]. – М. : Искусство, 1969-1973 – Т. 1. 1917-1931. – 1969. – 755 с.
8. Тынянов, Ю. Поэтика. История литературы. Кино [Текст] / Юрий Тынянов. – М. : Наука, 1977. – 574 с.
9. Лядов, М. Сценарій. Основи кіно-драматургії та техніка сценарія [Текст] / М. Лядов; [за ред. худ. від. управл. ВУФКУ]. – К. : УКРТЕАКІНО-ВИДАВ, 1930. – 92 с.
10. Беллур, Р. Недостигаемый текст [Текст] / Раймон Беллур // Строеие фильма: [сб. ст.]. – М. : Радуга, 1984. – С. 221-230.
11. Плачинда, С. П. Олександр Довженко: Біографічний роман [Текст] / С. П. Плачинда. – К. : Вид-во ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1980. – 244 с. – (Серія біографічних творів «Уславлені імена», вип. 50).
12. Довженко, О. Твори: в 5 т. [Текст] / Олександр Довженко; [упоряд. Ю. Солнцева]. – К. : Дніпро, 1983-1985 – Т. 4. (Статті, виступи, лекції). – 1984. – 351 с.
13. Довженко, О. Земля: [сценарій] / Олександр Довженко // Авангард – альманах пролетарських митців нової генерації. – 1930. – № а. – С. 16-22.
14. Іванова, Н. І. Концепція життєтворчості в естетиці та поезії Олександра Довженка: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» [Текст] / Наталя Іванівна Іванова. – Дніпропетровськ, 1999. – 17 с.
15. Довженко, О. Твори: в 5 т. [Текст] / Олександр Довженко; [за ред. О. Т. Гончара та ін.]. – К. : Київська книжкова фабрика «Жовтень», 1964-1965 – Т. 4. – 1965. – 356 с.
16. Щербак, А. Новий жанр [Текст] / Анатолій Щербак // Кіноповісті. Збірник: у 2 т. / [уклад. А. Щербак]. – К. : Рад. письменник, 1963-1964 – Т. 1. – 1963. – С. 5-30.
17. Корнієнко, І. С. Мистецтво кіно. Принципи і художні засоби [Текст] / Іван Сергійович Корнієнко. – К. : Мистецтво, 1974. – 239 с.
18. Вислоух, С. Література й візуальний образ. Простір структурної спільності мистецтв [Текст] / Северина Вислоух // Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХІ ст.; [за ред. В. Моренця / пер. з пол. С. Яковенка]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – С. 309-321.
19. Щербак, А. Кіно Миколи Бажана: сторінки історії українського радянського кіно [Текст] / Анатолій Щербак. – К.: Мистецтво, 1986. – 185 с.
20. Корогодський, Р. Довженко в полоні: Розвідки та есеї про Майстра [Текст] / Роман Корогодський. – К. : Гелікон, 2000. – 352 с.
21. Дзюба, І. М. Гостини у світ кіно [Текст] / І. М. Дзюба // З криниці літ: тритомовик / Іван Михайлович Дзюба. – К. : Обереги : Гелікон, 2001 – Т. 2. – 2001. – С. 726-814.
22. Петренко, Л. Я. Поетика експресіонізму в українській літературі 20-40-х років ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. філол. наук: спец. 10.01.01 «Українська література» [Текст] / Леся Ярославівна Петренко. – Івано-Франківськ, 2008. – 19 с.
23. Дранов, А. В. Немецкий экспрессионизм и проблема метода: автореф. дис. на соискание наук, степени канд. філол. наук: спец. 10.01.05 «Литература стран Зап. Европы, Америки и Австралии» [Текст] / А. В. Дранов. – М. : Изд. Московского ун-та, 1980. – 27 с.
24. Куликова, И. С. Экспрессионизм в искусстве [Текст] / Ирина Сергеевна Куликова. – М. : Наука, 1978. – 183 с.
25. Моклиця, М. В. Модернізм як структура. Філософія. Психологія. Поетика: автореф. дис. на здобуття наук, ступеня д-ра філол. наук: спец. 10.01.06 «Теорія літератури» [Текст] / Марія Василівна Моклиця. – К., 1999. – 32 с.

26. Арсланов, В. Г. История западного искусствознания XX века: учеб. для студ. высш. уч. завед. [Текст] / В. Г. Арсланов. – М. : Академический Проект, 2003. – 768 с.
27. Микитенко, О. Слідами фальшивої Мельпомени, або «Йогансен, Слісаренко, Довженко і я» [Текст] / Олег Микитенко // Кур'єр Кривбасу. – 2000. – № 123 (лют.). – С. 114-144.
28. Савченко, Я. «Арсенал» [Текст] / Яків Савченко // Критика. – 1929. – № 3. – С. 104-113.
29. Черняк, Е. Шляхи української радянської кінематографії [Текст] / Е. Черняк // Критика. – 1929. – № 5. – С. 78-97.
30. Крижанівський, Б. Майстри, фільми долі: Кіно різних широт [Текст] / Б. Крижанівський, Ю. Новиков. – К. : Мистецтво, 1967. – 174 с.
31. Історія українського радянського кіно: в 3 т. [Текст] / [за ред. Т. В. Левчука та ін.] – К. : Наук. думка, 1986-1987 – Т.1. 1917-1930. – 1986. – 247 с.
32. Госейко, Л. Історія українського кінематографа. 1896 – 1995 [Текст] / Л. Госейко; [пер. з франц.]. – К. : КІНО-КОЛО, 2005. – 464 с.
33. Щербак, А. Кіно Миколи Бажана: сторінки історії українського радянського кіно [Текст] / Анатолій Щербак. – К. : Мистецтво, 1986. – 185 с.
34. Шкурупій, Г. Переможець дракона (книга оповідань) [Текст] / Гео Шкурупій. – Харків : ДВУ, 1925. – 245 с.
35. Шкурупій, Г. Двері в день. Вибране [Текст] / Гео Шкурупій. – К. : Радянський письменник, 1968. – 325 с.
36. Горбачов, Д. Гопашно-шароварна культура як джерело світового авангарду [Текст] / Дмитро Горбачов. – Львів : Центр гуманітарних досліджень; Київ : Смолоскип, 2008. – 96 с. – («Університетські діалоги», № 6).
37. Называть вещи своими именами. Программные выступления мастеров западноевропейской литературы XX века [Текст] / [сост. Л. Г. Андреев и др.]. – М. : Прогресс, 1986. – 640 с.
38. Полторацький Ол. Етюди до теорії кіно [Текст] / Олексій Полторацький. – К. : УКРТЕАКІНО-ВИДАВ, 1930. – 129 с.
39. Арсенал: [сб. ст. / сост. Ю. И. Солнцева]. – М. : Искусство, 1977. – 247 с. – (Шедевры мирового кино).
40. Шкандрій, М. Модерністи, марксистки і нація: Українська літературна дискусія 1920-х років [Текст] / Мирослав Шкандрій; [пер. з англ. М. Климчук]. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 384 с.
41. Вальцель, О. Импрессионизм и экспрессионизм в современной Германии (1890-1920) [Текст] / Оскар Вальцель; [пер. с нем. О.М. Котельниковой]. – Петербург : АCADEMIA, 1922. – 96 с.
42. Мишанич, С. Українські народні думи [Текст] // Фольклористичні та літературознавчі праці: в 2 т. / Степан Мишанич. – Донецьк : ДонНУ, 2003 – Т. 2. – 2003. – С. 398-414.
43. Андроников, І. Поезія Довженка [Текст] / Іраклій Андроников // Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка / [за ред. Л. Новиченка]. – К. : Дніпро, 1973. – С. 76-86.
44. Теплиц, Е. История киноискусства [Текст] / Ежи Теплиц. – М. : Прогресс, 1968. – Т. 1-2: 1895-1927. – 336 с.
45. Божович, В. И. Традиции и взаимодействие искусств. Франция конец XIX – начало XX века [Текст] / В. И. Божович. – М. : Наука, 1987. – 320 с.
46. Экспрессионизм. Драма. Живопись. Графика. Музыка. Кино: сб. ст. [Текст]. – М. : Наука, 1966. – 155 с.
47. Кино: энциклопедический словарь [Текст] / [под ред. С.И. Юткевича]. – М. : Сов. энциклопедия, 1986. – 640 с.

48. Лопатинський Ф. Експресіонізм в кіно [Текст] / Фавст Лопатинський // Кіно. – 1926. – № 6-7. – С. 10-12.
49. Эйзенштейн, С. Монтаж аттракционов: (К постановке «На всякого мудреца довольно простоты» А. Н. Островского в Московском Пролеткульте) [Текст] / Сергей Эйзенштейн // Леф. – 1923. – № 3. – С. 70-75.
50. Экспрессионизм: [сб. ст. / ред. Е. М. Браудо, Н. Э. Радлова]. – Петроград – МСМХХІІІ – Москва : Гос. изд., 1923. – 236 с.

Надійшла до редакції 24.02.2011 р.

УДК 82-312.2:791.43.01

ТРАНСФОРМАЦІЇ ВЕРБАЛЬНОГО НАРРАТИВА: «МАСТЕР И МАРГАРИТА» М.БУЛГАКОВА И В.БОРТКО

Е. Й. Просцевичене

Реферат. Эстетическая практика экранизаций означает поиск эквивалентных средств выразительности, спектр которых располагается между двумя крайними решениями: буквальным следованием за сюжетом исходного произведения с максимальным использованием его художественного языка или воплощением его идеи альтернативными средствами. Трансформация вербального содержания в аудиовизуальное в процессе экранизации осуществляется, прежде всего, в нарративной организации фильма. Анализ нарративных структур в романе М. Булгакова «Мастер и Маргарита» и одноименном фильме В. Бортко позволяет сделать вывод о доминировании родовидовой природы произведения над авторскими интенциями. Адекватная передача содержания литературного произведения требует не буквального следования за ним, а пересоздания его конструктивных элементов.

Ключевые слова: вербальный нарратив, миметический нарратив, диегетический и недиегетический нарратор, закадровый повествователь, несобственно прямая речь, внутренний монолог.

Вопросы, связанные с трансформацией литературного повествования, пребывают на периферии научного интереса. Когда в первые десятилетия существования кинематографа в нем активно эксплуатировались сюжетно-фабульные схемы классической литературы, это породило естественный интерес сценаристов и режиссеров к принципам построения тех и других. Остроумные и точные наблюдения мы находим в работах Ю. Тынянова, В. Шкловского, С. Эйзенштейна. Аналогичные процессы имели место за рубежом: в манифестах Ж. Дюлак, Л. Муссинака, Л. Деллюка нашли осмысление общие принципы создания фильма, нередко – без сценарной основы, которая с точки зрения сторонников поэтического кино искажала его природу, загоняла в рамки подражания литературе. Однако эти работы носили характер скорее остро полемический, чем научный: творцы нового искусства почти наощупь находили его конституирующие принципы, в пылу борьбы отстаивали те из них, которые были ближе именно им, и отвергали прочие. В то же время, интуитивно замеченное своеобразие экранизаций по сравнению с фильмами, не имеющими литературной основы, вряд ли было вызвано только пафосом независимости молодого искусства. Если по остроумному замечанию Ю. Лотмана, сделанному уже в 70-е гг, кино «притворяется» жизнью: «Кинематограф похож на видимый нами мир. Увеличение этого сходства - один из постоянных факторов эволюции кино как искусства. Но это сходство обладает коварством слов чужого языка, однозвучных родному: другое притворяется тем же самым» [1, с. 4], то экранизация оказывается «похожа» на мир литературного произведения, порождая иллюзию

сходства выразительных языков кино и литературы. Для многих теоретиков кино момент сходства определялся как повествовательность, и она отвергалась сторонниками бессюжетного кино (поэтического у С.Эйзенштейна, «киноглаза» у Д. Вертова, интегрального у Ж. Дюлак), но считалась необходимой и закономерной для создания сюжетно-игрового фильма, претендующего на коммерческий успех.

Позже появились исследования, посвященные проблемам разграничения повествования в литературе и кинематографе. Среди наиболее основательных заслуживают упоминания работы англоязычного искусствоведа С. Чэтмена, который последовательно проводит разделение нарративных текстов на словесные и миметические и пытается определить специфику кинематографического повествования в его отличии от литературного. Нарративность, понимаемая не как относящаяся к организации высказывания, не как признак коммуникативной структуры, а как «признак структуры самого повествуемого» [2, с. 13], становится синонимом событийности, и в этом смысле противопоставлена описательности, имеющей дело по преимуществу со статическими состояниями. С. Чэтмен перестает связывать нарратив с обязательным присутствием человеческого агента: «Человеческая личность не является непременным условием повествовательности» [3, с. 115, перевод мой – Е.П.]. Появляются основания для того, чтобы в сферу внимания нарратологии попадали и произведения, которые текстами в привычном смысле этого слова не являются, но основаны на истории: рассказывают ее, представляют в виде условных знаков и символов, имитируют событийность самой жизни «у нас на глазах».

Утверждение нарративности как качества, присущего всем видам искусства, более того – человеческому опыту в принципе, – происходит в последние десятилетия во всех научных дисциплинах, изучающих человека и его психические проявления: от теории художественного творчества до медицины, этим понятием пользуются исследователи живописи, кино, психиатры и т.д. Нарративность все чаще выступает тем общим конституирующим моментом, который создает основу всех разновидностей человеческого опыта и делает методологически возможным сопоставление его проявлений с неодинаковой родовидовой природой – именно оно обуславливает и саму возможность создания, например, фильма по мотивам литературного произведения или наоборот – их, так сказать, взаимопереводимость.

Однако взаимопереводимость – не значит тождественность. Да и возможна ли она — даже при условии, что автор «пересказа» к ней стремится? История искусства не дает нам образцов точного соответствия экранизации и ее литературного источника, но, возможно, это следствие авторского прочтения, а не общих законов такого рода трансформаций? В эпоху детства кинематографа, теоретизируя о связи тогда еще немного кино с литературой, французский режиссер Ж. Фейдер утверждал, что единственная цель кинематографиста, создающего экранизацию – «быть кинематографичным», сделать выражаемое зримым. Ж. Фейдер отнюдь не настаивал на сохранении сюжета, композиции, других конструктивных уровней экранизируемого произведения, напротив, считал, что экран может потребовать создания изображений, по видимости далеких от тех, что существуют в книге, но по духу близких к ее мысли. Ему близок Л. Кулешов: «Наше искусство бранят за специфическую кинематографичность: «Вы не всегда литературны! Вы не драматичны!» В наибольшей кинематографичности и весь смысл кинематографа» [2, с. 53].

Естественно предположить, что невозможность слепого копирования литературного произведения средствами другого вида искусства обусловлена отнюдь не собственным желанием, творческой волей (своеволием) автора фильма, а спецификой вида искусства, набором средств, приемов и возможностей, которыми оно располагает для «пересказа» истории, уже рассказанной другими средствами. Успешность экранной версии во многом зависит именно от того, находят ли ее авторы адекватные собственно кинематографические средства или применяют литературные.

Для рассмотрения таких возможностей мы выбрали экранизацию В. Бортко романа М. Булгакова «Мастер и Маргарита» – произведения в высшей степени сценическо-

го, то есть пригодного для пересказа в визуальном искусстве. Важным дополнительным фактором, обусловившим этот выбор, явилось очевидное желание автора фильма предельно точно передать содержание романа. Первое впечатление от фильма: это даже не экранизация, это иллюстрация к роману. Фильм содержит и очевидный посыл, декларирующий близость роману: каждая серия открывается кадром с портретом писателя и словами «Михаил Афанасьевич Булгаков», как могло бы это быть на обложке книги (видимо, таким образом Михаил Афанасьевич приглашается в соавторы). Такое произведение идеально отвечает цели рассмотреть, каким образом вербальное содержание преобразуется в визуальное, насколько этот процесс управляется волей автора фильма и насколько – законами кино как вида искусства.

Ввиду неразработанности данной проблематики в искусствоведении и отсутствии соответствующей терминологии, оговорим использование нами терминов и понятий. Мы будем различать нарративный и описательный тексты, закадровое повествование, и следующие типы нарратора: диегетический и недиегетический, объективный и субъективный, всезнающий и ограниченный по знанию, первичный и вторичный, а также понятия косвенной, несобственно прямой речи и внутреннего монолога, которыми мы пользуемся в значениях, определенных В Шмидом.

В романе М. Булгакова имеет место вторичный нарратор – недиегетический повествователь, часто занимающий точку зрения героев, по преимуществу – Понтия Пилата. Передача мыслей и чувств героев достигается применением двух традиционных приемов: несобственно прямой речи и внутреннего монолога. Проследим изменение позиции повествователя в самом начале романа мастера: это продвижение от объективного прямого изображения в первом абзаце («В белом плаще с кровавым подбоем, шаркающей кавалерийской походкой ... вышел прокуратор Иудеи Понтий Пилат» [4, с.19]) к несобственно прямой речи, изображающей чувства прокуратора и, наконец, вторгающемуся в несобственно прямую речь внутреннему монологу («...и к горьковатому дыму, свидетельствующему о том, что кашевары в кентуриях начали готовить обед, примешивался все тот же жирный розовый дух. О боги, боги, за что вы наказываете меня?» [4, с.20]), который только в третьем абзаце оформляется пунктуационно кавычками, как прямая речь, но начинается, несомненно, раньше. Все повествование в главе 2 построено как комбинация этих типов, с использованием также косвенной речи и диалогов, передающих речи персонажей.

Каковы возможности визуального изображения повествуемого происходящего? Объективное прямое изображение элементов описательного характера должно быть представлено мизансценой, внешним видом актеров (включая костюмы), их действиями и т.д., то есть миметически. Так и происходит в фильме. Визуальный ряд приходит на смену голосу Воланда, рассказывающему о выходе Пилата в знаменитом плаще. Кажется, что картина выхода главного героя является не просто более полной, чем в литературном произведении, а максимально полной, предельно информативной: ведь сцена воспроизводится во всей ее визуальной полноте.

Отвлечемся от повествования, представленного Воландом, которое по сути является здесь закадровым голосом, хотя формально принадлежит персонажу и произносится в кадре. Какую картину видит в случае такого отвлечения рядовой, не искушенный в истории, зритель? Мужчина в одежде белого цвета, которую зритель опознает как древнеримскую, проходит между двумя рядами колонн древнего здания. По одежде, осанке, походке мужчины, по поведению встречающего его стражника угадывается его высокое социальное положение. Обозначить это положение словами «прокуратор Иудеи», узнать в здании дворец Ирода Великого, зритель не может – видеоряд не дает для этого достаточных оснований. Его изобразительная полнота не равняется информационной: воспринимая картину происходящего во множестве деталей, зритель не может считать необходимой информацию. Визуальное изображение проигрывает в информативности изображению литературному.

В то же время изображение событий в кино, в отличие от литературного (вербального), является не просто полным, а избыточно, излишне полным. Невозможно показать выходящим в колоннаду дворца, ведущим допрос подозреваемого **какого-то** человека: этот человек непременно имеет определенный рост (рост К.Лаврова), цвет глаз и волос, прическу, одежду. Читатель романа вынужден воображать внешний вид Пилата – зрительское воображение в этом смысле бездействует. Вопреки утверждению А.Бержа, что «кинематограф обладает категорической точностью и не оставляет ни малейшей лазейки для нашего сознания» [5, с.250], в то время как литературный портрет предоставляет некоторую свободу читательскому воображению, возможности разного прочтения увиденной картинке все-таки имеются, зритель тоже составляет **свой** образ события или героя. Попробуем разобраться, почему это происходит.

Другое событие из этой же главы романа (и серии фильма) – появление Иешуа, – в романе выглядит так: «...двое легионеров ввели ... человека лет двадцати семи. Этот человек был одет в старенький и разорванный голубой хитон. Голова его была прикрыта белой повязкой с ремешком вокруг лба, а руки связаны за спиной. Под левым глазом у человека был большой синяк, в углу рта – ссадина с запекшейся кровью. Приведенный с тревожным любопытством глядел на прокуратора» [4, с.20]. Внешний вид Иешуа в фильме В. Бортко в целом соответствует романному описанию, хотя хитон не голубой, а на голове нет повязки. Однако хитон, действительно, поношенный, руки связаны, синяк и ссадина на месте. Значит ли наличие этих деталей, что зритель их **увидел**? Иными словами: сознательно выделил именно их из массы элементов внешности Иешуа? Не оказались ли для него более заметными босые ноги Иешуа, или его манера близоруко вглядываться в собеседника, или что-то еще? Ведь именно это «что-то еще» интерпретируется в сознании зрителя, для этого «чего-то» подыскивается подходящее объяснение или предыстория. Читатель романа интерпретирует «большой синяк ... и ссадину»: этого человека били, прежде чем привели сюда. Зритель интерпретирует те элементы, которые **он увидел**, и не исключено, что он увидел не те детали, которые выделил автор, но близкие ему или заинтересовавшие его в силу каких-то причин: например, кого-то настолько поразила несовременная одежда Иешуа, что, сосредоточив внимание на ее рассмотрении, он пропустил все остальное. Читатель романа не подвергается такой опасности, так как писатель назвал только действительно важные, необходимые для понимания этой сцены, заслуживающие внимания детали.

Итак, литературное описание никогда не может быть полным, поскольку при всем старании невозможно упомянуть каждую деталь внешности. Фильмическое описание полно по необходимости, избыточно полно, однако именно эта полнота не позволяет ему быть однозначно понятым. Думается, именно в необходимости быть полно и однозначно понятым, в желании четко очертить сцену, на которой происходит действие, заставить зрителя соотнести персонажей фильма с историческими фигурами, и невозможности реализовать такое желание средствами видеоряда, – причина того, что В. Бортко заставляет своего Воланда произнести вслух весь этот пассаж из романа М. Булгакова, вплоть до имени главного героя. Это не противоречит романному факту: новелла «Понтий Пилат» формально вводится как рассказанная Воландом. В фильме функции этого повествования другие – оно призвано не столько информировать, сколько выделить в информации, данной визуально, нужную и закрепить ее в сознании зрителя-слушателя. В кадре есть почти все: прокуратор в плаще, колоннада дворца – голос лишь выделяет их из множества других объектов, которые **тоже есть**.

Обратимся к способам передачи в кино внутреннего мира персонажей – их мыслей, чувств, переживаний. Во-первых, переживания могут быть сыграны актерами. Во-вторых, внутренняя речь или мысли героев могут быть овнешнены – переведены в полноценное вербальное высказывание. Наконец, такие специфические средства кино, как наплывы, могут придать изображению характер ретроспекции (воспоминания персонажа), воображенности (мечты или намерения) и т.д. Каждый из этих способов является

специфическим средством кино как вида искусства, ни один не имеет принципиальных недостатков – мы можем только ставить вопрос о конкретных возможностях их применения в рассматриваемой экранизации, имея в виду установить степень их адекватности авторским задачам.

К. Лавров вполне убедительно изображает головную боль, от которой страдает Пилат. В романе «непобедимая, ужасная болезнь гемикрания» – момент довольно важный. В плане истории она делает Пилата особенно «каменным», «свирепым чудовищем», но и уязвимым, нуждающимся в помощи врача. Именно как врача и пытается он спасти Иешуа. В плане дискурса здесь впервые возникает мотив наказания (и коррелирующего с ним спасения): «О боги, боги, за что вы *наказываете* меня? «Да, нет сомнений! Это она, опять она, непобедимая, ужасная болезнь гемикрания, при которой болит полголовы. Он нее нет средств, нет никакого *спасения*» [4, с.19, курсив наш. – Е. П.]. Излечив Пилата от этой болезни, Иешуа станет его *спасителем*. Мучимый страшной болезнью, Пилат находит человека, могущего ему помочь («Сознайся, – тихо по-гречески спросил Пилат, – ты великий врач?») [4, с.28]), и хочет спасти этого человека для себя, именно как врача. Так в романе формируется корреляция: Пилат – Иешуа. Персонажи и противопоставлены, и необходимы друг другу: судья, палач, но и жертва головной боли Пилат – и преступник, жертва палача, но и его спаситель Иешуа. Предчувствие гибели и бессмертия, тоска, желание договорить с бродячим философом появятся позже, их отправная точка в невыносимом физическом страдании и стремлении от него избавиться. Эти мысли и ощущения доступны всезнающему повествователю, а благодаря ему, и читателю. Как отражено это содержание в фильмах? Мы уже отмечали, что актер убедительно играет головную боль, однако миметически, видимо, невозможно передать все смысловые оттенки, имеющие место в романе: головная боль связана с запахом розового масла, который так ненавидит прокуратор; мысль о яде становится все более соблазнительной. Передача такого содержания потребовала бы отдельных сцен, что расплыло бы внимание зрителя и сделало действие аморфным. Авторы фильма предпочитают это содержание опустить. Поэтому романский Пилат испытывает муку, ставящую его на грань жизни, а фильмический – просто сильную головную боль. При этом нельзя быть до конца уверенным, что зритель поймет, что это именно головная, а не какая-то другая, например, зубная боль – до тех пор, пока она не будет обозначена словесно: «Истина прежде всего в том, что у тебя болит голова, и болит так сильно, что ты малодушно помышляешь о смерти» [4, с. 29]. Собственно говоря, только теперь, когда «плавающее» визуальное содержание зафиксировано вербально, можно быть уверенным, что видеоряд адекватно понят. Здесь мы опять видим необходимость избавляться от множества подробностей, которые привели бы к излишней детализации и, с другой стороны – избыточность изображения, требующую словесного закрепления нужного содержания.

В случаях овнешнения элементов внутреннего мира персонажа наиболее ярко проявляется то, о чем предупреждал Ж. Митри: «Кинематографический способ выражения подчеркивает значимость структур, обнаруживая, до какой степени изменение системы влечет за собою изменение составляющих ее элементов» [6, с. 33]. В романе все три обсуждения и вынесения приговора Иешуа даны без использования прямой речи персонажей, в косвенной речи: нарратор своими словами дважды передает содержание пилатовского решения, потом и его разговор с первосвященником Каифой о возможности отмены смертной казни Иешуа. Природа фильма требует изображения прямой речи героев, и сценарист вынужден сочинить слова персонажа, опираясь на литературный материал (без обязательства точно цитировать романное слово – важнее передать его смысл). Посмотрим, что происходит в рассматриваемых эпизодах.

В романе: «... сложилась формула. Она была такова: игемон разобрал дело бродячего философа Иешуа, по кличке Га-Ноцри, и состава преступления в нем не нашел. В частности, не нашел ни малейшей связи между действиями Иешуа и беспорядками, происшедшими в Ершалаиме недавно. Бродячий философ оказался душевнобольным. Вследствие этого смертный приговор Га-Ноцри, вынесенный Малым Синедрионом,

прокуратор не утверждает. Но ввиду того, что безумные, утопические речи Га-Ноцри могут быть причиной волнений в Ершалаиме, прокуратор удаляет Иешуа из Ершалаима и подвергает его заключению в Кесарии Стратоновой на Средиземном море, то есть именно там, где резиденция прокуратора» [4, с.30].

Романный Пилат не успевает продиктовать это решение, в фильме произнесение его вслух – самая естественная возможность существования, поэтому действие, предполагаемое Пилатом в романе, разворачивается в реальный эпизод. Словесно приговор в значительной степени опирается на романное повествование, в котором недиегетический повествователь, обладающий полнотой знания о мире, передает решение Пилата в том виде, в каком последний собирался продиктовать его секретарю, со всеми судебнопроцессуальными оборотами речи и канцелярскими формулировками. Однако в речь романного нарратора прокрадывается совершенно неофициальный фрагмент мыслей прокуратора: место предполагаемого заключения Иешуа находится именно там, где его резиденция. Эта мысль маскируется под протокол, вводится оборотом «то есть именно там, где...», но это не отменяет ее очень личный характер, она с головой выдает Пилата, переставшего быть беспристрастным судьей. Пилат пытается сохранить Иешуа как врача, могущего излечить его от головной боли, возможно, как интересного собеседника – как бы то ни было, это сугубо тайное намерение, оно не должно быть озвучено представителем римской власти в Ершалаиме.

Однако это тайное намерение озвучено в фильме. Пилат (секретарю): «Пиши. Игемон разобрал дело Иешуа по кличке Га-Ноцри и состава преступления в нем не нашел. Ввиду этого решение Малого Синедриона о смертной казни Га-Ноцри прокуратор не утверждает. Но учитывая то, что безумные, утопические речи Га-Ноцри могут вызвать волнения в Ершалаиме, прокуратор удаляет Иешуа из Ершалаима и подвергает его заключению в Кесарии Стратоновой на Средиземном море, то есть именно там, где находится резиденция прокуратора. Все о нем?»

Текст становится несколько короче, но обороты судопроизводства и канцелярского стиля практически полностью сохранены, благодаря чему протокольный характер высказывания стал еще очевиднее. Тем более чужеродным оказывается здесь упоминание о резиденции прокуратора. Как попала в протокол допроса обвиняемого эта очень личная информация? Она пробралась сюда из романного нарратива, будучи механически передана персонажу. Это в литературной предыстории фильма произошло осознание Пилатом своей неразрывной связанности с Иешуа, а в фильм прорывается рудиментарный отголосок этой идеи, не мотивированной в нем убедительным образом.

Несомненно, первостепенная задача, решаемая в этом эпизоде – информативная: должен же зритель узнать о принятом решении. То, что персонажам передается речь, в романе принадлежащая нарратору, обусловлено спецификой вида искусства: чтобы быть, слово должно стать предметом изображения. Однако описание мыслей и чувств персонажа в литературном произведении никогда не является полностью объективным отчетом о его внутреннем мире, но обязательно содержит выраженные прямо или непрямо более или менее явные оценки, источник которых – вне персонажа. Такие индексы, маркирующие речь нарратора (например, знание, недоступное герою, но естественное для нарратора, несвойственные герою обороты речи и др.), можно усмотреть в самом объективном повествовании. Передавая эти фрагменты персонажу вместе с такими маркерами, авторы фильма либо обнаруживают их побочное происхождение, либо по-новому расставляют смысловые акценты, либо допускают настоящие ошибки, заставляя героев произносить нечто такое, что они не должны произносить в силу особенностей своего характера или положения. Дело не только в том, что фильмический прокуратор выдает свои тайные намерения и тем самым полностью «выпадает из образа», но и в том, что слова Пилата о ссылке Иешуа в Кесарию как проявленное осознание необходимости в Иешуа не мотивированы в фильме, здесь продолжает действовать романная мотивировка.

Другое вербально зафиксированное представление Пилата о Иешуа – «юный философ с ... мирною проповедью». Ситуативная обусловленность этого определения очевидна. Пилат должен говорить о нем в таком ключе, чтобы и обосновать свою просьбу помиловать Иешуа, а не разбойника Вар-раввана, и, в то же время, не выдать своего слишком пристрастного отношения к Иешуа, который стал ему нужен. (Ему пока нужнее врач, а не философ). Фильмический Пилат, лишенный переживания нечеловеческой физической боли (К.Лавров играет человеческое переживание боли), неясных мыслей о гибели и бессмертии, внезапной тоски, произносит слова «юный философ с его мирною проповедью» не как удобную формулировку, найденную для Каифы, а в их прямом значении. Как следствие: он уже знает, кого отправляет на смерть, и не нуждается в последующем двухтысячелетнем осмыслении произошедшего. То, что в фильме ему оставляют возможность такого осмысления, обусловлено стремлением сохранить идейное содержание романа и ненахождением необходимых собственно кинематографических средств выражения этого содержания.

На наш взгляд, это – результат того максимально точного следования авторов фильма за литературным произведением, о котором шла речь выше. Буквальное озвучивание романного нарратива в фильме требует закадрового повествователя, нарратора, аналогичного романному – то есть недиегетического, объективного, всезнающего, адресующего свой рассказ воспринимающей инстанции вне мира, в котором живут Иешуа и Пилат. (В романе такую функцию выполнял Воланд, реципиентами которого были Иван Бездомный и Берлиоз). Наиболее полно данной характеристике в фильме может соответствовать камера, однако повествование посредством только камеры потребовало бы радикального пересоздания всех элементов произведения, его адаптации средствами другого искусства.

Возвращаясь к терминологии 20-х годов, можно уверенно утверждать, что в рассмотренных нами фрагментах произошла полная победа повествовательного начала над поэтическим, вызванная пренебрежением авторов фильма собственно кинематографическими средствами выразительности. Выявление неточностей, вызванных таким пренебрежением – это, так сказать, побочный результат нашего исследования, как и всякой работы такого рода. Но ее перспективность не в этом, а в возможностях, которые открываются для развития практики и теории обоих искусств. При сравнении материала, имеющего много общих черт, «скрытые различия резко выступают как раз на фоне множества совпадений, а с другой стороны, подобный материал дает возможность получить надежные общие выводы без опасности слишком поспешных обобщений» [8, с. 411].

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена проблемам трансформації вербального нарративу при екранізації літературного твору, які знаходяться на периферії наукового дослідження, хоча вирішуються у практиці екранізацій. Розглянуто поняття оповідача, в тому числі закадрового, принципів організації нарративу в аудіовізуальному творі. На прикладі фільму В. Бортка «Майстер і Маргарита» автор показує, що адекватна передача змісту літературного твору засобами іншого виду мистецтва вимагає не буквального слідування за ним, а адаптації, перевтілення його конструктивних елементів.

Ключові слова: вербальний нарратив, міметичний нарратив, дієгетичний і недієгетичний наратор, закадровий оповідач, невласне пряма мова, внутрішній монолог.

SUMMARY

The article deals with the problems of transformation of the verbal narrative in the film adaptation of a literary work – issues that are still at the periphery of scientific research, although always resolved in practice adaptations. The article deals with the concept of the narrator, including voice-over, the principles of organization of narrative in the audiovisual work. On the example of the film «Master and Margarita» by V. Bortko the author shows that the

adequate reproducing of the contents of a literary work does not require the literal repetition of it, but reconstruction of its structural elements.

Keywords: verbal narrative, mimetic narrative, diegetic and exegetic narrator, voice-over narrator, quasi direct speech, inner monologue.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Лотман, Ю. Семиотика кино и проблемы киноэстетики [Текст] / Ю. Лотман. – Таллинн : Ээсти Раамат, 1973. – 74 с.
2. Шмид, В. Нарратология [Текст] / В. Шмид. – М. : Яз. слав. культуры, 2003. – 312 с.
3. Chatman, S. Coming to Terms: The Rhetoric of Narrative in Fiction and Film. [Text] / S. Chatman. – Ithaca, 1990. – 242 p.
4. Кулешов, Л. В. Статьи. Материалы [Текст] / Л. Кулешов. – М. : Искусство, 1979. – 240 с.
5. Булгаков, М. А. Мастер и Маргарита [Текст] // Собр. соч. в 5-ти т. / М. А. Булгаков. – М. : Худож. лит., 1990. – Т.5. – 734 с.
6. Берж, А. Кино и литература [Текст] / А. Берж // Из истории французской киномысли: Немое кино 1911 – 1933 гг. – М. : Искусство, 1988. – С.248-261.
7. Митри, Ж. Визуальные структуры и семиология фильма [Текст] / Ж. Митри // Стрoение фильма: Некоторые проблемы анализа произведений экрана : Сб. ст. / Сост. К. Разлогов. – М. : Радуга, 1984. – с. 33- 44.
8. Мукаржовский, Я. Время и кино [Текст] / Я. Мукаржовский // Исследования по эстетике и теории искусства. – М. : Искусство, 1994. – С. 410–420.

Надійшла до редакції 12.01.2011 р.

УДК 821.161.1

ОППОЗИЦИЯ «СВОЕ - ЧУЖОЕ» В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ О.М. СОМОВА О ГАРКУШЕ

В. Б. Мусий

Одесский национальный университет имени И.И. Мечникова

Реферат. В статье рассмотрены два произведения О.М. Сомова о гайдамаке Гаркуше – «Гайдамак. Малороссийская быль» и «Гайдамак. Главы из малороссийской повести» в плане изучения особенностей процесса категоризации персонажами поведения так называемого «изгоя». Гайдамак оценивается средой как «чужое», опасное, а потому – отторгаемое. Устанавливается связь между категоризацией и мифологизацией народной средой всего, что выходит за пределы нормы (в данном случае – нормы поведения с точки зрения закона). Свободное от догматизма миропонимание Гаркуши, его независимость и бесстрашие мотивируются представителями среды как проявление сверхъестественных способностей. Произведения Сомова рассмотрены в контексте литературы первой половины XIX века, в частности – повести Н. Кукольника «Запорожцы» и незавершенного романа В. Нарезного «Гаркуша. Малороссийский разбойник». Изучение особенностей восприятия коллективом «чужого» направлено на выявление специфики воссозданной в художественном произведении картины мира.

Ключевые слова: категоризация, мифологизация, образ, национальный характер

Оппозиция «свое – чужое» имеет универсальный характер, поскольку любой процесс освоения человеком действительности предполагает подведение каждого ее явления, процесса, каждой ее стороны под определенную категорию, а категоризация, позволяющая «увидеть мир в главных атрибутах его бытия и функционирования» [1, с. 8],

в свою очередь, начинается с того, что все объекты окружающего внешнего мира разделяются на «привычное – незнакомое», «мое (наше) – не принадлежащее мне (не свойственное нам)», «мы – не мы» и т.д. Эта оппозиция, по словам Ю. Степанова, «пронизывает всю культуру и является одним из главных компонентов всякого коллективного, массового, народного, национального мироощущения» [2, с. 126]. Истоки ее – в мифопоэтической картине мира, а точнее – в свойственной ей бинарной оппозиции «освоенное и безопасное – сохраняющее связь с хаосом и потому опасное». Что же касается смысла, который вкладывается в оппозицию «свое – чужое», то он всегда обусловлен целым рядом факторов – национальных, исторических, психологических и т.д. А это значит, что на основе выявления того, что определенный социум воспринимает как «чужое», как это «чужое» им оценивается и каковы пути приобщения (или же изоляции) к «чужому», можно судить о свойственных данному социуму картине мира и системе ценностей. Изучение художественного произведения в аспекте места оппозиции «свое – чужое» в мировосприятии персонажей позволяет решить проблему специфики воссоздаваемой его автором картины мира.

Можно выделить целый ряд направлений изучения современными учеными оппозиции «свое – чужое» в философском [3; 4], культурологическом [5; 6], литературоведческом планах. Ученые литературоведы обращаются к категориям «свое», «другое», «чужое» в связи с исследованием особенностей творческого процесса [7], поэтики художественного произведения [8], особенностей хронотопа в нем [9, с. 138-139].

Цель данной статьи – изучить место оппозиции «свой – чужой» в «главах из малороссийской повести» О.М. Сомова «Гайдамак» в раскрытии особенностей миропонимания персонажей. В таком плане проза этого писателя еще не рассматривалась. Выбор в качестве объекта исследования одного из произведений этого автора обусловлен целым рядом факторов. Один из них – это переходный характер творчества Сомова, переплетение в нем художественных принципов, свойственных двум разным стадиям литературы – риторической и эстетической, – пользуясь терминологией Е.М. Черноиваненко [10]. А отсюда – и своеобразие образов персонажей в его произведениях, особенности психологизма. «Риторическая литература, в отличие от литературы нового времени, — подчеркивает А.В. Александров, — моделируя или воссоздавая психическую жизнь, идет не от индивидуального к коллективному, а, напротив, *от коллективного к индивидуальному*. Этот все подчиняющий себе алгоритм (от общего – к частному, от коллективной психики – к индивидуальной) построения образной системы и определяет своеобразие риторического психологизма. Основным принцип такого психологизма – *индивидуализация* некоей, существующей априори, коллективной души, «психеи», поиски Я в ее безбрежном море» (курсив автора, А.В. Александрова) [11, с. 135]. В представлении персонажей Сомова о мире, в том числе и в понимании ими «чужого» преобладает коллективное, хотя они и живут в то время, когда пробуждается интерес к индивидуальному, неповторимому. Как справедливо подчеркивает А.Я. Гуревич, «ощущение себя личностью», «морально ответственной за свое поведение, за совершаемые ею поступки», свойственно уже средневековому человеку, который живет общесловными ценностями [12, с. 83]. К началу XIX века утверждается убеждение в праве человека на индивидуальную судьбу, не обязательно повторяющую опыт сословия. Выбор, основанный на индивидуальном волеизъявлении, выделяет человека из среды, теперь он может полагаться только на самого себя. А отсюда – и индивидуальная победа, и индивидуальная ответственность за любое принимаемое решение. В связи с тем, что О.М. Сомов воссоздает переходный этап в жизни коллектива, его персонажи различаются преобладанием в их миропонимании коллективного или же индивидуального.

Не менее важным фактором, которым была вызвана важность оппозиции «свое – чужое» в произведениях Сомова, является то, что проблема границ между людьми имела определяющий характер для концепции действительности этого писателя. В качестве идеальных он представлял такие отношения индивидуальности и коллектива, которые бы обеспечивали общность людей. В связи с этим современную ему действитель-

ность Сомов воспринимал как опасную для человека: в ней отсутствовала близость между людьми, даже кровные родственники или же влюбленные были обречены быть разделенными непреодолимыми границами.

Эти границы могли иметь различную основу: этнические различия, преграды, связанные с вероисповеданием или же вызванные делением на мир людей и мир духов и т.д. В данной статье мы обратимся к образу так называемого изгоя, отвергнутого коллективом в силу действия определенных социальных, юридических, нравственных норм. Чужое, отторгнутое, отмечает О.А. Довгополова, «может оказаться элементом собственного обжитого пространства, которое мы не желаем признать частью нашего мира, стремимся вывести за пределы мира, пригодного для обитания» [3, с. 60]. О подобном разделении коллектива пишет и Г.С. Батищев, характеризуя замкнуто-органическую, догматическую общность. «Этот образ жизни, — обращает внимание исследователь, — всегда сопрягает приверженность индивидов догматизированному эталону с противостоянием чему бы то ни было, под него не подводимому, с доведением различий до антагонизмов». «Социально-групповая исключительность всегда ставила и ставит всех чужаков-изгоев вне закона, вне нравственности, вне принадлежности к собратьям по человеческому роду. На стадии примитивной дикости она санкционировала просто-напросто съедание их даже живьем...» [13, с. 110]. В «главах из малороссийской повести» О.М. Сомова таким отторгаемым коллективом изгоем является гайдамак. Как к опасному чужаку к нему относятся не только «богатые московские купчики с товарами» [14, с. 41] и зажиточные украинские мелкопоместные дворяне, которых он может ограбить, но весь народ, собравшийся на ярмарке. Лишь один раз, в начале XIX главы оценка гайдамака приобретает положительную коннотацию. Два поселенина, обсуждающие злодеяния пана Просечинского, вспоминают о нем, как о заступнике за бедных. «Да чего же смотрит гайдамак?.. Сказывают, он проучивает злых панов, чуть только про кого слышит худое», — замечает один из них [14, с. 64]. Однако этот эпизод не исключает отчуждения поселян от таинственного мстителя. Показательно, что даже слепой старик-бандурист Нестеряк оценивает Гаркушу как «недоброего человека» и отказывается принять от него червонец. После того, как гайдамак покидает дом пана Гриценка, он отдает «его дар на богадельню» [14, с. 60]. В этом ему оказывается близок верный раб Просечинского шут Рябко. Требуя вернуть ему грош, который он дал представшему ему в облике нищего Гаркуше, и, получив вместо него червонец, Рябко говорит: «Это не мой (...), этот запятнан, а мой был чист, как ... как мои руки» [14, с. 76].

Словом *гайдамак*, пришедшем из польского языка, где оно имеет значение «разбойник», называли в Малороссии всех вооруженных людей, не относившихся к запорожскому казачеству или же каким-либо иным официальным правительственным формированиям, то есть свободных от любых обязательств. Как правило, писатели-предромантики и романтики представляли гайдамаков личностями исключительными, наделенными высокими качествами. Так, в повести Н. Кукольника «Запорожцы» гайдамак — благородный разбойник, не признающий над собой чьей-либо власти, «нехристь» по убеждению запорожцев, которые, в отличие от него, «стали с панами брататься». Он исполнен романической цели — собрать отряд, направиться в Крым и освободить из гарема Селим-Герая пленниц. В.Т. Нарезный в оставшемся не законченным романе «Гаркуша, малороссийский разбойник», устами своего «чувствительного» повествователя предлагает читателю «вникнуть» в первоначальную причину «необыкновенного происшествия» со «статным, дородным молодцем» Гаркушей, который постепенно превратился в демона, решившегося ответить насилием на коварство и насилие по отношению к нему, в лице которого появилось нечто, сравнимое «с улыбкою князя преисподней» [15, с. 320]. Не случайно свой первый приют он и его отряд находят в «ужасно бездонной пропасти» [15, с. 324]. Оценка поступков Гаркуши у Нарезного имеет двойственный характер. Он и «повелитель сотни бездельников», нападающих не только на помещиков, но и на крестьян, вооруженных только кольями и защищающих «безопасность семейств своих» [15, с. 355], и тот, кто «праведным небом избран быть мстителем беззаконий» [15, с. 357]. «Ах, как жаль, — восклицает чувствительный повествователь у Нарезно-

го, — что природа, одарившая сего погибающего столь щедро прекрасными дарами духа и тела, для чего не была она на то время в дружной связи с судьбою, которая, — поставив его в лучшем кругу общественном, — подарила бы отечеству, а может быть и всему свету благотворителя смертных, вместо того, что он выходит ужасный бич их, тем опаснейший, что мечтает быть исполнителем горней воли!» [15, с. 347-348].

У О.М. Сомова характер гайдамака Гаркуши тоже двойственен. «В характере атамана, — сообщает повествователь, — была такая чудная смесь лицемерства с добрыми природными наклонностями, холодной, расчетливой мстительности с наружным правосудием и благонамеренностью, что самые приближенные его, Несувид и Закрутич, обманывались в истинных или ложных его ощущениях и не могли разгадать того, что в нем происходило. Бывали минуты, в которые можно было подумать, что он сам себя обманывал» [14, с. 79]. И в то же время преимущественно, если иметь в виду точку зрения повествователя, Гаркуша в «главах из малороссийской повести» выступает в качестве благородного разбойника. Сравнивая «авантюрно-назидательное» повествование В.Т. Нарежного с «Гайдамаком» О.М. Сомова, В.И. Мацапура пишет, что «у Сомова образ Гаркуши имеет ярко выраженную романтическую окраску, а народное предание тесно переплетается с авторским вымыслом» [16, с. 152]. Показательным в этом плане является, на наш взгляд, сопоставление эпизодов наказания пана Просечинского в «главах из малороссийского предания» Сомова и расправы с паном Яцьком у Нарежного. Для того, чтобы скаредные и жестокие помещики помнили, что состоят из такой же плоти и крови, что и их подопечные, Гаркуша, «несмотря на вопли мужа, жены, сына и дочери», «учит» семейство пана Яцька «пребольшой вязанкою лоз». А затем оставляет их в том же положении, что и во время «урока», без еды и воды, до возвращения с поля крестьян [15, с. 351-352]. У Сомова физическому наказанию подвергается не пан Просечинский, заведший у себя в каморке при конюшне такие «диковинки», как цепи, кандалы, дыбы и разные плети для наказания дворовых, а только его сыновья, издевавшиеся над «нищим». Что же касается помещика, за которого заступился Редько, перед тем бесстрашно отнесший к «душегубцам» не только «бедных гайдамаков», но и «судовых, чернильных пиявок», панов, «которые сдирают по три шкуры с мужиков своих, то частыми поборами, то ременными нагайками» [14, с. 66-67], то он «отделался только страхом и потерей своих излишков» [14, с. 83].

Итак, Гаркуша у Сомова – благородный мститель. С этим связаны такие способы его возвеличивания, как мотив маски и мифологизация. Они подчеркивают исключительность героя. Он не только выделяется из среды своими способностями, душевными качествами, смекалкой, но и не понятен окружающим его людям. Они пытаются объяснить его характер и его поступки и прибегают к традиционным для народной среды путем концептуализации «чужого», того, что выходит за пределы их опыта.

Ю.М. Лотман и Б.А. Успенский в качестве «эвристически-исходной» для этой оппозиции выделили ситуацию родового общества, для которого «чужой» - «пришелец извне, враг или лишенный полноты общественных прав метек, находящийся на «нашей» территории, но принадлежащий какому-то иному миру, из которого он пришел» [5, с. 110]. Но если «чужой» представляет иной мир, легче всего объяснить его непохожесть на остальных, наделив его колдовской силой, то есть, подвергнув его характер мифологизации.

Объясняя, почему миф сопровождает процесс формирования миропонимания на всех этапах жизни человечества, В.Г. Шукин пишет: «...человек испытывает психологическую потребность в мифах как в упрощенных формулах или «парадигмах» действительности, потому как они позволяют его психике найти облегченный путь к согласию с окружающим миром и не блуждать в лабиринте противоречащих друг другу истин» [17, с. 27]. «С упрощением, — подчеркивает В.Г. Шукин, — тесно связано произвольное, но всегда обоснованное обобщение, то есть распространение сделанного открытия или предмета веры на очень широкую область явлений, в идеале — на всех и вся. Устанавливаемая правда мифа не только общедоступна, но и претендует на то, чтобы быть пригодной во всех случаях, в которых выступает подвергающийся мифологизации

предмет» [17, с. 26]. Так и в «Гадамаке» О.М. Сомова Гаркуша представляется людям «бесом». «Словоохотливый» подкоморий на именинах дочери пана Гриценка объясняет, почему появление гайдамака на ярмарке вызвало в народе страх: «...самые отчаянные смельчаки боялись не только его силы, сколько его бесовского художества и мороченья» [14, с. 41]. Его рассказ – это, по существу, повторение основных мотивов написанной Сомовым двумя годами ранее «малороссийской были» «Гадамак» (1826). Но только в ней форма повествования имела объективный характер, и предательство Гаркуши Гершком, и убийство предателя гайдамаками, и бегство Гаркуши от охранявших его казаков были представлены как вполне правдоподобные и возможные события. Здесь же, в рассказе подкомория, гайдамак предстает в мифологизированном облике, наделяется магическими способностями. Оказывается, предателю Гершку (он тоже чужой, так как принадлежит к чужому роду, а потому является чернокнижником «не хуже Гаркуши»), удалось, «посмотревши на звезды и воду», то есть путем колдовства, (а не выслеживания) узнать, где находится гайдамак. И поймать того можно было опять же только с помощью магии, точнее, противопоставив магии гайдамака магию Гершка, который «отговорил начертанный им около себя волшебный круг, усрал за тридцать земель сторожившего над ним нечистого духа и выдал Гаркушу рассыльным казакам» [14, с. 41]. Однако уберечь пленника казаки, не владевшие магией, не смогли: «при преправе через Клевень, на пароме он вдруг околдовал своих конвойных». Гаркуша и в самом деле, как следует из «малороссийской были», воспользовался суеверием своих охранников, рассказав им «быль» о «старом пане» колдуне и оборотне. Но при этом, конечно, сочинял, а не занимался магией. Когда же слушавшие его импровизацию казаки оцепенели от страха, он вскочил на своего коня и скрылся. Из повествования подкомория следует, что его «черный конь с огненными глазами» вынырнул внезапно из воды, которая часто мифологически мыслящими людьми воспринимается как обиталище нечистой силы. Предателя же Гершка не утопили гайдамаки из мести за своего атамана (как сообщается в «малороссийской были» 1826 года), а наказала, согласно коллективной мифологической версии, сама нечистая сила: «он вдруг исчез так, что не заметили, в воду ли канул, или в дым сотлел. Нечистая сила, видно, покарала своего прислужника за то, что он выдал ее любимца» [14, с. 42]. Мифологизированное описание подкоморием Гаркуши дополняет «одна дородная гостья», которая говорит, что тот – «ужасный чернокнижник: дунет на воду – и вода загорится, махнет рукою на лес – и лес приляжет» [14, с. 42]. Таким образом подчеркивается, что передается не субъективное, а свойственное большинству, восприятие «чужого», «отторгаемого».

Как и в мифе, за идеальным (названием, именем, описанием) следует реальное (то или тот, о ком говорили). Как только слепой бандурист Нестеряк исполнил сочиненную им о Гаркуше «песенку», появился и сам гайдамак. Правда не со «свистом, гарканьем, грозою», или как «злбный волколак», «знахарь» или «демон» [14, с. 47], а под видом польского пана. И далее он уже выступает в истории о пане Гриценко и его дочери Присе в роли сказочного дарителя. И околдовывает хозяев и всех их гостей (то ли те полюбили его сразу за его обходительность и ловкость, то ли, если придерживаться мифопоэтической мотивировки событий, попали под действие его колдовских чар). Тем более что «польский пан» умел творить чудеса, как сказочный герой. «Казалось, – сообщается о загадочном госте, – что он учился тамошнему наречию не по дням, а по часам, как славные богатыри росли в старинных русских сказках» [14, с. 57]. Все это – и переодевание героя (когда избранная им роль не соответствует характеру того, кого он играет), и мифологизация его способностей, и сказочная роль дарителя, и сравнение со «славными богатырями» – способствует подчеркиванию исключительности характера Гаркуши.

Для О.М. Сомова его герой-гайдамак – это и в самом деле личность незаурядная, мыслящая нестандартно, свободная от условностей и социальных ролей. Он вне законов общества и принадлежит только самому себе. Безусловно, в этом проявляется идеализация, то есть моделирование образа Гаркуши в соответствии с авторскими задачами, а не с его реаль-

ними качествами и поступками. И то, что он является «чужим» для среды, которая его не может понять и опасается как источника сбой в ровном течении ее существования, обусловлено этой же авторской задачей – подчеркнуть исключительность героя. О.М. Сомов обращался к такой существенной черте мировосприятия его героев, как мифологизм, в связи с задачей наиболее полно, всесторонне воссоздать национальную картину мира. И мифопоэтические образы вводились им в произведения преимущественно в связи с художественной задачей подчеркнуть драматизм того разделения людей разного рода границами, которое делало их беззащитными перед обстоятельствами.

РЕЗЮМЕ

В статті досліджується зв'язок між двома процесами – категоризацією та міфологізацією – в створенні образу «Чужого» в прозі О. Сомова. Головним фактором, яким обумовлено звернення письменника до проблеми світосприйняття людини з народного середовища визначається формування інтересу до специфіки національного характеру у літературі.

Ключові слова: категоризація, міфологізація, образ, національний характер

SUMMARY

The article deals with the connection between two processes – the categorization and mythologizing – in creating of “Alien” in prose by O. Somov. Forming of cognition of national character’s specificity as an artistic principle is considered as a main factor which called forth the writer’s interest to the problem of people’s image of the world.

Key words: categorization, mythologizing, image, national character.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Воронкова, И. С. Освоение «чужой» действительности с позиций концептуализации и категоризации мира [Текст] / И.С. Воронкова // Слово и текст в культурном сознании эпохи: [сборник научных трудов / отв. ред. Г.В. Судаков]. – Вологда : Легия, 2010. – С.7-11.
2. Степанов, Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования [Текст] / Ю.С. Степанов. – М. : Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
3. Довгополова, О. А. Другое, Чужое, Отторгаемое как элементы социального пространства [Текст] / О. А. Довгополова. – Одесса : СПД Фридман, 2007. – 300 с.
4. Пахолова, И. В. Опыт «чужого» в терминах интенциональности и респонзивности (Э. Гуссерль, Б. Вальденфельс) [Текст] / И.В. Пахолова // Вестник СамГУ. – 2006. — № 5/1 (45). – С. 22-27.
5. Лотман, Ю. М. «Изгой» и «изгойничество» как социально-психологическая позиция в русской культуре преимущественно допетровского периода («свое» и «чужое» в истории русской культуры) [Текст] / Ю.М. Лотман, Б.А. Успенский // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. – 1982. – Вып. 576: Взаимное воздействие культур. – С. 110 – 121.
6. Свое и чужое в европейской культурной традиции: литература, язык, музыка [Текст] / под ред. З.И. Кирнозе, В.Г. Зусмана, Л.Г. Пеер и др. – Нижний Новгород : ДЕКОМ, 2000. – 352 с.
7. Шляхова, Н. М. «Образи я в образах інших людей» (феномен іншості / інакшості в естетиці М. Бахтіна) [Текст] / Нонна Шляхова // Методологічні аспекти літературознавчого синтезу: [зб. наукових праць на пошану професора Нонни Шляхоївої з нагоди її 75-річчя]. – Одеса : Астропринт, 2008. – С.332 – 342.
8. Ветчинкина, Ю. В. «Свое – чужое» в «Вечерах на хуторе близ Диканьки» Н.В. Гоголя: дис. на соискание ... кандидата филологических наук по спец. 10.01.01 – русская литература [Текст] / Юлия Владимировна Ветчинкина. – Самара, 2006. – 200 с.; Лобкова, Н. Категории «своего» и «чужого». (К вопросу о точке зрения в литературе постмодернизма) [Текст] / Н. Лобкова // Свое и чужое в европейской куль-

- турной традиции: литература, язык, музыка / под ред. З.И. Кирнозе, В.Г. Зусмана, Л.Г. Пеер и др. – Нижний Новгород: ДЕКОМ, 2000. – С. 250 – 253.
9. Бахтин, М. М. Формы времени и хронотопа в романе [Текст] / М.М. Бахтин // Бахтин М.М. Литературно-критические статьи / Сост. С. Бочаров и В. Кожин. – М. : Художественная литература, 1986. – С. 121-290.
 10. Черноиваненко, Е. М. Смена типов литературы и судьбы поэтики [Текст] / Е.М. Черноиваненко // Проблеми сучасного літературознавства: зб. науков. праць. – Одеса, 1999. – Вип. 5. – С. 28-32.
 11. Александров, А. В. Между психологическим синкретизмом и символическим психологизмом [Текст] / А.В. Александров // Александров О. Література Київської Русі: між міфопоетикою і християнським символізмом: [Статті. Монографія]. – Одеса: Астропринт, 2010. – С. 134-149.
 12. Гуревич, А. Я. Еще несколько замечаний к дискуссии о личности и индивидуальности в истории культуры [Текст] / А. Я. Гуревич // Одиссей. Человек в истории. 1990. – М. : Наука, 1990. – С. 76 – 89.
 13. Батищев, Г. С. Социальные связи человека в культуре [Текст] / Г.С. Батищев // Культура, человек и картина мира / отв. ред. А.И. Арнольдов и В.А. Кругликов. – М. : Наука, 1987. – С. 90 – 134.
 14. Сомов, О. М. Купалов вечер: избранные произведения [Текст] / Орест Сомов. – К. : Дніпро, 1991. – 558 с.
 15. Нарезный, В. Т. Избранное [Текст] / В.Т. Нарезный. – М. : Советская Россия, 1983. – 448 с.
 16. Мацапура, В. И. Украина в русской литературе первой половины XIX века [Текст] / В.И. Мацапура. – Харьков-Полтава : ПОИППО, 2001. – 396 с.
 17. Щукин, В. Г. В мире чудесных упрощений (к феноменологии мифа) [Текст] / В.Г. Щукин // Вопросы философии. – 1998. — № 11. – С. 20 - 29.

Надійшла до редакції 09.02.2011 р.

УДК 81.1 – 115

СИНТАГМАТИКА В РОЗВИТКУ МОВИ ЯК АНАЛОГ ВЕРТИКАЛЬНОГО ПЕРЕНЕСЕННЯ ГЕНІВ У ГЕНЕТИЦІ В АСПЕКТІ ІЗОМОРФІЗМУ ГЕННОГО ТА МОВНОГО КОДІВ (проблема палеосемасіології)

А. С. Зеленько

Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка

Реферат. *Відштовхуючись від утверджуваної у попередній розвідці тези про еволюцію мовознавства як зміну лінгвістичних парадигм, автор еволюцію мови, зокрема трансформацію парадигматики у синтагматику, пояснює дією запозиченого з генетики принципу вертикального перенесення генів, трактованого стосовно мовознавства як принципу вертикального перенесення інформації.*

Ключові слова: *синтагматика, мовний код, генний код, лінгвістична парадигма.*

Ця розвідка постає продовженням попередньої нашої роботи [1], у якій пропагований дослідником синергетичний детермінізм реалізується у вигляді інтеріоризації у мові позамовного, представлення свідомості як ментально-емотивного феномена і т. д. на основі заміни принципу детермінізму синергетичним індетермінізмом під кутом зору зміни лінгвістичних парадигм. До речі, визнання зміни парадигм характерне для ін-

ших галузей науки. Зауважимо, що нами підготовлена робота перегукується мимохідь з розвідкою визначного російського радянського фізика, який, визнаючи багатогранність пізнаваного світу, пропагує еволюцію наукових парадигм у фізиці, як ми у мовознавстві. У ній акад. Я. Зельдович на матеріалі аналізу фізики наголошує на різноманітності представлення пізнаваного світу, виявленні закономірностей його функціонування у різних підсистемах, змінності наукової картини світу, відносній цінності кожної з парадигм у різний час [2, с. 18-20].

На сучасному етапі розвитку науки на особливу увагу заслуговує наголошення ученим на необхідності комплексного підходу у науці, поєднанні різних галузей науки, прикладному використанні здобутків на кожному з її етапів. На жаль, успадкована з СРСР усереднена вища школа, фактично втративши дореволюційні загальнонаукові класичні традиції, не давала у радянський період й нині не дає глибокої загальнотеоретичної гуманітарної основи для науковців, чим пояснюється недостатнє інтегрування різних галузей наук. Особливо це помітно в українському, дещо менше російському мовознавстві, де після утвердження запозиченої з європейської науки психолінгвістики з трудом, штучно приживається когнітивна лінгвістика, яка фактично обмежується дослідницьким прийомом концептуального аналізу.

До речі, в анотації на книгу І. О. Голубовської відзначається, що її автор пропонує новий категоріальний апарат метаопису, який ґрунтується на понятті культурного квантування семантичного простору за допомогою концепту [3]. Можна погодитися, що концепт як мовна категорія (чи одиниця) може кваліфікуватися під різними кутами, що й зроблено А.П. Загнітком [4, с. 60-67]. Але названий автор при цьому нехтує основною відмінністю його від одностороннього поняття з десигнативним значенням наукової моделі світу і лексеми (семіми) на рівні структурної парадигми, у якій аналізувався предметний денотативний компонент лексичного (предметного) значення нечленованої мовної моделі світу.

Та, на жаль, поки що когнітивна лінгвістика як справді лінгвістична парадигма не сприймається такою, бо часом ставиться серед проміжних галузей (соціо-, психо-, етнолінгвістики [5, с. 210]). Автори, зважаючи на її міждисциплінарний характер, не бачать органічного зв'язку різних форм спілкування, їх еволюції, зміни співвідношення різних компонентів спілкування, від чого загальнотеоретична проблема значення у мові такою не постає ні в аспекті історичному, ні в аспекті суто онтологічному. І це при тому, що концептуальний аналіз як прийом когнітивної лінгвістики стає модою у молодших колег не лише за рубезем, але й Російській Федерації та Україні. Саме тому хоч методика аналізу уже в основному визначена, але й надалі потребує уточнення.

На жаль, інтеграція мовознавства й психології у кращому разі багатьма дослідниками здебільшого обмежується аналізом вербальних засобів з великим трудом безсистемно структурованих компонентів емотивного конотативного значення. Поки що вольова складова свідомості чекає черги на виділення у ній концептів. Між іншим, захищена кілька років у Російській Федерації дисертація, присвячена проблематиці дискурсу, здається, започатковує саме аналіз виражальних засобів концепту *волі* [6].

Уже стало очевидним (як вище було відзначено), що поглиблення когнітивного дослідження свідомості охоплює аналіз вербалізації компонента свідомості волі [6]. Фактично дослідниця дискурсу паралельно з розв'язком конкретної проблеми побіжно розв'язала питання про вербальне членування вольового компонента свідомості як модулятора взаємодії емоцій (свідомості) та синкретичного мислення. Складний процес трансформації пізнаного ментального людиною у вольові акти на основі аналізу динаміки структури мовних одиниць, зокрема слова, через виявлення взаємодії ментального й емотивного та експресивного відтворює уже згаданий російський мовознавець-когнітивіст В. І. Шаховський [7]. Він дає підстави припустити, що на етапі сформування ментального компонента свідомості на основі асоціації за подібністю у конкретно-образному мисленні унаслідок посталої гармонії у процесі трудової діяльності виникає позитивна емоція, яка, виражаючись авербальним засобом, набуває експресивності як

вольовий чинник. Успадковані від мови жестів та міміки (ручної мови) емоційні вербальні мовні одиниці як знаки другої сигнальної системи одночасно набувають функції експресивності унаслідок набуття звуковими мовними засобами здатності впливати одній людині на іншу. Таке припущення автором розвідки робиться на основі аналізу ролі конотативного емотивного компонента свідомості людини, яка стає джерелом формування вербалізованої повсякденно-побутової та художньої моделей світу.

Нами пропагований синергетичний детермінізм як один з напрямків когнітивної лінгвістики зосереджується на витлумаченні значення у мові, структурі значення на основі тлумачення структури матеріалізованої у ньому свідомості, трансформуванні предметного значення у граматичне. Нас цілком задовольняє визнання єдності впливу емоції на мовця і слухача, матеріалізованих за допомогою категорій емоційності й експресивності на основі констатації В. І. Шаховським того, що «вираження спрямованих емоцій (експресивна функція) має прагматичний намір: впливати на слухача (одержувача) у необхідному для нього напрямку, примусити його щось зробити, задовольнити прохання, викликати у нього певні почуття, образити чи попестити...» [7, с. 58].

Синергетичний детермінізм як напрямок когнітивної лінгвістики базується на еволюційній теорії, але з врахуванням дії вертикального переносу генів як анатомо-фізіологічних носіїв та архетипів-концептів як ідеальних феноменів. Протиставлення, зрозуміло, умовне, бо зміст і форма категорії взаємозв'язані й взаємозумовлюючі. Синергетичний детермінізм, зважаючи на те, що еволюційний розвиток Всесвіту як системний ритмічно повторюваний процес, що ускладнюється по спіралі, пояснює інтенцію, імпринтинг, інтеріоризацію, взаємоперехід генетичного коду у мовний, пізнання, творчість, інтуїцію, співвідношення матеріального та ідеального, безкінечного й дискретного, науки й віри, смислу життя. Саме синергетичний детермінізм з визнанням невизначеності як принципу когнітивної лінгвістики долає односторонність попередніх лінгвістичних парадигм. Ця вада притаманна усім докогнітивним парадигмам. Логічно, що когнітивісти-мовознавці складною одиницею мовно-мовленнєвої діяльності, чи мовної моделі світу, власне концептосфери визначають концепти, як бінарні ментально-емотивні кванти. Якщо спершу оперували не зовсім визначеними й розчленованими щодо структури змісту концептами, то нині стали розрізняти ментальні (предметні) й емотивні (почуттєві) концепти. Останні відрізняються від перших домінізацією лексем (семем) з перевагою у них емотивних сем (семантичних множників).

Розрізнення лінгвістичних парадигм у мовознавстві ХХ й ХХІ століть, розрізнення підсистем у мові автором розвідки пов'язується з аналогом явища, представленого у генетиці – вертикальним перенесенням генів. Мабуть, логічним буде припустити можливість вираження генної спадкової інформації за допомогою матеріальних біологічних генів й ідеальних (а значною мірою й матеріальних чуттєво сприйманих) мовних квантів-концептів (як і всіх інших лінгвістичних категорій – одиниць докогнітивних парадигм).

Індетермінізм синергетики з визнанням чорного ящика та невизначеності еволюції виявляється у вже згаданому генетичному аналізі вертикального перенесення генів у лінгвістиці трансформацією парадигматики у синтагматику. Саме це явище пояснює відсутність проміжних ланок в еволюційній схемі як у природі, так і суспільстві, як у сфері матеріального, так і ідеального. Наголосимо, що ізоморфізм генного та мовного кодів – це наслідок дії вертикального перенесення інформації у функціонуванні природи й розвитку пізнання. Вертикальне перенесення інформації на рівні мовного коду виявляє себе значно ліберальніше щодо реалізації, ніж у сфері генного. Це стосується в основному повсякденного побуту, певною мірою мистецтва. У сфері науки й техніки ще відчутніша ліберальна дія принципу вертикального перенесення інформації. Природне порушення створеного взаємодією організму з природним середовищем генетичного коду усього організму виявляє себе у тварин альбіносами, а тварин та рослин – ще й різними органічними патологіями.

Вертикальне перенесення генів (інформації) пояснює міжрівневі (міжпідсистемні) й міжсистемні зв'язки у функціонуванні природи й суспільства землян і всього Всесвіту. Антропоцентризм мешканців Землі обмежує відстані максимального перенесення генів й суспільної інформації у природі й суспільстві: людські потреби й можливості визначають їх межі на кожному етапі через цивілізаційні, культурні чинники. Філософам, соціологам, митцям загальновідома теза про те, що мрії, фантазії мешканців земної кулі обмежуються земними інтересами.

Стосовно системи мови, то маємо визнати, що абсолютизація лексичного рівня як єдиної підсистеми мовної системи у черговий раз дала підстави для абсолютизації пізнання мови й створення передумов для прикладного використання його наслідку. Але уже сформоване уявлення про гетерогенність мовної системи, еволюцію виділення її підсистем, а тепер констатація різної кількості емотивного компонента в одиницях різних підсистем наштовхує на думку, що пізнання мови розв'язуватиметься у теорії «Смисл ↔ Текст».

Під цим кутом зору нами у попередній розвідці диференціюється макроструктурний міжпредметний та мікроструктурний онтологічний аналіз [1].

Аналіз структури предметного значення мовних одиниць в аспекті історичному опирається на здобутки антропології, етнографії й у свою чергу пояснює антропогенез людини. Так, фактично деталізуючи інтеріоризацію Л. С. Виготського, Л. І. Бондаренко прослідковує у філогенезі й онтогенезі становлення свідомості з превалюванням наочно-дійового, конкретно-образного й понятійного типів мислення у процесі еволюції взаємодії людини з природним середовищем [8].

Переконує в еволюції свідомості ознайомлення з еволюцією головного мозку, зокрема зі сторінками 489–502 («Филогенетическое и онтологическое развитие головного мозга») [9]. Зрозуміло, що не менше значення має ознайомлення з анатомією головного мозку сучасної людини.

Фактично визначаючи еволюційну теорію, відзначаємо, що, на жаль, у теорії мовознавства, крім акад. М. Я. Марра, ніхто з мовознавців не робив спроб визначити період домінантизації жестової мови у неандертальця, а звукової природної мови у кроманьйонця. На нашу думку, можна припустити, що змінюване природне середовище на етапі неандертальця змусило на основі зв'язку за суміжністю (метонімічно) підсвідомо формувати систему взаємодії людини з цим середовищем. Можливо, цей процес завершився на етапі неперсоніфікованого неандертальця. Робилося те твариною-людиною інстинктивно методом проб та помилок. Дії такої людини виражалися дифузними знаками-жестами. І навіть уточнюючись й деталізуючись, вони не переставали такими бути.

Схоластичний марксистський детермінізм, поступаючись синергетичному детермінізму, вказівку Ноама Хомського про вроджений характер мовної діяльності (мови, мовлення) деталізує знову ж таки опертям на принцип вертикального перенесення генів у генетиці. До речі, без залучення принципу перенесення генів, квантів інформації у широкому розумінні, виявляється, неможливо пояснити зародження життя на Землі [10].

Діяння принципу вертикального перенесення інформації, мабуть, має завдячувати трансформація мови жестів та міміки (ручної) у звукову, власне домінантизацію у засобі спілкування людини її звукового компонента. Отже, вертикальне перенесення пояснює зміну мови жестів та міміки (ручної) звуковою. Очевидно, теза про небагато-значні дифузні семи жестової мови (такими були зумовлені самою природою засобу спілкування) після ознайомлення з книгою Ю. О. Мещерякова, який аналізує олюднення сліпоглухонімих, цілком узгоджується зі щойно висловленим [11].

Констатуємо під цим кутом зору розширення проблематики сучасного мовознавства, звернення мовознавців-класиків і сучасників до позавербальної мови (у минулому і на сучасному етапі) та витлумачення значення через заміну мислення ментально-почуттєвою свідомістю.

Саме вертикальним перенесенням генів чи інформації-знань в ідеальному вигляді пояснюється трансформація парадигматики у синтагматику при утворенні морфеми з

фонем, з морфем – лексем, з лексем – синтаксем. Зрозуміло, онтологічний аспект вивчення функціонування мовної системи – явище синхронії. Порядок виформування названих одиниць в еволюційному становленні мови – протилежний. З цього приводу звертаємо увагу колег на книгу Джона Тейлора [12]. Узагалі розвиток звукової природної мови – це наслідок постійних вертикальних перенесень змісту й пошук потрібних для їх вираження мовних засобів.

Вертикальне перенесення інформації є умовою розвитку звукової мови, зокрема переходу не лише номінативності у предикативність, але й лексичного значення у граматичне, парадигматики у синтагматику. Врахуймо, що предикатизація – процес не одномоментний, а тривалий і реалізувався він по-різному. Слід мати на увазі, що він не обмежується лише постанням присудка двочленного простого речення. Модель предикатизації стосується трансформування однорідних членів речення у підрядні конструкції, з'яви узагальнюючих слів, постання прикладок-означень, оказіоналізмів, широкозначних слів, перифраз і т.д.

Наголошуємо, що процес предикатизації мовних одиниць (категорій) аналогічний з перенесенням генів по вертикалі, генів рослин у генний код тварин чи навпаки. Основний процес трансформації парадигматики у синтагматику виявляється численними явищами, що постають також проміжними між граматиною й лексикологією, між граматичним і лексичним значенням, простим і складним і т.д. На синтагматичному рівні у мовознавстві завдячує вертикальному переносу генів у біології з'ява простого ускладненого (із звертанням, відокремленими, вставними і вставленими компонентами) та складнопідрядного й складносурядного речень. Класичною спробою в аспекті традиційного мовознавства стало вивчення трансформування парадигматики у синтагматику слова як номінативної одиниці у речення як предикативну категорію русисткою М. В. Всеволодовою, україністкою Є. К. Карпіловською, В. О. Широковим та ін. Нарешті, принцип вертикального перенесення інформації (ідеальних генів) пояснює типологічне розрізнення мов (полісинтетичних, кореневих, аглютинативних, флективних). Адже у кожному з типів мови фіксується певний тип матеріалізації співвідношення лексичного та граматичного значень.

Останнім часом трансформація парадигматики у синтагматику підсвідомо реалізується в україністиці й русистиці на основі аналізу ряду семасіологічних процесів. Так, автор розвідки вказує на процес еволюції парадигматики імені у предикацію синтагматики [13] у процесі аналізу кандидатської дисертації С. С. Терещенко, яка аналізує категорію широкозначності [14]. Автор цієї розвідки цілком обґрунтовано констатує, що «поки що пізнання постійно змінюваної функціонуючої системи мови здійснювалося спершу у вигляді статичної категоризованої системи в описовому мовознавстві без усвідомленого розрізнення форми й змісту, парадигматики й синтагматики; останнє реалізується в структурній лінгвістиці в аспекті синхронічному, а вже в когнітивній парадигмі все те реалізується в аспекті діахронічному. Спершу окремо, стосовно парадигматики й синтагматики, і лише останнім часом у єдності двох названих аспектів. Завершитися цей аналіз має визначенням ролі й місця в процесі мовотворення конотації» [13, с. 22].

Вивчення широкозначності – лише один із шляхів пізнання аналізованого процесу на мікроструктурному рівні. Інші дослідники це роблять, аналізуючи перифрази, алюзії і т.д. Кінцевою метою бачиться комплексний концептуальний аналіз тексту на мікро- й макроструктурному рівнях дослідження. Тим більше, що вже реалізується укладання граматичного словника на основі сучасної парадигми, фактично підсумовуючи уже згадану проблематику «Смисл»↔«Текст».

Повертаючись же до прикладної науки, наголосимо, що, виявляється, не лише на рівні природничих наук, зокрема фізики, хімії, біології на різних рівнях пізнання людиною навколишнього середовища можливе прикладне використання пізнаних закономірностей, але й у мовознавстві.

Фундаментальні дослідження і в мовознавстві реалізовувались і реалізуються в аспекті прикладному. Між іншим, аналіз формування буквено-звукового письма у Давній Греції завершується абсолютизацією вербалізованого компонента природної мови. Усвідомити це допомогла когнітивна лінгвістика, яка започаткувала новий етап дослідження засобу спілкування людей. Сподіваємось, що саме ця парадигма дасть змогу розв'язати й проблему автоматичного перекладу.

Отже, друга розвідка деталізує першу, бо з'ява й розвиток синтагматики на граматичному й лексичному рівнях як вияв аналога в генетиці вертикального перенесення генів (інформатики) – то ще один з варіантів чи підходів комплексного розв'язку проблеми автоматичного перекладу на загальнотеоретичному рівні у започаткованій І. О. Мельчуком проблемі «Смисл»↔«Текст» чи генеративній лінгвістиці Н. Хомського, а ще раніше – у «новому вченні про мову» М.Я. Марра. У ній автор намагається рівноцінно поєднати, так би мовити, зовнішній макро- та внутрішній мікро-структурний, власне еволюційний історико-генетичний та науковий онтологічний аспекти вивчення динаміки еволюції мови, враховуючи її спіралеподібний характер.

РЕЗЮМЕ

Отталкиваясь от утверждаемого в предыдущей статье тезиса об эволюции языкознания как смене лингвистических парадигм, автор эволюции языка, в частности трансформацию парадигматики в синтагматику, объясняет действием взятого из генетики принципа вертикального переноса генов, трактуемого в языкознании принципа вертикального переноса информации.

Ключевые слова: синтагматика, языковой код, генный код, лингвистическая парадигма.

SUMMARY

The author of the article explains language evolution and transformation of paradigmatics into syntagmatics with the help of borrowed from genetics principle of genes' vertical transference. The latter he treats as principle of information vertical transference.

Key words: syntagmatics, genetic and language codes.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Зеленько, А. С. Макро- та мікроструктурний аспекти вивчення значення під кутом зору еволюції лінгвістичних парадигм (на матеріалі україністики та русистики) [Текст] / А. С. Зеленько // Лінгвістика. Збірник наукових праць. ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – № 1 (19). – С. 16-26.
2. Зельдович, Я. Пути и цели науки // Микромир частиц и вселенная [Текст] / Я. Зельдович // Наука и жизнь. – 1986. – № 12. – С. 18 – 20.
3. Голубовська І. О. Етнічні особливості мовних картин світу [Текст] : Монографія / І. О. Голубовська. – 2-ге вид., випр. і доп. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
4. Загнітко, А. П. Сучасні класифікації концептів: теоретичний і прикладний аспекти [Текст] / А. П. Загнітко // Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. Вип. 18. – Рівне : РДГУ, 2010. – 265 с.
5. Даниленко, Л. Становлення лінгвокогнітивної парадигми в чеському мовознавстві [Текст] / Л. Даниленко // Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії. Вип. 18. – Рівне : РДГУ, 2010. – С. 210 – 213.
6. Шуберт, Э. Э. Дискурсивные единицы, уровни, приемы и принципы речевого воздействия в когнитивном аспекте [Текст] : автореф. дис. канд. филол. н. / Э. Э. Шуберт. – Краснодар, 2006. – 23 с.

7. Шаховский, В. И. Категоризация эмоции в лексико-семантической системе языка [Текст] / В. И. Шаховский. – М. : Изд-во ЛКИ. – 208 с.
8. Бондаренко, Л. И. Основные этапы становления сознания (логическое и историческое в генезисе сознания) [Текст] / Л. И. Бондаренко. – К. : Вища школа, 1979. – 190 с.
9. Хорошко, В. Гловной мозг [Текст] / В. Хорошко // Большая советская энциклопедия / Гл. ред. Н. А. Семашко. – Т. 7 (гимнастика-готштейн). – М. : Акционерное общество «Советская энциклопедия», 1929. – С. 484-599.
10. Соломин, Б. Опыт рассуждения о динамических системах [Текст] / Б. Соломин // Техника молодежи, 1984. – С. 40-44.
11. Мещеряков, А. И. Слепоглухонемые дети: Развитие психики в процессе формирования поведения [Текст] / А. И. Мещеряков. – М. : Педагогика, 1974.
12. Taylor, R. John Gramatyka kognitywna [Текст] / R. Taylor ; Przeklad Magdalena Buchta Zukasz Wiraszka. Redakcja naukowa Elzbieta Tabakowska. Towarzystwo avtorow i wydawcow prac naukowych. – Krakow : Universitas, 2007. – 745 s.
13. Зеленько А. С. Етапи формування теоретичної та прикладної семасіології [Текст] / А. С. Зеленько // Актуальні проблеми іноземної філології: Лінгвістика та літературознавство : міжвуз. зб. наук. ст. / відп. ред. В. А. Зарва. – Донецьк : Юго-Восток, 2009. – С. 46 – 56.
14. Терещенко С. С. Лексико-семантична парадигма широкозначних слів української мови. Автореферат дис. канд. філол. наук, спец. 10.02.01 – українська мова. – Дніпропетровськ, 2008. – 20 с.
15. Карпенко, О. Ю. Проблематика когнітивної ономастики [Текст] : Монографія / О. Ю. Карпенко. – Одеса : «АСТРА-ПРИНТ», 2006. – 328 с.

Надійшла до редакції 22.01.2011 р.

УДК 801.311

РУССКИЕ И УКРАИНСКИЕ ЭТИМОЛОГИИ

Н. А. Луценко

Реферат. *В статье рассматривается происхождение ряда слов русского и украинского языков. На взгляд автора, романтизм с его иллюзорным понятийным аппаратом как методологическая основа исторического языкознания должен быть преодолен. Ср. вводящее в область романтических тайн определение слова как формулы, «мистической криптограммы», оформленной преформантами и детерминативами, носителями магических смыслов [1, с. 36]. Вследствие этого те или иные лексемы могут получить не приблизительное, а весьма точное объяснение. Во всяком случае к последнему нужно стремиться. Фундаментом новой концепции диахронической лингвистики должно стать следование одним и тем же принципам в области семантических сдвигов и фонетических переходов, а также мысль о том, что слово по своей сущности предикативно. Иными словами, мы исходим из того, что внешняя, поверхностная, морфология отличается от внутренней, глубинной, морфологии слова и что, рассматривая происхождение слов, следует отдавать предпочтение морфологии глубинной.*

Ключевые слова: *лексическая этимология, звуковые переходы, семантические парадигмы, предикативная природа слова.*

Приступая к историческому рассмотрению слов, нужно задаться вопросом, что такое слово вообще. Краеугольный камень нашей концепции – идея предикативности слова. Предикативность осуществляется как на уровне примитивов (иначе – примитивных слов), так и на уровне исторически обусловленных образов слов – отсюда потребность слова в

экстенсивном фонетическом развитии. Так, например, в слове *мама* примитив *ма* предцирован другому, такому же примитиву, в слове *глагол* друг другу предцированы примитив и модифицированная его копия (*гла > гол*), в частице *-ся* один образ слова скрыто предцирован другому (*су > сва > сја > ся*). Ошибка традиционной этимологии заключается в том, что она синхроническую морфологию считает диахронической, корне-аффиксное членение распространяет и на прошлое языка [2, с. 6]. В частности, в слове *мама*, которое состоит из двух совершенно одинаковых *ма* (исторический аспект), мы вынуждены выделять корень *мам-* и флексию *-а* (описательный аспект). Не случайно О.Н.Трубачёв пришел к выводу о несостоятельности корневой этимологии [3, т. 1, с. 503]. Но указанную методологическую установку О.Н.Трубачёва или не знают, или сознательно игнорируют. Об иной морфологии традиционные этимологи понятия не имеют, хотя без адекватного понимания исторического состава слова не стоило и браться за диахроническое изучение слов. Нужно также иметь в виду, что представители тех народов, которые получили готовые слова как материал для переработки и которые поэтому сориентированы на вторичную морфологию, борются против понятия «слово», отмечая приоритет целого: предложения, группы предложений, контекста, художественного произведения и т.п. Но, пройдя через акт предикации, слово приобрело номинативную целостность, и потому не столько определяется контекстом, сколько само формирует, создаёт контекст: «...оно и в контексте, оно и контекст» [4, с. 72].

ЖЛОБ. При толковании существительного *жлоб* в современных словарях ненормативной лексики на первом месте выделяется значение ‘неразвитый, тупой человек; болван’, а затем уже значение ‘скупой, жадный человек’ [5, с. 247]. Так как типологически первое значение коррелирует с представлением о дереве [6, с. 615], это позволяет нам сблизить слова *жлоб* и *дуб* – тем более что фонетические особенности обоих имён этому не противоречат. Субстантив *жлоб* представляет собой развитие прототипа, из которого – посредством субституции *г – д* – возникло слово *дуб*: *губ (> дуб) > гваб > жвоб* (изменение *а > о* под ударением) *> жлоб* (усиление *в > л*). Поскольку есть и «форма» *жлоба* (ср. фамилию *Глоба*), указанный прототип должно реконструировать и в форме *губа*. При этом имя *губа* нужно брать с семантикой ‘рот’. Дело в том, что смысл ‘рот’ находится в прадигматической связи со смыслом ‘рука’. Это открывает нам пути для объяснения второго значения слова *жлоб* – ‘скряга’ (< ‘рука’). Не случайно, что в украинском языке, где ещё сохранилось у имени *губа* значение ‘рот’, в слове *жлоб* преобладает семантика ‘скупой, жадный человек’. Дальнейшее фонетическое развитие привело к тому, что из субстантива *жлоб* образовалось слово *желоб* (произошла вокализация мягкости, возникшей на стыке согласных), которое, при некоторых исключениях, вполне закономерно оставило за собой значение ‘выдолбленный кусок дерева’ (согласно формуле $\Phi_2 + \text{З}_1$). Мнение о том, что существительное *жлоб* заимствовано из польского языка [7, с. 83], на наш взгляд, лишено оснований.

КАЧЕЛЬ. Ср.: *С весёлым визгом и смехом взлетали высоко в воздух в пёстрых кузовах на качелях молодые девушки и с ними парни* (Н.Телешов. Записки писателя). Вопреки принятому мнению, слово *качель* не является производным от глагола *качать*. *Качель* и *качать* связаны через отношение к одному и тому же прототипу, каковой, исходя из нашего знания фонетических процессов, можно соотносить с лат. *aqua* ‘вода’ (< *ку*): 1) *аква > каква* (повторение *к* в начале слова; *> кака*, осталось в «детской» речи) *> качва* (смягчение на стыке согласных; *> укр. кача* ‘утёнок’, *качка* ‘утка’, названы по ‘воде’) *> качля* (усиление *в > л*; смягчение на стыке) *> качель* (метатеза); 2) ...*качва > кача* (поглощение *в*) || *> качать*. Так как только в своём идиоме слово продолжает своё фонетическое и семантическое развитие, часто утрачивая или существенно затемняя связь со своим начальным состоянием, из сказанного не вытекает, что приоритет на обладание словом *aqua* принадлежит латыни. Напротив, некоторые факты (ср. гидронимы *Иква, Ака, Ока* и др., имена *кал, колодец, калять* и под.) дают основание думать только о фонетической и содержательной консервации в латыни чужого слова. Иначе говоря, прототип существительного *качель*, имя *aqua*, такое же «собственно русское» слово, как и *качель*, и латынь только сохранила

для нас его прежний облик. Из имени *aqua* в слово *качель* перешёл образ колыхания; он же первоначально был связан с глаголом *качать*. Очевидно, не случайно, что качели в парках культуры и отдыха напоминают такие «колыхательные» водные объекты, как лодки. Напрасно некоторые лингвисты (Э.Бернекер, М.Фасмер и др.) утверждают, что значение ‘колыхать, колебать’ у глагола *качать* является вторичным. Этот вывод – результат того, что надлежащий семантический анализ слова *качать* был заменен ничем не обоснованным утверждением. Имя *качель*, таким образом, или представляет воду как то, что колышется, или колышущийся предмет, находящийся в воде (чёлн, плот и т.д.), который как часть целого должен был получить название воды. В заключение следует сказать, что субституция – уже после появления начального, аналогического, *к* – второго звука *к* звуком *п* (ср. укр. *куля* и русск. *пуля*) обусловила возникновение рядом с именем *качель* слова *капель* (< ‘вода’).

КРЫТЬ. В этимологических словарях чёткое понимание происхождения глагола *крыть* отсутствует. В некоторых из них только приводятся близкие и/или приблизительные соответствия к разбираемой лексеме [8, с. 422], в некоторых, помимо этого, постулируется праформа **kryti*, которая якобы восходит к и.-е. корню **kru-* [9, т. I, с. 448; 10, т. 1, с. 446]. Между тем, на наш взгляд, без обращения к истории материальной культуры разгадать указанное слово не удастся. Как показывает этимология слова *хата*, сначала жилище человека являло собой землянку, яму (*хата* < *хат* < *хта* < *хга* ~ *гга* < *гу* || *гу* = ‘рот’ ~ ‘яма’ ~ ‘ров’; ср. фразеологизм *ни гугу*). Впоследствии, так как землянка была сменена домом, избой, хатой в собственном смысле, жилище-ров превратилось в жилище-кров. Глагол *крыть* как выражающий сущность деятельности по возведению жилища воспринял функцию слова *рыть*, которое ту же сущность представляло иначе. Отнюдь не случайно формальное совпадение слов в парах *рыть* – *крыть*, *рою* – *крою*, *ров* – *кров* и т.д. Думается, все эти слова восходят к уже отмеченному примитиву *гу*. Различие заключается лишь в том, использовался или не использовался технический смычный перед плавным при усилении *г* > *р* (*гу* > *ру* [ср. *рука*] > *рва* [ср. *рвать*] > *ров*; *гу* > *кру* > *крва* > *кров*; ...*рва* > *рја* > *рой* > *рою*; ...*крва* > *крја* > *крой* > *крою*; *гу* > *ру* > *рыть*; *гу* > *кру* > *крыть*). По-видимому, ров как таковой первоначально представлял собой артефакт и только вторично соответствующее название было перенесено на естественные рвы.

Укр. **МАВПА.** Существительное укр. *мавна* ‘обезьяна’ «Этимологическим словарём украинского языка» считается заимствованием из немецкого [11, с. 350], хотя не очень понятно, как из нем. *Maulaffe* ‘то же’ получилось *мавна*. Скорее всего, соответствующие видоизменения звуков невозможны. Представляется, что происхождение разбираемого субстантива следует объяснять иначе – исходя из ресурсов славянских языков. Зададимся вопросом: что можно было подумать, впервые столкнувшись с обезьяной? Мы считаем, что, увидев такое странное животное, тем более похожее на человека, его приняли за чёрта, т.е. представителя тёмных сил. Таким образом, в названии обезьяны (укр. мавпи) отражено именование тьмы. Полагаем, что в упомянутом существительном смысл ‘тьма’ выражен дважды, т.е. двумя примитивами, *мав* и *па*. Первый примитив совпадает с собственно украинским обозначением ‘тьмы’ – именем *мла* (< *мва* || > *мав*-; тот же элемент присутствует в слове укр. *мавка* ‘русалка’). Вторым примитивом, *па*, представлен в различных словах, имеющих значение ‘задница’ (*дуна*, *ж.па*, *попа*), и, следовательно, тоже причастен к номинации ‘тьмы’. Вывод: в украинском названии обезьяны отображено старое обозначение чёрта как субъекта тьмы.

ОГОНЬ. Ср.: *Огонь охватил плетеные стены, обвил каждую отдельную хворостинку и в одну минуту сделал из тёмной, дымившейся массы рдеющей, ярко-прозрачный костёр* (М.Салтыков-Щедрин. История одного города). Огонь требует поддержания, т.е. новых и новых средств, способных сгорать. Поэтому ещё в древности на огонь перенесли название (ненасытного) рта. Древнейший примитив для обозначения рта – *гу* (ср. фразеологизм *ни гугу*), к нему и восходит разбираемый субстантив. Конкретно преобразование примитива *гу* в существительное *огонь* можно представить так: *гу* > *гна* > *огна* (добавление перед стыком согласных приставного гласного) > *огня*

(смягчение на стыке) > *огонь* (метатеза). Как уже отмечено (см. опубликованный этюд о слове *жар*), одно просхождение с субстантивом *огонь* имеют лексемы *жар*, *жрать*, возможно, *гнать* и др. (*гу* > *гга* > *гра* > *жра* [> *жрать*] > *жар*; *гу* > *гна* [> *гнать*]). В существующих этимологических словарях никакие «родственники» слова *огонь*, кроме его дериватов и иноязычных параллелей, не приводятся.

Укр. **ПАРКАН**. Укр. *паркан* ‘забор’, русск. диал. *паркан* ‘то же’ и др. не случайно напоминает кличку собаки *Полкан*. Дело в том, что смысл ‘забор’ восходит к именованию естественной преграды, каковым является название ‘воды’ ~ ‘реки’, с названием же ‘воды’ ~ ‘реки’ соотносится обозначение ‘собаки’ [12, с. 86]. Поэтому вторая часть разбираемого слова, *кан*, совпадает с лат. *canis* ‘собака’. Первая часть, *пар*, тоже сопоставима с прямыми или косвенными (через пучок ‘вода’ ~ ‘река’ ~ ‘берег’ ~ ‘рука’) наименованиями воды: *пар* ‘газ, в который превращается вода при нагревании’, ‘влажный воздух’, *париться* ‘находиться под воздействием пара, кипятка’, *пара* ‘один из элементов парного соответствия’ (< ‘берег’), диал. *пора* ‘сила’ (< ‘рука’), *Вар*, *Вора*, *Пора*, *Порка* (гидронимы), укр. *Дніпро*, *Пьяна*, *опора*, *прорва* и др. Что касается мысли о заимствовании указанного существительного из иберийского или какого-либо другого источника [13, с. 295], то она не подтверждается фактами.

ПЕШИЙ. В.И.Даль высказал догадку, что прилагательное *пеший* может быть родственно словам *пехать*, *пхать* ‘толкать, двигать от себя толчком’: «И ныне говорят на юге: *куда пхаешь?* идёшь; с этим, – отметил знаменитый лексикограф, – были бы согласны: *пешка*, которую суют куда вздумают, *пѣ(ѣ)шня*, которою бьют *ти(ѣ)хом* и пр.» (Даль III, 551). Даль также абсолютно нейтрально отнёсся к мнению Ф.С.Шимкевича [14, с. 35] о том, что разбираемый адъектив отношениями родства связан со словом *пес* (Даль III, 551). Современные лингвисты при рассмотрении указанного прилагательного ориентируются на смысл ‘нога’ и средства его выражения [13, с. 421]. Так как было время, когда рука и нога обозначались одинаково (ср. фразеологизм *руки не доходят*), а *пес* (собака) причастен к обозначению ‘воды’ (вода защищает и собака защищает от врагов), у которой наблюдается корреляция по функции с ‘ногой’ (через понятие движения), между приведенными и другими словами родственные отношения вполне возможны. Иначе говоря, с учётом перспектив развития в основу перечисленных и других лексем может быть положен примитив *ву* ‘вода’: *ву* > *вга* > *нга* (> *нда* > *под* || < ‘низ’ < ‘нога’; ср. *пот* || < ‘вода’) > *пха* (> *пхать*, *пхать* || < ‘рука’ ~ ‘нога’) > *пша* > *п’ша* > *пеша* (вокализация мягкости стыка) || > *пеший*. Согласный *х* на стыке согласных переходил также в *с*, поэтому и слово *пес* сюда же (...*пха* > *пса* > *п’са* > *песа* || > *пёс*). Латинский язык в своём *pes* и производных от него представляет только значения, связанные со смыслом ‘нога’ (ни с водой, ни с собакой, ни с пешкой, ни со значением ‘под’ и т.д. лат. *pes* не коррелирует), что указывает на него как на заимствование.

ПЛОХОЙ. По поводу прилагательного *плохой* П.Я.Черных заметил: «В этимологическом отношении слово неясное. Часто связывают с диал. *полох* – ‘испуг’ и даже (без всякого основания) говорят о заимствовании из польского» [9, т. II, с. 44]. Действительно, против идеи заимствования свидетельствует множество значений, которые отмечают словари у данного адъектива. Какое или какие из них первичны? На наш взгляд, это значения ‘слабый’, ‘болезненный’. Эти значения символизируют образ воды (‘шатающийся’ > ‘слабый’ > ‘плохой’). В фонетическом плане, с учётом того, что нужно восстанавливать форму женского рода, ничто не мешает связать слово *плохой* и водный примитив *ву*: *ву* > *вг[h]а* > *вог* (> укр. *вогкий* ‘влажный’ || < ‘вода’) > *вох* > *воха* (добавление аналогического *а*) > *плоха* (усиление *в* > *л* с помощью технического смычного) || > *плохой*. Похожее происхождение имеет прилагательное *лихой* ‘могущий причинить вред, зло’, являющееся скрытым синонимом к *плохой* (*ву* > *вг[h]а* > *вха* > *л’ха* > *лиха* || > *лихой*). Правильность предложенной этимологии подтверждает чешск. *plochý* ‘плоский’, которое тоже представляет ‘воду’, но с другой стороны. Диал. *полох* ‘тревога’, *полохало* ‘пугало’, *полохать*, *полошить* ‘мутить’, ‘волновать’, ‘тревожить’, ‘пугать’

отсылают к смыслу 'тьма', который находится в пучковой связи со значением 'вода' [15, с. 22].

ПОНУРЫЙ. А.Н.Афанасьев пишет, что народные загадки живописное название *понура* дают свинье [16, с. 453]. Это можно объяснить тем, что первоначально свиньи ассоциировались с тёмным (чёрным) цветом. *Понуры́й* как прилагательное обозначает мрачное состояние человека; не случайна его синонимия со словами *пасмурный, хмурый, угрюмый, печальный, сумрачный, траурный, унылый, тоскливый, скорбный, суровый, неприветливый, насупленный, смурной, грозный* и др. Всё это означает, что прилагательное *понуры́й* надлежит возводить к обозначению тьмы. Думается, что больше, чем другие слова, для этого подойдёт имя *мга* 'мгла': *мга* > *нга* (ассимиляция) > *нра* (усиление *г* > *р*; дальнейшее развитие дало: > *нор* > *нора*; > *нря* > *ныря-ть* и т.п.) > *нура* (вставка *у*) > *понура* (присоединение префикса или изосемантического элемента) || > *понуры́й*. В «Этимологическом словаре украинского языка» прилагательное *понурий* приводится в статье, посвящённой глаголу *нурити* [13, с. 119]. Тем самым может создаться впечатление о производстве данного прилагательного от глагола. На самом деле указанное слово, как мы убедились, возникло независимо от глагола. К его происхождению причастно существительное, выражающее идею тьмы.

ПУГАТЬ. Ср.: *Крутизна обрыва, у которого она стояла, её не пугала, тогда как другие барышни щипали и закрывали глаза* (М.Лермонтов. Герой нашего времени). Поскольку укр. *страхати* переводится 'пугать, страшить', а слово *страх*, как мы выяснили, своей внутренней формой представляет смысл 'тьма' [17, с. 47], то и глагол *пугать* шифрует этот же смысл. Далее, так как слово предикативно, в субстантиве укр. *пуголовок* 'головастик' примитив *пу* значит то же, что и корень *голов-*. Через пучки 'голова' ~ 'верх', 'верх' ~ 'небо' ~ 'тьма' указанный примитив и связывается с требуемым смыслом. Остаётся объяснить, как из названного примитива появился разбираемый глагол. Последнее можно представить так: *пу* > *нга* > *пуга* (вставка *у*; ср. русск. диал. *пуга* 'кнут') || *испугать, запугать, распугать* и др. > *пугать*. Посредством субституции *г* – *д* из указанного протипа (*пуга*) образовался глагол (диал.) *пудить* 'пугать, гнать, турить': ...*пуга* > *пуда* || > *распудить* и др. > *пудить*. То, что имела место вставка *у*, подтверждается украинским словом *опудало* 'пугало, чучело' (приставной гласный мог появиться только перед стыком согласных) и русским диалектным глаголом *пужать* (*г* перешёл в *ж* тоже благодаря стыку согласных: *нга* > *пжа*). В силу парадигматической связи смыслов 'тьма' ~ 'зад' ~ 'нога' и 'тьма' ~ 'множество' у слова *пудить* развились значения 'спешить, торопиться', 'идти быстро, во множестве, нестись толпой'. В современной компаративистской литературе данные отношения описаны с точностью до наоборот: 1) *пужать* считается первичным относительно *пугать*; 2) в свою очередь *ж* рассматривается как рефлекс **dj*, т.е. и вариант со звуком *д* полагается предшествующим «форме» с согласным *г*; 3) обращено внимание не на те (кажущиеся сомнительными) семантические связи (например, с укр. *п'ядити* 'мерить пядью') и т.д. [7, с. 180-181].

СЕРЫЙ. Ср.: *Деревянный плетень между домами весь был усеян висевшими на солнце солдатскими фуражками; серая шинель торчала непременно где-нибудь на воротах; в переулках попадались солдаты с такими жёсткими усами, как сапожные щётки* (Н.Гоголь. Коляска). Примитив *су*, который представлен в словах *сумрак, сумрачный*, укр. *сутінки, сутемрява* и т.п., согласно А.С.Шишкову, обозначает «смешение света с мраком» [18, с. 23]. Он поэтому вполне мог быть использован для именованья серого цвета как «получающегося при смешении чёрного с белым» (МАС). Конкретно преобразование *су* в слово *сера* (а именно эту форму следует реконструировать) можно представить следующим образом: *су* > *сга* > *сра* ~ *с'ра* (смягчение на стыке, усиление *г* > *р*) > *сира* ~ *сера* (вокализация мягкости на стыке согласных) || > *серый*. Как показано в [19], сходное происхождение имеют прилагательные *синий, сивый и сизый*. К ним надлежит добавить адъектив *седой* (*су* > *сга* > *сда* ~ *с'да* > *сида* ~ *седа* || > *седой*). Во всех этих словах вторые согласные считаются суффиксами [9, т. II, с. 158],

хотя мы убедились, что это не так. То, что сюда относится и прилагательное *сырый* ‘осиротельный’, ‘одинокий’, ‘бесприютный’, свидетельствуется его соответствием формуле $\Phi_1 + \text{З}_2$, которая означает: прежняя форма наполнена новым (переносным) содержанием. Этимологические словари толкуют слова *серый* и *сырый* как имеющие разное происхождение, совершая тем самым очередную свою ошибку.

СКУЛИТЬ. Ср.: *Пёс плетётся рядом со мной и, глядя на меня, скулит, как бы жалуясь, что его напрасно обидели* (А.Новиков-Прибой. На медведя). Упомянутое слово не имеет определенной этимологии. Однако *скулить*, как и *лаять*, скрывает в себе обозначение ‘собаки’ (~ ‘рта’). Соответствующий примитив, известный также и значениями ‘воды’, звучит **ку* (ср. др.-ирл. *сй* ‘собака’). Преобразование этого *ку* в глагол *скулить* можно представить следующим образом: *ку* > *ква* (> *Иква*, гидроним) > *кла* (> *кал* ‘грязь’ < ‘вода’) > *скла* (добавление *s-mobile*; ср. *Ворскла*, *Оскол* [< **Оскла*], гидронимы) > *скула* (вставка *у*) || > *заскулить* и др. > *скулить*. Укр. *скавчати* ‘скулить’, ц.-слав. **кавка** ‘наложница’ (< ‘сука’ < ‘собака’; см. [17, с. 243]) содержат тот же элемент, вероятно, в удвоенном виде. И латинское *can-is* ‘собака’ происходит от того же примитива: *си* > *спа* > *кан-*. Толкование этого и других слов как цветообозначений [20, с. 288] следует отклонить как недостаточно обоснованное.

Др.-русск. **СМАГА**, укр. **СМАЖИТИ**. Ср.: *За нимъ кликну карна, и ж(е)ля поскочи по Руской земли, смагу мычючи в пламянъ розъ* (Слово о полку Игореве). Др.-русск. **смага** ‘огонь, пламя’, укр. *смажити* ‘жарить, калить’ и др., при др.-русск. **смаглый** ‘смуглый, тёмный’, обнаруживают, что в данном случае огонь как часть целого был назван по ‘небу’ ~ ‘тьме’. Это значит, что указанное слово допустимо соотносить с русск. диал. *мга* ‘мгла’. Конкретно преобразование лексемы *мга* в слово *смага* можно описать так: *мга* > *маг* > *смаг* (добавление *s-mobile*) > *смага* (присоединение аналогического *а*). Производное **смаглый**, как ему и положено, сохранило более древнее значение. Родственное с ним прилагательное *смуглый* ‘тёмный’ образовано несколько иначе – от существительного *смуга*, которое переосмыслилось и стало употребляться в значении ‘полоса’ (< ‘тёмное’): *мга* > *муга* (вставка *у*) > *смуга* || > *смуглый*. Сюда и др.-русск. **посмеда-ти** ‘темнеть’ (*мга* > *мда* > *мьда* > *смеда* || > *посмедати*), укр. *мурий* ‘пегий, смуглый’, *мурин* ‘негр, мавр’, русск. *смурый* ‘пасмурный, сумрачный’ (эти слова возникли вследствие усиления *г* > *р*), *смута* (субституция *г* – *т*), *смутный*, *мутъ* и др.

СНАСТЬ. По свидетельству лингвистов, наиболее древними значениями существительного *снасть* являются значения, которые символизируют «то, что располагается над, сверху, покрывает и тем самым – защищает» [21, с. 85; выделено А.А.Кретовым]. Не менее важно, однако, объяснить семантику, которая отсылает к орудиям и приспособлениям для рыбной ловли и лова птиц, т.е. к сети. Мы уже знаем, что такой предмет, как сеть, выражает идею ‘рта’ ~ ‘тьмы’ (см. этюд о слове *сеть* [17, с. 170]), а значит связан в своём названии с образом (звёздного) неба. Между прочим, звёздное небо напоминает сеть отнюдь не случайно. Таким образом, разбираемый субстантив можно производить от слова, обозначающего ‘тьму, мрак’, причём, чтобы сохранить это древнее значение, названное слово должно было экстенсивно фонетически видоизмениться. Считаем, что видоизменению подверглось существительное с нужным нам значением *мга*: *мга* > *смга* (присоединение *s-mobile*) > *снга* (ассимиляция) > *снаг* (> укр. *снага* ‘сила’ || < ‘много’ < ‘тьма’) > *снаст* (субституция *г* – *ст*) > *снасть* (смягчение стыка согласных). Несколько проще, но примерно так же возникло обозначающее чёрный цвет слово *масть*: *мга* > *маг* > *маст* > *масть*. Что касается новейшей этимологии лексемы *снасть*, предложенной А.А.Кретовым, связывающей в одном парадигматическом ряду слова *надъ* > *надить* > *снадить/снад(ь/а)* > *снасть* [21, с. 86; ср. 22, с. 388; 23, с. 333], то она, на наш взгляд, является спорной.

СОВА. В фольклоре славян сова является воплощением нечистой силы (чёрта), символизирует несчастья и смерть, выступает посланницей болезней, подругой злых духов, хранительницей подземных богатств и т.п. Дьявольская сущность совы отраже-

на в белорусской поговорке: «Сова не родит сокола, а такого ж черта, як сама». Кроме того, образ совы используется для характеристики ночи, обмана, воровства, разврата, душ умерших, интимных частей человеческого тела и т.д. [24, с. 585-586]. Сова относится к зловредным птицам, к ней враждебно относятся другие птицы. В силу отмеченного существительное *сова* по происхождению можно связывать с примитивом, выражающим идею 'мрака' ~ 'тьмы'. К таковым, как уже сказано, принадлежит примитивное словечко *су* (ср. *сумрак*). Конкретно преобразование примитива *су* в слово *сова* можно представить так: *су* > *сва* > *сов* (метатеза) > *сова* (добавление аналогического *а*). Мнение П.А.Лукашевича о родстве глагола укр. *ховати* 'прятать' и существительного *сова* [25, с. 440] зависит от того, признаем ли мы родственными между собой примитивы *су* и *зу* (ср. *ни зугу*). Во всяком случае напрямую выводить слово *сова* из корня *хов-*, как это делает Лукашевич, мы бы не стали. Мысль о том, что субстантив *сова* возник вследствие звукоподражания [23, с. 341] нами тоже поддержана быть не может – по той причине, что большинство характеристик совы в устном народном творчестве, приметах и обычаях славянских народов связано с тьмой.

Русск. **СРАМ**, укр. **СОРОМ**. Ср.: [Николай:] *Меня завтра поведут в яму за долги, меня ожидает срам, унижение* (А.Островский. Поздняя любовь). П.А.Лукашевич, чьи взгляды на происхождение существительного *срам* нам наиболее близки, противопоставлял славянский язык, «язык первобытного мира», и так называемые «чаромутные языки», произошедшие от него способом обратного чтения слов или частей слов и путем искажения звуков [26, с. 1, 19-20]. Исследователь, однако, не объяснил, почему чаромутие (метатеза) встречается также в славянских языках. По существу, П.А.Лукашевич открыл метатезу как способ словопроизводства и – более широко – языкопроизводства. В XX веке, по сути, сходную мысль об общественно-историческом значении (отражает «деление старого общества на классы») и глоттогонической роли метатезы (связана с выражением противоположных понятий: *рабы – бары, путь – тупик* и т.п.), высказал в газетной публикации В.Головин [27]. Что касается взглядов П.А.Лукашевича на разбираемую лексему, то он слово *срам* связал с *марз* (*мраз*) = *зрам, срам*, указав на аналогичную корреляцию *студ* (*студа, стужа*) – *стыд* [25, с. 167]. Ср. у А.В.Сухова-Кобылина *студ* 'стыд', *бесстыдный* 'бесстыжий': *Если жена такое сокровенное да всем на площади показывает, стало, студа-то у неё и нет, а жена бесстыдная чья посуда – сам знаешь...* (Дело). Открытие П.А.Лукашевича не было известно Б.А.Ларину, который попытался восстановить первое звено корреляции, соответствующее вторичному *срам*, используя некоторые приблизительные аналоги из балтийских языков [28, с. 69-71]¹. Б.А.Ларин, а, вслед за ним, и другие исследователи [30], не увидели, что *срам* – это «перевернутое» *мраз*, точно так же, как укр. *сором* – это прочитанное обратно слово *мороз* и что недостающее звено находится в самом русском языке. Таким образом, достаточно ясно: для того чтобы объяснить происхождение существительных *срам*, укр. *сором*, нужно истолковать диахронически слова *мраз, мороз*. На наш взгляд, в основе этих лексем лежит субстантив *мга* 'тьма, мрак': *мга* > *мза* (палатализация на стыке согласных) > *м-за* (разделение консонантного стыка) > *м-һ-за* (заполнение щели придыханием) > *мрза* (переход *г[h]* > *р*; ср. *мерзо-сть*, где *е* – результат вокализации мягкости, возникшей на стыке согласных) > *мраз* (метатеза) || > *мороз* (полногласие). О том, что смысл 'тьма, мрак' является парадигматически связанным со смыслом 'холод' (~ 'север'), говорится у Н.Я.Марра [31, с. 136-139].

СТЕНА. Стена – артефакт, поэтому, чтобы правильно определить происхождение существительного *стена*, нужно найти предмет-неартефакт, выполняющий ту же функцию, что и стена. Представляется, что это функция защиты и что на стену было перенесено название воды. Один из примитивов для обозначения воды – *су*. К нему и надлежит возвести указанное слово, отметив следующие переходы: *су* > *сна* > *стна*

¹ К этой попытке Б.А.Ларина одобрительно отнёсся О.Н.Трубачёв [29, с. 101].

(эпентеза) > *ст'на* (смягчение на стыке согласных) > *стена* (вокализация мягкости). Как это ни странно, но одно и то же происхождение с лексемой *стена* имеет социальный термин *истина*, обо истина – это путь, а всякий путь – это первоначально ‘вода’ ~ ‘река’ (см. этюд о слове *истина* [17, с. 49]). Отождествление субстантива *стена* с гот. *steins* ‘камень’, нем. *Stein* ‘то же’ и др. верно лишь отчасти, поскольку соответствующие слова тоже восходят к обозначению воды.

Укр. **ХОВАТИ**. Укр. *ховати* ‘прятать’ представляет собой всего лишь фонетический совариант глагола *прятать*. Это значит, что, как и *прятать*, слово *ховати* восходит к примитиву *z[h]y* ‘рот’ ~ ‘тьма’ (см. этюд о глаголе *прятать* [17, с. 238]). *Ховати* (русс. диал. *ховать*) значит буквально ‘помещать во тьму’ (> ‘зарывать в землю’, ‘погребать’ и т.п.). Конкретно преобразование примитивного словечка *зу* в лексему *ховати* можно представить следующим образом: *зу* > *зва* > *хва* > *хов* (~ *хав*; ср. лат. *favus* ‘сот медовый’, т.е. ‘то место, куда что-либо прячут’; *favissae* ‘погребка под Капитолием, где хранились обветшалые кумиры и другие из капищ вещи’, ‘сокровищница храмовая’ и др. [25, с. 171]; сюда же жаргонно-просторечное *хавать* ‘есть’ [< ‘рот’]) > *хова* || > *заховати* и др. > *ховати*. Интересно, что П.А.Лукашевич истолковывает имя ассирийского царя Нехоба (*Nehob/es*), используя отсылку к данному глаголу (*Нехоб* = *Нехов*, *нехов*, *ховати*). Лингвист восстанавливает внутреннюю форму этого имени – ‘не скрывающий’, ‘не потворщик дурных дел’, ‘беспристрастный’ [32, с. 66]. Мы бы предложили другое понимание семантики упомянутого собственного имени – ‘не прячущийся’, ‘смелый’. Тот же П.А.Лукашевич полагает родственными глагол *ховати* и существительное *сова* [25, с. 440], что ввиду того, что сова считается хранительницей подземных (т.е. спрятанных) богатств, является правомерным. В таком случае надлежит признать также родство на уровне примитивов, *су* (от которого происходит субстантив *сова*; см. выше) и *зу*. Так как укр. *виховати* ‘воспитать’ содержит тот же корень, что и *ховати*, в жизни славян следует выделить период, когда им приходилось прятать детей.

ХОЛИТЬ. Ср.: *Григорий Александрович наряжал её, как куколку, холил и лелеял: и она у нас так похорошела, что чудо* (М.Лермонтов. Герой нашего времени). Слово *холить* означает буквально ‘лизать’, ‘вылизывать’, ‘облизывать’, но, поскольку внутренняя форма этого глагола сделалась неясной, в словарях он определяется прежде всего по следствию вылизывания – чистоте. В.И.Даль так истолковывает семантику этого слова: «...убирать, вообще держать в чистоте, опрятности; ходить, ухаживать за чем, нежить, баловать уходом» (IV, 558). Облизывают после рождения своих детёнышей звери; у восточных и западных славян соответствующие имена, закономерно снабжённые префиксом *на-* с оттенком значения ‘как бы’, ‘псевдо-’, были использованы для обозначения маленького мальчика и – вторично – парня, слуги: русск. диал. *пахолок* ‘мальчик’, ‘изнеженный, ленивый парень’, укр. *пахоля* ‘маленький мальчик’, *пахолок* ‘парень, работник’, блр. *пахолок* ‘парень’, *пахолик* ‘батрак’, чешск. *pačole*, *pačolik* ‘мальчик’, *pačolek* ‘батрак’, польск. *pačolek* ‘мальчик, отрок’, *pačolek* ‘слуга, паж’, н.-луж. *pačolk* ‘мальчик, рассыльный’, в.-луж. *pačol* ‘мальчик’ и др. [33, с. 218]. Как можно думать, разбираемый глагол происходит из примитива *зу* ‘рот’. Обозначение рта перешло на язык, и уже по языку было названо требуемое действие: *зу* > *зва* > *хла* ~ *хля* (смягчение на стыке согласных) > *хол* ~ *хол'* > *хола* ~ *холя* || > *выхолить* и др. > *холить*. По мнению П.А.Лукашевича, глагол *холить* перешёл в латынь в виде *colere* ‘украшать себя, убираться’ [25, с. 103]. В.И.Даль (IV, 558) считает родственными слова *холить* и *холка*, что представляется весьма вероятным. Напротив, мысль о родстве указанного глагола с прилагательными укр. *кволий* ‘слабый’, блр. *кволы* ‘слабый, хрупкий’ и под. [9, т. II, с. 347] кажется сомнительной.

ЧЁРНЫЙ. Ср.: *По чёрным бровям серебрилась седина; огонь вылетал из больших карих глаз, и в огне том высвечивались попеременно то хитрость, то простодушие* (Н.Гоголь. Главы из романа «Гетьман»). Только у П.А.Лукашевича слово *чёрный* считается родственным существительным *сон*, *тень*, *ночь* и др., прилагательно-

му *тёмный*, глаголу *темнеть* и под. [25, с. 558]. В компаративистских источниках разбираемое слово возводится к и.-е. **k^{er}-no-* или **k^{ir}sno-* [3, т. 2, с. 635; 34, с. 156; 10, т. 2, с. 521], что можно было бы интерпретировать как сложение двух основ со значением 'тьма'. К адъективу *чёрный* эта формация могла бы иметь только косвенное отношение (ср. лит. *Kirsna* 'Чёрная', название речки, притока Двины). С учётом суждений П.А.Лукашевича и наших наблюдений [35, с. 117] слово *чёрный* можно объяснить из примитива *ту*, от которого путём фонетических преобразований были созданы слова русск. *тень, тьма, втуне, ночь*, укр. *тна*, с.-хорв. *таван* 'тёмный' и др. Ср.: «...в слове *черный* следует искать сему 'тёмный', 'тьма'» [36, с. 69]. Конкретно переформирование примитивного словечка *ту* (< *ку*) в прилагательное *черна* (а именно эту форму нужно реконструировать) можно представить так: *ту* > *тна* > *чна* (> *ночь*, метатеза; Лукашевич тоже толкует эту лексему как результат метатезы, но за основу берёт другой прототип, *чонь* [< *тонь*]) > *ч-на* (разделение стыка согласных) > *ч-н-на* (заполнение щели придыханием) > *чна* (усиление придыхания в плавный) > *черна* (развитие гласного на стыке; ср. др.-русс. **чръныи, чьрныи**) || > *чёрный*. Сюда, возможно, и укр. *очуняти* 'прийти в сознание', русск. *очнуться* 'то же' (< 'освободиться от тьмы'; см. соответствующий этюд [17, с. 232]), укр. *куняти* 'дремать' (< 'ночь' ~ 'чернота') и др.

РЕЗЮМЕ

У статті автор продовжує знайомити читача зі своїми етимологічними спостереженнями. Виклад базується на подоланні консерватизму традиційної етимології. Використовуються нові ідеї, що стосуються семантичної сторони мови, а також тенденцій розвитку голосних і приголосних звуків. Слово як таке тлумачиться як результат предикативного акту, носій прихованої предикативності.

Ключові слова: лексична етимологія, звукові переходи, семантичні парадигми, предикативна природа слова.

SAMMARY

The article provides the reader with the author's etymological observations. The story is based on overcoming the conservatism of traditional etymology. The author makes use of new ideas relating to the organization of the semantic structure of the language as well as tendencies of the development of vowel and consonant sounds. The word as such, is understood as the result of a predicative act, as a bearer of implicit predicativity.

Keywords: lexical etymology, sound transitions, semantic paradigms, predicative nature of the word.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Маковский, М. М. Мифопоэтические этюды [Текст] / М. М. Маковский // Вопросы языкознания. – 2007. – № 2. – С. 35-56.
2. Маковский, М. М. Индоевропейская этимология. Предмет – методы – практика [Текст] / М. М. Маковский. – М., 2009. – 352 с.
3. Трубочёв, О. Н. Труды по этимологии: Слово. История. Культура [Текст] / Олег Николаевич Трубочёв. – М., 2004. – Т. 1. – 800 с.; Т. 2. – 664 с. – (Opera etymologica. Звук и смысл).
4. Панов, М. В. Труды по общему языкознанию и русскому языку. Т. 1 [Текст] / Михаил Викторович Панов. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 568 с.
5. Квеселевич, Д. И. Русско-английский словарь ненормативной лексики [Текст] / Дмитрий Иванович Квеселевич. – М. : Астрель, 2002. – 1120 с.
6. Bulat, P. K. Drvo i čovjek [Текст] / P.K. Bulat // Slavia. – 1923-1924. – Roč. II. – Seš. 4. – S. 613-627.
7. Новое в русской этимологии. I [Текст] / Коллектив авторов. – М., 2003. – 280 с.

8. Этимологический словарь русского языка. Том II. Вып. 8. [Текст] ; под руководством и ред. Н.М. Шанского. – М. : Изд-во Московского ун-та, 1982. – 471 с.
9. Черных, П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. В 2-х тт. [Текст] / П.Я. Черных. – М. : Русский язык, 1994. – Т. I. – 623 с. – Т. II. – 560 с.
10. Шапошников, А. К. Этимологический словарь современного русского языка / В 2-х тт. [Текст] / А.К.Шапошников. – М., 2010. – Т. 1. – 584 с.; Т. 2. – 576 с.
11. Етимологічний словник української мови [Текст] ; редакц. колегія: О.С.Мельничук (головн. ред.) та ін. – Т. 3-й. – К. : Наукова думка, 1989. – 552 с.
12. Марр, Н. Я. Избранные работы [Текст] / Н. Я. Марр. — в 5 т.. – Т. 5-й. – М.; Л., 1935. – 668 с.
13. Етимологічний словник української мови [Текст] ; редакц. колегія: О.С.Мельничук (головн. ред.) та ін. – Т. 4-й. – К. : Наукова думка, 2004. – 655 с.
14. Шимкевич, Ф. Корнеслов Русского языка [Текст] / Ф.С. Шимкевич.– СПб., 2007. – Ч. 2. – 150 с.
15. Луценко, Н. А. Из записок по диахронической семантике: „тишина” [Текст] / Н.А. Луценко // Теоретическая и прикладная семантика. Парадигматика и синтагматика языковых единиц. – Краснодар, 1997. – С. 17-26.
16. Афанасьев А.Н. Славянская мифология [Текст] / Александр Николаевич Афанасьев. – М. Эксмо, 2008. – 1519 с.
17. Луценко, Н. А. Истории наших слов. Диахронно-лексикологические этюды [Текст] / Н.А. Луценко. – Донецк : Изд-во «Вебер» (Донецкое отделение), 2009. – 370 с.
18. Шишков, А. С. Опыт словопроизводного словаря, содержащего в себе дерево, стоящее на корне МР [Текст] / А.С.Шишков. – СПб., 1833. – 143 с.
19. Луценко, Н. А. Из записок по диахронической семантике: ‘синий’ [Текст] / Н.А. Луценко // Нова філологія. – Запоріжжя, 2004. – № 1 (20). – С. 5-13.
20. Левицкий, В. В. Этимологический словарь германских языков. Том I [Текст] / В.В.Левицкий. – Винница: Нова книга, 2010. – 616 с.
21. Кретов, А. А. Славянские этимологии: *снасть* и *снадить* [Текст] / А.А.Кретов // Вестник Воронежского ун-та. Серия «Лингвистика и межкультурная коммуникация». – 2005. – № 2. – С. 85-86.
22. Цыганенко, Г. П. Этимологический словарь русского языка : Более 5000 слов – 2-е изд., перераб. и доп. [Текст]/ Г.П.Цыганенко. – К. : Радянська школа, 1989. – 511 с.
23. Етимологічний словник української мови [Текст] ; редакц. колегія: О.С.Мельничук (головн. ред.) та ін. – Т. 5-й. – К. : Наукова думка, 2006. – 704 с.
24. Гура, А. В. Символика животных в устной народной традиции [Текст] / А.В.Гура. – М., 1997. – 912 с.
25. Лукашевич, П. Корнеслов латинского языка [Текст] / П.А.Лукашевич. – Киев, 1871. – 923 с.
26. Лукашевич, П. Чаромутие, или священный язык магов, волхвов и жрецов [Текст] / П.А.Лукашевич. – Петрыгород, 1846. – 407 с.
27. Головин, В. Первые слова человечества [Текст] / В. Головин // Комсомольская правда. – 1959. – 30 августа. – С. 6.
28. Ларин, Б. А. История русского языка и общее языкознание [Текст] / Борис Александрович Ларин. – М. : Просвещение, 1977. – 224 с.
29. Трубачёв, О. Н. Этимологические исследования [Текст] / О.Н.Трубачёв // Теоретические проблемы советского языкознания. – М. : Наука, 1968. – С. 91-105.
30. Арутюнова, Н. Д. О стыде и стуже [Текст] / Н.Д.Арутюнова // Вопросы языкознания. – 1997. – № 2. – С. 59-70.
31. Марр, Н. Я. Избранные работы [Текст] / Н.Я.Марр. — [в 5 т. – Т. 2-й. – М.; Л., 1936. – 523 с.

32. Лукашевич, П. Объяснение ассирийских имён [Текст] / П.А.Лукашевич. – Киев, 1868. – 253 с.
33. Цейтлин, Р. М. К вопросу о значениях приименной приставки *na-* с славянских языках [Текст] / Р.М.Цейтлин // Ученые зап. Ин-та славяноведения. Т. IX. – М., 1954. – С. 205-224.
34. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд [Текст] ; под ред. О.Н.Трубачёва. – Вып. 4. – М. : Наука, 1977. – 236 с.
35. Луценко, Н. А. Введение в лингвистику слова [Текст] / Н.А.Луценко. – Горловка : Изд-во ГГПИИЯ, 2003. – 142 с.
36. Руделёв, В. Г. Друг мой – язык. Избранные произведения по общему и русскому языкознанию [Текст] / В.Г.Руделёв / Собрание соч. в 6 тт. Т. 6, ч. 2-я. – Тамбов, 2002. – С. 67-70, 169.

Надійшла до редакції 20.01.2011 р.

УДК 808.3-3

ФРЕЙМ ПОБИТТЯ ТА ЙОГО ВЕРБАЛІЗАЦІЯ В ОДИНИЦЯХ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО ПОЛЯ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, РОСІЙСЬКОЇ, БІЛОРУСЬКОЇ ТА ПОЛЬСЬКОЇ МОВ)

М. В. Жуйкова

Волинський національний університет ім. Лесі Українки

Реферат. У пропонованій статті розглянуто масив фразеологічних одиниць із загальною семантикою побиття з позицій когнітивної лінгвістики. Аналіз фразем засновано на поняттях «фрейм» та «фреймова модель»; виділено ті слоти фрейму побиття, яким притаманна найбільша частота при вербалізації (Інструмент, Партитив об'єкта, Вплив на об'єкт). Припускається, що мовна свідомість виділяє самі ці слоти як найбільш релевантні у ситуації побиття. Показано, що у фраземах з семантикою побиття, які зберігають достатньо прозору внутрішню форму, можуть вербалізуватися від одного до чотирьох слотів фрейму. В тих випадках, коли інформація про певні слоти залишається імпліцитною, вона виводиться мовцем на основі знання конкретних реалізацій загальної фреймової моделі.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, предикат, фрейм, слот, фреймове моделювання.

Постановка проблеми. Розвиток нової лінгвістичної парадигми — антропоцентризму — вимагає і нових підходів до аналізу фразеологічних одиниць, що переважно проявляється у виявленні тісних зв'язків між фразеосистемами та етнічними культурами, в описі національно-культурної специфіки окремих фразеологізмів, пошуків їх лінгвокультурологічних джерел. Разом з тим очевидно, що намагання побачити національно-специфічне інколи може домінувати над виявленням універсальних ознак, притаманних фраземотворенню як загальному процесу, що властивий мовно-мисленнєвій діяльності людини незалежно від її національної приналежності. Універсальність когнітивних процесів, об'єктом яких є позамовний світ (зовнішній та внутрішній щодо суб'єкта мислення), дозволяє припускати, що в різних мовах діють однакові номінативні механізми. У сучасній лінгвістиці це яскраво доведено на прикладі метафоризації. Щось подібне за своєю універсальністю, безперечно, існує і в сфері фраземотворення, про що ми вже мали нагоду докладно писати у монографії [1, с. 18-84]. Пошуки загальних механізмів фраземотворення варто проводити, беручи за основу групи мовних одиниць, об'єднаних певним значенням:

синонімічні ряди, лексико-семантичні класи, тематичні поля тощо. Ономазіологічний підхід до семантики, поєднаний з методиками концептуального аналізу, дозволяє більш виразно побачити дію загальних когнітивних механізмів.

Серед понять, на які спирається когнітивна лінгвістика, важливе місце посідає поняття «фрейм». Ми приймаємо таке розуміння фрейму, яке прийнятого у сучасних лінгвістичних дослідженнях, — як ментальної структури, яка відповідає класу типових ситуацій і служить для збереження знань про цей клас. «Фрейм — структура даних для представлення стереотипної ситуації» [2, с. 188]. Інтерпретація ситуації як стану речей передбачає наявність у ній учасників (дійових осіб) та певного антуражу (взаємин між ними, їх ролей, цілей та можливостей, змін у процесі розгортання ситуації тощо), а також просторово-часових координат ситуації. Ця обставина викликала потребу у розширенні поняття «фрейм» шляхом введення до його структури так званих слотів — елементів ситуації, які, зберігаючи загальну абстрактність в ментальній моделі, наповнюються конкретним змістом у кожному особному випадку її реалізації. У працях А. М. Баранова та Д. О. Добровольського фрейм трактується як концептуальна структура «для декларативного (описового) представлення знань про типізовану ситуацію, що містить слоти, пов'язані між собою певними семантичними відношеннями» [3, с. 227]. Таким чином, фрейм включає в себе імена слотів та зміст слотів. Ім'я слоту можна розглядати як комірку матриці фрейму (інваріантний параметр), яка заповнюється певними варіативними змістами (значеннями цього параметру), що відповідають характеристикам різних екстралінгвальних ситуацій.

Спираючись на поняття фрейму та слотів, ми розглянули велику групу фразеологічних одиниць, об'єднаних у поле «побиття», у чотирьох слов'янських мовах. Під побиттям ми розуміємо свідоме нанесення комусь тілесних пошкоджень за допомогою інструменту чи без нього, яке в мовній свідомості співвідноситься з предикатом *бити* та його перекладними еквівалентами. Наочність ситуації побиття, її висока релевантність для мовців породжує значну кількість різноманітних за формою та семантикою мовних одиниць — лексем та фразем. Масив фразеологізмів із значенням 'побити' лише в говірках українській мові, за даними А. О. Івченка, налічує більше 340 одиниць [4, с. 159], а якщо взяти до уваги загальнономовні, авторські фраземи та ті одиниці, що їх постійно породжує мовна свідомість, то, очевидно, кількість групи може досягти тисячі одиниць. Доречно припускати, що подібні кількісні оцінки справедливі і для інших слов'янських мов, незважаючи на те, скільки само одиниць фіксується у фразеологічних словниках.

Мета нашої статті полягає у класифікації масиву фразеологічних одиниць із загальною семантикою побиття відповідно до фреймової моделі побиття, виявлення найбільш релевантних слотів та способів їх вербалізації. **Актуальність** дослідження зумовлена активним розвитком когнітивних методик, а також потребою інтенсивного аналізу фразеосистем.

Оскільки фрейм побиття належить до динамічних і вербалізується переважно за допомогою дієслівної лексики, для його вираження в мові (мовах) існує чотирикомпонентна рольова структура базових предикатів:

Хто (СУБ'ЄКТ) б'є / побив кого (ОБ'ЄКТ) чим (ІНСТРУМЕНТ) по чому (ПАРТИТИВ): він врізав його по вуху, він відшмагав його різками по спині.

Пор. наступний контекст, де представлені всі актанти предиката *ударить*:

Разбойник огромного роста подошел к Серебряному с чаркой в руке.

— *Батька!* — сказав он, ударив его широкой лапой по плечу, — пробазарил ты свою голову, стал нашим братом; так выпьем вместе да поцелуемся! А. К. Толстой. Князь Серебряный.

Проте реалізація набору актантів у мовленні залежить як від специфіки позначуваної ситуації, так і від конкретних комунікативних завдань мовця. Так, актант ІНСТРУМЕНТ зникає в тих випадках, коли суб'єкт впливає на об'єкт лише за допомогою частини свого тіла (голови, руки, кулака, ноги, коліна тощо). У значній частині засобів

вербалізації ситуації побиття ті чи інші актанти взагалі ігноруються (опускаються). Див.: *він накинувся на нього з кулаками*, де побиття описане через сталий вираз *накинутися з кулаками*, який є двовалентним і не передбачає актантів ІНСТРУМЕНТ та ПАРТИТИВ. У масиві конструкцій на позначення побиття форми вираження окремих компонентів цієї ситуації (актантів) варіюються в залежності від моделі керування відповідного предиката. Наприклад, орган об'єкта (або його частина тіла) формально може позначатися різними способами: *затопити (заїхати) в око*, але *дати під дих, врізати по шиї*. Загалом що вища міра образності предиката з семантикою побиття, то більша ймовірність, що окремі актанти будуть відсутні або виражені нетиповими (ідіоматичними) способами.

Що стосується предикатних фразеологічних одиниць із семантикою побиття, то їхня рольова структура може бути вельми далекою від набору актантів доміанти синонімічного ряду, тобто дієслова *побити*. Незважаючи на це, мовець із належною мовною компетенцією має знати, яку інформацію передає той чи той сталий вираз і чим саме в плані змісту один зворот відрізняється від іншого. Так, вираз *пустити юшку* означає, що дію суб'єкта скеровано не на все тіло об'єкта, а лише на частину обличчя — ніс, проте цей орган у конструкції не названий. У семантиці ідіоми *порахувати ребра* (кому) кодується інформація про те, що суб'єкт діє за допомогою інструмента (палиці, дрючка), однак цей інструмент також експліцитно не позначено. Ідіоми *всипати березової каші* та рос. *прописать ижицу* означають не побиття як таке, а специфічну форму побиття — удари різками по голій спині. Що ж до ідіоми *прописать ижицу*, то вона первісно описувала не просто шмагання по голій спині, а таке побиття, після якого на ній залишалися сліди, подібні на стару літеру 'ижиця'. Всі ці сталі вирази зберігають значно більше інформації про побиття, ніж базовий предикат *побити*. Отже, в самому плані змісту ідіом може міститися імпліцитна інформація про деякі аспекти ситуації, що при предикаті *побити* виражена експліцитно, через певні іменні актанти (ІНСТРУМЕНТ чи ПАРТИТИВ). Ця інформація «вшита» у план змісту фразеологічних одиниць, а засобом її збереження і трансляції можуть служити деякі елементи плану вираження, які розпізнаються актуальною мовною свідомістю чи виявляються шляхом аналізу внутрішньої форми. Подібна думка висловлювалася у науковій літературі щодо устрою семантики лексичних одиниць. У їхній структурі виділяються так звані приховані компоненти — «семантичні ... ознаки слів чи словосполучень, що не мають явного (експліцитного) вираження, проте суттєві для побудови та розуміння висловлення» [5, с. 458]. Пошуки та експлікацію прихованих компонентів у семантиці фразеологічних одиниць часто здійснюють саме на матеріалі лексико-семантичних груп шляхом зіставлення референційних властивостей окремих мовних одиниць.

На нашу думку, для адекватного опису одиниць лексико-фразеологічного поля побиття варто послуговуватися не формальною рольовою структурою предиката, а узагальненою фреймовою моделлю.

Інваріантний фрейм побиття складається з таких слотів:

- Суб'єкт дії в цілому
- Активний орган суб'єкта дії («Партитив суб'єкта»)
- Інструмент, який використовується суб'єктом дії для її передачі (трансляції) об'єкту («Інструмент»)
- Фізична дія («Дія»)
- Об'єкт дії в цілому (як сукупність тілесного та чуттєвого)
- Частини та органи тіла об'єкта («Партитив об'єкта»)
- Тілесні зміни, які відбуваються в об'єкті внаслідок дії (дій) суб'єкта («Вплив на об'єкта»).

На конкретному мовному матеріалі це реалізується таким чином: у виразі *затопити (заїхати) в око кому* актуалізуються слоти «Суб'єкт», «Об'єкт», «Партитив об'єкта» (око), «Дія» (удар). У фреймовій структурі фраземи *пустити юшку кому* реа-

лізовано слоти «Суб'єкт», «Об'єкт», «Партитив об'єкта» (ніс), «Дія» (удар), «Вплив» (кров на обличчі). Отже, цей вираз виявляється інформативно багатшим за попередній, оскільки містить додатковий слот «Вплив». Зауважимо, що інформація про наслідки побиття для об'єкта у рольовій структурі предикатів *вдарити* / *побити* взагалі не передбачена, проте вона є вельми релевантною у фреймовій моделі і входить до значної частини одиниць поля побиття.

Фреймове моделювання фразеологічних одиниць є особливо доречним в тих випадках, коли фразема зберігає зв'язок внутрішньої форми зі своєю актуальною семантикою. Такі фразеологічні одиниці можна класифікувати за типами вербалізованих складників фреймової моделі, що дасть змогу виявити найбільш релевантні компоненти ситуації побиття. Для аналізу ми залучили вибірку сталих виразів слов'янських мов, включно з діалектними та субстандартними фраземами, загальним обсягом коло 300 одиниць. Безперечно, що різноманітність у засоби вираження ситуації побиття вносять слоти «Інструмент», «Партитив суб'єкта», «Партитив об'єкта» та «Вплив», тому розгляньмо спочатку саме такі фраземи, а потім проаналізуємо фразеологічні одиниці, в яких представлено комбінацію цих слотів.

1. Фразеологічні одиниці, що вербалізують слот «Інструмент»

Фраземи цієї групи в образній формі передають інформацію про засіб, який використовується для підсилення больових відчуттів (наприклад, батіг, різки, палиця, хворостина, ремінь, бич тощо). Частина таких фразем в українській, російській та білоруській мовах містить похідні від іменника *береза* (*березовий*, *березина*), що вказує на поширену в минулому практику використання березових гілок для побиття (покарання): рос. *дать березовой каши*, укр. (*дати*) *всипати березової каші, пригостити березовою кашею; у три березини потягти* [6, с. 96], *березовим віником почесати* [6, с. 96], білор. *даць бярозавай кашы*.

Низку сталих виразів співвіднесено з побиття дубовими гілками чи палицями: укр. *скуштувати дубця (дубину)*, білор. *дати дубца, дубчика джгануць* [7, с. 71], пор.:

[Тетяна]. *Паничі, остерігайтесь,*

Не запальчиво влюбляйтесь,

Бо хто ласий до чужбин,

Той скуштує і дубин. І. Котляревський. Москаль-чарівник.

Інші іменники з семантикою інструмента до складу фразеологічних одиниць входять рідше. Зокрема, в українській мові зафіксовано сталі вирази *оброку з бича дати* [8, 2, с. 465], *дати рубля* (де рубель — старовинний дерев'яний прилад для качання білизни) [9, с. 206], *освятити воду у три батоги* [10, № 3614], *давати ремінних капель* [9, с. 112], *дати канчука* [11, с. 178].

Релевантність слота «Інструмент» для позначення ситуації побиття виявляється у деяких образних виразах, які мають оказіональний характер і, як правило, не потрапляють у словники. Пор. (*дати*) *дубового сала* та *зіграти дубцем марш (по боках)*, вжиті у творах українських письменників:

То що після таких кравецьких новацій мусив робити я? Теж канючити галіфе. На це мати обміряла мене насмішуватим поглядом і відповіла:

— *Гарний ти і без галіфе, такий уже гарний, що далі нікуди. ...*

— *Так уже, мамо, хочеться того галіфе...*

— *А дубового сала чи березової каші не хочеться?* М. Стельмах. Гуся-лебеді летять.

Вже за годину боки боліли, неначе на них зіграли дубцем марш. Ю. Мушкетик. Обвал.

2. Фразеологічні одиниці, що вербалізують слот «Партитив суб'єкта»

Це відносно нечисленна група фразем, до складу яких входить назва активної частини тіла суб'єкта (рук, кулаків, зрідка нігтів): укр. *дати волю рукам* [12, с. 56], *на кулаках носити 'часто бити, знущатися з кого'* [9, с. 139], *частувати кулаками* [6, с. 14],

видати з п'ятки (див. коментар І. Франка: "ударив його долонею (п'ятірнею) в лице") [8, 1, с. 162], рос. *дать пястку костениц* [13, с. 64], пор. також пол. *rzucić się na {kogoś} z pięściami [razurami]* 'zaatakować kogoś, próbować kogoś zrobić' [14, с. 547].

3. Фразеологічні одиниці, що вербалізують слот «Партитив об'єкта»

У значній групі фразеологічних одиниць вербалізовано різноманітні частини тіла та органи людини, на які припадають удари. Серед них виділимо номінації таких партитивів, що трапляються у фраземах найчастіше.

Верхня частина голови з волоссям: *почесати роги* [9, с. 202], *да(ва)ти поміж ріг* [9, с. 202], *почубеньків дати* [10, № 3854]; рос. *скроить треуха кому* [15, 2, с. 245], *попортить причёску* [15, 2, с. 128].

Обличчя в цілому: укр. *ляца в пику дати* [10, № 3852], *дати по циферблаті* [8, 2, с. 518]; *відрихтувати табло* [16, с. 317]; *загасити табло* [16, с. 317], *мордник дати* [17, с. 104]; рос. *заехать в рожу, заехать по рылу* [18, 1, с. 669], *дать в репу (в пачку)* [19, с. 130], *в морду влезть (врезать, въехать)* [13, с. 53], *морду начистить* [13, с. 53], *порovnать морду* [13, с. 54], пол. *nakłaść po pysku (po mordzie)* [14, с. 333], *dać w pysk, w mordę* [14, с. 107].

Зуби: укр. *дати в зуби* [12, с. 180], *двигонуті в зуби* [12, с. 180], *дати зуботичину* [20, с. 207], *давати зуботичку* [6, с. 14], *годувати зуботичками* [9, с. 108]; рос. *почистить зубы* [21, с. 151], *в подзуб дать* [22, с. 78]; білор. *даць на зубах* [7, с. 72].

Губи: укр. *дати по макоїдах* [8, 2, с. 518], рос. *клюв начистить* [13, с. 45]; білор. *даць на губах* [7, с. 72].

Вуха: укр. *драти (накручувати, наминати) вуха* [6, с. 14]; *вуха намити* [9, с. 59], рос. *в ухо дать* [13, с. 76], *настебать по ушам* [13, с. 76].

Щока: рос. *в щёку дать* [22, с. 78]; пол. *wumierzyć policzek* [14, с. 715].

Лоб: пол. *rozwalić łeb* [14, с. 538].

Ніс: укр. *дати носака* [12, с. 282], рос. *ноздри разбить* [13, с. 57].

Шия та потилиця: укр. *потиличниками нагодувати* [10, № 3855], *частувати потиличниками* [6, с. 14], *у потилицю заглядати* [9, с. 192]; рос. *накласть в шею (по шее)* [15, 2, с. 15], *накласть по шеем* [13, с. 81], *мыть шею* [18, 2, с. 364].

Спина: укр. *стригти по спині* [6, с. 14], *заглядати в холку* [9, с. 243], рос. *отлудить спину* [13, с. 72]; *в сугорбок всыпать* [21, с. 33].

Бік: укр. *полатати боки* [20, с. 668], *нам'яти боки* [20, с. 530], рос. *намять (помять) бока* [15, 2, с. 15], *обломать бока* [15, 2, с. 46].

Ребра: укр. *полатати ребра, порухувати ребра* [20, с. 670], рос. *ребра наломать* [13, с. 53], білор. *адламаць робры* [23, с. 87], пол. *policzyć [porachować] żebra* [14, с. 479].

Ноги: *полатати штани* [20, с. 668].

Задниця: *всыпать по задне число* [9, с. 249], *заглядати під хвіст* [9, с. 240].

Це далеко не повний перелік фразеологічних одиниць, в яких прямо чи за посередництвом евфемістичного замітника (див. *макоїди* 'губи', *клюв* 'ніс', *табло*, *циферблат*, рос. *репа* 'обличчя', *задне (число)* 'задниця' та ін.) позначено ту частину тіла, яка зазнає ударів. Вирази, в яких вербалізовано слот «Партитив об'єкта», можуть легко виникати в мовленні як оказіоналізми. Пор., наприклад, фрагмент комедії Г. Квітки-Основ'яненка "Шельменко-денщик", де головний герой розмірковує над тим, у який спосіб його може бути побито:

— *Как вас зна, за ким руку тянути? Не послухати капітана — битиме, битиме по-воєнному, а помагати капітану, то мій приятель, пан Шпак, як пійма, та як заїде у харківську губернію (показывая на правую щеку), а відтіля та у рожественський уїзд (показывая на левую щеку), та кинеться (схватив себя за волосы) уволосне правленіє, та (нагнувшись к земле) потягне у нижній земський суд, та нагодує буханцями (показывает, как будут бить по бокам), а далі на закуску ще товчениками припоштує, так тогді зовсім біда бідному Шельменку!*

Характерно, що три з шести описових номінації, які позначають у цьому фрагменті слот «Партитив об'єкта», кодують його через евфемістичні прикметники (*харківська* < 'харя', *рождественский* < 'рожа', *волосне* < 'волосся'). Таким чином створюється семантична двоплановість тексту та досягається комічний ефект.

4. Фразеологічні одиниці, що вербалізують слот «Вплив»

Під впливом ми розуміємо як травми, тобто ті тілесні зміни, які виникають в об'єкта внаслідок спрямованих на нього фізичних дій, так і деякі відчуття побитого. До таких травм належать поява крові, синців (гематом), набряків, вибиті зуби тощо.

Кров на обличчі вербалізовано в таких фразеологічних одиницях: укр. *спустити їушку "ударити так, щоб з носа кров потекла"* [24, с. 56], аналогічно білор. *юшку спусціць* [25, с. 78], укр. *вибити бубну (бубни)* [6, с. 14], *олію видавити* [10, № 3865], *дати киселя* [6, с. 14], рос. *пустить юшку* [19, с. 750], пол. *zrobić z {kogoś} marmoladę* [14, с. 778]. Оскільки кров має солоний смак, деякі фразеологічні одиниці з семантикою побиття містять лексичні компоненти *сіль, солоний* або відсилку до семи «сіль». Зокрема, ідіома *запросити на солоні паляниці* у збірнику І. Франка має такий коментар: «Запросив до своєї хати і набив сильно» [8, 2, с. 155]. М. Міхельсон, фіксуючи ідіому *закуску получить*, подає до неї наступні семантичні еквіваленти: *дали солёненко́го, насолили* [26, 1, с. 323]. Тут слово *закуска* відсилає до типових російських страв, які прийнято було вживати переважно після міцних напоїв і які містили в собі багато солі (балик, кав'яр тощо).

Деякі фразеологічні одиниці у плані вираження містять лексичні компоненти, що вказують на появу синців, переважно коло очей: укр. *змісити в синьку* [16, с. 298], рос. *подвесить фонарей* [15, 2, с. 102.], *фонари поставит* [13, с. 57]. Пор. також вираз, зафіксований І. Франком: *поблагословив, аж синці поробив* [8, 1, с. 60].

Відзначимо також численні фраземи на позначення відчуття жару, що виникає на шкірі побитої людини внаслідок сильного удару: укр. *всипати гарячих, дати гарячих* [8, 2, с. 427], *дати шкварки* [10, с. 71], *справити кольбиду з горьчичими ковбасами* [8, 3, с. 286]; рос. *дать жарёхи* [13, с. 39], *баню сделать* [21, с. 175], білор. *даць (задаць) бані* [7, с. 67], пол. *sprawić [zrobić] łaźnię* [14, с. 574]. Цікавий випадок вербалізації впливу на об'єкт становить російська ідіома *испечь булку* [26, 1, с. 352], яка кодує побиття по щоці та його наслідки — відчуття жару та розпухання обличчя, тобто можна вбачати тут позначення одразу двох суміжних впливів.

Зрідка у виразах вербалізуються больові відчуття, що виникають у тілі побитого: рос. *прописать лому, задать ломоты* [13, с. 50]. Результат жорстокого побиття всього тіла (коли кажуть, що *не лишилося живого місця*) виражено у виразі *сделать котлету*.

5. Фразеологічні одиниці, в яких вербалізовано декілька слотів одночасно

Як свідчить розглянутий матеріал, найчастіше до складу фразем поля 'побиття' входять компоненти, що репрезентують слоти «Партитив об'єкта», «Інструмент» та «Вплив». Саме ці слоти можуть бути представлені в різних комбінаціях в межах певних фразеологічних одиниць. Розгляньмо деякі характерні випадки.

Слоти «Партитив об'єкта» та «Вплив» комбінуються у фразем поля «побиття» доволі активно. Див. укр. *нагріти боки* [20, с. 522], *погріти спину (ребра, плечі)* [20, с. 198], рос. *нагреть бока* [27, 2, стлб. 404], *задницу наварить* [13, с. 41], білор. *жарыць у скуру* [25, с. 33], де вербалізовано ту частину тіла, по якій б'ють, а також відчуття жару від ударів. Пор. також укр. вираз *зігріти чуприну* [28, 558]. У фраземах *[розбити] ніс на пумідор* [24, с. 31] та *покрасить ряску* [13, с. 68] поєднується інформація про партитив та наслідки побиття (появу на обличчі крові). Цікавою формою вербалізації наслідків удару по обличчі є наведений В. Далем вираз *испекли лепёшку во всю щёчку* [29, 1, с. 215], де лексичний компонент *лепёшка* служить для кодування розпухлої від ляпасу щоки. Фраземи *списати на спині, списати спину, списати шкуру вздовж і впоперек*, а також okazionalny вираз *расписать задний фасад*, вжитий М. Гоголем у листі до

Г. Висоцького у 1827 р., експліцитно вербалізують як партитив об'єкта, так і вплив (сліди побиття на спині).

У деяких фразеологічних одиницях поєднуються слоти «Інструмент» та «Вплив», причому вказівка на інструмент, як ми вже зазначали, може бути імпліцитною. Так, вираз *стопить березову баньку* [13, с. 16] кодує, з одного боку, інформацію про використання березових різок у якості засобу покарання, а з другого — інформацію про відчуття жару, спричинене побиттям (одразу в двох компонентах: дієслові *стопить* та іменнику *баньку*).

Лише у незначній кількості фразем представлено комбінування слотів «Партитив об'єкта» та «Інструмент» (*памацаць кієм рэбры* [25, с. 301]), «Партитив суб'єкта» та «Партитив об'єкта» (*приміряти кулак до вуха* [9, с. 139]).

Нарешті, серед одиниць фразеологічного поля побиття можуть зрідка траплятися такі, що вербалізують одночасно три слоти. Пор, зокрема, укр. вираз *погріти ломакою спину* [30, 3, с. 236] із слотами «Партитив суб'єкта» (*спина*), «Інструмент» (*ломака*) та «Вплив» (*погріти*).

У цій статті ми не зупиняємося спеціально на засобах вираження слота «Дія», однак цілком очевидно, що цей слот посідає центральне місце в інваріантній моделі побиття. В багатьох випадках він залишається імпліцитним і виводиться із семантики фраземи в цілому, пор. наведені вище *олію видавити, запросити на солоні паляниці, загасити табло, освятити воду у три батоги, прописати ижицу*. Проте існує чимала група фразем, в яких слот «Дія» виражено експліцитно, зокрема, це стосується сталих виразів з першим компонентом *дати*, який зазнав десемантизації: *дати товчеників, луння, наминачки*, рос. *дать стукманку, дать вмятку*.

Висновки. На основі проведеного дослідження ми можемо твердити, що когнітивний підхід до фразеологічних одиниць виявляє свою більшу ефективність у порівнянні з формально-семантичним. Фреймове моделювання одиниць фразеологічного поля побиття дає змогу класифікувати їх у залежності від інформації, яка міститься в їх внутрішній формі і тим самим виявляти міру релевантності того чи того слоту для носіїв мови. Матеріал чотирьох мов свідчить про те, що найчастіше фраземи поля побиття вербалізують три слоти: «Інструмент», «Партитив об'єкта» та «Вплив на суб'єкт», представлені у фраземах окремо або в різних комбінаціях. На цій підставі доречно припускати, що саме ця інформація для мовців виявляється найважливішою, мовна свідомість виділяє саме ці слоти як найбільш релевантні у ситуації побиття. Важливо також відзначити, що інформація про ті чи інші слоти, вербалізовані у внутрішній формі фразем, може залишатися імпліцитною, в таких випадках вона виводиться мовцем завдяки знанню конкретних реалізацій загальної фреймової моделі.

Подальші дослідження в аспекті фреймового моделювання можуть бути спрямовані як на одиниці лексико-фразеологічного поля побиття, так і одиниці інших великих тематичних груп. Зокрема, у пропонованій статті не було заторкнуте питання про вербалізацію окремих слотів у внутрішній формі предикатів побиття. Загалом фреймове моделювання одиниць лексико-фразеологічних полів може служити засобом виявлення як специфічних, так і універсальних рис номінативних процесів.

РЕЗЮМЕ

В статье рассмотрены особенности строения и семантики фразеологических единиц поля «битье» с позиций фреймового моделирования. Построена фреймовая модель ситуации избивания, выделены ее составляющие (слоты). На материале фразем украинского, русского, белорусского и польского языков показано, что наиболее релевантными для языкового сознания являются слоты «партитив объекта», «инструмент», «воздействие».

Ключевые слова: фразеологическая единица, предикат, фрейм, слот, фреймовое моделирование.

SUMMARY

The article deals with the construction and semantic peculiarities of a phraseological unit «beating» in the scope of frame modeling. The model of the «beating» situation is built, its main components (slots) are singled out. Ukrainian, Russian, Byelorussian and Polish phrasemes serve the language material that shows that the slots «object's partitive», «an instrument» and «influence» are the most relevant for the language conscience.

Keywords: phraseological unit, predicate, frame, slot, frame modeling.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Жуйкова, М. В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : Монографія [Текст] / М. В. Жуйкова. — Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. — 416 с.
2. Краткий словарь когнитивных терминов / Под общ. редакцией Е. С. Кубряковой [Текст]. — М. : Из-во МГУ, 1996. — 245 с.
3. Баранов, А. Н. Аспекты теории фразеологии [Текст] / Баранов А. Н., Добровольский Д. О. — М. : Знак, 2008. — 656 с.
4. Івченко, А. Фразеологізми зі значенням 'бити, карати' в українських народних говорах: ономазіологічний аспект [Текст] / Івченко А. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства. Нова серія. Т. 8. — Харків, 1999. — С. 159-172.
5. Лингвистический энциклопедический словарь [Текст] / гл. ред. В. Н. Ярцева. — М. : Сов. энцикл., 1990. — 686 с.
6. Коломієць, М. П., Регушевський, Є. С. Словник фразеологічних синонімів [Текст]. — К. : Радянська школа, 1988. — 198 с.
7. Мяцельская, Е. С., Камароўскі, Я. М. Слоўнік беларускай народнай фразеалогіі [Текст] / Е. С. Мяцельская, Я. М. Камароўскі. — Мінск : Выдавецтва БДУ імя У. І. Леніна, 1972. — 320 с.
8. Франко, Іван. Галицько-руські народні приповідки [Текст]. — Т. 1. — Львів, 1901; Т. 2. — Львів, 1908; Т. 3. — Львів, 1909.
9. Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнослобо-жанських і степових говірок Донбасу [Текст] / Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. — Луганськ : Альма матер, 2002. — 263 с.
10. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклад М. Номис [Текст]. — К. : Либідь, 1993. — 768 с.
11. Білецький-Носенко, П. Словник української мови [Текст]. — К. : Наукова думка, 1966. — 422 с.
12. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша : Словник-довідник [Текст]. — К. : Довіра, 2003. — 735 с.
13. Словарь псковских пословиц и поговорок / Сост. В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина [Текст]. — СПб. : Норинт, 2001. — 176 с.
14. Głowińska, Katarzyna. Popularny słownik frazeologiczny / Redakcja naukowa prof. Tadeusz Piotrowski [Текст]. — Warszawa, 2000. — 790 s.
15. Фразеологический словарь русского языка : в 2-х т. / Сост. А. И. Федоров [Текст]. — Новосибирск : Наука, 1995.
16. Український жаргон : Словник / Уклад. Ставицька Леся [Текст] / Ставицька Леся. — К. : Критика. — 496 с.
17. Піпаш, Ю., Галас, Б. Матеріали до словника гуцульських говірок (Косівська Поляна і Росішка Рахівського р. Закарпатської області) [Текст]. — Ужгород, 2005. — 266 с.
18. Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4-х т. [Текст]. — М., 1955.
19. Химик, В. В. Большой словарь русской разговорной экспрессивной речи [Текст] / Химик В. — СПб. : Норинт, 2004. — 768 с.

20. Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. [Текст]. — К. : Наукова думка, 1993. — 980 с.
21. Фразеологический словарь русских говоров Сибири / Под ред. А. И. Федорова [Текст]. — Новосибирск : Наука, 1983. — 232 с.
22. Прокошева, К. Н. Фразеологический словарь пермских говоров [Текст] / К. Н. Прокошева. — Пермь : Изд-во ПГПУ, 2002. — 431 с.
23. Юрчанка, Г. Ф. Народна мудраслоўе : слоўнік [Текст] / Г. Ф. Юрчанка. — Мінск : Беларуская навука, 2002. — 319 с.
24. Аркушин, Гр. Сказав, як два зв'язав : народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині [Текст] / Гр. Аркушин. — Люблін—Луцьк, 2003. — 175 с.
25. Янкоўскі, Ф. Беларуская фразеалогія : фразеалагізмы, іх значэнне, ужыванне [Текст] / Янкоўскі Ф. — Мн. : Вышэйшая школа, 1968. — 451 с.
26. Михельсон, М. И. Русская мысль и речь. Свое и чужое : Опыт русской фразеологии : в 2-х т. [Текст] / М. И. Михельсон. — М. : Русские словари, 1994.
27. Словарь Академии Российской : в 6-ти частях [Текст]. — СПб., 1789–1794.
28. Головацький, Я. Словник української мови [Текст] / Я. Головацький // Науковий збірник Музею української культури. — Пряшів, 1982. — № 10. — С. 351–612.
29. Даль, В. И. Пословицы, поговорки и прибаутки русского народа. Сборник в 2 т. [Текст]. / В. Даль. — СПб. : Литера — «ВИАН», 1997.
30. Словарь української мови [Текст] / Упорядк. Б. Грінченко : в 4-х т. — К., 1908–1909.

Надійшла до редакції 18.03.2011 р.

УДК 81'271.1 + 81'373.74

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ С ПОМОЩЬЮ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ СЛОВАРЕЙ

Г. Г. Еркибаева

Академический инновационный университет (Казахстан)

Реферат. Попытки приблизить процесс обучения русскому языку к процессу коммуникации предпринимались достаточно давно. Однако внедрение элементов коммуникативности не приносило желаемых результатов, поскольку отсутствовала их системность. Необходимость разработки принципов системного применения коммуникативного метода в процессе обучения говорению обусловила обращение к фразеологическим словарям. В результате была разработана оригинальная фразеологическая коммуникативная технология (ФКТ), учитывающая дидактические требования к комплексу упражнений по формированию коммуникативной компетенции. Важным компонентом фразеологической коммуникативной технологии обогащения словаря (КФКТОС) является учебный материал, в который входят фразеологический минимум и текстовый минимум.

Ключевые слова: фразеология, речевая компетенция, коммуникативный метод, двуязычие.

В современных условиях в большинстве стран, в том числе и в Казахстане, на смену знаниевому подходу приходит компетентностный.

В «Словаре иностранных слов» так определяется значение слов «компетентность» и «компетенция»:

КОМПЕТЕНТНОСТЬ (лат.) 'соответствующий, способный' 1) обладающий компетенцией; 2) знающий, сведущий в определенной области [1, с. 247].

КОМПЕТЕНЦИЯ (лат.) ‘принадлежность по праву’ 1) круг полномочий какого-л. органа или должностного лица; 2) круг вопросов, в которых данное лицо обладает познаниями, опытом [1, с. 247].

Из этих определений следует, что компетентность и компетенция являются взаимодополняемыми и взаимообуславливаемыми понятиями.

Формирование компетентности, т.е. способности применять знания в реальной жизненной ситуации, является одной из наиболее актуальных задач современного высшего профессионального образования. Компетентность студентов в системе профессиональной подготовки проявляется в овладении знаниями с целенаправленным применением их в при решении профессиональных задач. В нашем случае под коммуникативной компетентностью понимается совокупность структурных компонентов:

- знания в области языков (русский);
- коммуникативные способности (реализация общения на русском языке с использованием фразеологизмов) и т.д.

Коммуникативная направленность признается в качестве основного принципа обучения русскому языку. В общих чертах коммуникативность заключается в уподоблении процесса обучения процессу речевого общения. При этом перед преподавателем стоят задачи, которые он должен решить:

- выбор основных, организующих обучение и усвоение языка положений и принципов;
- соотношение в обучении теоретических знаний о языке и практического пользования языком;
- роль родного языка в обучении другому языку.

В вузах Казахстана при обучении русскому языку попытки приблизить процесс обучения по его характеру к процессу коммуникации предпринимались достаточно давно. Вместе с тем внедрение лишь элементов коммуникативности не приносило желаемых результатов, т. к. отсутствовала их система. Известно, что метод всегда направлен на определенную цель и должен быть адекватен этой цели, то есть способен наиболее эффективно достигать ее, как справедливо отмечают ученые [2; 3]. Разрабатывая систему использования коммуникативного метода как средства обучения говорению, следует учитывать его чрезвычайную сложность и многоаспектность.

Говорение – это один из видов человеческой деятельности, это средство общения между людьми, это производство продукта высказывания. И как деятельность (процесс), и как продукт говорение обладает определенными признаками (характеристиками, параметрами), которые служат ориентиром в обучении, так как подсказывают, какие условия нужно создать для успешности этого процесса, а также являются критериями оценки результатов обучения. Общение, как известно, может осуществляться в устной и письменной форме. В первом случае человек должен владеть двумя средствами общения: говорением и аудированием как видами речевой деятельности. Во втором случае необходимо владение навыками письма и чтения. Это определяет важнейшее исходное положение – обучать говорению, не обучая общению, не создавая на уроках условий речевого общения, не возможно. Первым принципом обучения говорению как виду речевой деятельности является принцип речевой направленности.

Для того, чтобы сформировать коммуникативную фразеологическую компетенцию (КФК) студентов-казахов при обучении фразеологизмам русского языка, мы должны ввести эти фразеологизмы в речевую деятельность.

Рассматривая особенности речевой деятельности, психологи отмечают, что каждый единичный акт деятельности начинается мотивом и планом и завершается результатом, в середине же лежит динамическая система конкретных действий. Таким образом, уровни формирования речевой деятельности представляют собой отработку ее отдельных структурных компонентов с последующим их объединением в целостную систему. Путь построения учебной деятельности студентов должен отвечать последова-

тельности процесса формирования речевой деятельности на втором языке. Вслед за А. Н. Леонтьевым мы считаем, что «поскольку упражнения есть способ управления таким формированием (путем задавания целей, условий и средств деятельности), постольку – в методическом плане – этот путь сводится к организации системы упражнений, которая была бы оптимальной для формирования как иноязычной речевой деятельности в целом, так и каждого из его компонентов» [4].

В методике русского языка как второго сложилась и получила развитие двухкомпонентная система упражнений: **языковые** (предречевые, предкоммуникативные), направленные на овладение языковыми средствами, и **речевые** (коммуникативные), ориентированные на овладение самой иноязычной речевой деятельностью, т.е. на формирование и развитие коммуникативных умений. Формирование коммуникативной фразеологической компетенции требует соответствующей организации фразеологической работы. Работа эта основывается, прежде всего, на методически сбалансированной системе упражнений. Последовательность и способ введения теоретических сведений и практических заданий образуют учебную модель фразеологии. Эта модель строится с учетом логики процесса формирования фразеологического навыка, которую можно представить следующим образом, опираясь на исследование Е. И. Пассова [5]:

- восприятие ФЕ в устной и письменной речи;
- осознание значения ФЕ;
- воспроизведение ФЕ, основанное на действиях по аналогии;
- номинация явлений и фактов в заданной речевой ситуации (формирование преднавыка вызова ФЕ в памяти);
- комбинирование синтагматических связей ФЕ с другими единицами языка (построение высказывания);
- употребление ФЕ в самостоятельной речи.

Как отмечает А. А. Майбалаева, «закономерность овладения речью определяет структуру системы упражнений, которая должна отражать основные этапы формирования иноязычных речевых навыков от «восприятия» языковой единицы до «выхода» в продуктивную речь» [6, с. 81]. Как правило, выделяются два этапа данного процесса: подготовка к речи и собственно речь.

Первый этап формирования фразеологических умений и навыков базируется на упражнениях, направленных на репродуктивное использование ФЕ в устной и письменной речи, определение их семантических, грамматических, структурных особенностей.

Второй этап включает упражнения на употребление ФЕ в заданных учебных и спонтанных речевых ситуациях. Сбалансированная система упражнений предполагает органическое, методически продуманное комбинирование заданий обоих этапов.

Госстандарт и типовая программа по русскому языку как государственные документы устанавливают тот объем языковых знаний, умений и навыков, которым должны овладеть студенты казахских групп. Ее структура и содержание определяются спецификой данного предмета.

Изучение действующего стандарта [7] показало, что в нем недостаточно четко обозначен базовый объем фразеологических знаний, умений и навыков, не включены сведения о грамматико-морфологических и структурных свойствах фразеологизмов, не выделен культуроведческий аспект русской фразеологии. Ни слова не говорится о фразеологии, есть только рубрика «Лексика», где раскрывается основной круг понятий, объединяемых речевой темой.

Учитывая дидактические требования к комплексу упражнений по формированию коммуникативной компетенции, мы создали оригинальную фразеологическую коммуникативную технологию (ФКТ). Важным компонентом фразеологической коммуникативной технологии обогащения словаря (КФКТОС) является *учебный материал*, в который входит фразеологический минимум, текстовый минимум. Речевые умения фор-

мируються на базі тексту. В якості основних вимог при виборі навчальних текстів виступили:

- навчально-методична витривалість змісту текстів;
- пізнавальна цінність і науковість їх змісту;
- відповідність змісту текстів інтересам навчаючихся;
- наявність в тексті фразеологічних одиниць.

Так, в відповідності з першим критерієм оцінювалась мовна доступність тексту шляхом аналізу його лексических, фразеологічних і граматических характеристик. При оцінці лексическої складності тексту здійснювався учет кількості невідомих лексических і фразеологічних одиниць, при оцінці граматическої складності – співвідношення простих і складних речень, наявність / відсутність незвичесних граматических форм. Ми відбирали діалогіческіє і монологіческіє тексти описательного і повествовательного характера, а також з елементами розсудження.

Слідуючим компонентом КФКТОС є *комплекс вправ*. Данна технологія вимагає реалізації функціональної стратегії не тільки при виборі і організації навчального матеріалу, але і дотримання комунікативності, особливо в системі завдань.

В розроблюваної методическої концепції вимога комунікативності зв'язано не тільки з типом власне мовних вправ, орієнтованих на формування і розвиток комплексних мовних умінь, але і з таким типом, як мовні вправи.

Вищеизложенное позволяет выделить следующие виды упражнений: фразеологические коммуникативно-направленные упражнения (ФКНУ), фразеологические тренировочно-речевые упражнения (ФТРУ) и фразеологические собственно-коммуникативные упражнения (ФСКУ). Среднее звено данного цикла составляют тренировочно-речевые упражнения, имеющие предречевой характер.

На основе вышеизложенного мы представляем модель КФТ, которая может быть показана следующим образом:

Рисунок 1. Модель фразеологической коммуникативной технологии

Итак, для формирования коммуникативной фразеологической компетенции необходима специальная технология, которая состоит из следующих компонентов:

- система заданий;
- система упражнений;
- система собственно-коммуникативных умений.

Систему заданий можно представить следующей таблицей:

Формирование навыков анализа фразеологизмов, их семантики	Формирование грамматических умений и навыков	Формирование умений и навыков освоения синтагматических свойств фразеологизмов	Способствующие формированию речевой деятельности
---	--	--	--

Наша система заданий состоит из следующих компонентов:

- задания на формирование навыков анализа фразеологизмов, их семантики;
- задания на формирование грамматических умений и навыков;
- задания на формирование умений и навыков освоения синтагматических свойств фразеологизмов;
- задания, способствующие формированию речевой деятельности.

Первый тип учебных заданий направлен на выработку навыков адекватного восприятия и воспроизведения изучаемых фразем. Это задания на узнавание, различение фразеологизмов, усвоение их семантики и формальных признаков, нахождение переводных эквивалентов в родном языке, аудирование и чтение словарных статей, составление предложений с ними. Это задания такого типа:

Задание 1. Пользуясь фразеологическим словарем [8; 9], объясните значения фразеологизмов, составьте предложения.

На скорую руку, зарубить себе на носу, надуть губы, из кожи (вон) лезть, с царем в голове, поле зрения, кристальная душа.

Задание 2. Выберите из фразеологического словаря русского языка фразеологизмы, в составе которых есть существительные *глаза, нос, руки*.

Сколько фразеологических оборотов встретилось с этими лексемами? А сколько фразеологических оборотов – эквивалентов встретилось на казахском языке?

Второй тип учебных заданий на базе тематического словаря направлен на определение грамматических сведений в структуре словарной статьи того или иного устойчивого сочетания и др.

Эти задания представлены в следующем виде:

Задание 1. Какая грамматическая информация дается к фразеологизму *сводить концы с концами*?

Задание 2. Найдите в словаре фразеологизмы с глаголом *дать*. Определите их значение, составьте с ними предложения.

Третий тип учебных заданий на базе тематического словаря направлен на выработку навыков составления словосочетаний и предложений с изученными фразеологизмами.

Задание 1. Придумайте предложения с фразеологизмом *пуд соли съест*.

Задание 2. Из фразеологического словаря выпишите все фразеологические обороты со словом *бок*, узнайте их значения, составьте с ними пять предложений.

Четвертый тип заданий направлен на выработку умений составлять предложения, тематически связанные между собой, с опорой на словарные статьи.

Приведем примеры таких заданий:

Задание 1. Выпишите из фразеологического словаря фразеологизмы *ад кромеиный на душе, под башмаком, душа болит, болеть душой, душа в душу, душа горит, душа вон, душа надрывается, душа нараспашку, душа не лежит, душой чую (сердцем), душа (сердце) не на месте* и составьте текст о душевном состоянии человека.

Задание 2. С фразеологизмами *валять дурака, бить баклуши, гонять лодыря, гонять собак, ворон считать, считать мух, лежать на боку (печи), плевать в потолок* подготовьте выступление о вреде лентяйства.

Задание 3. Во фразеологическом словаре найдите фразеологизмы, характеризующие качества человека, составьте связный текст.

Такие задания полезны при закреплении языковых знаний, имеющих важное значение для формирования речевых умений и навыков. Они способствуют расширению лексического запаса студентов, помогают ориентироваться в структуре словарных статей, приучают анализировать, сопоставлять, обобщать, самостоятельно добывать знания, прививают умения и навыки работы со словарями.

РЕЗЮМЕ

Спроби наблизити процес навчання російській мові до процесу комунікації робилися достатньо давно. Проте впровадження елементів комунікативності не давало бажаних результатів, оскільки була відсутня їх системність. Необхідність розробки принципів системного застосування комунікативного методу в процесі навчання мови зумовила звернення до фразеологічних словників. В результаті була розроблена оригінальна фразеологічна комунікативна технологія (ФКТ), що враховує дидактичні вимоги до комплексу завдань по формуванню комунікативної компетенції. Важливим компонентом фразеологічної комунікативної технології збагачення словника (КФКТЗС) є навчальний матеріал, в який входять фразеологічний мінімум і текстовий мінімум.

Ключові слова: фразеологія, мовна компетенція, комунікативний метод, двомовність.

SUMMARY

Attempts to approach the process of teaching Russian to the process of communication were undertaken a long ago enough. However much introduction of elements of communicativeness brought the desired results, as their system was absent. The necessity of development of principles of system application of communicative method in the process of teaching talking stipulated an address to the phraseological dictionaries. Original phraseological communicative technology (PCT), taking into account didactic requirements to the complex of exercises on forming of communicative jurisdiction, was developed as a result. The important component of phraseological communicative technology of enriching of dictionary (CPCTED) is educational material a phraseological minimum and text minimum is included in which.

Key words: phraseology, language competition, communicative method, bilingualism.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Словарь иностранных слов [Текст]. – М. : Русский язык, 1988. – 624 с.
2. Педагогическое речеведение [Текст] / Под ред. А. А. Князькова. – М., 1998. – 81 с.
3. Колкер, Я. М. Практическая методика обучения иностранному языку [Текст] / Я. М. Колкер, Е. С. Устинова, Т. М. Енамеева. – М. : Academia, 2000. – 342 с.
4. Леонтьев, А. Н. Основы теории речевой деятельности [Текст] / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Наука, 1974. – 368 с.
5. Пассов, Е. И. Основы методики обучения иностранным языкам [Текст] / Е. И. Пассов. – М. : Русский язык, 1977. – 216 с.
6. Майбалаева, А. А. Изучение русской фразеологии в старших классах школ с казахским языком обучения [Текст]: автореф. дис. ... канд. пед. наук / А. А. Майбалаева. – Алматы, 2002. – 26 с.
7. Государственный общеобязательный стандарт образования РК «Циклы социально-гуманитарных и естественно-научных дисциплин» [Текст]. – Алматы, 2002.
8. Быстрова, Е. А. Учебный фразеологический словарь русского языка [Текст] / Е. А. Быстрова, А. П. Окунева, Н. М. Шанский. – Л. : Просвещение, 1984. – 271 с.
9. Розенталь, Д. Э. Фразеологический словарь русского языка / Д. Э. Розенталь, В. В. Краснянский [Текст]. – М. : ООО «Изд-во Оникс»: ООО Изд-во «Мир и образование», 2008. – 416 с.

Надійшла до редакції 05.02.2011 р.

УДК 811.112.2'07

ВПЛИВ ПРОСТОРОВО-ЧАСОВИХ МОВНИХ СИМВОЛІВ НА ФОРМУВАННЯ ФРАЗЕОЛОГІЧНОГО СКЛАДУ ДАВНЬОВЕРХНЬОНІМЕЦЬКОГО ПЕРІОДУ

В. І. Школяренко,

Сумський державний педагогічний університет ім. А. С. Макаренка

Реферат. У дослідженні фразеологічної картини світу давньовірхньонімецького (двн.) періоду особливий інтерес викликають відчуття людини в навколишньому світі. Час і простір відіграють за всіх часів найважливішу роль у картині світу. Специфіка сприйняття просторових відносин визначається умовами життя народності в конкретний історичний період. Відсутність єдиного політичного центру в Німеччині в VIII-XI ст. і економічна роз'єднаність призвели до того, що людина перебувала в основному в межах певної місцевості. Географічний (у широкому розумінні) і релігійний простір тісно перепліталися. Середньовічний християнин протиставляв свій позитивний світ чужому негативному, нехристиянському. Тому відчуття людини себе в просторі розглядається також в релігійному дискурсі. Поняття часу відзначається складною семантикою й містить у собі час релігійний, природний, аграрний. Лінійний розвиток часу протиставляється циклічному.

Ключові слова: національна фразеологічна картина світу, давньовірхньонімецька мова, усталене словосполучення.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Сприйняття етносом навколишнього світу відбувається під впливом розчленованого попередніми поколіннями етнічних мовних особистостей синкретичного об'єктивного просторово-часового континууму. Класифікаційна діяльність етносу, зокрема номінативна, зумовлена етнічно детермінованою пізнавальною діяльністю поколінь. Називаючи предмет чи явище, представники етносу роблять його надбанням етнічного мислення, дискретизуючи єдиний світ відповідно до важливих для них суб'єктивних класифікуючих ознак. Національну фразеологічну картину світу розуміємо як виражене фразеологізмами певної мови світовідчуття і світорозуміння етносу, вербалізовану інтерпретацію мовним соціумом навколишнього світу і себе самого в цьому світі. Об'ємність фразеологічної мікросистеми пояснюється важливістю сприйняття її в ієрархії пізнавальних процесів. За допомогою сприйняття мовні засоби передають об'єктивно існуючі просторово-часові відношення між предметами та явищами. На матеріалі нашої вибірки підтверджена залежність темпоральної інтерпретації подій людиною від співвідношення простору цих подій із перцептивно-психологічним простором людини. Відповідно, актуалізовані в образах-еталонах фразеологічних одиниць (ФО) ознаки є характерними (ймовірнісними) і немотивованими, а за сенсорною ознакою – перцептивними (зоровими) та психологічними.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Сприйняття етносом навколишнього світу відбувається під сильним впливом розчленованого попередніми поколіннями етнічних мовних особистостей синкретичного об'єктивного просторово-часового континууму. Класифікаційна діяльність етносу, зокрема номінативна, зумовлена етнічно детермінованою пізнавальною діяльністю поколінь [1, с. 180-181]. Називаючи предмет чи явище, представники етносу роблять його надбанням етнічного мислення, дискретизуючи єдиний світ відповідно до важливих для них суб'єктивних класифікуючих ознак. Причому вибір цих ознак, на перший погляд цілком випадковий, значною мірою глибоко детермінований «...рівнем пізнавальної діяльності народу, його психічними особливостями, ладом мислен-

ня, уподобаннями, що в свою чергу залежить від матеріальних умов його життя» [2, с. 98]. На думку Ф.С. Бацевича, це спричинено, з одного боку, специфікою природно-кліматичних умов, способами господарювання, контактами з іншими народами, впливом релігії, рівнем культурно-цивілізаційного розвитку тощо, а з іншого, – вдачею, темпераментом, ментальністю, національним характером народу [3, с. 261].

За І.О. Голубовською семантичне «картування», тобто первинна лексикалізація понять, часто-густо пов'язане з проляганням меж між поняттями-корелятами в різних місцях просторово-часового континууму. Так, в українській та російській мовній свідомості поняття *удень* (рос. *днём*) асоціюється з проміжком часу від дванадцятої години дня до п'ятої вечора, тобто фокус цього часового концепту досить розмитий, визначений неточно. Інша картина в англійській мові: *in the afternoon* означає проміжок часу від дванадцятої до другої-третьої години дня. Китайська мова цей період доби категоризує дуже чітко: *xia wu* означає «о другій годині дня». Російське *утро* і український *ранок* імплікують період часу від четвертої ранку до дванадцятої години дня, а їхній англійський еквівалент *morning* членує часовий континуум інакше: англійський ранок дорівнює половині доби, позначаючи час від дванадцятої години ночі до дванадцятої години дня: *one o'clock in the morning* – «перша ніч», *two o'clock in the morning* – «друга година ночі», *three o'clock in the morning* – «третья година ночі», *four o'clock in the morning* – «четверта година ранку». Що стосується співвідношення ранку й ночі в китайській мові, тут можна висловити лише гіпотетичні судження, оскільки китайська мова не категоризувала номена *ніч* (кит. *ye*) як позначення нічного проміжку доби. Можна лише припустити, що фокус китайського ранку вищий, ніж фокус «середньоевропейського ранку». Так, вже на початку шостої години ранку парки Тайбея (столиці Тайваню) наповнюються групами людей, які займаються традиційними китайськими гімнастиками – *qigong* і *taiqiquan*, крім того, обідати в Китаї прийнято з дванадцятої години дня до першої години, що також свідчить на користь існування «високого» фокусу ранку в китайському культурному ареалі. Тлумачні словники не фіксують такої інформації, тому з метою верифікації фокусів часових періодів ми зверталися до мовної компетенції інформантів – носіїв англійської та китайської мов [1, с. 84-85].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Актуальність дослідження визначається відсутністю спеціальних робіт, присвячених розвитку ФО давніх періодів формування німецької мови в діяхронії. Розгляд фразеологізмів вперше співвіднесено з історією культури народу двн. періоду. На більшу увагу заслуговують, на нашу думку, ті усталені словосполучення (УС), що ґрунтуються на давніх поглядах і повір'ях, загальних для індоєвропейських народів, тому що із затемненням давніх вірувань і вимиранням забобонів фразеологізми втрачають зміст і стають незрозумілими. З огляду на це розгляд досліджуваних УС послідовно співвідноситься з історією культури індоєвропейських народів і здійснюється на основі певних лексико-семантичних моделей (лексико-семасіологічних універсалій).

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Мета статті – визначення впливу системи просторово-часових символів двн. періоду на становлення ФО німецької мови.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Просторово-часові символи служать засобом аксіологічної орієнтації світу, його упорядкування й гармонізації, наслідком чого стає забезпечення нормальних умов для „переживання” життя. У двн. період одні язичницькі свята призначалися на період безпліддя й темряви, а інші відзначалися в сезон сонця з його теплом, світлом і врожаєм. Тому під час обрядів та ігор старий рік вбивали, топили, вшали, кидали зі скелі, а новий рік прикрашали квітами, одружували, робили царем весну, літо. У другому випадку були поширені обряди очищення (хет. *arr-* «очищувати», «очищувати вогнем»). Ці обряди проводилися з народженням нового сонця. У стародавніх людей весна асоціювалася з чистотою й молодістю. Обряди з метою очищення називаються люстраційними. Люстрація полягала в русі навколо предмета, який потребу-

вав очищення. Крім того, люстрація була обрядом, до якого входили об'єкти, що втілювали гріх у космічному значенні – темряву, морок: тох. *or-kām* «Finsternis», тох. *ar-kant, er-kent* «schwarz» та і.-є. *ero-* «Вок», лат. *aries* «Widder». Давні арійці розрізняли рік, з одного боку, завдяки безпліддю й посухам, а з іншого боку, – завдяки дощам (період посухи і період дощів): і.-є. *ar-* «горіти, палити, сушити», але і.-є. *rei-* «текти, зрошувати» [4, с. 243].

У давнину рік (двн. *jār* «Jahr» – двн. УС *sār des anderen jāres* «im folgenden Jahr», *al daz jār, allaz daz jār, ubar jār* «das ganze Jahr hindurch», *bī jārōn, bī jārōn* „Jahr für Jahr“, *bī jāre* «die Jahre hindurch», *bī jārōn* «im Laufe der Jahre», *jāres umbiwerf, jāres umbiwerft, jāres umbiwerft* «Kreislauf des Jahres» [5, S. 416]) зображався у вигляді змії (бретон. *aer* «змія»). Це значення співвідноситься з і.-є. *ei-* «рухатися», *ai-* «горіти», *aiu-* «життєва сила» (божественна сила вогню), *ei-* «колір, фарба» (кольорові кола, „чакри“ вогню), *ei-* «вогняна вертикаль, вогняний стовп». Символ змії одночасно містить ідею руху (і.-є. *er-* «рухатися», д. півн. *arna* «рухатися»), неперервності (і.-є. *iaro-* «приєднуватися»), вічного повернення: рік у давні часи символізував коло (і.-є. *ar-, uar-* «коло»), яке повторювало цикли природи. Одна половина (і.-є. *ar-* «бік») змії була чорною, а інша – білою. Біла половина символізувала «чоловіче півріччя», «півріччя духу», яке триває від осіннього рівнодення до весіннього рівнодення і середина якого (тобто зимове рівнодення) вважалася «воротами Бога». Чорна половина була символом «жіночого півріччя» (і.-є. *s-ar-, s-or-* «жінка», *ar-* «блискучий, білий», але тох. *ar-kant* «чорний»), яке тривало від весіннього рівнодення і середина якого (літнє сонцестояння) мала назву «ворота людей»: і.-є. *ar-* «чоловічий», «чоловік» (також з преформантом: лат. *vir*, гот. *wair* «чоловік»).

Змія, яка кусала свій хвіст (символ року), мала форму кола й втілювала поєднання хтонічного світу з небесним – неба і землі, добра і зла, дня і ночі. Крім того, змія, що кусає свій хвіст, символізувала колесо існування (*samsara*), тобто вічну циклічність, вічне повернення до попереднього стану, безкінечне коло відроджень і повторів, постійне повернення до смерті: і.-є. *ar-* „рухатися”. У давнину розрізняли дві пори року – теплу (літо) і холодну (зима): і.-є. *gher-* „горіти”, *ghel-* „замерзати”.

Назви пір року нерідко співвідносяться з назвами живота й внутрішніх органів. Живіт у язичників вважався центром вогню, причому поняття «горіти» за енантіосемією корелювало з поняттям «бути холодним, морозити»: і.-є. *ar-* «горіти, палити, сушити», але д. півн. *ari* «рік»; гот. *wintrus* „зима”, лат. *venter* «живіт», лат. *botulus* «кишки», але валлій. *blwydd, blwyddyn* „рік” [4, с. 243-245].

Значення «кінець» (не тільки в просторовому, а й у часовому розумінні) співвідноситься зі значенням «горіти», яке за енантіосемією переходить у значення «згасати, перестати горіти», «закінчити, дійти кінця» (значення «запалити, горіти» пов'язується зі значенням «бити, висікати вогонь»): пор. і.-є. *and-* «горіти», «вогонь», *ghel-* «горіти», авест. *karana-* «кінець» *ker-* «горіти», і.-є. *dau-* «горіти», бретон. *diwez* «кінець». Двн. *enti* «кінець» (двн. УС *zi entirōst* «am unteren Ende», *zi entirōst* «bis ans Ende», *enti tuon* «einer Sache ein Ende setzen», *unenti sīn* «ohne Ende sein» [5, S. 198]), д. англ. *ende*, гот. *andeis*, д. півн. *endir* співвідносяться з і.-є. *e(n)dh-* «schneiden, stechen», «biegen, binden» (синкретична пара значень). Значення «кінець» безпосередньо пов'язане зі значенням «початок» (пор. д. інд. *adi* «початок») і «перед» (хет. *hanza* «Vorderseite, Front»), а також «верх» (д. ірл. *ind* «Ende»). Типологічно порівнюваними є і.-є. *(s)ken(d)-* «schneiden, reißen», *sek-* «schneiden», *bher-, ghel-* «schneiden», *ker-* «різати», авест. *karana-* «кінець», і.-є. *bhen-* «schneiden», лат. *finis* «кінець». Крім того, значення «кінець» має зв'язок зі значенням «рухатися»: лат. *finis* «кінець», і.-є. *dhen-* «рухатися», авест. *karana-* «кінець», д. інд. *car-* «рухатися» [4, с. 114-115].

Двн. *tag* «Tag, Zeit, Tageszeit» (двн. УС *tages ding* «Versammlung», *tag inti naht, giburtīg tag* «Geburtstag») співвідноситься з д. інд. *dahati* «brennen, leuchten» (і.-є. *dhegh-* «brennen»), д. інд. *ni-dāgháh* «Hitze, Sommer» [4, с. 520].

Можна вважати, що двн. *māl* відображає поняття часу в давнину, що пов'язувалося з діадою «життя – смерть», яку символізувало поняття фарби: двн. *māl*, але і.-є. *mel-* «синій або червоний колір»; д. англ. *fāecere* «проміжок часу», але д. англ. *fāh* «строкатий»; д. півн. *leið* «час», але д. півн. *litr* «фарба»; д. інд. *kala* «час», але і.-є. *kel-* «фарба»; тох. *preke* «час», але і.-є. *perk-* «строкатий». Двн. *māl* «Mal, Zeitpunkt, Zeit, Punkt, Fleck, Fleckchen, Pünktchen» (двн. УС *nū zu māle* (*nū* «nun, jetzt, also»), *zi anderemo māle* [5, S. 496]) походить від і.-є. кореня *mē-* «messen, abmessen, etw. abstecken» і корелює з лат. *se-mel* «einmal, das erstmal», і.-є. *mai-* «schneiden, hauen», і.-є. *mei-* «binden», д. інд. *mālā* «Reihe, Serie, Sammlung». Двн. *māl* відноситься також до і.-є. *mai-* «beflecken», і.-є. *ei-* «фарба»: пор. і.-є. *lei-*, *kei-*, *pei-*, *rei-* «фарба, пляма від фарби». На нашу думку, це слово може бути преформантним утворенням: двн. *māl*, і.-є. *al-* «рухатися», і.-є. *al-* «різати, ділити, розсікати» (пор. д. англ. *s-ael* «час», д. інд. *k-ala* «час»). Як нам видається, можливий зв'язок з і.-є. *mei-* «рухатися, пересуватися», і.-є. *ei-* «рухатися» [4, с. 317-318].

Двн. *morgan* «Morgen, der folgende Tag, Frühe, Morgen (Landmaß)» (двн. УС *umbi mittan morgan* (*umbi* «um, an»), *inn morgan kweman* (*inna* «innerhalb», *kweman* «kommen») [5, S. 517]) походить від і.-є. кореня *mer-* «flimmern, funkeln» і співвідноситься з д. інд. *markah* «Verfinsterung der Sonne», д. інд. *marici* «промінь світла». Значення «світло» корелює зі значенням «гнути, переплітатися» (про язики полум'я): і.-є. *mer-* «biegen», але і.-є. *mer-* «reiben, aufreiben» (терти, висікати вогонь») [4, с. 338].

Ніч (двн. *naht* «Nacht, Abend» – двн. УС *hinaferro nahtes* «weit in die Nacht hinein») метафорично зображалася у вигляді посудини, що поглинає світло, або корабля, який відвозив душі померлих у потойбічний світ (у давнину душа порівнювалася з вогнем): тох. *wse* «ніч», але лат. *vās* «посудина». В основі поняття «ніч» – «день» лежало поняття постійних всесвітніх катастроф і катаклізмів: порівн. прус. *neikaut* «wadeln». Стародавні люди вірили, що відбувається постійна боротьба дня і ночі, світла і темряви: д. англ. *naegan* «атакувати», хет. *ninink-* «піднімати війська». При цьому малася на увазі війна хаосу, стихії та божественної гармонії. Ніч вважалася дочкою хаосу й матір'ю неба і землі: д. фриз. *noekje* «коханий». Для язичників день і ніч були обличчям Бога, його очима, що дивляться на світ: і.-є. *ok-* «око» (д. інд. *an-ika* «обличчя»: і.-є. *an-* «Feuer; Seele», *ok-* «Auge»).

Дихотомія «світло» – «темрява», згідно зі світосприйняттям стародавніх людей, безпосередньо відповідає дихотомії «вогонь» – «вода», а значення «рідина, вода» пов'язане зі значенням «п'ятьма, темрява». Значення «п'ятьма, темрява» корелює зі значенням «народити» (темрява як репродуктивна властивість, подібна репродуктивним властивостям вогню і світла). Саме співвідношення значень «вогонь» – «вода»: «світло» – «темрява» визначає семасіологічний розвиток слів зі значенням «ніч», «день», «ранок». З огляду на це, варто звернути увагу на синкретичні значення кореня «гнути, згинати, плести», «бити, м'яти», «висікати (вогонь)», народжувати»: і.-є. *gen-* > *gn-ak-/gn-ek-* > *nak-/nek-* (без заперечення) *ank-/onk-/ak-/ek-/ok-/ag-/eg-/og-*. Отже, двн. *naht* «ніч» можна співвіднести з і.-є. *gnek-*, *nek-* (та, що народжує): символіка темряви і.-є. *nak-* «покривати»). Крім того, варто насамперед врахувати і.-є. *nak-*, *pok-* «згинати, огортати, ховати» (про ніч), а також «сковувати, стискати світло, день», а також і.-є. *nak-* «гній, мокротиння, рідина», «п'ятьма, морок». Порівн. також: д. інд. *snih* «мокрый», д. інд. *nihaka* «заливний дощ»; д. інд. *sneha* «жир; насіння». Ніч сприймалася язичниками як час духовного очищення: порівн. д. інд. *nēnekti* «wäscht, reinigt». Вона уособлювала загибель, смерть, буття.

Індоєвропейський корінь *nak-*, *ank-*, *onk-* «ніч» спочатку мав значення «накладати чари на світло» – «ніч»: тох. *yank-* «зачаровувати». Як і п'ятьма, ніч у давнину пов'язувалася з первісним страхом перед невідомими явищами (порівн. хет. *nalihan* «страх; поклоніння Богу, якого бояться»), злом і силами п'ятьми. З іншого боку, ніч символізує зачаття, ріст, жінку, воду, сексуальність. Дуалістична єдність світла й темряви, необхідна для продовження роду, відбивається в китайському символі «інь-ян»: і.-є. *tem-* «schneiden», тох. *tām-* «gebären»; д. інд. *ratri* «ніч», але д. інд. *retas* «сперма»; і.-є. *dek-*

«schneiden», але і.-є. *tek-* «gebären»; двн. *āband* «Abend», але кельт. *ab-*, *abu-* «вода, рідина»; і.-є. *and-* «вогонь, світло», але д. інд. *andha-* «Finsternis». На нашу думку, двн. *āband* «Abend» може походити від коренів, представлених кельт. *amb-* «час» та д. інд. *andha-* «темрява» (час темряви). Дихотомія «день» – «ніч» пронизана містикою руху й життя, що народжується: пор. д. інд. *nahūsa* «stammesverwandt», церк. слов. *никняти* «проростати, рости».

Згідно зі стародавніми уявленнями, ніч порівнювалася із птахом, що накриває крилами небо й землю: лат. *aquila* «орел», але лат. *aquilus* «чорний, темний»; тох. *wse* «ніч», але лат. *avis* «птах»; тох. *seri* «птах», але лат. *sera* «вечір», лат. *serus* «пізній»; і.-є. *der-*, *ter-* «темний», але і.-є. *drob-* «птах». Корінь *nak-*, *gnak-* може в і.-є. мові підлягати метатезі, а елемент *n-* випадає завдяки табу. Тому цікаво розглянути такі і.-є. корені: *ag-*, *ak-* «горіти, світлий, темний», *ak-* «вода, рідина»; і.-є. *agh-* «вагітна», д. півн. *yki* «диво» (чергування світла і темряви, дня і ночі як диво); і.-є. *eg-* «schwinden, abnehmen», гот. *agis* «страх». День і ніч – це метаморфози неба (д. інд. *nakah* «Бог»), тобто Бога (д. інд. *nakin* «Бог», тох. *nakte* «Бог»). Ніч сприймалася в давнину як смерть дня, убивство дня: і.-є. *nek-* «убивати», «смерть»; д. англ. *swield* «вечір, ніч», але д. англ. *swiellan* «убивати». Поняття ночі уособлювало досягнення багатства: і.-є. *enek-* «reichen, erreichen, erlangen». Багатство символізувало надприродну силу та Бога: тох. *nakte* «Бог». Ніч інтерпретувалася також як «зав'язування» світла чарами богів: д. інд. *nāhyati* «bindet». Ніч і день пов'язувалися з небом, з небесними катаклізмами: д. інд. *nākah* «небо». Відповідно до давніх міфопоетичних уявлень, боги ковтали сонце, після чого наставала ніч: і.-є. *nek-t* «ніч» складається з *n-* (табування поняття) та *ek-* «їсти, ковтати»; тох. *wse* «ніч», але і.-є. *ues-* «їсти, ковтати»; прус. *bitai* «ввечері, вночі», але валлій. *bwyta* «їсти, ковтати» [4, с. 348-351].

Поняття часу (двн. *stunta* «Stunde, Zeit, Zeitabschnitt, Zeitpunkt, Mal» – двн. УС *suma stunta* «eine gewisse Zeit», *ēra stuntun* «einige Stunden vorher» [5, S. 695]) у давнину співвідносилось з поняттям народження (вічне народження часу): двн. *stunta*, але д. англ. *tudor* «дитина», д. англ. *tydran* «народжувати», д. англ. *tid* «час»; д. англ. *byre* «час», але і.-є. *bher-* «народжувати»; гот. *peihs* «час», але і.-є. *tek-* «народжувати». Також варто врахувати лат. *tundere* «бити», лат. *tondere* «різати» (семантичний перехід: «різати, поділяти», «час»). У давнину розрізняли два види часу – профанний час, тобто час, який рухається, проходить (значення «рухатися» може виникати зі значення «рвати, різати» – порівн. лат. *tundere* «бити, різати») і божественний, абсолютний час, тобто час, який «не проходить», час, що зупинився. «Абсолютний час» уособлював цілісність, порівн. лат. *tōtus* «весь, цілий».

З одного боку, цілком можливо, що двн. слово *stunta* спочатку позначало «період проходження сакрального дійства», а потім «робота, праця, час роботи»: порівн. д. півн. *stund* «Mühe, Arbeit, Streben», а з іншого боку, двн. *tundan*, нім. *zünden* «запалювати» (сакральний вогонь). У цьому випадку значення «бити» могло переходити в значення «висікати вогонь»: і.-є. *dheg-* «горіти»; і.-є. *kel-* «горіти», але д. інд. *kala* «час»; і.-є. *teg-* «горіти», але гот. *peihs* «час». Поняття часу може також співвідноситися з поняттям звуку: тох. *laute* «проміжок часу», але двн. *lūta* «звук». Час у давнину асоціювався з порядком, гармонією, серединою: д. інд. *tundi* «Nabel» (символ гармонії і божественного порядку). Час і вічність виступали як тотем: лат. *tutus* «sicher» і вважалися божественним дивом. Крім того, значення «час» пов'язане зі значенням «сприятливий»: д. півн. *pydr* «mild, freundlich». Відповідно до традиційної етимології двн. *stunta* співвідноситься з назалізованим варіантом і.-є. кореня *stā-* «стояти»: «stehender Punkt, Haltepunkt (im Zeitlauf)», «feststehende, festgesetzte Zeit, bestimmter Zeitraum» [4, с. 515-516].

Згідно з давніми уявленнями, всесвіт розміщується посередині світоустрою: тох. *uwār* «середина» + *eldh-* «середина» (порівн. д. інд. *ardha-* «середина»). Двн. *weralt* «Zeit, Zeitalter, Ewigkeit, Welt, Erde, Menschheit, Weltalter, Weltall, Menschengeschlecht» (двн. УС *weraltlīh* «irdisch, weltlich, vergänglich», *weraltlīh girusti* «Aufbau der Welt»,

ūzanān weralte «Weltall», *diu frist disero weralte* «Alter dieser Welt», *diu weralt alliu* «ganze Welt» [5, S. 860]) можна тлумачити як сполучення слів зі значенням «верх» («небо», «верхній світ») і «низ, пекло» (пекло в давнину уявлялося у вигляді рову, поглиблення й ототожнювалося із посудиною): і.-є. *uer-* «верх», але алб. *varr* «могила» + і.-є. *aldje-* «посудина». Вважалося, що всесвіт складається з першоелементів світобудови – води і вогню: тох. *war* «вода» (але і.-є. *uer-* «горіти, вогонь») + шведськ. *eld* «вогонь» (порівн. і.-є. *lat-* «мокрый»); і.-є. *uel-* «kräftig sein» + д. півн. *Qld* «Lebenszeit; Zeitalter; Menschen». Разом з тим важливо врахувати: тох. *wäl* «новий, молодий» (порівн. тох. *weil* «умирати») + серб.-хорв. *leda* «новина» (лат. *letum* «Год», авест. *raeθ-* «Год»). Світове дерево – уособлення всесвіту (порівн. д. інд. *varana-* «дерево») + д. ірл. *leth* «сторона» (порівн. і.-є. *lendh-*, *lat-* «мокрый, вологий»). Рай поставав в уяві давніх людей у вигляді місця біля води: хет. *ra* «ріка». Поняття всесвіту спочатку позначало поєднання твердого, зовнішнього (порівн. і.-є. *uer-* «brennen» > «hart») і рідкого, м'якого (порівн. і.-є. *lat-* «рідкий, мокрий»). З огляду на це, варто також звернути увагу на такі значення: хет. *weritemu* «боятися Бога, почитати, поважати Бога, поклонятися Богу» + *lei-* «biegen, verehren». Всесвіт, світоустрій у давнину уявлялися у вигляді кола: порівн. д. інд. *vartula* «коло». Згідно з давніми віруваннями, всесвіт був створений Богом у результаті розриву хаосу: і.-є. *uer-* «розривати» (також «з'єднувати») + і.-є. *lei-* «розривати» (також «з'єднувати»): порівн. д. сакс. *werold*, д. півн. *verQld* [4, с. 573-574].

Час (двн. *zīt* «Zeit, Zeitalter, Stunde, Zeitpunkt, Zeitmaß, Zeitspanne, Lebenszeit, Jahreszeit, passende Zeit, Gebetszeit, Fastenzeit» – двн. *YC zīt sāmen* «Zeit des Säens», *in zītogilīh, io in zītogilīh* «zu jeder Zeit», *wintirīg zīt* «winterliche Zeit», *alle zīte* «allezeit, jederzeit», *in zīt* «rechtzeitig» [5, S. 893]) сприймався в давнину як безперервне народження: порівн. д. англ. *tydran* «народжувати». Типологічно порівн.: і.-є. *tem-* «schneiden» – тох. *tām* «gebären» – двн. *zīt* «Zeit»; і.-є. *dek-* «schneiden» – гот. *peihs* «Zeit» – і.-є. *tek-* «gebären, erzeugen»; і.-є. *bher-* «schneiden» – д. англ. *byre* «Zeit» – двн. *beran* «народжувати». Поняття часу співвідноситься з поняттями вогню, світла (порівн. д. інд. *didyati* «brennen», д. англ. *dyð* «кресало») і звуку (порівн. д. півн. *peyta* «звук»). Стародавні люди поділяли час на «гарний» (підходить для виконання тих чи інших робіт – полювання, риболовлі, звертання до Бога: порівн. д. півн. *tidr* «angenehm»; д. півн. *teiti* «Freude, Heiterkeit») і «поганий» (час, коли з'являється «нечиста сила»: порівн. нім. *tadeln* «псувати») [4, с. 593].

Двн. слово *wintar* «Winter» (двн. *YC den wintar leiten, den wintar irleiten* «den Winter verbringen», *des wintares* «im Winter», *ēristo wintar* «Winteranfang» [5, S. 875]) корелює з гаел. *vindo-*, д. ірл. *find* «білий». Крім того, розглянуте слово співвідноситься з і.-є. *ued-*, *ūd-* «вода» (з назалізацією) у значенні «мокра пора року»: двн. *wintar* «зима», але д. англ. *waeter*, д. сакс. *watar* «вода»: «nasse Jahreszeit»: і.-є. *au(e)-* «benetzen, befeuchten, fließen». Двн. слово *wintar* пов'язують з двн. *winstar*, д. англ. *winstre*, д. півн. *vinstri* «лівий» («von Süden, von rechts abgewendet»).

З огляду на той факт, що слово зі значенням «горіти, гарячий» в індоєвропейській мові може вживатися в протилежному значенні «холодний», можна припустити зв'язок розглянутого слова з і.-є. *uei-* «згинатися, переплітатися» (про язики полум'я): і.-є. *eu-s* «горіти»; з розширником *-to* і з назалізацією одержуємо корінь *ue-n-t* «brennen»: порівн. хет. *wantai* «brennen». Значення «горіти, гарячий» могло переходити в значення «холодний». Варто звернути увагу на те, що слова зі значенням «холод, зима» безпосередньо пов'язані зі словами, які мають значення «внутрішні органи черевної порожнини». Тому двн. *wintar* «зима» можна зіставити з лат. *venter* «живіт», лат. *uterus* «матка». В антропоморфній моделі всесвіту живіт вважався центром вогню і душі.

Поняття вогню співвідноситься з поняттям божественного явища (зима і літо вважалися в давнину божественними явищами): двн. *wintar* «зима», але тох. *wantare* «явище, створене Богом, річ»; двн. *warm* «теплый», але тох. *wram* «явище, річ». Оскільки слово *Winter* у деяких давніх німецьких мовах (давньоанглійській, давньопівнічній)

могло означати не тільки «зима», але й «рік», можна вважати, що воно співвідноситься з і.-є. коренем *uet-* «рік», пов'язаним з і.-є. *at-, ater-* «вогонь» (дві пори року, що розрізнялися в давнину, – літо і зима – відповідно означали «гарячий вогонь» і «холодний вогонь»). Цікаво, що рік давні люди уявляли у вигляді згорнутої змії: порівн. двн. *wintan* «winden» – «згортатися» [4, с. 583-584].

Поняття дороги, шляху в давнину мало магичне значення. Двн. *weg* «Weg, Straße, Bahn, Gang, Zugang, Reise, Pfad» (двн. УС *zi wege bringan* «auf den rechten Weg bringen», *zi wege rihten* «auf den rechten Weg führen», *birihten zi wege* «auf den rechten Weg kommen» [5, S. 845]) співвідноситься з двн. *wahan* «палити», тох. *wak* «розривати», і.-є. *ua-k, ua-g* «schneiden, schlagen, reißen», і.-є. *lek-* «різати», *ueik-* «schneiden, aussondern» (дорогу колись прокладали шляхом вирубування або випалювання лісу). Поняття дороги, шляху тоді мало магичне значення. Рух по дорозі нерідко ототожнювався з поняттям зла або добра: д. інд. *juti* «рухатися», але двн. *gut* «хороший»; д. півн. *leid* «дорога», але двн. *līdan* «страждати». Крім того, двн. *weg* співвідноситься з і.-є. *uegh-* «рухатися» [4, с. 565].

В УС *smal pfad* двн. *pfad* «Pfad, Weg» співвідноситься з і.-є. *pat-* «розколотий космос, ущелина», *leg-* «різати, рвати», *kel-* «ламати, різати». Деякі вчені вважають це слово іранським запозиченням (авест. *pantha* «дорога», д. інд. *panthah* «дорога»), проте прус. *pintis* «дорога», лат. *pons* «міст». Двн. *smal* «schmal, klein, dünn, schlank, zart, mager, winzig, gering, gewöhnlich», гот. *smals*, лат. *malus* «поганий» («маленький»), д. англ. *meltan* «плавити» відносяться до і.-є. *mel-* «zermalmen, zerreiben, schwach». Можливий також зв'язок з і.-є. *mel-* «горіти», «згорілий, маленький» [4, с. 375].

Отже, простір у давнину ототожнювався з рухом, який мав два напрямки – добро та зло. Час асоціювався з порядком, гармонією. Час і простір вважалися тотемом. Поняття часу пов'язувалося в двн. період з язичницькими уявленнями про день і ніч, світло і темряву, їхнє постійне чергування й безперервність цього процесу. Стародавні люди вірили в те, що відбувається постійна боротьба дня і ночі, світла і темряви.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Часові й просторові поняття визначені тією культурою, до якої належить людина. Релігія більшою чи меншою мірою проникає в усі сфери життя й забарвлює кожен елемент культури, тому перебування людини VIII-XI ст. у часі й просторі треба розглядати крізь призму релігійних уявлень. Природним є також зв'язок релігії з темами «життя» і «смерть», які встановлюють взаємовідношення людини й навколишнього світу. Дослідження системи просторово-часових символів двн. періоду для вираження природних явищ нерозривно пов'язане із з'ясуванням особливостей морального, соціально-історичного й духовно-культурного досвіду носіїв двн. мови як найважливішого екстралінгвального фрагмента дійсності, який по-своєму відображається в цілісній мовній картині світу народу. Проведене дослідження відкриває нові перспективи вивчення ФО як у синхронії на більш ранніх етапах, так і в діахронії німецької мови. Щодо історичної фразеології німецької мови маємо на увазі подальше обсервування закономірностей, властивих фразеологізмам як комплексним номінативним знакам із позицій лінгвокультурологічного підходу.

РЕЗЮМЕ

В статье отмечается особая роль пространственно-временных языковых символов в процессе формирования фразеологического состава немецкого языка в VIII-XI веках; определяются универсальные факторы, общие для становления фразеологизмов этого исторического этапа развития немецкого языка, и специфические, зависящие от черт немецкого языка и особенных условий его исторического существования.

Ключевые слова: национальная фразеологическая картина мира, древневерхненемецкий период, устойчивое словосочетание.

SUMMARY

The article is closely connected with the definition of peculiarities of space-time experience of the speakers of Old High German language as one of the most important extralingual fragment of reality. The usage of this approach can give a complete picture of national-cultural peculiarities of phraseological system of German of VII-XI centuries. National-cultural factors relevant for formation of phraseological world representation of Old High German period have been determined.

Keywords: national phraseological world representation, Old High German language, set expression.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Голубовська, І. О. Етнічні особливості мовних картин світу [Текст] / І. О. Голубовська. – К. : Логос, 2004. – 284 с.
2. Воробьёв, В. В. Лингвокультурология в кругу других гуманитарных наук [Текст] / В. В. Воробьёв // Русский язык за рубежом. – 1999. – № 2 – 3. – С. 76 – 82; С. 95 – 101.
3. Бацевич, Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики : [підручник] [Текст] / Ф. С. Бацевич. – К. : Видавничий центр «Академія», 2004. – 344 с.
4. Маковский, М. М. Этимологический словарь современного немецкого языка [Текст] / М. М. Маковский. – М. : Изд-во «Азбуковник», 2004. – 630 с.
5. Köbler, G. Neuhochdeutsch-althochdeutsches Wörterbuch (PDF) [Електронний ресурс] / Gerhard Köbler. – 2006. – 925 S.

Надійшла до редакції 15.01.2011 р.

УДК 82.845:81'342 = 111

ПРОБЛЕМА НАЛИЧИЯ ГЛАСНОЙ ФОНЕМЫ №5 [3:] В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ КОНЦА XVI - НАЧАЛА XVII ВЕКА

В. А. Дроздов

Реферат. Данная статья посвящена проблемам исторической фонологии. Предпринята попытка на богатом фактическом материале – на основе использования каламбуров в произведениях В. Шекспира, установить, произошла ли вокализация звука [r] в английском языке ранненовоанглийского периода. Решается и вторая проблема, непосредственно связанная с вышеуказанной – была ли в шекспировском английском фонема [3:]. В исследовании по-новому используется каламбур. Он выступает в качестве источника и средства получения информации о произношении исследуемых фонем. В его структуре различаются стимулятор и результат. Автор приходит к выводам о том, что в исследуемый период вокализация звука [r] еще не произошла. Косвенным доказательством отсутствия вокализации звука [r] в позиции после гласного является «эрное» произношение гласных в литературной норме американского варианта английского языка и в четырех диалектных зонах США. Делается вывод об отсутствии фонемы [3:] в фонологической системе английского языка шекспировской эпохи

Ключевые слова: фонема, звук, вокализация, каламбур, стимулятор, результата, графема, аллофон.

Настоящая статья относится к исторической фонологии и посвящена проблеме наличия фонемы № 5 [3:] смешанного ряда узкой разновидности среднего подъема в английском языке конца XVI – начала XVII века.

Объектом исследования служат фонемы смешанного ряда. Предметом работы является реконструкция гласных смешанного ряда фонологической системы XVI – начала XVII века, предпринятая на основе анализа каламбуров в произведениях В. Шекспира и его современников.

Актуальность избранной темы определяется возрастающим интересом к диахроническому изучению фонологической системы английского языка, а также особенностям произносительных норм отдельных периодов его развития и отсутствием работ по реконструкции английского произношения конца XVI – начала XVII века в частности.

Материалом исследования послужили произведения В. Шекспира и других английских писателей шекспировской эпохи.

Цель данной работы – установить при помощи методов реконструкции наличие фонемы [3:] в английском языке на материале произведений В. Шекспира и его современников.

Для достижения поставленной цели предполагается выполнение следующих конкретных задач:

1. Опираясь на коррелятивность между письменной и фонологической системами английского языка, установить, произошла ли вокализация звука [r] в позиции после гласных в английском языке конца XVI – начала XVII века.

2. Установить, появилась ли в шекспировскую эпоху новая (по сравнению со среднеанглийским периодом) фонема [3:] (например, гласный в слове *first*) в фонологической системе ранненовоанглийского периода, появление которой связано с вокализацией звука [r].

Методы исследования. Методологической основой исследования является анализ рассмотренных явлений в диалектическом единстве диахронии и синхронии, в связи содержательных и формальных сторон языка, в их многообразных связях, прямых и опосредствованных, в неразрывной связи общего и частного, борьбе старого и нового.

Цель и конкретные задачи работы обусловили выбор частных и исследовательских приемов и методов. Последние включают: а) семантико-структурное описание изучаемых явлений; б) сопоставление фонологических признаков, выявленных в противопоставляемой паре слов, образующих каламбур.

Новизна данного исследования определяется тем, что в работе рассматривается проблема возникновения фонем в английском языке конца XVI – начала XVII века. По-новому в данном исследовании используется каламбур. В данном исследовании он не рассматривается в качестве стилистической фигуры, а выступает в качестве источника и средства получения информации о произношении исследуемых фонем, и, следовательно, о наличии тех или иных фонем в истории английского языка конца XVI – начала XVII века.

Остановимся на нерешенных проблемах, которым посвящается данная статья. Существует разноречивость точек зрения по вопросу о времени протекания Великого сдвига гласных. Так В. М. Жирмунский считал, что Великий сдвиг гласных проходил с XV по XIX век [1, с. 288]. Г. С. Уайльд считал, что Сдвиг закончился к концу XVI века [2, с. 315]. По мнению О. Есперсена окончательное завершение сдвига наступило лишь в XVIII веке [3, с. 231-244]. Поскольку появление новой фонемы [3:] не было связано с Великим сдвигом гласных и произошло после него в связи с вокализацией звука [r], лингвисты делают различные выводы о времени возникновения данной новой фонемы в английском языке. Решение вопросов о времени появления фонемы [3:] и вокализации [r] на основе произведений У. Шекспира и его современников позволило бы уточнить вопрос о том, имел ли место Великий сдвиг гласных в шекспировскую эпоху или его еще не было.

Когда речь идет о языке, принадлежащем прошлому, пространственно от нас удаленному, мы вынуждены довольствоваться косвенными данными. Изучая графику и орфографию памятников, исследуя структуру современных диалектов, используя факты жизни языков, лингвист шаг за шагом восстанавливает те процессы и явления, кото-

рые были характерны для фонетики изучаемого им языка на определенном этапе его развития. В подходе к этим источникам, к интерпретации фактов письменности и живых говор в языкознании выработались методы восстановления истории фонетической системы языка в прошлые эпохи его развития. Для установления фонологической системы применимы, как известно, [4, с. 72-74], следующие методы:

1. Прежде всего внешние указания, и в первую очередь свидетельства современников, описавших звуки и произношение своего времени.

Однако часто к сведениям, содержащимся в текстах, приходится относиться с недоверием. Английские фонетисты ранненовоанглийского периода смешивали звуки, и буквы и их работы дают лишь слабое представление о реальном произношении того времени.

2. К более надежным результатам можно прийти, комбинируя данные этого типа с внутренними указаниями, которые мы распределяем по двум рубрикам:

а) указания, извлекаемые из факта регулярности фонетических изменений;
 б) косвенные указания, которые могут быть разными по своему характеру; например, разнообразие написаний;

3. Ценным материалом для изучения произношения являются поэтические тексты. Они могут содержать ценные сведения по соответствующим вопросам фонологии.

4. Важным представляется написание слов, заимствованных из иностранного языка.

5. Следует также упомянуть и об игре слов, т. е. каламбурах. В слове, как в сложной асимметричной структуре, четко противопоставляются друг другу четыре аспекта: а) фонематический (фонемный состав); б) морфематический (морфемный состав); в) лексематический (слово как двусторонняя номинативная единица вокабуляра, элемент строя данного языка); г) лексико-семантический аспект (уровень лексико-семантических вариантов слова, репрезентирующих его лексическое значение в системе языка, уровень отдельных значений слова). [5, с. 70].

Смешение лексико-семантических вариантов иногда сознательно используется во всякого рода каламбурах. Каламбур создается с помощью разных речевых средств, заложенных в самом языке (многозначность, омонимия, фразеология) или возникающих вследствие индивидуального препарирования каких-либо слов (игра созвучий).

Способы выявления двухплановости слова (словосочетания, фразы) многообразны: пояснение обыгрываемой лексической или фразеологической единицы конкретизирующими словами или введение в контекст слова, объединяемого с обыгрываемым одним понятием, семантикой, ситуацией; сознательное нарушение смысловой однородности слов перечислительного ряда, присоединяемого к многозначному слову; повторение слова дважды в контексте в разных значениях (прямых или чаще прямом и метафорическом, свободном и фразеологически связанном).

Все эти источники помогают нам до некоторой степени установить фонологическую систему прошлой эпохи. Именно они и используются в данной работе при реконструкции фонем конца XVI – начала XVII века.

Между письменной системой и фонологической системой английского языка существует сложное соответствие. Система письма складывается из ряда графем и определенных характерных особенностей их употребления. Каждая графема может иметь один или более аллограф. Графемы и аллографы занимают такое же место в системе письма, какое фонемы и аллофоны занимают в фонологии, а соотношение графем и аллографов аналогично соотношению между фонемами и аллофонами. Каждая графема, как правило, изображает какую-то часть структуры связанного с письмом или лежащего в основе письма звукового языка. Последний является референтом графемы [6, с. 400].

Поскольку выражение в звуковом языке складывается из двух основных структурных систем, графемы, в зависимости от того, что они обозначают, делятся на два основных типа. Самым обычным типом графемы является графема, которой соответствует фонема (фонематический референт).

За графемой не обязательно должна стоять одна фонема. Например, в слове *box* графема <x> обозначает [ks], т.е. сочетание фонем. Иначе говоря, за графемой может стоять любая фонологически определяемая структура. Буква «o» в нашем примере изображает фонему [o], но графема <o> имеет очень большое число референтов, например [ou], [u] и т.д. Графемы, следовательно, могут быть однозначными или многозначными.

Многие авторы часто обращают внимание на ограниченный характер источников такого рода. По словам Н. М. Ноепигсвальд в большинстве случаев невозможно получить информацию о фонетическом изменении как таковом из памятников письменности вследствие фонологической (фонемической) и квазифонологической природы силлабического и алфавитного письма, с помощью которого они записаны, а также из реконструкций, благодаря их фонологической природе. [7, с. 18].

Ограниченный характер эмпирического материала при генетическом представлении фонологической системы налагает свой отпечаток на возможности реконструкции. Обращая внимание на известную условность и схематизм диахронического описания звуковой стороны языка, опирающегося не на реальное образование тех или иных звуков в прошлом, а на представление о характере их образования, в настоящее время [8, с. 211] многие исследователи часто ставят под сомнение даже саму возможность в исторической лингвистике доведения реконструкции до уровня аллофонов (субстанциональной реализации фонем в виде своих вариантов).

Само собой разумеется, что решение вопросов, которое предпринимается в данной работе, не является окончательным – этого и трудно ожидать, принимая во внимание всю их сложность.

Теперь перейдем к рассмотрению проблемы вокализации звука [r] в английском языке конца XVI – начала XVII века.

В произведениях В. Шекспира встречается несколько каламбуров, в которых обыгрываются значения двух лексем, а именно: *married* и *marr'd*. Рассмотрим эти примеры.

Par. Younger than she are happy mothers made.

Cap. And too soon marr'd are those so early married [23, p. 905].

Пар: Я матерей счастливых знал моложе.

Кап: Созрев так рано, раньше увядают [22, т. 3, с. 20].

Во-первых, в каламбуре задействовано два глагола в форме причастия второго, противоположных по значению: *made* ‘созданный’ и *marr'd* ‘испорченный’, которые, вероятно, произносились очень похоже. Если они произносились [ma:d], то можно сделать вывод о том, что звук [r] вокализировался в позиции после гласного.

Следует добавить, что в современном английском языке есть поговорка: *to make or mar* ‘возвеличить или погубить; либо пан, либо пропал’ [10, с. 32], в которой участвуют две рассматриваемые лексические единицы.

Во-вторых, игра слов имеет место также между словами *marr'd* и *married*, и она предназначена для зрительного восприятия. Понятно, что означающие знаков, использованных в каламбуре, тождественны и сводимы к виду [ˈma:rid].

Итак, в ряде приведенных примеров знаки *marr'd* и *married* предположительно произносились одинаково – [ˈma:rid]. В реплике Капулетти два эти слова связаны ассоциативным отношением. Налицо, таким образом, между членами этого отношения общность только в плане выражения, а ни в плане содержания.

Рассмотрим еще некоторые каламбуры, построенные с теми же противопоставляемыми словами.

Par. Why, these balls bound; there's noise in it. 'Tis hard:

A young man married is a man that's marr'd. [23, p. 329].

Пар: Итак, вперед, под пули! Дай мне руку,

Все, поженившись, пожинаят скуку. [22, т. 5, с. 516].

Привязанность В. Шекспира к каламбурному обыгрыванию двух слов *married* и

marred, возможно, объясняется тем, что в английском языке есть поговорка: *A young man married is a young man marred* [10, p. 284]. Ее первые примеры цитирования в английской литературе датируются 1589 годом. [10, p. 284]. При прочтении данной поговорки в соответствии с правилами ранненовоанглийского периода тоже получается каламбур между едва различимыми в произношении формами [ˈma:ri:d] ‘женатый’ и [ˈma:red] ‘пропавший’.

В современном английском языке существует несколько иная поговорка, незначительно отличающаяся, но с тем же противопоставлением каламбурно обыгрываемых лексических единиц: *Marriage makes or mars a man* ‘Людина одружується на щастя або на горе. Один оженився – світ побачив, другий оженився – з головою пропав. Добра жінка чоловікові своєму вінець, а зла кінець. Оженитися — не напасть, та щоб, женившись, не пропасти’ [11, с. 353].

Рассмотрим еще одну шекспировскую цитату, построенную на каламбурном обыгрывании тех же лексических единиц.

Shallow: The luce is the fresh fish; the salt fish is an old coat.

Slender: I may quarter, coz?

Shallow: You may, by marrying.

Slender: It is by marring indeed if he quarter it [23, p. 53].

Эванс. Двенадцать серебряных вшей на своем горбе?

Шеллоу. Да, на своем старом горбе!

Слендер. Я имею право рассчитывать по крайней мере на четверть этой дюжины? Не так ли, дядюшка?

Шеллоу. Женись и ты получишь свою долю.

Слендер. И будешь носить на своем горбе [22, т. 4, с. 252].

Член ассоциативной группы «*mar*» повторяется в форме *marrying* и *marrying*, которые объединяет произношение [ma:r]. Каламбурно обыгрываемые слова, члены ассоциативной группы, предположительно, произносятся [ˈma:riŋ] и [ˈma:riiŋ]. В этом случае мы не можем с определенностью сказать, произошла ли вокализация звука [r] в рассматриваемой каламбурной паре. Ведь и в современном английском языке звук [r] произносится в интервокальной позиции, которая как раз характерна для двух рассмотренных слов *married* и ‘*mar*’*d* со звуком [r].

Рассмотрим еще один каламбур, имеющий отношение к проблеме вокализации звука [r].

Var. Leave shall you have to court her at your pleasure.

Gremio. To cart her rather [23, p. 288].

Бантиста. Не стал бы вам препятствий и чинить. И сладили б мы дело любовно.

Гремио. Сам черт не сладит с нею, так зловредна! [22, т.2. с.197].

Очевидно, что игра слов построена на ассоциативной связи между *court* ‘ухаживать’ и *cart* ‘наказывать’. Вот как слово *cart* объясняется одним из шекспироведов: ‘*carry in a cart through the streets by way of punishment or public ‘exposure’* [12, p.29]. ‘Возить кого-либо на телеге по улицам с целью наказания или предания позору’.

Ввиду того что, слово *court* является орфографически осложненным, трактовка его произношения предполагает трудности. Слово же *cart* не предполагает разночтений. Вероятно, оно имело звучание [ka:rt]. Данная фонетическая оболочка есть та форма, которая является общей для двух разных смыслов, т.е. знак *court* ‘ухаживать’ тоже звучал [ka:rt] с гласным [a:] глубокого заднего ряда.

С омонимией смежно явление, которое заключается в случайном звуковом совпадении английских и иноязычных слов и форм. Каламбурные возможности, таящиеся в этом явлении, крайне ограничены в силу случайности такого совпадения, которое к тому же должно быть оправдано и понятно в контексте. Редкий случай каламбурного использования этого явления в духе народно-этимологического осмысления представлен

в разговоре старухи Куикли и латиниста Эванса. Комическое недоразумение обусловлено и стилистически оправдано различным уровнем культуры говорящих.

Evans: What is the focative case, William? ...Remember William, focative is caret. Mrs. Quickly: And that's a good root [23, p.73].

Эванс: А ты, Уильям, сажу мне, как это будет в звательном надеже – vocative. ... Запомни, Уильям, звательный caret (= отсутствует).

Куикли: Что, что? Покатила и шарит. Ничего не понимаю! [22, т.4, с. 333]. (NB! В дословном переводе миссис Куикли отвечает так: «А это хороший корнеплод»).

На примере данного каламбура мы видим, что необязательно, чтобы оба каламбурно сталкиваемые значения слов были непосредственно представлены в контексте их двояким употреблением. В вышеприведенном диалоге латинское слово *caret* 'отсутствует' имеет каламбурный подтекст *carrot*, и весь контекст *and that's a good root* 'а это хороший корнеплод' каламбурно намекает на английское слово *carrot*, в котором актуализируются два значения: 'морковь' и 'penis' [13, p.76]. Как лицо знакомое с функциональной системой родного языка, старуха Куикли, воспринимая план выражения латинского слова *caret*, соотносит его с планом содержания английского слова *carrot*. Старуха формирует план выражения чужеродного знака согласно предрасположениям, которые диктуются ей фактами родного языка. Латинская графема <a> имела строго однозначный референт [a]. Из тождественности планов выражения обоих знаков следует, что в знаке *carrot* должен был быть какой-то [a (:)], и данное слово произносилось [ˈka(:)ret]. В данном каламбуре в качестве стимулятора выступает латинское слово *caret*, а результатом является подразумеваемое в каламбуре и прямо не названное слово *carrot*.

Теперь перейдем к рассмотрению проблемы произношения звука [ɹ] в позиции после гласного и возникновения гласного [ɜ:] смешанного ряда среднего подъема в английском языке шекспировской эпохи.

Основываясь на идее коррелятивности между письменной системой и фонологической системой английского языка, попытаемся установить соответствующие фонетические референты. Перейдем к трактовке произношения триграфа <ier> и рассмотрим отрывок, приведенный ниже, в котором затруднительным является произношение слова *pierce* 'пронзить'. Вполне вероятно, что слово *pierce* и *purse* /кошелек/ произносились одинаково. Так, имя астронома *Pierce* произносилось как *purse* [p :s] [14, p. 762]. При сохранении данного произношения произведение *Pierce Penniless* Нэша можно понимать двояко: 1. 'кошелек без гроша'. 2. 'бедняк Перси'. Рассмотрим пример из Шекспира:

Jac.: God give you good morrow, Master parson.

Hol.: Master parson, quasi pers-on. And if one should be pierced, which is the one? [23, p. 179].

Жак: Добрый день, наш духовный отец.

Олоферн: «Духовный» – «Дух-овный». Почти что «дух овна». Кого же это вы подразумеваете? [22, т., 2, с. 446].

Предполагается, что слова *parson* 'священник' и *person* 'человек' произносились одинаково, что *pers* – часть слова *pers-on* и слово *pierce-d* 'пронзен' тоже звучали одинаково. В данном случае Шекспир использует стилистический прием, состоящий в нарочитом сближении слов, имеющих звуковое сходств – паронимазии. Ведь в пределах данного узкого контекста сопоставляются слова, имеющие звуковое подобие, – родственные в этимологическом плане *parson* — *person* и неродственное – *pierced* (по отношению к первым двум), звуковое совпадение которых чисто случайно.

Определенно известно, что слова *person* 'человек' и *parson* 'священник' следует рассматривать как этимологические дублиеты. Это значит, что два эти слова, более или менее близких по звучанию, связаны общностью происхождения и возникли вследствие разновременного заимствования из французского языка [2, с. 478]. Но какая гласная

фонема была для них общей? Следует ли ориентироваться в сторону [a:] в слове *person*. Рассмотрим еще один пример.

Prince: Give me thy sword.

Fal.: If Perce be alive, I'll pierce him! [23, p. 485].

Принц: Одолжи мне свой меч.

Фальстаф: Ну если он жив, меч понадобится мне самому [22, т.4, с. 14].

Можно заключить, что гласные слов *percy* и *pierce* звучали одинаково. «Е» конечное в слове *pierce* ‘заколоть’, вероятно, звучало в реплике Фальстафа т.е. конец слов *percy* и *pierce* звучал *percy*, иначе каламбура не получаюсь бы. В отношении же первой части слова *percy* кое-что проясняется из следующего: «Утрата [r] в поствокальной позиции в XVIII веке привела к образованию [iə], [eə], [uə], а также звука [3:]» [16, с. 94].

Отсюда следует, что фонема № 5 [3:] появилась в XVIII веке. Иную точку зрения высказывает Б. А. Ильиш. «В XVI веке в английском языке образуется новый гласный [3:]. Его возникновение связано ... и с вокализацией [r]» [17, с. 326].

А вот еще одно отличающееся мнение: «...у мові XVI ст. почалось злиття сполучень *er*, *ir*, *ur* в довгий центральний [3: < *er*]. Більш ефективно утворення [3:] поряд з ослабленням [r] проходило у мові XVII – XVIII ст.» [18, с. 291].

Из приведенной краткой сводки точек зрения, которая не является исчерпывающей, но, по-видимому, отражает основные взгляды на рассматриваемую фонему, следует, что все лингвисты связывают появление фонемы [3:] с вокализацией [r]. Но звук [r] еще не вокализировался в 1620 году. Как известно, прибытие эмигрантов-пуритан в Америку в 1620 году на корабле «*Mayflower*» принято считать началом колонизации северной Америки англичанами.

Косвенным доказательством отсутствия вокализации звука [r] в шекспировскую эпоху является то, что в американском варианте английского языка в XX-XXI в. характерно ретрофлексное, «эрное» произношение американских гласных в литературной норме [19, с. 50-51].

На территории США имеется много «эрных» диалектов, для которых характерно ретрофлексное произношение гласных, а именно: диалект среднеатлантического района, западно-пенсильванский диалект, диалект южного горного района, диалекты северных районов штата Нью-Йорк. Однако, на территории США имеются также следующие безэрные диалекты: диалект восточной части Новой Англии, южный диалект и диалект штата Нью-Йорк (хотя далеко не повсеместно) [20, с.66-70].

Следовательно, в словах *percy*, *pierce*, *person* не могло быть звука [3:], но не могло быть и [a:], так как слово *pierce* едва ли могло произноситься с этим звуком. А что же могло здесь быть? Мы считаем, что в этих словах мог быть звук переднего ряда широкой разновидности – [e]. Итак, звук [e] в положении перед звуком [r] был, вероятно, подготовительным к [3:], которого еще не было в языке Шекспира.

Основываясь на следующем примере, попытаемся разобраться, как произносился триграф <our>.

Adriana: The hours come back! That did I never see!

Dromio of Syracuse: O yes, if any whore meet a sergeant a 'turns back for very fear [23, p. 128].

Адриана: Часы (имплицитруется омофон whores 'шлюхи') бегут назад? О, что ты говоришь.

Дромио Сиракузский: От пристава назад невольню побежишь [22, т.2, с. 149].

Для разрешения двусмысленности, заключенной в реплике Дромио, надо помнить, что ассоциативная пара *hour* ‘час’ и *whore* ‘шлюха’ произносилась одинаково. Это могло быть произношение [ho:r]. Хотя с определенностью трудно оказать, как звучали рассматриваемые слова. Обратимся к следующей цитате, которая, вероятно, внесет ясность. В ней каламбурно обыгрываются стимулятор *hor(um)* и результата *whore*.

Evans: What is your genitive case plural, William?

William: Genitive: horum, harum, horum.

Mrs Quickly: Vengeance of Jenny's case! Fie on her! Never name her child if she be a whore! [23, p. 73].

Эванс: Как будет родительный падеж множественного числа, Уильям?

Уильям: Родительный – horum, harum, horum.

Миссис Куикли: Ничего не разберу. То ли хари поют хором, то ли харям дают корм! [22, т. 4, с. 334].

Можно сказать, что произношение латинского *horum* и английского *whorum*, образованного от *whore*, которое миссис Куикли вероятно декодирует как *whore-room*, представляют собой различные формы одного и того же плана выражения в его фонетическом звучании в устной речи, но план содержания при этом различен. Миссис Куикли неграмотна, но как лицо, знакомое с функциональной системой родного языка, она воспринимает план выражения латинского слова *horum* и соотносит его с несуществующим английским *whorum*, т.е. план содержания и план выражения она формирует на родном ей языке, согласно предрасположением, вызванным фактами родного языка. С другой стороны, известно, что гласные графемы латыни имели строго однозначные референты. Следовательно, означаемое или план выражения английского слова *whore* сводим к виду [ho:r]. Следовательно, слово *время, час* во фразе Андрианы звучало как [ho:r]. Итак, триграф <our> используемый в шекспировском языке в данной цитате, примечателен тем, что в рассмотренной паре слов звук [r] не был вокализован и произносился в позиции после гласного в конце слова.

Перейдем к рифме как источнику получения сведений о произношении английского триграфа <ure>.

В английском стихосложении обилие зрительных рифм. В старину *love-move* произносились созвучно, по старой памяти такие слова считаются рифмующимися и при их современном произношении. Для англичанина достаточно совпадения в начертании этих слов, чтобы считать их зрительными рифмами – не рифмоидами, не ассонансами, а именно точными рифмами [21, с.409].

В целом ряде нижеприведенных примеров очевидно, что конечное <ure> произносилось как [ər]. Прежде всего, рассмотрим некоторые рифмы. Так например:

Are better proof than thy spear's point can enter

Being ireful on the lion he will venture [23, p. 1276].

Из этого следует, что слово *venture* 'рискнуть' произносилось как ['ventər], так как оно рифмуется со словом *enter*. То, что эта рифма не случайная, не единственная, подтверждается следующим:

What wax so frozen but dissolves with tempering,

Things out of hope are compassed oft with venturing [23, p. 1282].

Основываясь на рифме *tempering* 'закалка' и *venturing* 'риск', можно заключить, что слово *venturing* произносилось ['ventərɪn]. Иначе, рифма была бы несовершенной.

Следует заметить, что в произведениях елизаветинцев слово *lecture* 'лекция' писалось *lecter*, слово *jointure* 'вдовья доля наследства' зачастую писали *jointer*, слово *roundure* 'круг' писали как *rounder*. Эти фонетические написания отражали произношение концовки данных слов, которая сводима к произношению [-ər].

На основе данного исследования можно сформулировать следующие выводы.

1. Если сопоставить систему долгих гласных, существовавшую до Великого сдвига гласных с системой, которая сложилась в результате сдвига, придется констатировать, что новых звуков, т.е. таких, которые не имели бы аналогов в среднеанглийском языке, в новоанглийский период не возникло. Появление новой гласной фонемы №5 [ɜ:] не было связано с Великим сдвигом гласных. Оно было связано с вокализацией звука [r].

2. Произношение в шекспировскую эпоху, несомненно, отличалось от современного. Но нельзя сказать, что между сегодняшним и шекспировским произношением существует ярко выраженная граница.

3. Фонологическая система исследуемого новоанглийского периода шекспировской эпохи еще не включала фонему [ɜ:] смешанного ряда так, как появление данной новой фонемы в новоанглийский период напрямую связано с вокализацией звука [r] в позиции после гласных. На основании проведенного анализа пьес У. Шекспира мы пришли к заключению, что для шекспировской эпохи новоанглийского периода английского языка произношение звука [r] в поствокальной позиции все еще имело место.

4. Косвенным доказательством того, что в шекспировскую эпоху в британском варианте английского языка звук [r] произносился в поствокальной позиции, является сохранение ретрофлексного, «эрного» произношения гласных в литературной норме американского варианта английского языка и в большинстве американских диалектов, а именно: в диалекте среднеатлантического района США, в западно-пенсильванском диалекте, в диалекте южного горного района США, в диалектах северных районов штата Нью-Йорка. Следовательно, при колонизации Северной Америки англичане в начале XVII века трансплантировали на американский континент английский язык, в котором еще не произошла вокализация звука [r] в позиции после гласных.

5. На основании каламбуров, рассмотренных в работе, можно заключить, что звук [r] в английском языке шекспировской эпохи произносился в положении после гласного и в сочетании гласный переднего ряда с последующим звуком [r], а именно: i, e, u + r. При этом произношение такого сочетания было [ər].

РЕЗЮМЕ

В статті на підставі розгляду шекспірівських каламбурів зроблено спробу реконструкції вимови звуку [r] в позиції після голосних та вирішується питання про наявність фонем [ɜ:] в англійській мові шекспірівського періоду.

Ключові слова: фонема, реконструкція, змішаний ряд, вокалізація.

SUMMARY

Basing on analyzing Shakespeare puns the article tries to reconstruct the pronunciation of [r] sound in the position after vowels and solves the problem of the availability of phoneme [ɜ:] in the English language of Shakespearean epoch.

Key words: phoneme, reconstruction, mixed vowel, vocalization.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Жирмунский, В. М. Общие тенденции фонетического развития языков [Текст] / В. М. Жирмунский. Общее и германское языкознание. Избранные труды. – Л. : Наука, 1976. – С. 277-297.
2. Ильиш, Б. А. История английского языка [Текст] / Б. А. Ильиш. – М. : Высшая школа, 1968. – 419 с.
3. Jespersen, O. A New English Grammar on historical principles. P. 1: Sounds and spellings. 5-th edition [Текст] / O. Jespersen. – London, 1933. – 485 p.
4. Соссюр, де Ф. Труды по языкознанию [Текст] / Ф. де Соссюр. — М. : Прогресс, 1977. – 695 с.
5. Уфимцева, А. А. Типы словесных знаков [Текст] / А. А. Уфимцева. — М. : Наука, 1974. – 283 с.
6. Глисон, Г. Введение в дескриптивную лингвистику [Текст] / Г. Глисон. – М. : Издательство иностранной литературы, 2009. – 485 с.
7. Hoenigswald, H. M. Language change and linguistic reconstruction [Текст] / H. M. Hoenigswald. — Chicago, 2007. – 512 p.
8. Солнцев, В. Л. Язык как системно-структурное образование [Текст] / В. Л. Солнцев. — М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1971. – 341 с.
9. Иванова И. П. История английского языка [Текст]: Учебник. — Изд. 3-е. —

- И. П. Иванова, Л. П. Чахоян, Т. М. Беляева. – СПб. : Авалон, Азбука – Классика, 2006. — 560 с.
10. Simpson, J. The concise Oxford Dictionary of Proverbs [Текст] / J. Simpson. – Oxford, New-York. – Oxford, OUP. 2006. – 316 p.
 11. Дубенко, О. Ю. Англо-американські прислів'я та приказки [Текст] / О. Ю. Дубенко. – Вінниця : Нова книга, 2004. – 416 с.
 12. Onions, C. T. A Shakespeare's Glossary [Текст] / C. T. Onions – Oxford, at the Clarendon Press, 2006. – 264 p.
 13. Partridge, E. Shakespeare's bawdy. A literary and psychological essay and a comprehensive glossary [Текст] / E. Partridge. — London : Routledge Kegan Paul, 2005. –223 p.
 14. Webster's Third New International Dictionary of the English Language [Текст] – Editor Philip Babcock Cove and the Merriam Webster editorial staff. – Konemann, Cologne, 1993. – 2662 p.
 15. Ильиш Б. А. Op. cit.
 16. Иванова И. П., Чахоян Л. П. et alia . – Op. cit.
 17. Ильиш Б. А. Op. cit.
 18. Костюченко, Ю. П. Історія англійської мови [Текст] / Ю. П. Костюченко. — К. : Радянська школа, 1963. – 426 с.
 19. Швейцер, А. Д. Очерк современного английского языка в США [Текст] / А. Д. Швейцер. – М. : Высшая школа, 2003. – 215 с.
 20. Швейцер, А. Д. Op. Cit.
 21. Аберкромби, Д. Взгляд фонетиста на структуру стиха // Новое в зарубежной лингвистике. — Вып. IX [Текст] / Д. Аберкромби. — М. : Прогресс, 1980. – С. 403-412.
 22. Шекспир, В. Полное собрание сочинений в восьми томах – Под общей редакцией А. Смирнова и А. Аникста [Текст] / В. Шекспир. – М.: Искусство, 1957 - 1960.
 23. Shakespeare, William. The complete works. – ed. by Peter Alexander [Текст] / W. Shakespeare. — London and Glasgow : Collins. – 2010. – 1376 p.
 24. Simpson, J. The Concise Oxford Dictionary of proverbs [Текст] / J. Simpson, J. Speake. – Oxford, New York. – OUP, 2006. – 316 p.

Надійшла до редакції 25.02.2011 р.

УДК 81'366.53

ИНВАРИАНТИ ОБРАЗИ МНОЖИННОСТІ (на матеріалі російської, української та англійської мов)

Е. О. Головань

Реферат. Ґрунтовне вивчення квантитативності в лінгвістиці, здійснюване переважно в межах логічного, комунікативного, прагматичного її напрямів, певні питання все ж залишає невисвітленими. Інноваційний спосіб дослідження, що базується на засадах когнітивної лінгвістики, зокрема на положеннях про глибинний характер й образну природу її об'єктів, репрезентовано в розвідці Г. І. Берестньова. Встановлені вченим інваріантні образи множинності дозволяють систематизувати уявлення про велику кількість, і, як виявляється, не тільки в понятійному плані й не тільки в російській мові. Аналіз співвідношення образів і первинних смислів, у парадигмі яких відбувалося формування значень слів, що їх виявляють, дозволяє зрозуміти номінацію множинних об'єктів.

Ключові слова: інваріантний образ, множинність, інтенсивність, первинний смисл.

Одним зі способів розгляду питання позначення множинних об'єктів є реконструкція уявлення про множинність через встановлення інваріантних її образів, представлена в розвідці Г. І. Берестньова. Мета статті — простежити репрезентацію визначених

дослідником образів множинності (усього 12) на матеріалі російської, української та англійської мов; співвіднести, за можливості, ці образи з первинною семантикою слів, що їх реалізують. Подальший аналіз виходить із положень, відповідно до яких, смисл 'кількість' — це корелят смислу 'тьма'; для репрезентації збірної множинності використовували позначення 'тьми', які одночасно могли бути найменуваннями руки [8, с. 305]. Також взято до уваги, що в історичній перспективі суб'єктність випереджає об'єктність, множинність — одиничність. Історії слів прослідковуються за [8].

1. Сила. На цей образ, за Г. І. Берестньовим, у російській мові орієнтовані слова: (арх.) *бодрой* 'рясний (про врожай)' при *бодрый* 'сильний'; *большой* 'суттєвий за кількістю, інтенсивністю'; *порато* 'багато' та 'сильно'; *ражий* 'міцний'; *рамянный* 'численний' та 'сильний', спорідненого з *рома* 'сила, могутня рука'; *сила* 'велика кількість': *сила снегу пало*; *толикий* 'численний, сильний' та ін. Дослідник зараховує до цієї групи й рос. *обилие* 'велика кількість, надлишок, багатство', виходячи зі спорідненості прасл. **obilь* із **obvilь* із лат. *vis* 'сила' [2, с. 85]. Згідно з Ф. С. Шимкевичем, рос. *обилие* безпосередньо корелює з лат. *ops* 'багатство, запаси', звідки *opitus* 'плідний, багатий', і друге значення припускає зв'язок із дієсловом *быть* [12, ч. 2, с. 2]. Відповідно до О. С. Шишкова, *обильный, изобилие* — похідні (гілки) дієслова *бать* [13, с. 15]. Первинне значення слова *обилие*, за розвідками М. О. Луценка [8, с. 140], — семантика 'тьми' (~ 'покрову' ~ 'охоплення'), що й обумовлює реалізацію значення множинності в *обильный, обилье, обельно* 'навколо, усюди'. Отже, *обилие* доречніше віднести до групи образів буттєвості. Образ сили, визначений Г. І. Берестньовим у цьому слові, можна тлумачити й без посилань на праслов'янську мову, через номінативний зв'язок 'тьми' ('покрову') і 'руки' ('охоплення', 'обіймів'). Загалом, за первинною семантикою *сила* — 'рука': "Рос. *сила* утворене від примітива *су* зі значенням 'тьма' за таким шляхом фонетичного перетворення: *су* > *сва* > *с'ла* > *сила* || < 'рука'" [8, с. 146]. Решта наведених вище прикладів також не виключає зв'язку зі смислом 'рука', зокрема їх частини: *рам-, ром-* (при *рамо* 'плече; міць, сила, влада'); *раж-* (при *разить* 'бити, завдавати ударів'); *боль-* (результат удару). Не безвідносно до семантики 'руки' значення інтенсивності в рос. *ударный труд, ударяться (во что-либо)* 'посилено займатися'; *набитый дурак* 'дуже нерозумний'; *крепко* 'дуже сильно, ґрунтовно': *крепко пить, любит*; розм. *ломить цену, ошеломляющий успех* (= 'великий'), *во всю мочь*; укр. *беручкий* 'дуже працюючий, стараний' і 'який береться, липне': *беручкий до роботи, шибати* 'ударяти' і 'почати сильно віяти (про вітер, запах)'. Щодо образів сили при вираженні множинності в українській мові, то зауважимо насамперед співвідносність перекладу рос. *множество* і укр. *сила: Худоби в його сила* [10, т. 4, с. 119]; а також такі репрезентанти образу: *сильний* 'значний за силою впливу, величиною, кількістю'; *маготний* 'багатий' пов'язують із *моготá* 'сила' [5, с. 355]; *міцний* 'який має велику силу або свідчить про неї' і розм. 'із великим достатком'. В англійській мові на образ сили орієнтовані слова *power* 'міць, сила' і 'багато': *power of money* 'купа грошей', *power of good* 'багато користі'; *powerful* 'сильний, могутній': *powerful success* 'великий успіх'. За [14, с. 1049] вони співвідносні з лат. *posse* 'могти'. Зведення значення 'сили' до 'спроможності' перебуває в межах аналізованого семантичного ряду, проте не пояснює принципів найменування множинності. Із семантикою удару в англійській мові також корелює значення інтенсивності, наприклад, *hit* 'хит, успіх', *knock on* 'збільшувати', *push up* 'підвищувати' (при *hit* 'бити', *knock* 'стукати', *push* 'штовхати'); *knockout* 'сильний удар': *You really look a knockout* 'Маєш приголомшливий вигляд'. Зіставлення трьох мов дозволяє припустити універсальність образу сили в понятті множинності та інтенсивності, а дані слов'янських мов реалізують можливість його власне мовного пояснення.

2. Великі розміри. Згідно з Г. І. Берестньовим, ідея множинності орієнтована на цей образ у словах рос. *большой* 'численний' і 'значний за розмірами'; *великий* 'значних розмірів'; діал. *галямо, голямо* 'дуже багато', рос. *голомя, голумя* 'багато (про час); довго', в останньому образ великих розмірів виведено зі значення прасл. **golem* як ре-

лікту і.-є. суперлатива ‘дуже великий, найбільш сильний’; діал. *громада* ‘велика кількість людей’ пов’язане зі значенням ‘щось величезне за розмірами’; *добрий* (розм.) ‘повною мірою (про кількість)’: *на вид ему было добрых пятьдесят лет* та ‘великий, ґрунтовний’: *добрая краюха хлеба*; *туча* ‘багато кого, чого-небудь’: *туча народу*; *пышный* ‘розкішний, багатий’ та ‘роздутий, товстий, але при тому легкий і пухкий’ [2, с. 86]. Пор. укр. *великий* ‘значний своїми розмірами, величиною, кількістю’, *велико* ‘заст. дуже; багато’: *Багато було їй діла в господі, велико печалі на серці* (М. Вовчок) [11, т. 1, с. 318-319]; *добрий*, ‘значний щодо розміру, обсягу, кількості’: *Тут і плата добра* [11, т. 2, с. 322]; *громада* ‘споруда великих розмірів, щось велике’ і ‘велика кількість чого-небудь’, *громадно* ‘великою кількістю, разом, гуртом’ [11, т. 2, с. 174]. Для слів *великий*, *велич* первинним є смисл ‘вода’ як непідвладна людині природна стихія, вони виводяться від примітива *ву* (*ву* > *ва* > *вла* ~ *вля* > *вель* || > *велик* > *великий*) [8, с. 260]. За ‘водою’ також називались тривалі, протяжні предмети, отже, образ великих розмірів корелює із первинною семантикою слова. Смисл ‘тьма’ теж співвідноситься з образом великих розмірів, так, слово *туча* — предикація примітивів *ту* і *ку* (*ку* > *ква* > *ча*) зі значенням ‘тьма’ [8, с. 124]. Апелюючим до зазначеного образу вважаємо й *широкий*: рос. *широкая общественность*. Рос. *ширь*, укр. *шир* за первинною семантикою – ‘тьма’ (як ‘небо’) [8, с. 253]. Реалізація значення множинності в межах номінативного пучка ‘верх’ ~ ‘небо’ ~ ‘тьма’ (кількісний аспект смислу ‘тьма’) пов’язана з оцінкою іменованого, іменуванням тьми як об’єкта. В англійській мові образ великих розмірів простежуємо в: *great* ‘величезний’ (*great blot* ‘величезна пляма’), що реалізує значення найвищої міри, інтенсивності, напр.: *a great many* ‘дуже багато’, *a good / great deal* ‘дуже багато’, збірне значення: *the greats* ‘сильні світу цього; великі письменники’ [9, с. 316]; *pile* ‘купа речей; величезна споруда або група споруд’; *cloud* ‘хмара, безліч’: *The cloud of economic recession* ‘безліч економічних спадів’, а також: англ. *mountain* ‘велика кількість’: *a mountain of work to do* ‘купа справ’; *a mountain of food* ‘гори їжі’. Відповідно до [14], англ. *great* — від дв.-англ. *grēat* ‘великий’; *pile* співвідносне з лат. *pila* ‘стовп, опора’; *mountain* — з лат. *mons, mont-* ‘гора’.

3. Сила нечиста і сила благая. Рос. *до черта* ‘дуже багато’ та ‘дуже сильно’: *устал до черта, до черта надоело*, розм. *чертовский* ‘надзвичайний за силою, ступенем прояву’, *чертовски* ‘дуже’: *чертовски обаятельный человек* [2, с. 86]. В українській мові маємо такі приклади позначення множинності та інтенсивності через назви нечистої сили: з *біса* ‘вельми, занадто’: *З біса розумна ти [Катря], моя люба!* (М. Вовчок); *до біса* ‘безліч’: [11, т. 1, с. 189]; *насточортіти, осточортіти* ‘дуже набриднути’, *достобіса* ‘дуже багато; значною мірою’, *обісити* ‘остогидніти’; *бісовий*, напр.: *Вам уже бісова купа років, ваші діти вже до школи мали би ніти* (І. Карпа. Довбо і зло). Згідно з етимологічними розвідками М. О. Луценка, смисл слова *біс* (‘суб’єкт темряви’) зводиться до ‘тьми’, смислу ‘багато’, але постає вже без кількісної конкретизації — виявляється значення інтенсивності й невизначено великої кількості. Апелювання до благої сили при вираженні інтенсивності демонструють слова *божественний*, *божевільний* ‘дуже великий, надмірний’: *Весь цей божевільний обвал текстів ... він сприймав як цілісний потік украй необхідної інформації* (М. Бриних. Електронний пластилін). В англійській мові також відзначено орієнтування значення множинності на образи цих сил: *divine* ‘божественний’: *tasted divine* ‘смакує божественно’; *power* ‘сила, надприродна сила’: *merciful powers!* ‘Сили небесні!’ та *power of good* ‘багато користі’; *devilishly* ‘диявольський’: *their music is devilishly difficult* ‘їхня музика неймовірно складна’; *hell* ‘пекло’: *a hell of a way* ‘букв. пекельно далеко’, *tired as hell* ‘букв. втомлений як пекло’. За [14, с. 600], *hell* від і.-є. кореня зі значенням ‘ховати’, *devil* — від грец. *diabolos* ‘обвинувач, наклепник’, де *dia* ‘упоперек’ + *ballein* ‘кидати’. У дослідженні О. Л. Березович [1, с. 37] висловлено припущення, що дв.-англ. *hell* дв.-норв. *hel*, двн. *hella* мають значення ‘місце, де ховаються’; автор відзначає зв’язок смислів англ. *hell* і *hole* ‘діра’, *hollow* ‘порожнина’. Як бачимо, наведені етимології слів не пояснюють значення інтенсивності вияву. Можна,

проте, припустити зв'язок *hell* з рос. *хилый* (= поганий, слабкий), розм. *нехило* (= неслабо, сильно). Зважаючи на те, що рос. *сло* // *сла* споріднене з нім. *hell* (< *hla* = *sla*) 'світлий', вживається також зі значенням посилення, є номінацією за 'небом' ('верхом'), виходимо на репрезентанти семантичного ряду 'тьма' ~ 'верх' ~ 'небо'.

4. Невпорядковані масиви. Рос. *воз* (перен. розм.) 'велика кількість чого-небудь'; *гора* 'велика кількість нагромадженого в купу'; *груда* 'велика кількість нагромаджених предметів'; *купа* 'нагромадження речей', *купина* 'об'єднання декількох предметів', *куча* (розм.) 'велика кількість чого-небудь', *навалом* (прост.) 'про наявність чого-небудь з надлишком', яке також має значення 'невпорядкованою купою'; до цієї ж групи належать рос. *навал* 'груда, купа чого-н.' *пук* 'сніп', *пучить* 'вип'ялити' [2, с. 87]. Аналогічні приклади в українській мові: *купа* 'велика кількість чого-небудь', *гора* 'багато чогось', *навал* 'купа', *завал* 'скупчення чого-небудь'. Відносно останніх прикладів зазначимо, що неспорядкованість співвідносна з семантикою руху (найменування за 'водою'), вона безпосередньо реалізована в частині *-вал*. Рос. *воз* як засіб переміщення названий за водою: "Воз и телега — різні фонетичні деривати від *ву* 'вода': *ву* > *вг[h]а* > *вза* > *воз*" [8, с. 183]. Гора також була названа за 'водою' ~ 'берегом', фонетично можна зіставити з примітивом *ву* (*ву* > *вг[h]а* > *уга* > *ура* > *г[h]ара* ~ *гора*) [8, с. 88]; *купа* — із примітивом *ку*, пов'язаним із семантичним рядом 'небо' ~ 'верх' ~ 'тьма' (*ку* > *ква* > *кпа* > *купа*). Сюди ж і рос. *копа*, *копить* (...*кпа* > *коп* > *копа* > *скопить* > *копить*) [8, с. 243]; *вал* (*навалом*) також співвіднесено з *ву* 'вода' (пор. *народ валом валит* = 'поток рухається': *ву* > *ва* > *вла* > *вал*) [8, с. 125]. Примітива *пу* сягають наведене вище рос. *пучить* (< 'дути' < 'рот') та укр. *розпнати* (< 'множити') [8, с. 315], репрезентуючи зв'язок смислів, відповідно, 'рот' ~ 'тьма', 'рука' ~ 'тьма'. В англійській мові: *accumulation* 'накопичення, скупчення' пов'язане з лат. *cumulāre*, *cumulus* 'купа', останнє П. А. Лукашевич зіставляє з рос. *гомила*, *куча*, *громада* (каменів), *могила* [7, с. 120]; англ. *heap* 'купа' (*heap up* 'накопичувати') — від ст.-англ. *hēap*, *hēarian*, і тут важко не помітити відповідність до рос. *кипа*. Образ великих розмірів простежується в англ. *pile* 'купа, штабель' і 'громадна споруда': *pile of stones* 'груда каміння' — *the noble pile of a cathedral* 'велична громада собору' — від дв.-англ. *pīl* 'дротик'; лат. *pilum* '(важкий) спис, дротик'. Семантично значення орієнтоване на 'верх', зважаючи ще й на лат. *pilum* 'метальний спис'.

5. Маса. Рос. *густо* 'багато' — у него *денег густо*; *жир* 'надлишок, розкіш', *жирно* *будет* 'дуже багато', *жирная вода* 'повноводдя', при *жир* 'тук із тварин, сало'; *толсто* *будет* 'багато' при споріднених рос. *толща* 'об'єм речовини, маса', *толстый* 'у чому є товщина, об'єм'; *тучный* 'рясний': *тучные дуга*, а вихідне — *тук* 'жир, сало' [2, с. 87–88]. Укр. *від тука* 'значною мірою': *Упивсь від тука цієї господи* [10, т. 4, с. 293]; *гуца* 'місце найбільшого скупчення кого-, чого-небудь': *гуца дерев, людей, подій*; *товца* 'велике скупчення людей, тварин'; *лава* 'розплавлена силікатна маса' і 'сукупність осіб' [10, т. 4, с. 429]; *шар* 'пласт речовини', образно: *шаром вкривати* 'суцільною масою вкривати' [11, т. 11, с. 409–410]. Зазначений образ наявний і в рос. *ком* 'речовина зім'ята, стиснута, стулена як клубок або куля'. За Ф. Шимкевичем, похідні слова від *ком* наявні майже в усіх слов'янських мовах, а слова чеські *hmota* або **homota*, цілком співвідносні з лат. *material* і *massa*, є відгалуженням нашого кореня [12, ч. 1, с. 107–108]. Відповідно, в англійській мові на образ маси орієнтована множинність у *mass* 'маса': *He is a mass of bruises* 'букв. Він — маса синців'; також *body* 'тіло': *body of evidence* 'безліч фактів'. Значення інтенсивності реалізовано в таких апелюючих до образу маси словах, як рос. *плотно* 'багато, ситно': *плотно пообедать*; англ. *speak volumes* 'багато про що говорити' при *volume* 'об'єм, маса'; значення множинності — у *cluster* 'група подібних речей' при *clot* 'клубок': *a cluster of stars* 'сузір'я' — при дв.-англ. *clott*, сер.-дат. *klotte* 'ком, блок'.

6. Локальна єдність. До цієї групи Г. І. Берестньов зараховує рос. *вместе* 'разом', *вместный* 'спільний': *у нас хлеб вместеный*; *обще* 'разом': *мы с ним обще торгуем*; *собирать*, *собрать* 'зосередити в одному місці (багато, багатьох)'; *толпа* 'безліч зібра-

них разом людей' на підставі того, що прасл. **tьlpa*, **tьlpa* споріднені з лит. *talpa* 'ємність, об'єм', латис. *talpa* 'приміщення' [2, с. 88]. М. О. Луценко визначає слово *толпа* як предикативну структуру в чистому вигляді, кожною зі своїх частин пов'язаною зі смислом тьма (→ багато, натовп): 1) *тол-* сягає примітива *ту*, від якого, власне, походить слово *тьма* (*ту* → *тва* → *тол-* || *тва* → *тма* → *тьма*); 2) *-па* ('зад' < 'тьма') [8, с. 185-186]. Із наведеними прикладами, що апелюють до уявлень про зосереджене в одному місці, співвідносні й рос. *собор* (зібрання людей), *сбор* 'зібрання рослин, зокрема лікарських трав', також *скопление*, *совокупление*; укр. *загін*, *зборище*, *збори*, *скупчення* – і, відповідно, дієслова *зігнати*, *зібрати*, *скупчити*. На образ єдності орієнтовані й укр. *коло* 'замкнений ланцюг подій, справ, процесів і т. ін.; група людей' [11, т. 4, с. 226-227]; англ. *collection* 'зібрання'. Реалізація значення множинності тут простежена з первинних смислів: 1. *коло* утворене від примітива *ку* в значенні 'рот' (< *z[h]y* || *ку* > *ква* > *кла* > *кол* > *кола* ~ *коло*) [8, с. 253]; рос. *круг* – від *уд* у значенні 'рот' (*уд* > *гуг* > *друг*); 2. смисли 'рот' – 'тьма' пов'язані; 3. іменування тьми як об'єкта спостереження (позиція мовця-спостерігача), виявлення кількісного аспекту семантики

7. Схоплення – утримання. Рос. *беремя* 'обережок'; *объем* 'що можна обнести і схопити руками'; *охаб(н)ка* 'обережок': *дай охаб(н)ку дровец*, де *охопить* (вологод., воронежск.) 'обіймати руками'; *уйма* 'безліч, величезний простір', при *уять* 'схопити'; *хватить*, *хватать* 'бути достатнім' і 'брати' та ін. [2, с. 88]. Укр. *зазма*, *завимагом* 'зах. скільки вхопить рука', *обережок* в'язанка, пучок', *хапка* 'схоплене': *Кожна хапка спокою* – [потребує] *тонни замовлень, приказок і військових наказів* (Ю. Іздрик. Таке); *хопитися* 'хапатися, розростатися': *хопиться хваст* [10 т. 4, с. 410]. Аналогічно англ. *catch* 'захоплення; вилов', *catchall* 'всеохоплюючий' співвідносяться з образом схоплення й утримання. Обгрунтованість образу мовними засобами отримуємо через простеження історії слів: укр. *схопити*, *хапати*, які виведено від *гу* 'рот' (*z[h]y* > *гва* > *гна* ~ *гба* > *гон* ~ *гоб* > *гон* або > *ган* ~ *габ* > *ган*) [8, с. 121]; основа *чина-* з примітива *ку* 'рука' (*ква* > *кпа* > *чпа* ~ *чьпа* > *чина* ~ *чина*) [8, с. 257]. Зважаючи на номінативний зв'язок смислів 'рука' ~ 'рот' – 'тьма', знову простежуємо вияв значення множинності, пов'язаний із розвитком первинних найменувань тьми.

8. Зусилля при об'єднанні елементів у множину. Рос. *кукобить* 'копити' при рос. діал. *кукать* 'бити', *куковьяка*, *куковка* 'палиця'; але разом із тим і *кука* 'кулак', *кук-ситься* (пск., тверськ.) 'сідати, скулюючись'; рос. *собирать*, *собрать* 'зосередити в одному місці'; тут же вислови на кшталт рос. *скалачивать состояние*, *сколотить немалую сумму* [2, с. 88]. На наш погляд, не буде помилкою дещо розширити групу: акцентувати увагу не стільки на зусиллі, скільки на самій дії (руки). Замінюючи мотив зусилля підкресленням руху при об'єднанні, ми зможемо суттєво розширити групу, особливо прикладами реалізації значення інтенсивності: укр. *замотаність* 'надмірна перевантаженість справами' рос. *мот* 'марнотрат'; укр. *парити* 'сильно бити' (пор. рос. *пороть*), сленг. *запарити* 'дуже набриднути'; *дрáча* 'діал. непомірний податок'. Можливо, й укр. *багнути* 'сильно бажати, хотіти', що є фонетичним відповідником до *бахнути* — *Мій син багне йти до школи так, що ну!* [10, т. 1, с. 18]. Первинна семантика слова *ряд* фактично відповідає примітиву *ру*, наявному в слові *рука* (*ру-ка*); семантично первинним є 'ряд' – 'рука' (пор. синонімію укр. *поряд* – *поруч*). Фонетичним і певною мірою смисловим двійником лексеми *ряд* є слово рос. *строй* [8, с. 164]. Щодо наявності у слова *ряд* значень 'сукупність предметів, які йдуть слідом один за одним', то, за М. О. Луценком, вони з'явилися на основі діахронічної номінативної близькості смислів 'рука' – 'берег' – 'ріка' [8, с. 164-165]. Образ дії руки та значення інтенсивності вияву, множинності в англійській мові репрезентують: *roll* 'катити, крутити' і розм. 'мати у великій кількості' – *be rolling in money* 'у грошах купатися'; *mass* 'збирати в купу' і 'маса, велика кількість'; *pack* 'пакет, купа, зграя' при *pack* 'упаковувати'; *heap* 'купа' і 'накопичувати, осипати'; *bunch* 'зв'язка, пучок, компанія' і 'в'язати пучки, збирати в купу'; *fling* 'кидання; сильний, різкий або поспішний рух' та *in full fling* 'у повному

розпалі»; *to fling oneself into an undertaking* 'з головою зануритися в якийсь захід', *battery* 'батарей; дивізіон (легкої артилерії)' як співвідносного з *битти* в О. С. Шишкова, який слова *битва* й *баталія*, рос. *бойница* й *батарея*, у яких корінь *-bit-*, *-бат-*, пов'язує з дієсловом *битти*, *batter* [13, с. 7].

9. **Втрата наявної буттєвості.** Рос. *гибель* 'незлічена кількість': *народу гибель*; *пропасть* 'величезна кількість', які безпосередньо співвідносяться з рос. *пропаль* 'щось, що загинуло, зіпсувалося' і *пропадать*, *пропасть* 'загинути, ліквідуватися' [2, с. 89]. Відповідно, в українській мові до виділеної групи належать: *гибель* 'безліч', *всмерть* 'надзвичайно': *смертельный* 'надзвичайно сильний': *смертельна образа*; *до смерті* 'дуже': *Голубчику, заспівайте ... До смерті люблю гарні пісні* [11, т. 9, с. 401]; *до зарізу* 'дуже, конче': *потрібні до зарізу* [11, т. 3, с. 292]; *могила* 'перен. смерть' [3, с. 535]: *Гризоти мало бути ціла могила — рівно стільки, скільки випраного шмаття <...> висіло на тонкій жердці з боку перекопаних на зиму грядок* (М. Матіос. Юр'яна і Довгопол); діал. з *хороби* 'дуже, у великій мірі': *Ха, в нас народ із хороби розумний* (Є. Гуцало. Княжа гора), при *хороба* 'хвороба'; пор. також розмовне: рос. *ты сейчас умрешь!* як припущення найінтенсивнішої реакції на повідомлюване; рос. *сногишибательный* — укр. *запридушний*, *умреш який* [6, с. 462]. На прикладі укр. *убиватися* можна простежити енантіосемію значень: втрати життя (*Упав! Убився!*) і набування чого-небудь, матеріального й нематеріального — *убиватися в колодочки, пір'я, крильця; в потугу, силу, славу*, напр.: *Погодуй нас трошечки, ой поки ми в крильця вб'ємося та в силочку вберемося; Їм добре каються, у гроші вбивились* [10, т. 4, с. 306]. Вживається це слово зі значенням інтенсивності 'дуже сумувати, тужити': *Чорнявая кохана по милому вбивається* [там само]; також рос. *Убивается ради семьи* 'віддавати всі сили'. Наявність в англійській мові відповідника *dead* 'мертвий', що реалізує значення інтенсивності: *to be dead with cold* 'страшенно змерзнути', *to be dead hunger* 'неймовірно голодний'; *dead asleep* 'спить як убитий'; *deadly* 'смертельний; неймовірний': *in deadly haste* 'неймовірно поспішаючи' [9, с. 176-177] дозволяє припускати універсальність кореляції образів множинності та втрати буттєвості.

10. **Оновлена буттєвість.** Рос. *доставать* 'ставати', *достаточно*, *достатно* 'скільки потрібно', від рос. *стать* 'набути інших властивостей', сюди ж віднесено і *стадо* 'гурт тварин', *стая* 'стадо звірів, інколи риб' і *стая* (яросл.) 'кілька хатин купкою зі спільними сіньми'; *прибавлять* 'збільшити кількість', *бавить* 'збільшувати', *бава* 'достаток, численність', *прибывает* 'додаватися', *прибыль* 'збільшення' [2, с. 89]. Зважаючи на співвіднесення таких фонетичних дериватів примітива *су*, як *ста*, *став*, *става*, *стоя*, *стая*, із семантичним рядом 'вода' ~ 'ріка' ~ 'берег' ~ 'рука', а також деякими ланками його «відгалужень» ('вода' ~ 'покрив', 'ріка' ~ 'довжина, протяжність' та ін.) витлумачено форму й значення багатьох слів, серед яких і рос. *стая* 'критий двір' (<'покрів') [8, с. 177], що пояснює значення слова в ярославській говірці 'кілька хатин купкою зі спільними сіньми' і *стая* 'протяжний об'єкт'. Зазначимо ще одну репрезентацію окресленого образу — *будь здоров* 'значний': укр. *В мене топографічний кретинізм, будь здоров* (І. Карпа. Довбо і зло), при *здоровий* (розм.) 'великий за розміром, обсягом' — кореляція з образом великих розмірів. Хоча Г. І. Берестньов розрізняє образи втраченої й оновленої буттєвості, припускаємо можливість розглядати буттєвість загалом, зважаючи на такі приклади, як: укр. (прост.) *сутий* '1. суший; 2. обильний': *Дала <...> милому меду, вина, і сутюю вечероньку; Спорядили обід сутий* [10, т. 4, с. 232]; *суттєвий* 'який має велике, особливе значення' [3, с. 1218]; *істотний* 'дуже важливий, значний, вагомий' [3, с. 404]; рос. *существенный* 'який становить сутність чого-небудь' і 'дуже вагомий'; *отъявленный* застар. 'діеприкм. від явити' і 'всім відомий своїми негативними якостями': *отъявленный мошенник*; англ. *substantial* 'речовинний' і 'достатній за кількістю': *He earned a substantial wage* 'Він чимало заробляє'. З образом буттєвості можна співвідносити слова зі значенням тотальності: рос. *мир*, *белый свет* 'люди', інтенсив *мировой* 'дуже добрий', укр. *світ*.

11. Міра, норма. За Г. І. Берестньовим, орієнтування на міру при позначенні множинності, в російській мові реалізоване в *количество* від цслав. *количьство*, пов'язане з рос. *коли, коль* 'якщо, коли', яке виражає ідею буттєвості, проте разом із тим *коль* 'скільки', *колики* 'як багато', *коликий* 'наскільки великий, численний'; рос. *толикий* 'такий великий, сильний, численний', *только* 'не більше того'; *утолять* 'заспокоювати', а також рос. *лихва* 'надлишок' та ін. [2, с. 89]. Такі репрезентанти кількісної та умовної семантики, як рос. *сколь, коль* походять від примітива *ку* (*ку* → *ква* [~ *кја* → *кај* ~ *кој*] → *кла* [~ *кол, кал* < 'вода'] → *кля* → *коль* ~ *сколь*: *тьма* ~ *много* [~ 'скільки']) [8, с. 214-215]. До примітивів *ту* і *ку* зводиться рос. *толика*: «Структурно субстантив *толика* складається з двох частин: *толи-* і *ка-*. *Толі-*, *толь-* зводиться до примітива *ту* (*ту* > *тва* > *тла* > *тля* > *толь*), наявному, наприклад, в укр. *стукати*, частина *ка-* (< *ква* < *ку*) є і в слові *рука*» [8, с. 185]. Ідею кількості, орієнтовану на образ норми, відповідно до словникових дефініцій простежуємо в рос. *кон* 'межа, кінець, верхній край чого-небудь; частина міста, що має особливе відомство' [12, ч. 1, с. 108], при *кон* 'товариство, братство': *Он не нашего кону* [4, с. 127]; *крайний* 'надзвичайний'. Ф. С. Шимкевич відзначає подібність значень слів *кон* і *верх*, та похідних від них [12, ч. 1, с. 109]. Українські аналоги наведених вище прикладів — *кілька, декілька, кільканадцять, кількадесят, кількасот; конче* 'дуже, вкрай' [11, т. 4, с. 267]; *без кінця й краю* 'дуже багато, часто'; *украй* 'дуже, надзвичайно, повно, по вінця'. Загалом слово *край* (і *гай*) сягає примітива *ву* 'вода' (*ву* > *ва* > *вја* > *уја* > *гая* > *края* > *край*) [8, с. 120], виникло шляхом переосмислення значення берега, отже множинність пов'язана з площинною семантикою ('берег' = 'навколо'). Граничною межею інтенсивності може бути й небо: рос. *возносить до небес* 'дуже хвалити', *небесной красоты* 'дуже гарний'; англ. *smell to heaven* 'букв. пахне до небес'.

12. Задоволена потреба. Рос. *вдоволь* 'багато'; *доволи, довольно* 'достатньо, багато'; *доволина, доволенка* 'достаток, надмір': *он наделил сына с довинойю; волю* 'досхочу, багато', де *воля* 'хотіння'; *досталь* 'залишок'; *вдосталь* 'достатньо'; *досыта* 'уволю, багато', де *сытый* 'хто утамував голод', *сытой* 'достатній' — *сытая вода* 'найвища біля берегів', *сытеть* (волог.) 'прибувати, повніти' [2, с. 90]. Аналогічно й укр. *досить* 'скільки треба; багато' [3, с. 242] при *ситий* 'який утамував голод; який зазнав чогось удосталь', *ситний* 'який, маючи багато речовин, добре насичує; багатий на їжу', *ситити* 'годувати досхочу' [3, с. 1126–1127], *досхочу / донесхочу* 'скільки завгодно, вдосталь' [3, с. 244], *волю* 'великою мірою, досхочу' [3, с. 78]. В англійській мові ідею повноти та інтенсивності вияву демонструє лексема *full*: *I am full of business* 'букв. Я повний справ' і як інтенсив *full well* 'дуже добре'.

Таким чином, встановлені інваріантні образи множинності — не просто виявленні на мовному матеріалі асоціативні уявлення носіїв російської (у дослідженні Г. І. Берестньова), чи української та англійської мов. Це своєрідний спосіб простеження первинних смислів слів зі значенням великої кількості — похідних семантичних рядів 'вода' ~ 'ріка' ~ 'берег' ~ 'рука' і 'тьма' ~ 'верх' ~ 'небо'. Із первинним смислом 'рука' співвідносні образи сили, схоплення, утримання, сюди ж і задоволена потреба (зважаючи на номінативне пересічення значень 'рот' ~ 'рука'); первинний смисл 'тьма', відповідно, простежується в образах буттєвості (втраченої й оновленої), міри; 'вода' — в образах великих розмірів, невпорядкованих масивів. Зважаючи на безпосередній взаємозв'язок цих образів, чіткої межі не проводимо, лише окреслюємо співвідносність первинних значень з інваріантними образами множинності як можливими варіантами розвитку найменувань тьми. Перспективним вважаємо більш ґрунтовну розробку кореляцій образів та похідних значень слів англійської мови.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается представление о множественности посредством соотношения значения большого количества, интенсивности с другими, названными Г. И. Берестневым инвариантными образами множественности. Исследование проводит-

ся на матеріалі російського, українського і англійського мов. Встановлюється співвідношення образів і первинних значень, в парадигмі яких здійснювалось формування значень, великої кількості в частині.

Ключевые слова: *инвариантный образ, множественность, интенсивность, первичный смысл*

SUMMARY

The paper deals with the analysis of meaning plurality by means of revealing its invariant images in the Ukrainian, Russian and English languages. The invariant images are based on lexico-semantic variants or contextual word meaning. The analysis reveals some specific peculiarities of the idea of plurality and determines the universal correlation between multitude and power, mass, measure, extent, satisfied needs, etc. The material used illustrates the connection between the images and the primary meanings of words.

Key words: *invariant image, plurality, intensive, primary meaning.*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Березович, Е. Л. Русский *ад* на иноязычном фоне: к сопоставительному изучению деривационной семантики межъязыковых лексических эквивалентов [Текст] / Е. Л. Березович. — Вопросы языкознания. — 2010. — № 6. — С. 37–57.
2. Берестнев, Г. И. Образы множественности и образ множественности в русском языковом сознании [Текст] / Г. И. Берестнев. — Вопросы языкознания. — 1999. — № 6. — С. 83–99.
3. Великий тлумачний словник української мови [Текст] [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]ю — К. ; Ірпінь : ВТФ “Перун”, 2002. — 1440 с.
4. Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : [в 4 т.] [Текст] / В. И. Даль — Т. 2. — М. : ОЛМА Медиа Групп, 2007. — 672 с.
5. Етимологічний словник української мови : [у 7 т.] [Текст] / АН УРСР; Ін-т мовознав. ім. О. О. Потебні ; [Уклад. Р. В. Болдирев та ін]. — Т. 3. — К. : Наук. думка, 1989. — 551 с.
6. Караванський, С. Російсько-український словник складної лексики [Текст] / С. Караванський. — Львів: БаК, 2006. — XIV + 562 с.
7. Лукашевич, П. А. Корнеслов латинского языка [Текст] / П. А. Лукашевич. — К. : Типография М. П. Фрица. — 1871. — 923 с.
8. Луценко, Н. А. Истории наших слов : диахронно-лексикологические этюды [Текст] / Н. А. Луценко. — Донецк : изд-во «Вебер» (Донецкое отделение), 2009. — 370 с.
9. Новый англо-русский словарь [Текст] / Изд-во “Русский язык”, В. К. Мюллер, В. Л. Дашевская, В. А. Каплан и др. — М. : Рус. яз., 1998. — 880 с.
10. Словарь української мови. Упорядкував із додатком власного матеріалу Борис Грінченко : [в 4 т.] [Текст] / НАН України. Ін-т укр. мови. — К. : Наук. думка : Т. 1 — 1996. — 496 с.; Т. 4. — 1997. — 616 с.
11. Словник української мови : [в 11 т.] [Текст] / Редкол.: І. К. Білодід (голова) та інші; АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. — К. : Наук. думка, 1971–1980 : Т. 1. — 1971. — 799 с.; Т. 2. — 1971. — 550 с.; Т. 3. — 1972. — 744 с.; Т. 4. — 1972. — 840 с.; Т. 9. — 1978. — 916 с.; Т. 11. — 1980. — 699 с.
12. Шимкевич, Ф. Корнеслов русского языка : [в 2 ч.] [Текст] / Ф. С. Шимкевич. — М. : Типография Императорской Академии Наук, 1842. — Ч. 1. — 160 с.; Ч. 2. — 167 с.
13. Шишков, А. С. Опыт словопроизводного словаря, содержащий в себе древо, стоящее на корне МР [Текст] / А. С. Шишков. — СПб. : Типография Императорской Российской Академии, 1833. — 143 с.
14. Collins concise dictionary [Text] / Managing ed. Marian Markins. — Glasgow : Harper-Collins Publishers, 1995. — 1583 p.

ДЖЕРЕЛА ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

15. Бриних, М. Електронний пластилін: Повість [Текст] / М. Бриних. — К. : Факт, 2007. — 244 с.
16. Гуцало, Є. Княжа гора : Повість [Електронний ресурс] / Є. Гуцало // Режим доступу: <http://www.ukrlib.com.ua/books/printthebook.php?id=40&bookid=2>. — Загол. з екрану.
17. Іздрик, Ю. Р. Таке [Текст] / Ю. Р. Іздрик. — Х. : Вид-во «Клуб сімейного дозвілля», 2009. — 271 с.
18. Карпа, І. Довго і зло [Текст] / І. Карпа. — Х. : Кн. клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2008. — 319 с.
19. Матіос, М. Нація [Текст] / М. Матіос. — Львів : ЛА «Піраміда», 2007. — 254 с.

Надійшла до редакції 25.02.2011 р.

УДК 81'37=111

СЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА АНГЛІЙСЬКИХ СЛІВ ЗІ ВТОРИННОЮ КОЛІРНОЮ НОМІНАЦІЄЮ ТА КОНСТРУКЦІЙ-КОЛЬОРОХАРАКТЕРИСТИК

О. А. Кудря

Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов

Реферат. До складу англійських одиниць з колірною номінацією (ОКН) входять дві групи кольоропозначень: базові (непохідні) ОКН і похідні ОКН, що включають слова зі вторинною колірною номінацією (СВКН) та конструкцій-кольорохарактеристики (ККХ). В мові художньої літератури функціонують різні за структурою СВКН та ККХ, які можуть реалізувати, окрім колірних, ще й додаткові значення. Дослідження семантичних особливостей СВКН та ККХ в мові сучасної англійської прози доречно здійснювати за допомогою ономазіологічного аналізу, адже в текстах СВКН та ККХ можуть мати, окрім спільної колірної семантики, спільні вторинні значення.

Ключові слова: одиниць з колірною номінацією (ОКН), слові зі вторинною колірною номінацією (СВКН), конструкцій-кольорохарактеристики (ККХ), ономазіологічний аналіз.

Людині властиво бачити навколишній світ у кольорі, тому, створюючи нові предмети, вона наділяє їх колірними якостями. При номінації об'єктів навколишньої дійсності носій мови не обмежується базовими назвами кольору, а вигадує нові, асоціативно пов'язані з оточуючими реаліями. Це зумовлює активне поповнення складу одиниць з колірною номінацією (далі ОКН), які досліджуються лінгвістами з позиції етимології й історії [1], з точки зору символіки та функціонування в текстах [2] тощо. Проте не зважаючи на те, що ОКН у синхронічному та діахронічному зрізах досить широко вивчаються, залишається ще багато невирішених аспектів, що заслуговують на увагу філологів. До однієї з таких проблем відноситься розгляд структури й семантики слів зі вторинною колірною номінацією (далі СВКН) та конструкцій-кольорохарактеристик (далі ККХ) в мові сучасної англійської прози. Актуальність дослідження полягає в тому, що в лінгвістиці в основному аналізуються базові ОКН, а СВКН та ККХ залишаються поза увагою науковців, хоча тенденції до вивчення саме цих одиниць все ж мають місце (див. роботи [3; 4]). Проте зазвичай семантика СВКН та ККХ розглядається в семасіологічному аспекті. Дана стаття присвячена ономазіологічному аналізу різних

структурних груп СВКН та ККХ, що функціонують в мові сучасних англійських письменників Дж. Фаулза та М. Спарк [5; 6; 7; 8; 9].

В художній літературі спостерігається тенденція до використання СВКН, що обумовлюється їх смисловим наповненням, здатністю передавати конкретний колір за колірною подібністю до предметів навколишньої дійсності. Тож під СВКН ми розуміємо вмотивовані з погляду носіїв мови ад'єктивні та іменні лексичні одиниці, які отримали вторинну колірну семантику як похідні від основного неколоративного значення твірного слова. Проте аналіз мови художньої літератури дає можливість виділити ще й групу ККХ, які не є похідними, адже можуть складатись з двох і більше слів, однак з СВКН їх об'єднує "конкретно-асоціативна" семантика кольору та здатність активно поповнювати лексичний склад мови.

Вибрані з творів Дж. Фаулза й М. Спарк СВКН та ККХ ми згрупували згідно особливостям їх структурної організації. Слід зазначити, що в зв'язку з відсутністю в англійській мові чітких правил пунктуації та можливості написання двоосновних СВКН як окремо, так і через дефіс, ми віднесли одиниці на зразок *creamy blue* до сполучень СВКН але не відмежовували їх окремо від СВКН. Так, серед уживаних авторами СВКН / сполучень СВКН та ККХ ми виділяємо наступні структурні групи. СВКН / сполучення СВКН: 1) одноосновні (прості) СВКН (на зразок *gold, biscuit, stone, creamy, pink, sepia, umber, peach, milky, silver, magenta, indigo, sulphur, amber, snowy, brick, bistre, tomato, primrose, amethyst, pearled*); 2) СВКН / сполучення СВКН, які складаються з двох чи більше слів, кожне з яких має вторинний семантичний зміст. СВКН можуть поєднуватись сполучником *and* (на зразок *dianthus pink, viridian-orange-magenta, rose-orange, rose-pink, ash-lilac, amber-pink, corn-gold, pink-gold, gold-and-rose, sun-bronzed*); 3) двоосновні СВКН / сполучення СВКН, в яких лише одне слово є СВКН, при цьому СВКН та первинна ОКН можуть поєднуватись сполучником *and* (на зразок *cobalt blue, golden-brown, carmine-and-grey, grey-and-periwinkle, coral-red, shamrock-and-white, primrose-yellow, emerald-green, iron-grey, scarlet-and-brass, green-gold, pink-and-white, snow-white, creamy blue, ash-blue, mahogany brown, violet-blue, rose-pink, slate-blue, primrose-and-black, golden-grey*); 4) прості СВКН чи двоосновні СВКН / сполучення СВКН (2-3-ї груп) і слова на позначення інтенсивності кольору в препозиції (на зразок *bright orange, amazing chestnut, deep pink, intense emerald, pale amber, intense soft violet-pink, pale copper-green, deep magenta-red, dark-gold, solid-mahogany, pale shrimp*); 5) СВКН у поєднанні зі словом, якому це СВКН надає колірної характеристики (на зразок *brandy-cheeked, wheaten-lashed, carmine-winged, olive-skinned, golden-haired, golden-locked, rosy-faced, pink-coated, ginger-moustached*); ККХ: 1) конструкції з компонентом *-coloured* (на зразок *lion-coloured, maize-coloured, ginger-coloured, copper-coloured, peach-coloured, canvas-coloured*); 2) описові конструкції з компонентом *the colour of* (*the colour of old lace, the colour of cornelians, the colour of straw*).

Використовуючи різні за структурою СВКН та ККХ Дж. Фаулз та М. Спарк описують зовнішність людини (*amber eyes, mousey hair*), предмети одягу (*ivory-coloured dress, bright orange scarf*), інтер'єр та будівлі (*viridian-orange-magenta paintings, dark stone churches*), явища неживої природи (*Tanagra-coloured earth, snowy sky*), флору й фауну (*deep magenta-red geraniums, ginger-coloured animal*), артефакти та предмети побуту (*primrose-yellow jug, cream-coloured Fiat*), їжу та напої (*pink rings of sausage, metal grey liquids*). При цьому деякі вживані авторами СВКН та ККХ поряд з колоративним мають додаткове, конотативне значення. СВКН та ККХ окрім семи кольору можуть містити емотивно-оцінні семи, що виражають ставлення мовця до предмета номінації. Таким чином, використовуючи те чи інше СВКН та ККХ автори через колір передають емоційний стан героїв, додаткові характеристики предметів чи явищ тощо.

Слід зазначити, що в сучасному мовознавстві семантика лексичних одиниць розглядається з позиції ономасіології чи семасіології. При ономасіологічному аналізі мовних одиниць «об'єктом є номінативні структури мовних знаків, а предметом – їхня про-

екція на значення та структури знань про позначене» [10, с. 513]. При семасіологічному аналізі досліджується значення та зміст номінативних одиниць. Дослідження семантичних особливостей СВКН та ККХ в мові художньої літератури доречно, на нашу думку, здійснювати за допомогою ономасіологічного аналізу – від значення до форми, адже різні за структурою СВКН і ККХ можуть мати, окрім спільної колірної семантики, спільні вторинні значення.

За допомогою ономасіологічного аналізу ми згрупували 395 прикладів використання СВКН та ККХ згідно реалізованих ними контекстуальних значень. Так, майже половина англійських СВКН та ККХ (48,9 %) уживані авторами в текстах у прямому – колірному значенні: *A flock of oyster catchers, black and white and coral-red, flew on ahead of him, harbingers of his passage* [6, p. 57]. 51,1 % СВКН та ККХ, знайдених в художніх текстах, мають значення додаткове до колірнього. Ми виділили 12 таких значень. Так, за допомогою кольороназв письменники передають поняття **елегантності, аристократизму, розкоші** (7,6 %). В такому розумінні СВКН та ККХ найчастіше трапляються при описі артефактів, предметів побуту, інтер'єру, одягу: *Lying against a mound of pillows, deep gold, amber, rose, maroon, themselves piled against an ornate gilt and carved headboard, she was turned sideways towards me in a deliberate imitation of Goya's Maja Desnuda* [7, p. 537], *A small cream-coloured Peugeot is parked close by, waiting for him, with the driver's door open* [8, p. 165]. Семантику елегантності та розкоші передають СВКН *cream (-y), gold (-en)* та різні структурні групи СВКН з цими лексемами, *carmine, milky, chocolate, pink, amber, rose*, ККХ *cream-coloured*. При описі зовнішності людини поняття **расової приналежності та засмаглої шкіри** передається за допомогою різних за структурою СВКН – *golden-brown, golden, brandy-cheeked, mahogany brown, olive-skinned, honeyed, brick-red, brown-gold, bronzed, olive, coffee, mahogany, sandy, sun-bronzed* та ККХ *the colour of cornelians, canvas-coloured: He had the look of north and south, light hair with canvas-coloured skin* [8, p. 95] (колір шкіри говорить про походження персонажа, його національність: батько – німець, мати – чилійка). *He's probably gone native. With his coffee concubine and a dozen mahogany kids* [8, p. 407] (не лише засмагла шкіра, але також расова приналежність). СВКН та ККХ із зазначеною семантикою складають 6,3 % від усіх знайдених нами прикладів уживання. Описуючи людину, автор за допомогою СВКН *pink* може передавати її здоровий вигляд, тобто окрім значення 'рожевого кольору' додається семантика 'здоровий': *Up the steps they go, the pink and shiny business man, Lise at his heels, and at hers the hungrier-looking man* [9, p. 26]. Приклади СВКН з таким значенням є нечисленними й становлять 1,8 %. Поняття **привабливості та краси** людини також може реалізуватись через колір (3,3 %). До СВКН, які передають таке значення відносяться *pink, gold (-en), red-gold, golden-haired, dark-gold, wheaten-lashed* та ККХ *corn-coloured: <...> an exquisitely pure, if pink complexion, corn-coloured hair and delectably wide grey-blue eyes, eyes that invited male provocation and returned it as gaily as it was given* [6, p. 84].

Через назви кольору письменники також передають емоційний стан людини та атмосферу середовища, в якому відбуваються ті чи інші події. Так, СВКН *pink, dianthus pink, ochre, cool ivory, sepia, pale-violet, umber, pale amber, violet* можуть передавати **негативний стан та емоції** (2,3 %), такі як: сум: *Those she always sang when she was sad. I remember her telling me – much later in life – of that standing on a distant hillside and seeing the ochre dust float slowly up into the azure sky* [7, p. 115], горе: *It was funny, she sat there crying and staring at me, her face was all pink* [5, p. 47], злість: *She neither moved nor answered; until that lady, outraged, deigned to turn and show her white face, upon which burnt two pink spots of repressed emotion* [6, p. 254], похмурість: *Outside the window, past the dark dancers, were dusk trees, a pale amber sky* [7, p. 28], сором: *<...> his cheeks took a colour not far removed from the dianthus pink of the stripes on her shirt* [6, p. 456]. Приклади СВКН з такими конотативними значеннями складають 4,3 %. В контексті СВКН та ККХ можуть передавати й **позитивні емоції**: гарний настрій, щастя, легкість,

веселий, позитивний вигляд людини чи речей: *After I got it dried out I put several layers of insulating felt and then a nice **bright orange** carpet (cheerful) fitting the walls (which were whitewashed)* [5, p. 23], *It was the new bristly **maize-coloured** beard and moustache surrounding his great mouth suggested the thought, gay and lyrical as life* [8, p. 414]. Така семантика передається СВКН та ККХ *pink, primrose, rose-pink, terracotta, golden, orange, maize-coloured, sandy*.

При описі навколишньої дійсності, автори за допомогою додаткових значень СВКН та ККХ намагаються якнайточніше передати ознаки та властивості оточуючих предметів та явищ. Так, поняття **тьмяності, каламутності** передається СВКН *milky, milkily, dark ash-blue, smoky gold* під час опису природи, напоїв, фауни: *I poured out some ouzo and added enough water to make it go **milky** opaque* [7, p. 105]. СВКН з таким значенням складають 1,3 %. В мові Дж. Фаулза та М. Спарк широко використовуються СВКН та ККХ із додатковим значенням **блискучий, сяючий, сонячний** (9,1 %). Такою семантикою наділені лексеми *silver (-y / -ed), gold (-en), pearl (-y / -ed), honey, pink, phosphorescent, amber, pearly turquoise, magenta, rose-coloured*. За допомогою аналізованих СВКН та ККХ автори створюють яскраві описи природи, флори й фауни: *On the slopes above his path the trunks of the ashes and sycamores, a **honey gold** in the oblique sunlight, erected their dewy green vaults of young leaves <...>* [6, p. 249]. Щоб підкреслити, виділити об'єкти, сконцентрувати на них увагу читача, автори вживають СВКН, які мають значення **'яскравий', 'палаючий', 'кричущий', 'такий, що привертає увагу'** (5 %). До таких СВКН належать *amazing chestnut, burning, bleeding, orange, magenta, scarlet-and-brass, ruby-red, amber-pink, blood-red, burnt orange, lemon-yellow, bright orange, rusty-brown*, які звертають увагу адресата на предмети одягу героїв, об'єкти природи, зовнішність, інтер'єр: *An absolutely new colour, **amazing chestnut, rufous, burning, bleeding**, where they had cut away the cork* [5, p. 198]. Щоб підкреслити **відсутність у персонажів смаку** щодо одягу чи інтер'єру, показати **старомодність предметів, їх здатність дратувати** своїм виглядом, письменники також уживають СВКН (3 %). Це такі лексеми, як *orangeady, viridian-orange-magenta, peach, black-and-orange, pink, fervid pink: I was impressed by the **pinkness** of Daisy's bedroom. Where on earth did she get her taste in **pink**?* [8, p. 263] (старомодність та відсутність смаку у Дейзі); *He even buys all my underwear. I can't put on the black and **peach** creations he bought before, so I told him to go and get something sensible at Marks and Spencer* [5, p. 170] (СВКН **peach** разом з колірною семантикою означає відсутність смаку в героя та те, що такий колір дратує героїню). Зображуючи об'єкти та явища природи, Дж. Фаулз використовує СВКН *silver, milky blue, amethyst, golden, creamy blue, smoky, milky*, щоб показати **атмосферу тиші й спокою**. Найчастіше автор описує спокійну морську гладінь: *The sea came closer, a **milky blue** and infinitely calm* [6, p. 251]. Рідше через СВКН Дж. Фаулз передає атмосферу тиші в кімнаті, спокою в повітрі, тишу та спокій при світлі місяця: *In all the fuss and anxiety and the shoddiness and the business of London, making a career, getting pashes, art, learning, grabbing frantically at experience, suddenly this silent **silver** room full of that music* [5, p. 190], *It was all peace, elements and void, **golden** air and mute blue distances, like a Claude; <...>* [7, p. 74]. Загальна кількість СВКН з таким значенням складає 2 %. Змальовуючи об'єкти світу рослин, письменники використовують СВКН, що вказують на **пору року**, в яку відбуваються ті чи інші події. В аналізованих текстах ми знайшли СВКН, котрі передають поняття сезону осені. Окрім СВКН *gold, golden*, які традиційно означають осінні кольори, до них додаються також *russet, amber: I should have suspected such an uncharacteristic procedure; but it happened that it was a magnificent day, with a sky from another world's spring, as blue as a delphinium petal, the trees **russet** and **amber** and yellow, the air as still as in a dream* [7, p. 657]. Кількість прикладів СВКН із значенням 'осінній' складає лише 1,3 %.

У досліджуваних текстах англійських письменників використовуються також приклади СВКН, наявність колірною значення яких є очевидною, проте визначити

через лексичне оточення СВКН, що саме має на увазі письменник, можна не одразу. Такі СВКН мають імпліцитну референційну віднесеність. Так, в реченні *I sat under a puce and tomato Matthew Smith in the waiting room <...>* [7, p. 22] на перший погляд здається, що *'tomato Matthew Smith'* – колір обличчя зображеної на картині, проте в колірній палітрі багатьох картин Метью Сміта домінують яскраво-червоні, томатні кольори. Тому *'tomato Matthew Smith'* може означати будь-яку картину Метью Сміта (не обов'язково зображення людини), виконану в яскраво-червоних тонах. В текстах М. Спарк нами знайдено одне СВКН – *pearly*, яке має імпліцитну семантику, проте нараховується 9 прикладів вживання даної лексики: *Please describe this pearly shadow, Olaf <...>, What exactly do you mean by a pearly shadow?, Now, tell me, when did this pearly shadow business first start?* [8, p. 231]. Заслуговує на увагу те, що на початку твору під *'pearly shadow'* автор розуміє привид, схожий на людську істоту, з відповідним блідим кольором шкіри. Потім цей привид представляється як людина Pearly Shadow, тобто СВКН *pearly* з загальної переходить у власну назву – ім'я персонажа: *The luminous vagueness of the patient's face became irrelevant. 'I see you're down as P. Shadow. What does "P" stand for?' – 'Pearly. You can call me Pearly'* [8, p. 232]. СВКН з імпліцитно вираженим референтом складають в творах 3,3 %.

Зазначені види семантики, їх співвідношення в текстах, а також наявність в творах обох авторів можна представити в наступній таблиці:

Контекстуальне значення англійських СВКН та ККХ

Вид значення	Кількість прикладів, %	Автор, в текстах якого представлені
Тільки колірне значення	48,9 %	Дж. Фаулз, М. Спарк
Елегантність, аристократизм, розкіш	6,3 %	Дж. Фаулз, М. Спарк
Засмага, расова приналежність	6,3 %	Дж. Фаулз, М. Спарк
Здоров'я	1,8 %	Дж. Фаулз, М. Спарк
Негативні емоції (сум, горе, злість, сором, похмурість,)	4,4 %	Дж. Фаулз, М. Спарк
Позитивні емоції (гарний настрій, щастя, легкість, веселий, позитивний вигляд людини чи речей)	2,3 %	Дж. Фаулз, М. Спарк
Тьмянний, каламутний, невиразний	1,3 %	Дж. Фаулз
Блискучий, сяючий, сонячний	9,1 %	Дж. Фаулз, М. Спарк
Яскравий, палаючий, кричущий, що привертає увагу	5 %	Дж. Фаулз, М. Спарк
Відсутність смаку, старомодність, набридливий вигляд	3 %	Дж. Фаулз, М. Спарк
Тиша, спокій	2 %	Дж. Фаулз
Пора року – осінь	1,3 %	Дж. Фаулз, М. Спарк

Таким чином, в текстах через різноструктурні СВКН та ККХ англійськомовні письменники Дж. Фаулз та М. Спарк передають, окрім колірних, різноманітні вторинні значення. За допомогою ономазіологічного аналізу ми згрупували всі вибрані з творів приклади вживання

СВКН та ККХ згідно реалізованим ними конотативним значенням. Це поняття 1) елегантності, аристократизму, розкоші; 2) расової приналежності та засмаглої шкіри; 3) привабливості та краси; 4) здоров'я; 5) негативного стану та емоцій; 6) позитивних емоцій; 7) тьмяності, каламутності; 8) чогось блискучого, сяючого, сонячного; 9) чогось яскравого, палаючого, кричущого, що привертає увагу; 10) відсутності смаку, старомодності, набридливого вигляду; 11) тиші, спокою; 12) пори року (осені). До цих значень додаються СВКН з імпліцитно вираженим референтом. Наше дослідження показало, що в тексті СВКН та ККХ, різні за структурою, здатні набувати додаткових смислових відтінків та давати влучну й вичерпну характеристику зображуваних реалій. При цьому додаткові значення є невіддільними від їхнього основного значення – називати конкретний колір об'єктів. У наших подальших роботах у межах ономазіологічного аналізу плануємо розглянути семантику українських СВКН та ККХ.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается семантика английских слов с вторичной цветовой номинацией и конструкций-цветохарактеристик, выбранных из произведений Дж. Фаулза и М. Спарк, в ономазиологическом аспекте.

Ключевые слова: единицы с цветовой номинацией, слова с вторичной цветовой номинацией, конструкции-цветохарактеристики, ономазиологический анализ.

SUMMARY

The given article in onomasiological aspect deals with the semantics of English words with secondary colour nomination and constructions of colour description selected from the texts by Jh. Fowles and M. Spark.

Key words: units with colour nomination, words with secondary colour nomination, constructions of colour description, onomasiological analysis.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Krieg, M. F. The Influence of French Color Vocabulary on Middle English [Text] / M. F. Krieg // Michigan Academician. – 1979. – Vol. 11. – № 4.
2. Курмакаева, В. Ш. Символика цвета в английском художественном тексте [Текст] : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. фил. наук : спец. 10.02.04 «германские языки» / В. Ш. Курмакаева. – М., 2001. – 26 с.
3. Лопатина, Н. Р. Структурно-семантический анализ объектных цветоименований [Текст] : дис. ... канд. филол. наук / Лопатина Наталья Романовна. – Краснодар, 2005. – 167 с.
4. Мичугина, С. В. Денотативное пространство прилагательных цвета в английском языке [Текст] : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Мичугина Светлана Викторовна. – М., 2005. – 206 с.
5. Fowles, Jh. The Collector [Text] / Jh. Fowles. – Great Britain : Vintage, 2004. – 284 p. – (Original).
6. Fowles, Jh. The French Lieutenant's Woman [Text] / Jh. Fowles. – Boston-Toronto : Little, Brown and Company, 1969. – 480 p. – (Original).
7. Fowles, Jh. The Magus [Text] / Jh. Fowles. – New-York : Dell Publishing, 1985. – 668 p. – (Original).
8. Spark, M. The Complete Short Stories [Text] / M. Spark. – UK : Penguin Books, 2002. – 458 p. – (Original).
9. Spark, M. The Driver's Seat [Text] / M. Spark. – UK : Penguin Books, 2006. – 108 p. – (Original).
10. Селіванова, О. О. Лінгвістична енциклопедія [Текст] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2010. – 844 с.

Надійшла до редакції 12.03.2011 р.

УДК 81'42

ПОНЯТИЕ «ДИСКУРС» В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ЛИНГВИСТИКЕ И РИТОРИКЕ

*А. Р. Габидуллина**Горловский педагогический институт иностранных языков*

Реферат. В статье исследуются разные подходы к понятию «дискурс» в педагогической лингвистике и педагогической риторике. В понятийном аппарате лингвистической дискурсологии и педагогической риторики есть много общего: коммуникативная ситуация, адресат и адресант, стратегии и тактики речевого поведения, жанры речи и т. п. В то же время объект и предмет изучения различны. В педагогической риторике дискурс – это речевое поведение учителя на уроке, которое складывается из речевых актов, шагов и циклов. Дискурс в педагогической лингвистике – это речевое взаимодействие учителя и учащихся в рамках коммуникативной ситуации, погруженной в сферу организованного обучения. Материальной формой дискурса является текст.

Ключевые слова: учебно-педагогический дискурс, педагогическая лингвистика, педагогическая риторика

Понятие «учебно-педагогический дискурс» (УПД) достаточно широко и плодотворно используется в современной науке, однако содержание данного термина вариативно, что определяется не только областью гуманитарного знания, целями и задачами, стоящими перед исследователями, но и весьма неоднозначным и размытым пониманием дискурса в лингвистике и педагогической риторике.

УПД начал планомерно изучаться во второй половине XX в. в связи с общей антропоцентрической направленностью лингвистических исследований.

1. К середине 60-х годов XX в. сложилось особое направление прикладной лингвистики (M.A. Halliday, M. Stubbs, J.W. Oller и др.) – «лингвистика образования», или «педагогическая лингвистика» (Educational Linguistics). Утилитарная цель данных исследований - выработать для учителя любой специальности некоторый объем систематизированных знаний о языке и речи и основные (базовые) умения самостоятельно анализировать лингвистические явления в целях оптимизации общения с учениками. Изучались «речевые поступки» - в соответствии с принципами лингвистической философии оксфордской школы 60-х годов «слово есть дело» [1, с. 51-53]. Были предложены некоторые «модели языка», специально адресованные педагогам и, по мнению авторов, реально полезные для учителя в его профессиональной деятельности.

Само понятие «учебно-педагогический дискурс» появилось в 70-е годы XX в., когда он стал частной областью общего дискурс-анализа (Дж. Синклер, М. Култхард и др.). УПД описывался как ситуативно и социально обусловленная речевая деятельность. Изучая речевое взаимодействие учеников и учителей на уроках, Джон Синклер и Малколм Култхард пытались найти ответы на вопросы о том, как связаны соседние высказывания в потоке речи, кто и как управляет ходом общения, как меняются роли говорящего и слушающего, как вводятся новые темы и как заканчиваются старые, как, какими языковыми данными можно доказать существование единиц, превосходящих высказывание, и т. д. Для описания структуры педагогического дискурса (построения дескриптивной модели) Дж. Синклер и Р. Култхард использовали уровневую шкалу, аналогичную уровневой организации языка: урок, взаимодействие («транзакция»), «обмен», «акт» [2].

Аналогичное понимание учебно-педагогического дискурса как потока речевого поведения учителя на уроке наблюдается в педагогической риторике (Л.Г. Антонова, Т.А. Ладыженская, А.К. Михальская, А.А. Мурашов, В.Ф. Русецкий, О.В. Филиппова и др.). Минимальной единицей дискурса считается речевой акт. Речевые акты объединяются в речевые шаги (move), приблизительно соответствующие репликам в диалоге. В

потоке устной диалогической речи границы речевого шага обычно совпадают с границами интонационной группы (фразы). Речевой шаг (РШ) входит как составной элемент (единица) в единицы речевого общения – речевые события. Минимальным речевым событием А.К. Михальская (вслед за Дж. Синклером и Р. Кулхардом) считает речевой цикл (cycle, exchange), простейшим из которых можно считать вопросно-ответную диадду. В учебно-педагогическом дискурсе, по ее мнению, чаще всего встречаются «обучающие» речевые циклы, состоящие из трех речевых шагов. Речевые циклы объединяются в единицы речевого общения более высокого уровня, целостность которых определяется тематической организацией и тематическим членением дискурса [3, с. 386].

Подобное описание учебно-педагогического дискурса в прагмалингвистике и педагогической риторике является адресантно-ориентированным. Изучение речевого поведения педагога в первую очередь связано с выявлением его интенций и речевых стратегий. В свою очередь стратегичность коммуникативной деятельности учителя как совокупности речевых действий, побуждаемых интенциями, имеет непосредственную связь с его мотивами и целями. Заслугой вышеназванных научных дисциплин является разработка классификации и типологии речевых стратегий педагога, способов их реализации в тактиках и коммуникативных ходах. В то же время ответная интерпретирующая позиция адресата освещена здесь редуцированно, в духе бихевиоризма, как «стимул – реакция»: *вопрос – ответ* или *замечание – возражение*.

Близкими к педагогической риторике в трактовке учебно-педагогического дискурса являются взгляды лингвистов (Н.А. Антонова, Г.В. Димова, Н.А. Комина, Л.В. Цурикова) и методистов (С.В. Беспалова). Эти исследователи описывают УПД как речевое событие, являющееся минимальной дидактической единицей обучения иностранному языку (отправной точкой при выборе лексического, грамматического и прочего учебного материала) – в форме диалога или полилога. Это явление (например, «Знакомство», «Приглашение») они понимают как совокупность коммуникативно значимых, прагматически связанных речевых действий (речевых актов), направленных на достижение общей коммуникативной цели [4]. Можно сказать, что учебно-педагогический дискурс в данных исследованиях – это последовательность речевых актов в рамках одного речевого события; всё, что говорится и пишется в учебной ситуации.

Таким образом, в педагогической риторике и некоторых направлениях прагмалингвистики (конверсационный анализ) УПД фактически приравнивается к речи определенного субъекта (учителя), против чего в свое время возражал М. Пешё. Минимальной единицей дискурса признается речевой акт. Соответственно, структура дискурса представляется как объединение и последовательное включение друг в друга иерархически соотнесенных единиц: речевых актов, речевых шагов и циклов как единиц речевого поведения. Текст как термин в таком случае исчезает. На первый взгляд, такая интерпретация УПД отличается последовательностью описания. Однако, представляя учебно-педагогический дискурс как чередование единиц речевого поведения учителя (вербального, акустического, жестово-мимического, пространственного), исследователи [5] фактически разрушают оппозицию *дискурс – текст*, т. к. последний растворяется в УПД. На наш взгляд, речевое поведение – это система действий, поступков, включающая в свою структуру создаваемые тексты как основу взаимодействия с другими участниками речевого общения. «Результат речевой деятельности предполагает реализацию ее цели, которая состоит не в создании текста, но в достижении взаимопонимания. Текст <...> как раз и обеспечивает возможность обратной связи, на основе которой и протекает взаимодействие» [6, с. 26]. Мы считаем, что УПД не просто последовательность речевых актов, не сам «поток речевого поведения учителя», а социально определенная модель речевого взаимодействия, необходимым компонентом которого является текст.

2. Принципиально другую позицию занимают О.П. Богатырева, Т.А. Филоненко, G. Cannella, A. Block, J. Silin и др., в чьих исследованиях учебно-педагогический дискурс – совокупность текстов, обусловленных сферой общения, особым образом грамма-

тически, лексически и стилистически оформленных, коммуникативно-направленных, в сочетании с экстралингвистическими, социокультурными, прагматическими, психологическими и другими факторами. По мнению О.П. Богатыревой, он (применительно к изучению иностранного языка) представляет собой: 1) учебный курс, вбирающий в себя всё потенциальное текстовое и дискурсивное наполнение программы учебной деятельности в рамках учебно-методического комплекса; 2) учебную программу; 3) учебный текст-объект, вводимый в поле лингвометодических операций в целях получения учебной интерпретации; 4) учебные тексты-инструкции, в частности объяснение, задание, справка (комментарии к тексту-объекту или его элементам, грамматические сведения, лексические ресурсы и т.д.); 5) учебный эпитекст учащегося – текст-интерпретация (производимый учащимся эпитекст – текст по поводу текста, «текст-имитация» в подражательной концепции обучения языку или рационально построенный по схемам изучаемого языка и освоенных текстов-объектов текст-актуализация, выступающий объектом учебной интериоризации и оценки [7].

УПД (в другой терминологии - образовательный дискурс) не ограничивается в данных исследованиях лишь учебной коммуникацией. Н.С. Остражкова включает в него профессиональное общение теоретиков-исследователей, педагогов-практиков и обучающихся в устной и письменной форме, непосредственное или опосредованное специальной литературой. В соответствии с определенной областью функционирования она подразделяет учебно-педагогический дискурс на подвиды: дидактический, академический, публицистический, специализирующий и специальный. «Дидактический педагогический дискурс представляет собой устную форму коммуникации между преподавателем и обучающимися в процессе обучения на занятии. Академический педагогический дискурс объединяет научные труды, учебники и учебные пособия по педагогике и методике, монографии (т. е. письменные формы педагогической коммуникации), лекции по педагогике или методике преподавания (устные формы). Публицистический педагогический дискурс охватывает статьи в периодических изданиях, рассматривающих бытовые проблемы в области преподавания (условия обучения, оплата труда преподавателей и пр.). Вид педагогического дискурса, агентами которого являются обучающиеся и их родители (воспитатели), можно назвать социализирующим. Педагогический дискурс, функционирующий в пределах различных отраслей наук, применяющих достижения педагогической науки (психология, криминалистика, медицина и пр.), определяется автором как специальный» [8, с. 8].

С подобной точки зрения, учебно-педагогический дискурс в сфере организованного обучения – это совокупность учебно-методических комплексов (учебник, методические указания для учителей, дидактический материал, рабочие тетради для учащихся и пр.), созданных авторским коллективом. Ядром комплекса является учебник, который выступает как материализованный хранитель основ социального опыта или его части на уровне учебного материала, подлежащего усвоению новым поколением.

На наш взгляд, речь идет о потенциальном измерении дискурса как семиотического пространства, включающего вербальные и невербальные знаки, ориентированные на обслуживание данной коммуникативной сферы.

В некоторых диссертациях УПД предстает как совокупность текстов, принадлежащих известным педагогам (А.С. Макаренко, В.А. Сухомлину, Г.П. Щедровицкому) и отражающих особенности их идиолекта [9]. В этом случае термин *дискурс* (а также производный и часто заменяющий его термин *дискурсивные практики* - М. Фуко) описывает способ говорения/ письма и обязательно имеет определение – *какой* или *чей* дискурс, т. к. исследователей интересуют его разновидности, задаваемые самым широким набором: чисто языковыми отличительными чертами, стилистической спецификой, а также особенностями тематики, систем убеждений, способов рассуждения и т. д.

Таким образом, учебно-педагогический дискурс фактически отождествляется с образовательным свертхтекстом (неавторским и авторским). Свертхтекст выступает как

«совокупность высказываний, текстов, ограниченная темпорально и ситуативно, объединенная содержательно и ситуативно, характеризующаяся цельной модальной установкой, достаточно определенными позициями адресанта и адресата, с особыми критериями нормального / аномального» [10, с. 215]. Он представляет собой целостную структуру, состоящую из конкретных образовательных текстов, в качестве которых могут выступать педагогические концепции, учебные предметы, циклы, их методико-программное обеспечение, планы, учебные пособия и пр.

3. В ряде исследований (В.Д. Возневич, Е.В. Столярова, Н. Турунен) учебно-педагогический дискурс – это дидактический текст (художественный, публицистический, разговорный), актуализированный на учебном занятии по иностранному языку. Типология подобных дискурсов строится с опорой на различные параметры учебного текста, среди которых доминирующую роль играет иллюкутивность с учетом прагматических отношений и целевых установок, формы речевой презентации и лингвистической структурированности. УПД рассматривается как способ рациональной подачи знания на учебном занятии. Текст – форма языкового бытия дискурса. В таком случае деятельностный подход в понимании УПД редуцируется к способу организации содержания речевого общения: оппозиция *дискурс – текст* снимается, т. к. дискурс предстает текстом (связным выражением и сообщением мысли) в процессе коммуникации. Безусловно, лингвистическая наука нуждается в исследовании учебного текста в единстве его содержания и способа построения, однако сводить анализ дискурса только к изучению внутренней организации текста, к психофизиологическим актам его осуществления – значит полностью игнорировать социальное событие речевого взаимодействия.

4. Некоторые исследователи (В.И. Карасик, О.А. Каратанова, М.Ю. Олешков и др.) рассматривают учебно-педагогический дискурс как форму «общественной практики», «специальную клишированную разновидность общения между людьми, которые могут не знать друг друга, но должны общаться в соответствии с нормами данного социального института [11, с. 111]. Характеризуются цели, стратегии и тактики, ценности, дискурсивные формулы и жанры УПД.

Учебно-педагогический дискурс в социолингвистических исследованиях характеризуется принципиальным неравенством основных участников общения (по сравнению с научным дискурсом, где в основу коммуникации положена идея о принципиальном равенстве всех, кто находится в поиске истины). Хронотоп учебно-педагогического дискурса – это учебное заведение, школа, университет, учебная аудитория и специально отведенное время для этого вида общения. Ценности УПД описываются с помощью аксиологических протокольных предложений, т. е. высказываний, содержащих операторы долженствования (*следует, нужно, должно*) и положительные ценности. Стратегии учебно-педагогического дискурса состоят из коммуникативных интенций, конкретизирующих основную цель социализации человека – превратить ребенка в члена общества, разделяющего систему ценностей, знаний и имнений, норм и правил поведения этого общества. Жанры дискурса исчисляются либо в рамках дедуктивной модели, построенной на основании тех или иных признаков (например, цели, типы участников, типы сценариев, степень ритуализации и т. д.), либо на основании реально существующих естественно сложившихся форм общения, для которых возможно выделить прототипные (канонические) единицы: урок, лекция, семинар, экзамен, родительское собрание, диспут, беседа родителей и ребенка, учителя и ученика и др. [12].

Понимание УПД как институционально заданного типа общения имеет как «сильные», так и «слабые» стороны. «Слабой» стороной является сложность отграничения дискурса от понятий функционального стиля и возможность выведения из сферы исследования такого основополагающего компонента коммуникативной ситуации, как письменный или устный текст. «Сильной» стороной выступает возможность его рассмотрения как моделирующего объекта, упорядочивающей структуры, которая вносит логику в процесс коммуникации, характеристики событий и явлений.

Итак, УПД в социо- и прагмалингвистических исследованиях предстает как социально детерминированный тип общения, соответственно, *речевая деятельность учителя* – как способ, *учебный текст* – форма (внешнее выражение речевого общения в языковом коде), а *язык учебной терминосферы* – средство, орудие осуществления учебно-речевой деятельности. Несмотря на употребление терминов «общение», «взаимодействие», учебно-педагогический дискурс опять-таки описывается как коммуникативно-прагматический образец речевого поведения учителя, который осуществляется в сфере организованного обучения и имеет соответствующий набор инвариантных и переменных признаков: социальных норм, отношений, ролей, конвенций, показателей интерактивности и пр. Общение участников учебно-педагогической коммуникации рассматривается как нечто второстепенное и организуется только по инициативе учителя в строгом соответствии с предусмотренным заранее планом урока. Обучаемым при этом отводится роль объекта педагогических воздействий, т. е. практически не учитывается деятельность Другого.

В нашем понимании, дискурса – это социально-коммуникативное событие, заключающееся во взаимодействии учителя и учащихся посредством учебных текстов и других знаковых комплексов в рамках целостной учебно-педагогической ситуации, погруженной в сферу организованного обучения. Главным событием в сфере организованного обучения в школе является урок. Единицей членения дискурса является коммуникативное событие – совокупность речевых действий адресанта и адресата, направленных на достижение единой коммуникативной цели, в результате чего порождается/интерпретируется учебный или разговорный текст. Поскольку единица обладает всеми свойствами целого, отдельному коммуникативному событию присущи все свойства дискурса.

Текст (завершенное сообщение, обладающее собственным содержанием, организованное по одной из абстрактных моделей, существующих в языке и характеризующееся своими отличительными признаками) выступает в УПД как посредник в общении между коммуникантами, как материальная форма коммуникативного события и является результатом синхронизации когнитивных действий коммуникантов, непрерывно взаимодействует с их учебной (школьники) или методической (учитель) деятельностью, которая оформляется в когнитивно-коммуникативных стратегиях и динамизирует текстовую систему, включая ее в пространство семиозиса. Каждый из текстов (фрагмент учебника, текст учителя и тексты учащихся) – это особая семиотическая область, поэтому в дискурсе происходит их взаимное приспособление. Текст учителя играет при этом интегрирующую роль: вбирает в себя основные элементы языков различных подсистем дискурса и строится на их основе. В то же время он вполне самостоятелен по отношению к другим языкам и обладает своей собственной семиотической организацией. Следует отметить, что в структуре УПД только учебный текст определяет границы, содержание и специфику взаимодействия коммуникантов.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена вивченню особливостей поняття «дискурс» у педагогічній лінгвістиці та риторіці. Розглядається методологічний апарат цих наукових дисциплін. З'ясовуються й аналізуються параметри комунікативного контексту.

Ключові слова: навчально-педагогічний дискурс, педагогічна лінгвістика, педагогічна риторика

SUMMARY

The article is devoted to the studying of the features of the notion “discourse” in the Pedagogical Linguistics and in the Rhetoric. Methodological device of these scientific disciplines is investigated. Parameters of the communicative context are determined and analyzed.

Key words: teaching and pedagogical discourse, the Pedagogical Linguistics, the Pedagogical Rhetoric.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Stubbs, M. Educational linguistics [Текст] / M. Stubbs. – Oxford: Blackwell, 1986. – 186 p.
2. Sinclair, J. Towards an analysis of Discourse [Текст] / Sinclair J., Coulthard M. // Advances in Spoken Discourse Analysis. – London; New York, 1992. – P. 79-88
3. Михальская, А. К. Педагогическая риторика: история и теория: учебн. пособие [для студ. высш. уч. завед.] [Текст] / А. К. Михальская. – М. : Академия. 1998. – 432 с.
4. Цурикова, Л. В. Проблема естественности дискурса в межкультурной коммуникации [Текст] : дисс. ... д-ра филол. наук / Цурикова Любовь Васильевна. – Воронеж, 2002. – 325 с.
5. Педагогическое речеведение. Словарь-справочник. / Под ред. Т. А. Ладыженской и А. К. Михальской. – М. : Флинта, Наука, 1998. – 312 с.
6. Манаенко, Г. Н. Координаты понятия «дискурс» [Текст] / Г. Н. Манаенко // Дискурс, концепт, жанр : коллективная монография. – Нижний Тагил: НТГСПА, 2009.– 428 с.
7. Богатырева, О. П. Функционально-семантическая характеристика учебного языкового текста (на материале английского языка) [Текст] : автореф. дисс. ... канд. филол. наук / О. П. Богатырева. – Тверь, 2006 – 20 с.
8. Остражкова, Н. С. Обучение пониманию содержательного компонента педагогического дискурса лекции (английский язык, языковой вуз) [Текст] : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / Н. С. Остражкова. – Тамбов, 2004. – 18 с.
9. Бариев, П. Т. Конструирование субъектности в педагогическом дискурсе [Текст] : автореф. дисс. ... канд. пед. наук / П. Т. Бариев. – Ижевск, 2004. – 19 с.
10. Купина, Н. А. Сверхтекст и его разновидности [Текст] / Купина Н. А., Битенская Г. В. // Человек – Текст – Культура: коллект. моногр. ; под ред.. Н. А. Купиной, Т. В. Матвеевой. – Екатеринбург : АО «Полиграфист», 1994. – С. 214-230.
11. Олешков, М. Ю. Моделирование коммуникативного процесса: Монография [Текст] / М. Ю. Олешков. – Нижний Тагил : Нижнетагильская гос. социально-пед. акад., 2006. – 335 с.
12. Карасик, В. И. Характеристики педагогического дискурса [Текст] / В. И. Карасик // Языковая личность: аспекты лингвистики и лингводидактики : сб. науч. тр. – Волгоград : Перемена, 1999. – С. 3-18.

Надійшла до редакції 16.02.2011 р.

УДК 81'42

НАКАЗ КАК ПРЕСКРИПТИВНО-СУГГЕСТИВНЫЙ РЕЧЕВОЙ ЖАНР ПОУЧАЮЩЕГО ДИСКУРСА

О. А. Шутова

Горловский государственный педагогический институт иностранных языков

Реферат. В статье изучается речевой жанр поучающего дискурса «наказ». Он является полиллокутивным, т. к. содержит в себе элементы суггестии и прескрипции. Основная модальность – морализаторская, дидактичная. Позиции адресанта и адресата в наказе ассиметричны: адресант находится в приоритетной позиции по отношению к адресату. Способы и средства выражения побудительной интенции адресанта - прямой имплицитный / эксплицитный и косвенный эксплицитный.

Ключевые слова: речевой жанр, адресат, адресант, побудительная интенция.

Почающий дискурс - это диалогическое взаимодействие адресата и адресанта с целью поучить, проинструктировать, дать совет, рекомендацию, наставление, наказ в рамках определенного коммуникативного события [1, с. 49]. Таким образом, в по-

учающем дискурсе широко распространены такие речевые жанры, как совет, назида-ние, поучение, наставление, нравоучение, рекомендация, инструкция, нотация и наказ. Е.В. Авдосенко, М.Г. Безяева, В.Г. Куликова, О.А. Прохорова определяют речевой жанр наказ как прескриптивный, М.Ю. Олешков, В.В. Ученова, С.А. Шомова считают его директивным речевым жанром. В то же время его целостной характеристики в языкознании не существует, чем и определяется актуальность нашего исследования.

Цель статьи – исследовать коммуникативные особенности прескриптивно-суггестивного речевого жанра «наказ». Таким образом, задачи нашей работы: во-первых, определить коммуникативное намерение данного жанра речи, во-вторых, выявить средства и способы выражения побудительной интенции наказа в русском, украинском и английском языках, в-третьих, описать адресато-адресантные отношения.

Речевой жанр «наказ» мы относим к поучающим речевым жанрам, т. к. в его основе лежит дидактизм (поучение). Помимо поучения, он содержит в себе элементы прескрипции и суггестии, включает в себя (как и приказ) императивную интенцию адресанта, однако если в приказе она категоричная: *Открой дверь! Замолчи!*, то в наказе скорее рекомендательная (желательная). Адресант наказа оказывает внушающее воздействие на адресата (как в суггестивных жанрах речи), т. к. в его пропозициональном содержании нередко отсутствует аргументация и происходит влияние не на разум, а на чувства человека или группы людей. Таким образом, наказ является полииллокутивным речевым жанром, цель которого – отдать поручение или обратиться с требованием к адресату выполнить ряд конкретных указаний, что принесет определенную пользу ему самому. Дополнительная суггестивная интенция говорящего этого речевого жанра (РЖ) – помочь адресату достичь положительного результата; при этом выполнять или не выполнять наказ – адресат решает сам.

По способу реализации коммуникативного намерения адресанта все поучающие речевые жанры делятся на прямые и косвенные. На основании возможных способов оформления побудительной интенции (прямой / косвенный, имплицитный / эксплицитный) можно выделить четыре их варианта. Прямой способ выражения интенции заключается в том, что адресант имеет в виду ровно столько и буквально то, что он говорит [2, с. 245], и коммуникативная функция выражается определенной синтаксической формой и перформативным глаголом [3, с. 9], [4, с. 135]. Если языковое значение формы не совпадает с основной функцией побуждения, то речь идет о косвенном способе выражения интенции, т. к. актуальный смысл высказывания не совпадает с буквальным. В эксплицитной форме выражения интенции поучающего РЖ побудительное намерение адресанта представлено отдельным языковым элементом, а в имплицитной форме иллокутивная сила данных РЖ задана семантической структурой языковой формы.

Императивная интенция адресанта наказа в русской и украинской речи может быть выражена прямо имплицитно с помощью императивного предложения со сказуемым во 2 л. ед. или мн. ч., образованным синтетическим способом в утвердительной или отрицательной формах. В качестве примера приведем фольклорные дидактические тексты сказок:

Кот да дрозд ходят в лес дрова рубить, а петушка одного оставляют. Уходят – строго наказывают:

- Мы пойдем далеко, а ты оставайся домовничать да голоса не подавай; когда придет лиса, в окошко не выглядывай (русская народная сказка «Петушок – золотой гребешок»).

Кто придет к избушке, станет проситься грубым голосом да не переберет всего, что я вам причитываю, дверь не отворяйте, никого не пускайте (русская народная сказка «Волк и козлята»).

То стара лисиця на влови пішла, а дітям наказала півника глядіти та окріп гріти, щоб ото вже як вернеться його та обпатрати.

- Глядіть же, - наказала, - нікого не пускайте (украинская народная сказка «Казка

про котика та півника»).

То, - каже лисичка, - змії їде. Ти, - наказує, - постій тут під копицею (на луці були), а я побіжу вперед до нього (українська народна сказка «Як лисичка Івана Баштанника зробила царевичем»).

В англійському мові адресант дає наказ з допомогою:

А. Побудительного пропозиції з імперативом в утвердительной или отрицательной формах:

Now Tommy, be a good boy and don't go out of the street, I or Mr. Miacca will catch you and take you away ("Mr. Miacca"). - *Тепер, Томми, будь хорошим мальчиком и не выходи на улицу, а то я, или мистер Миака словим тебя и увезем* («Мистер Миака»).

Б. Повествовательного пропозиції з глаголом-сказуемым в будущем времени:

When we are married, she will do just what she likes for eleven months of the year ("Tom Tit Tot"). - *Когда мы поженимся, одиннадцать месяцев она будет делать все что хочет* («Том Тит Тот»).

В. Повествовательного пропозиції інфінітива в утвердительной и отрицательной формах, при переводе прямой речи адресанта в косвенную:

Jack told his friends not to talk or to make a noise while he peeped through the window ("Jack and his friends"). - *Джек наказал своим друзьям сидеть тихо, пока он будет подглядывать через окно* («Джек и его друзья»).

В англійському наказе адресант для вираження побудительного намерения использует также косвенные эксплицитные способы: повествовательное предложение с модальными глаголами *must, have to*:

I must find the path and run away from here! ("Little Red Riding Hood") - *Я должна найти тропинку и убежать от сюда* («Красная шапочка»).

... in the twelfth month of the year she ll have to spin five skeins a day, or I'll kill her (Англійська сказка "Tom Tit Tot"). - *... в двенадцатый месяц она должна будет прясть по пять мотков пряжи в день, или я ее убью* («Том Тит Тот»).

Следует отметить, что в русской речи намерение адресанта тоже выражается косвенным эксплицитным способом с помощью конструкции с независимым инфинитивом:

На том коне ездить тебе, Павел-царевич, а с той собачкой ходит на охоту («Сказка про царицу-лисицу»).

Итак, распространенным способом выражения императивной интенции адресанта в РЖ «наказ» в русской и украинской речи является прямой имплицитный, в английских – наряду с прямым имплицитным способом и косвенный эксплицитный, редко встречающийся в украинских и русских текстах. Косвенный имплицитный способ выражения побудительного намерения адресанта в РЖ наказе не встречается вообще. Таким образом, в русской и украинской речи наказ дается только в прямой эксплицитной или имплицитной форме, в английской – и в прямой имплицитной, и в косвенной эксплицитной.

Приоритетная позиция адресанта в прескриптивно-суггестивном РЖ обусловлена его социальным статусом. По психологической роли адресант – всегда Родитель, который внушает адресату (в роли Ребенка) обязательность выполнения наказа [5, с. 199], ибо его невыполнение приведет к неудовлетворительным результатам. Коммуникативный контекст – ассиметричный, субординативный: старший – младшему при далекой социально-психологической дистанции.

С точки зрения коммуникативных ролей мы выделяем:

- прямоадресованный РЖ наказ:

Ну, ребята, вот вам моя серебряная ложка, смотрите на нее внимательно: когда почернеет она полностью, приезжайте ко мне (русская народная сказка «Царев сон»).

Не виглядай, курочко, в віконце, а то тебе лисичка украде (українська народна сказка «Кіт, Кріт, Курочка та Лисиця»).

- опосередований наказ:

Не бей колодець. Кто знает, может, душа в нем живая. Обратись к нему с покло-

ном, *попроси о милости, пусть даст водицы напиться, и посмотришь, что будет* (русская народная сказка «Царев сон»).

• адресатоориентированный РЖ наказ:

Садись теперь в мой корабль, - говорит старичок, - и лети, куда тебе надобно. Да смотри, помни мой наказ: по пути сажай в свой корабль всякого встречного! (русская народная сказка «Летучий корабль»)

Слухай, — наказує, — батька; куди він вестиме, туди й іди за ним (украинская народная сказка «Кобиляча голова»).

Характер отношений между адресатом и адресантом нейтральный, негативным наказ быть не может, т. к. ориентирован на благоприятный результат для адресата: именно тот выбирает, выполнять или не выполнять указания адресанта.

Я йду з тобою, — сказав третій кіт. — Бабу ми обдуримо. Ти зловиш kota й прив'яжеш замість мене. Баба стара й підсліпувата, не скоро помітить (украинская народная сказка «Дівчина-тростинка»).

Речевой жанр наказ характерен для неинституциализированного типа дискурса (наказ друга, родителей, наставника), т. к. в институциализированном дискурсе вместо наказа используется приказ, команда, распоряжение и т. д. [6, с. 10]:

“But before let him (Page) goes for a walk Old Butler always told him:

- Just remember, baby, my order: go for a walk if you want, but keep off Fairies' Knoll. You know that it's necessary to be on your guard with diminutive people.” (английская народная сказка “Page and Silver Bowl”) - *«Но перед тем, как отпустить пажу, старик дворецкий всегда предостерегал его:*

- Только смотри, малыш, не забудь моего наказа: гулять гуляй, но держись подалеже от Бугра Фей. Ведь с маленьким народцем надо держать ухо востро» («Паж и серебряный кубок»).

Прескриптивно-суггестивный РЖ наказ может быть как инициальным, начинающим общение, так и реактивным - появляться только после определенных РЖ. По форме реализации РЖ наказ дается в устной форме, чем также отличается от приказа, который может быть как устным, так и письменным.

Семантический аспект РЖ наказа составляет пропозициональное содержание высказывания, характеризующее будущее, целесообразное для адресата, обыденное желательное / нежелательное действие по содержанию:

А. Речевое:

Іване, не кажси такого, бо коли тебе почує змії, мій чоловік, — зразу кінець буде і мені, й тобі! (украинская народная сказка «Дерево до неба»).

Б. Физическое:

Возьми эти розы и ступай с ними к молодой королеве, - сказала Настасья (русская народная сказка «Настасья-златовласка»).

Ти, Вернигоро, зоставайся дома, та вари їсти, а ми втрюх підемо на полювання (украинская народная сказка «Котигорошко»).

В. Ментальное:

И утешайте, и берегите ее пуще глаз своих! (русская народная сказка «Волшебница и золотая утка»).

Функциональный стиль прескриптивно-суггестивного РЖ наказа разговорно-бытовой, т. к. обстановка общения у собеседников обычно нейтральная или непринужденная.

Как и всем жанрам речи поучающего дискурса, наказу присущ дидактизм [7, с. 11]: адресант дает указания адресату, что делать для его же блага, но как прескриптивный жанр он больше стимулирует к действию, поступку, и поучение здесь находится на втором плане [8, с. 150].

Бери, матка, иглу с ниткою, закрепи кругом шкуру, чтоб не свалилась (русская народная сказка «Клад»).

Піду я сам, братці, стерегти моста, а ви глядіть на мою рукавичку: як буде ніт

тексти, то *гуляйте*, як буде кров капать, так *пускайте* мого коня (українська народна сказка «Іван – мужичий син»).

Кермуй цілою країною, доки я не вернуся, але кермуй так, аби не було скарг (українська народна сказка «Про вірного товарища»).

Итак, прескриптивно-суггестивный РЖ наказ представляет собой устные указания в разговорно-бытовом стиле в непринужденной или нейтральной обстановке, с элементами внушения, цель которых - снабдить адресата директивами о выполнении целесообразных для него же самого действий. Приоритетная позиция адресанта определяет способ выражения данного речевого жанра, так, в русской и украинской речи – это прямой эксплицитный или имплицитный способ, в английской - прямой имплицитный и косвенный эксплицитный.

Исследование прескриптивно-суггестивного речевого жанра наказа является нам весьма перспективным, т. к. в в следующих работах мы хотим проанализировать данный жанр речи в диахроническом аспекте.

РЕЗЮМЕ

Статтю посвячено вивченню повчального мовленнєвого жанру наказу. Розглядаються адресато-адресантні відносини, його ілокутивна сила, форми та способи вираження спонукальної інтенції.

Ключові слова: прескриптивно-суггестивний мовленнєвий жанр, спонукальна інтенція, дидактизм.

SUMMARY

The article focuses on the analysis of teaching speech genre order. Addressee's and addresser's relationships, its illocutionary aim, forms and ways of expression of incentive intention have been considered.

Key words: prescriptive and suggestive speech genre, incentive intention, didacticism.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шутова, О.А. Поучающий дискурс: коммуникативно-прагматические и жанровые особенности (на материале украинских, русских, английских, французских фольклорных дидактических текстов) [Текст] : дисс. ... к. филол. н. / Ольга Александровна Шутова. – Горловка, 2011. – 208 с.
2. Серль, Дж.Р. Основные понятия исчисления речевых актов [Текст] / Дж.Р. Серль, Д. Вандервекен // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1986. – Вып. 18. – С. 242–263.
3. Романов, А. А. Коммуникативно-прагматические и семантические свойства немецких высказываний-просьб [Текст] : автореф. дисс. ... к. филол. н. / А. А. Романов. – Калинин : Калининский гос. ун-т, 1982. – 15 с.
4. Récanati, F. Les énoncés performatifs [Текст] / F. Récanati. – Paris : Minuit, 1981. – 278 p
5. Берн, Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих отношений. Люди, которые играют в игры. Психология человеческой судьбы [Текст] / Э. Берн. – М. : Прогресс, 1988. – 400 с.
6. Карасик, В. И. О типах дискурса [Текст] / В. И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс : сб. научн. тр. – Волгоград : Перемена, 2000. – С. 5–20.
7. Авдосенко, Е. В. Коммуникативно-прагматическая категория назидания в поучающем дискурсе в современном немецком языке [Текст] : автореф. дисс. ... к. филол. н. / Е. В. Авдосенко. – Иркутск, 2003. – 18 с.
8. Прохорова, О. А. Типологизация директивных текстов [Текст] / О. А. Прохорова // Актуальные проблемы лингвистики и лингводидактики : сб. науч. трудов. – Красноярск : РИО КГПУ, 1999. – Вып. 2. – С. 145–157.

Надійшла до редакції 16.03.2011 р.

УДК 81'42

СРЕДСТВА РЕАЛИЗАЦИИ ПРЕЦЕДЕНТНОГО СУБТЕКСТА В ВУЗОВСКИХ УЧЕБНИКАХ

*А. Г. Чикибаев**Бердянский гос. пед. университет*

Реферат. В статье показаны способы создания прецедентного субтекста в учебниках по «Введению в языкознание» и «Общему языкознанию». Прецедентный субтекст описывается как фрагмент целого текста, который осуществляет идентифицирующую референцию, актуализируя лишь имя научного объекта. К способам введения прецедентного феномена в учебный текст автор относит историко-лингвистическую и биографическую справку, историко-лингвистический комментарий, которые содержат цитаты, ссылки, сноски с указанием прецедентного имени ученого и названием его работ.

Ключевые слова: прецедентный субтекст, прецедентный феномен, учебный текст

Цель статьи – показать, как создается прецедентный субтекст в учебниках «Введение в языкознание» и «Общее языкознание». Именно эти пособия в первую очередь знакомят студентов с именами выдающихся лингвистов и их научными открытиями.

Для любой отрасли знания существует особый список цитируемых авторов, имена которых обязательно должны быть упомянуты при составлении учебного текста. В лингвистике это имена филологов, прецедентные для данного раздела науки. Многократно повторяющиеся сведения об ученых, их работах и научных открытиях становятся фактом сознания студентов-филологов.

Каждый учебно-научный текст – это система субтекстов. Субтекст – фрагмент целого текста, реализующий в нем один из аспектов познавательной ситуации (онтологический, методологический, аксиологический, рефлексивный или коммуникативный), имеющий свой денотат, выполняющий текстообразующую функцию и обладающий определенной целеустановкой, в соответствии с чем сформировано внутренне и внешне организованное относительно самостоятельное смысловое целое [1]. По мнению Е.А. Баженовой, в собственно научном тексте можно обнаружить и прецедентный субтекст, который, являясь разновидностью онтологического и гносеологического субтекстов, осуществляет идентифицирующую референцию, актуализируя лишь имя научного объекта. Прецедентный субтекст является средством выражения научных констант, выполняющих функцию ориентирования в пространстве множества научных идей. Содержание прецедентного субтекста (целостная научная концепция) известно как автору, так и адресату, поэтому его эксплицитная дескрипция была бы коммуникативно избыточной. По этой же причине он, как правило, не имеет специальных метатекстовых или графических демаркаторов. Прецедентный субтекст апеллирует к знаниям и памяти читателя, отражает общность апперцепционной базы отправителя и получателя научного сообщения.

В учебно-научном тексте фоновые знания адресанта и адресата не совпадают, поэтому информация о выдающихся лингвистах и литературоведах в них представлена эксплицитно – как историко-лингвистическая и биографическая справка, историко-литературный или историко-лингвистический комментарий, которые содержат цитаты, ссылки и т. п.: *Практика вызвала и теоретическое осмысление. Крупнейшие ученые конца XIX–начала XX в. – Ф.Ф. Фортунатов, И.А. Бодуэн де Куртенэ, Ф. де Соссюр и другие – выдвинули теоретические основы научного описания данного языка в данную эпоху. <...>. Но, пожалуй, наиболее подробно рассмотрел этот вопрос Ф. де Соссюр* (выделено нами – А.Ч.). *Основной его тезис состоит в том, что «в каждый данный момент речевая деятельность предполагает и установившуюся систему, и эволюцию; в любую минуту язык есть*

и живая деятельность, и продукт прошлого». Отсюда вытекает идея синхронии и диахронии [10, с. 44]. В роли метатекстовых операторов, вводящих прецедентное для науки имя в учебный текст, здесь являются: *выдвинули теоретические основы научного описания, подробно рассмотрел, основной тезис, тезис состоит*.

Впервые студенты знакомятся с прецедентными феноменами (ПФ) из сферы «Лингвистика» (ПФ - «...компонент знаний, назначение и содержание которого хорошо известно представителям определенного этнокультурного сообщества, актуальный и использованный в когнитивном и коммуникативном плане» [12, с. 172]) в учебниках «Введение в языкознание», многие главы которых сопровождаются историко-лингвистическим или биографическим комментарием по поводу того или иного открытия в науке. Одни имена выдающихся лингвистов упоминаются эпизодически (*Карл Бюлер, Эдмунд Гуссерль, Вильям Джонс, Луи Ельмслев, Расмус Раск, Отто Эсперсен* и др.), другие (*Бодуэн де Куртене, Вильгельм Гумбольдт, Николай Вячеславович Крушевский, Александр Афанасьевич Потебня, Фердинанд де Соссюр, Филипп Федорович Фортунатов, Алексей Александрович Шахматов, Лев Владимирович Щерба*) повторяются, работы этих ученых цитируются, и тем самым они имеют тенденцию стать прецедентными не только в науке, но и в сознании студентов-филологов.

Как правило, ПФ включаются авторами в онтологический субтекст. Задача создателя учебника – соотнести имя ученого-лингвиста и рассматриваемое в параграфе языковое явление: 1) *Явище перерозкладу уперше описав І.О. Бодуен де Куртене, а термін (рос. переразложение) запровадив В.О. Богородицький* [4, с. 152]; 2) *Лексемную мотивированность называют значимостью (термин Ф. де Соссюра), словообразовательную мотивированность – внутренней формой слова (термин А.А. Потебни)* [6, с. 191]; 3) *Розмежування мови і мовлення теоретично обґрунтоване швейцарським лінгвістом Ф. де Соссюром – одним із найвідоміших теоретиків мовознавства й основоположників сучасного етапу в мовознавстві* [8, с. 31].

Реже ПИ лингвистов включаются в гносеологический (методологический) субтекст, который отражает способ формирования новых понятий, обоснования и интерпретации основных и уточняющих понятий, т.е. способ установления логико-семантических отношений между ними. Если онтологический аспект связан со знаниями о мире, то содержание методологического аспекта заключается в знаниях о знаниях. С помощью ПФ авторы учебников показывают процесс возникновения не только самого лингвистического понятия, но и специфичной для него системы действий: 1) *Н.С. Трубецкой – первый ученый, выдвинувший понятие нейтрализации, рассуждал так...* (и далее объемная цитата, формирующая понятие «нейтрализация фонем») [9, с. 70]; 2) *И.А. Бодуэн де Куртене и Л.В. Щерба обратили внимание на реальное противоречие между сравнительно небольшим числом звуков языка, обозначаемых на письме и усваиваемых при обучении языку, и практически бесчисленным количеством разных физических звуков, из которых складывается речь <...>. Это противоречие и побудило ученых создать и развить теорию фонемы. В настоящее время известна не одна точка зрения на сущность фонемы. <...> Поэтому читателю будет предложена лишь одна из гипотез, стремящихся истолковать природу фонемы. Эта гипотеза восходит к учению акад. Л.В. Щербы...* [3, с. 40].

Нередко авторы учебников дают оценку лингвистическим открытиям, помещая ПИ в аксиологический субтекст: 1) *Розрізнення синхронії та діахронії не означає, що перша позбавлена будь-якого втручання часу, як помилково гадав Соссюр* [4, с. 50]; 2) *Много нового внесли в учение о фразеологии различных языков работы швейцарского лингвиста Ш. Балли и русского советского ученого В.В. Виноградова* [3, с. 40]; 3) *Впервые в четкой форме разграничение это (языка и речи – А.Ч.) было выдвинуто и обосновано швейцарским лингвистом Фердинандом де Соссюром (1857-1913), крупнейшим теоретиком в области общего языковедения и одним из зачинателей современного этапа в*

развитии нашей науки. Причем **широкую известность** учение Соссюра о языке и речи получило только после его смерти [9, с. 6].

Если в учебниках «Введение в языкознание» прецедентный субтекст представлен фрагментарно, то пособиях по общему языкознанию (раздел «История лингвистики») он может доминировать, «поглощая» онтологический и гносеологический субтексты. Описание того или иного лингвистического открытия сопровождается, как правило, биографической справкой: *«Якоб Гримм (1785-1863) исследовал с помощью сравнительно-исторического метода одну языковую группу – германскую. Гримм родился в г. Ганау, учился на юридическом факультете марбургского университета. Однако его истинным призванием стали филология и литература. В 1830 году занимает кафедру немецкого языка и литературы в Геттингенском университете, с 1840 – профессор Берлинского университета...»* [2, с. 64]. В учебнике А.А. Гируцкого, например, содержится краткая биография таких лингвистов, как И.А. Бодуэн де Куртене, Ф.И. Буслаев, А.Х. Востоков (Остенек), В.М. Вундт, В. фон Гумбольдт, Л. Ельмслев, А. Мейе, Г. Пауль, А.А. Потебня, Ф. де Соссюр, Н.С. Трубецкой, Ф.Ф. Фортунатов, Г. Шухардт.

Имена этих лингвистов неоднократно повторяются и в других, сугубо теоретических разделах учебника, создавая тем самым основу для «вербального импринтинга»: *Автором термина «языковое мышление» был И.А. Бодуэн де Куртене. Он рассматривал языковое мышление не только как сознательное, но и бессознательное, автоматическое использование элементов языковой структуры* [Рождест., с. 100]; *Термин «психолингвистика» вошел в научный обиход с 1954 г. <...>, хотя само психологическое направление в языкознании возникло, как известно, в недрах сравнительно-исторического языкознания под влиянием философии языка В. фон Гумбольдта* [2, с. 284].

ПИ участвуют в реализации очень важной для учебного текста категории – адресатности, отражающей направленность текста на определенный круг людей, их знания, мнения, интересы, задающей определенную модель семантической и прагматической пресуппозиции реципиента. Она характеризует свойство текста, сквозь призму которого опредмечиваются представления о прогнозируемом адресате и специфике интерпретационной программы, обусловленной экстралингвистическими особенностями учебно-научной коммуникации. Авторы учебников учитывают недостаточно высокий уровень фоновых знаний студентов в области лингвистики, заполняя историко-биографическими экскурсами информационные лакуны в их интертекстуальном тезаурусе: *Де Соссюру принадлежит расширение двух основных понятий, используемых для различения любых единиц языка в логической матрице. Это понятия синтагмы и парадигмы. Раньше термин «синтагма» применялся для обозначения только сочетания слов, а термин «парадигма» - совокупностью грамматических изменений одного и того же слова. Де Соссюр распространил применение этих терминов на любую языковую единицу* [11, с. 151]. В этом прецедентном субтексте, состоящем из нескольких строчек, дважды повторяется имя Ф. де Соссюра и дважды – принадлежащие ему термины с их толкованиями.

«Фактор адресата» проявляется и в том, что прецедентный субтекст включает в себя образные средства языка, помогающие студенту наглядно представить анализируемое явление: *Мова – ніби окуляри, які не можна зняти. Ми не бачимо дійсності такою, якою вона є, а лише такою, якою дозволяє це зробити мова. Е. Сепір писав про «тиранічну владу, яку має мовна форма над нашою орієнтацією в світі»* [4, с. 32.].

Впрочем, такого рода адаптаций термина в учебниках немного. Чаще языковым сигналом ПФ в выступает именно словосочетание, включающее существительное с общенаучной семантикой и антропоним (или производное от него притяжательное прилагательное): *ergon* и *energia* Гумбольдта, *la langue* Соссюра, *чужая речь* Бахтина и т. п. Для специалистов (но не студентов!) они обладают большой семантической емкостью при минимальной формальной вместимости, так как являются результатом смысловой

компрессии содержания исходных текстов (прототекстов) и формой их метонимической замены (по выражению М.М. Бахтина, «аббревиатурой высказывания»).

На онтологическое содержание указывают прецеденты, обозначающие объект познания: *трансформационная грамматика Н. Хомского, теория речевых актов Остина и Серля и др.*

Методологическое содержание идей выдающихся лингвистов получает реализацию посредством обозначения:

а) форм знания: *постулаты Г.П. Грайса, максимы вежливости Д. Лича; гипотеза Сепира-Уорфа, теория семантических примитивов А. Вежбицкой, теория надежной грамматики и семантики фреймов Ч. Филлмора, принципы описательной грамматики Ф.Ф. Фортунатова, классификация Гумбольдта-Шлейхера и др.;*

б) названий научных школ и течений, представителями которых являются упоминаемые лингвисты: *Н.В. Крушевский (Казанская лингвистическая школа), один из основателей Московской фонологической школы Р.И. Аванесов, Московская Фортунатовская школа («формальная» лингвистическая школа) и др.;*

в) теоретических методов и средств познания: *компонентный анализ слова У. Гуднафа, конверсационный анализ Н. Ненне, Н. Rehbock;*

г) инструментов эмпирического познания: *списки Морриса Сводеша, схема родословного древа А. Шлейхера, модель речевой коммуникации Р.О. Якобсона;*

д) лингвистических понятий: *фонема и морфема (Бодуэн де Куртене), структура языка (К. Бюлер, Н.С. Трубецкой), опрощение (В.А. Богородицкий), гиперфонема (А.А. Реформатский), иллокутивное самоубийство (Зено Вендлер) и др.*

Прецедентный феномен – это не только имя, но и высказывание (цитата) известного лингвиста. Как правило, используются первичные цитаты, заимствованные непосредственно из первоисточника; вторичные же, или опосредованные, взятые из текстов, где данный фрагмент сам является цитатой, высказывания являются в учебниках редкостью.

Еще одним способом реализации прецедентного субтекста в учебниках является ссылка – вид интертекстуальной связи, при котором во вторичном тексте происходит указание на какой-либо формальный признак текста-источника. Ссылки могут быть а) именными, устанавливающими связь между текстом учебника и другим текстом посредством указания на имя автора заимствуемого текста: *Многие филологи, и среди них А.А. Шахматов, предполагают, что источником фонетических изменений является стиль [9] [11, с. 250];* б) титульными - на название соответствующего текста, в) смешанными - представляют собой комбинацию вышеназванных типов ссылки. Внутри именных ссылок устанавливаются ссылки на другого автора (или группу авторов).

Прецедентный субтекст – это еще и сноска, т. е. примечание, размещаемое внизу страницы, которое является комментарием к какому-либо месту основного текста. Причина вынесения таких комментариев из основного текста состоит в том, чтобы не перегружать его чрезмерными подробностями, не затруднять излишними отступлениями суть изложения: *Пор-Рояль – монастырь около Версаля. Пор-Рояль был широко известен как крупнейший центр просвещения и науки. Для нужд преподавания создавались учебники, в том числе учебники грамматики и логики [5, с. 15].* Надо признать, что импринтную ситуацию для усвоения ПФ студентами ни ссылки, ни сноски практически не создают.

Функции цитат, ссылок и сносок, создающих прецедентный субтекст, сложны и многоплановы. Основная – информативная: так, во «Введении в языковедение» А.А. Реформатского параграф 63 «Типы простых предложений» практически полностью построен на цитатах из работ А.А. Шахматова «Синтаксис русского языка. Вводная часть к учению о предложении» и «Очерк современного русского литературного языка». Еще одна функция – экспланаторная - состоит в пояснении тех или иных положений, формулируемых в учебном тексте, посредством включения в его ткань фрагментов из работ классиков лингвистики: *Язык (у Соссюра “la lanque”) того или иного коллектива и есть находящаяся в распоряжении этого коллектива система элементов*

[9, с. 6]. Апеллятивная функция ПФ в учебном тексте заключается в том, чтобы опереться на авторитетное мнение: *В философии и языкознании давно установлено, что слова выражают понятия, а предложения – суждения, что слова являются символами, или знаками, понятий. Еще Аристотель писал, что «слова, выраженные звуками, суть символы представлений в душе, а письменна – символы слова»* [6, с. 124]. Оценочная функция прецедентного субтекста состоит в отношении цитируемого классика к идеям предшественников или современников: *Гумбольдт решительно возражал против понимания языка как чего-то механического и статичного, внешнего по отношению к выражаемой мысли. Он писал: «Язык есть не продукт деятельности, а деятельность...»* [5, с. 26]. Коммуникативная функция состоит в организации диалога между автором и читателем, между поколениями, осуществлении взаимосвязи старого и нового знания: *Как отметил Потебня, наречие называет «признак, ... связуемый с другим признаком, данным или возникающим, и лишь через его посредство относится к предмету»* [9, с. 215]: слова А.А. Потебни звучат удивительно современно и узнаваемо. Одновременно с названными выше функциями реализуется и этикетная функция как знак уважения к той или иной научной школе или к авторитетным ученым-лингвистам и текстам, созданным ими.

Кроме собственно научных, цитаты выполняют еще и дидактические функции, связанные с коррекцией и систематизацией знания. Иногда информативная функция цитаты может быть сведена к минимуму, а на первый план выходит ее социопрагматическая значимость: повышение статусности общения, формирование положительного отношения к предмету речи и автору текста, формирование устойчивого интереса к данной научной дисциплине.

ПФ в учебно-научном тексте являются одним из механизмов формирования и сохранения научной традиции. Они не просто знаки целых текстов, которым эквивалентны по смыслу, - это значимые личностные знаки, на что указывают содержащиеся в них антропонимы. ПФ в учебных текстах - свидетельство антропоморфизации и персонификации педагогической науки, т. е. имя ученого - субъекта прецедентного текста - в какой-то момент начинает отождествляться с его концепцией, входит в “золотой фонд” науки и становится знаком самого научного знания. ПФ, будучи личностными знаками, способствуют упорядочению фактов науки, являются точками отсчета в изменении научной парадигмы, дают студенту возможность получить и систематизировать научное знание и ориентироваться в его фонде.

РЕЗЮМЕ

Статтю посвячено вивченню особливостей функціонування прецедентних імен та висловів у складі навчального тексту. Аналізується прецедентний субтекст як фрагмент епістемічної ситуації. З'ясовуються засоби реалізації прецедентних феноменів у метатексті підручника.

Ключові слова: прецедентний субтекст, прецедентні феномени, навчальний текст.

SUMMARY

The article is devoted to study of peculiarities of precedent names and expressions functioning in the structure of educational text. The precedent subtext is analyzed as a fragment of epistemic situation. The means of precedent phenomena realization in the metatext of textbook are found out.

Key words: the precedent subtext, the precedent phenomena, metatext of textbook

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Баженова, Е. А. Научный текст в аспекте политекстуальности [Текст] / Е. А. Баженова. – Пермь : Изд-во Пермского ун-та, 2001. – 272 с.
2. Гируцкий, А. А. Общее языкознание : учеб. пособие [Текст] / А.А. Гируцкий. – Мн. : Тетра Систем, 2001. – 304 с.
3. Головин, Б. Н. Введение в языкознание: учебное пособие [Текст] / Б.Н. Головин. – М. : Высшая школа, 1977. – 311 с.
4. Карпенко, Ю.О. Вступ до мовознавства: підручник [Текст] / Ю.О. Карпенко. – К. ; Одеса : Либідь, 1991. – 280 с.
5. Кодухов, В. И. Общее языкознание: учебник для вузов [Текст] / В. И. Кодухов. – М. : Высшая школа, 1974. – 303 с.
6. Кодухов, В.И. Вступ до мовознавства: учеб. для пединститутів [Текст] / В.И. Кодухов. – М. : Просвещение, 1979. – 351 с.
7. Кочерган, М. П. Загальне мовознавство: підручник [Текст] / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 1999. – 288 с.
8. Кочерган, М. П. Вступ до мовознавства: підручник [Текст] / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 2002. – 368 с.
9. Маслов, Ю. С. Введение в языкознание: Уч. пособие / Ю.С. Маслов. – М. : Высшая школа, 1975. – 327 с.
10. Реформатский, А. А. Введение в языковедение [Текст] : учебник для вузов / А. А. Реформатский. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 536 с.,
11. Рождественский, Ю. В. Лекции по общему языкознанию [Текст] : уч. пособие / Ю.С. Рождественский. – М. : Высшая школа, 1990. – 381 с.
12. Селиванова, Е. А. Основы лингвистической теории текста и коммуникации: монографич. учеб. пособие [Текст] / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2002. – 336 с.

Надійшла до редакції 18.03.2011 р.

УДК 811.161.1'243'373.4:378.091.3

ЯВЛЕНИЯ ОМОНИМИИ И ПАРОНИМИИ В АСПЕКТЕ ОБУЧЕНИЯ ИНОСТРАННЫХ СТУДЕНТОВ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Е. С. Бурякова, С. В. Варава

Харьковский национальный университет имени В. Н. Каразина

Реферат. *В статье рассматриваются явления омонимии и паронимии в русском языке в аспекте обучения иностранцев в связи с тем, что указанные явления часто создают особую трудность в восприятии речи носителями иного языка и препятствуют адекватной рецепции речевого сообщения. В статье анализируются некоторые особенности обучения научному стилю русской речи иностранных студентов, связанные с указанными языковыми факторами, а также описываются методические приемы, использование которых позволит преодолеть трудности в употреблении омонимов и паронимов иностранными студентами. Методика работы с омонимами и паронимами в иностранной аудитории наглядно демонстрируется с помощью системы упражнений.*

Ключевые слова: *омонимы, паронимы, методические приемы, система упражнений, обучение иностранцев.*

Известно, что отдельные явления, существующие в языке, препятствуют адекватному восприятию речевого сообщения, в том числе и на родном языке. К таким явлениям относятся, в частности, омонимия и паронимия. Проблемы омонимии и паронимии в

системе преподавания русского языка иностранцам неоднократно рассматривались ведущими методистами РКИ (см., например работы по паронимии О. В. Вишняковой [1; 2]). Под омонимами в данной статье понимаются как собственно лексические омонимы, к которым относятся слова одной части речи (одинаково звучащие, но не имеющие общих семантических признаков), так и другие случаи омонимических совпадений (омоформы, омофоны, омографы), а в качестве паронимов рассматриваются, вслед за Красных В. И., близкие по звучанию однокоренные слова, относящиеся к одной части речи и одному семантическому полю, но имеющие, как правило, разные значения [3, с. 4]). Указанные языковые явления создают особую трудность в восприятии речи носителями иного языка. В настоящей статье анализируются некоторые особенности обучения научному стилю русской речи иностранных студентов, связанные с указанными языковыми факторами.

Согласно типовым учебным программам по русскому языку для иностранных студентов на этапе довузовской подготовки студентов-иностранцев изучаются нейтральный и научный стили речи. Целью изучения нейтрального стиля речи является развитие навыков монологической и диалогической речи иностранных студентов, формирование их коммуникативной компетенции. Целью изучения научного стиля речи является ознакомление иностранных студентов с основной терминологией той области знания, которой они овладевают, обучение их чтению и конспектированию учебной и научной литературы по выбранной ими специальности.

Омонимичная и паронимичная лексика встречается главным образом в нейтральном стиле речи. Используя данный стиль речи, иностранные студенты достаточно часто неадекватно семантизируют паронимы и омонимы. Так, иностранные студенты испытывают трудности при толковании и употреблении паронимичных прилагательных, а также близких по звучанию прилагательных, не являющихся паронимами в узком понимании этого явления, таких, как, например, *близкий* – «находящийся на небольшом расстоянии от чего-либо» и *ближний* – «недалёкий, находящийся на меньшем расстоянии от чего-либо по сравнению с другими предметами, расположенными дальше»; *далёкий* – «находящийся на большом расстоянии от чего-либо» и *дальний* – «находящийся вдали, на большом расстоянии от чего-либо»; *вражеский* – «принадлежащий военному противнику или исходящий от него» и *враждебный* – «недружелюбный, неприязненный»; *дружеский* – «относящийся к другу, принадлежащий другу» и *дружественный* – «взаимно благожелательный, основанный на дружбе»; *старый* – «проживший много лет, достигший старости» и *старший* – «имеющий больший возраст по сравнению с кем-либо или самый большой по возрасту среди кого-либо»; *молодой* – «юный, находящийся в возрасте от детства до средних лет» и *младший* – «имеющий меньший возраст по сравнению с кем-либо или самый молодой среди кого-либо»; *низкий* – «малый по высоте, имеющий небольшое протяжение снизу вверх; отстоящий от какого-либо уровня на небольшое расстояние» и *нижний* – «находящийся, расположенный внизу, снизу»; *человеческий* – «относящийся к человеку, свойственный человеку; отзывчивый, гуманный» и *человечный* – «отзывчивый, гуманный».

Прилагательные, составляющие паронимические пары *далёкий* – *дальний* и *человеческий* – *человечный*, имеют не только общую корневую морфему и структурное сходство, но и синонимические значения. Такая структурная и семантическая близость слов-паронимов особенно часто приводит к их смешению, что становится причиной возникновения речевых ошибок.

Для иностранцев, впервые приступающих к изучению русского языка, определённую коммуникативную трудность могут представлять как однокоренные слова, которые образуют паронимические пары или ряды, так и однокоренные слова, которые не являются паронимами. Сходство в морфологическом составе и смысловая соотнесённость однокоренных слов нередко приводит к ложному прогнозированию их значения иностранными студентами и, как следствие, к неправильному использованию данных слов в речи. Речевые ошибки, вызванные смешением студентами-иностранцами одно-

коренних слов, аналогічні тем помилкам, які виникають при змішенні паронімів. Нижче розглядається одна з речевих помилок, пов'язаних з вище згаданими факторами.

При вивченні лексическої теми «Космос» студенти-іноземці повинні оволодіти лексемами *космос* («мир, вселенна») – *космонавт* («людина, виконуючий політ в космос з метою випробування космічної техніки і ведення наукових спостережень») – *космонавтика* («теорія і практика польотів в космос») – *космічний* («відношений до космосу; пов'язаний з вивченням космосу; призначений для польотів в космос»), що складають словообразовательне гніздо з початковим словом *космос*. Іноземні студенти помилково співвідносять однокоренні слова *космонавт* – *космонавтика*, перше з яких має агентивне значення, а друге позначає область знання, з парними найменуваннями типу *студент* – *студентка*, *швед* – *шведка*, що призводить до неадекватної семантизації імені *космонавтика* як «жінчина-космонавт». Подібна лексико-семантична помилка обумовлена відсутністю в російській літературній мові парного імені жіночого роду до імені чоловічого роду *космонавт* (спр. просторічне *космонавтка*, яке А. Н. Тихонов включив до складу наведеного вище словообразовательного гнізда [4, т. 1, с. 482]).

Слова-омоніми, зустрічаючись в нейтральному стилі мови, також представляють визначену складність в їх використанні іноземними студентами. До таких слів належать, зокрема, лексическі омоніми, що збігаються за частішею належністю, графічному оформленню і звуковому складу (спр., наприклад, *лист* в значенні «орган повітряного живлення і газообміну рослин у вигляді тонкої, звичайно зеленої пластинки» і *лист* в значенні «тонкий, плоский шматок, пласт якогось-будь матеріалу», кваліфікувані в [5] і [6] як омонімічні лексеми, а в [7] як лексико-семантичні варіанти однієї лексеми, або *язык* в значенні «подвижний м'язовий орган у порожнині рота» і *язык* в значенні «система звукових, словарних і граматических засобів, об'єктивуюча роботу мислення і являючись інструментом спілкування, обміну думками і взаємного розуміння людей у суспільстві», також неоднозначно трактувані лінгвістами або як слова-омоніми [5] і [6], або як різні значення багатозначного слова [7]); фонетическі омоніми, що мають різне графіческе оформлення і збігаються тільки за звучанням (*везти* – інфінітив з значенням «переміщати, доставляти що-будь або когось-будь кудись-будь за допомогою засобів пересування» і *вести* – інфінітив з значенням «допомогти когось-будь іти, супроводжувати когось-будь, а також направляти чьось-будь рух»); *острова* – форма родительного падежа єдиного числа імені *остров* і *острого* – форма родительного падежа єдиного числа прикметельного *острый*), графіческі омоніми, що мають різний звуковий склад і збігаються тільки за написанням (наприклад, *разрѳзѳть* і *разрѳзѳать* – інфінітивні форми дієслів, об'єднуювані лексическим значенням «розділити що-будь на частини чимось-будь ріжучим» і протиставлених за граматическим значенням виду; *стоѳит* – форма третього лица єдиного числа теперішнього часу дієслова *стоѳить* і *стоѳѳт* – форма третього лица єдиного числа теперішнього часу дієслова *стоѳѳть*; *моѳю* – форма винительного падежа єдиного числа присвійного місцеимення *моѳя* і *моѳѳю* – форма третього лица єдиного числа теперішнього часу дієслова *моѳѳь*, *дорѳги* – форма множественного числа імені *дорога* і *дѳроги* – форма множественного числа короткого прикметельного *дорог*), а також морфологіческі омоніми, що збігаються в одній або кількох граматических формах (*ѳсть* – інфінітив з значенням «приймає їжу» і *ѳсть* – форма третього лица теперішнього часу дієслова *ѳѳть*; *банѳа* – іменительний падеж імені *банѳа* з значенням «сосуд циліндричної або іншої форми» і *банѳа* – родительний падеж імені чоловічого роду *банѳ* в значенні «підприємство, концентруюче грошовий капітал і надаюче його в користування підприємцям»).

Методическі приѳми, що дозволяють подолати складності в використанні слів-омонімів іноземними студентами, можуть варіюватися в залежності від типу

омонимов. Так, неполные лексические омонимы, образуемые соотношением собственно прилагательного и субстантивированного прилагательного, целесообразно попарно противопоставлять в составе словосочетаний типа *моё будущее – будущее воскресенье*, в первом из которых субстантиват выступает в качестве главного компонента и определяется согласуемой с ним словоформой, а во втором – омонимичное данному субстантивату прилагательное само является зависимым компонентом и выступает определением по отношению к другому существительному. Ср., например:

старый рабочий – рабочий человек, рабочий класс;
известный учёный – учёный человек, учёный спор;
студенческая столовая – столовая посуда;
вкусное мороженое – мороженое мясо.

При этом студенты-иностранцы должны научиться различать и правильно употреблять собственно прилагательные, изменяемые по числам и родам, и существительные, образованные путём субстантивации прилагательного и не имеющие форм другого рода (как, например, субстантивированные прилагательные *учёный* и *столовая*, первое из которых зафиксировано в форме мужского рода, а второе – в форме женского рода) либо форм другого рода и другого числа (как, например, субстантивированное прилагательное *мороженое*, которое зафиксировано в форме среднего рода единственного числа).

Другие типы омонимов можно семантизировать путём перевода, поскольку эквивалентные слова переводного языка не образуют омонимических пар или рядов, что позволяет студентам дифференцировать данные слова-омонимы. Например, прилагательное *важный*, представленное краткой формой среднего рода в контексте *Это открытие важно для науки*, переводится, в частности, на английский язык прилагательным *important*, тогда как предикативное наречие *важно*, являющееся морфологическим омонимом краткого прилагательного *важно*, в контексте *Мне важно закончить эту работу* переводится на английский язык синтаксической конструкцией *It is important*. Омоформы, образуемые определительным наречием *правильно* в предложении *Он отвечает правильно* и предикативным наречием *правильно* в предложении *Вот это правильно!*, переводятся на английский язык соответственно как *correctly (properly)* и как *right*.

Омонимичные слова и словоформы следует включать в специально подобранные учебные тексты, что позволит иностранным студентам самостоятельно определять или прогнозировать лексическое значение сопоставляемых омонимов. Сопоставление и анализ слов или форм, обладающих разными лексическими и грамматическими значениями, но сходных или тождественных по звучанию и написанию, активизирует языковую и контекстуальную догадку студентов.

Омонимия грамматических форм одного слова, с которой иностранные студенты сталкиваются в процессе изучения грамматики русского языка, представляет для них особую трудность. К омонимичным формам одной лексемы относятся, в частности, графические омонимы типа *руки – рѹки, реки – рѣки, окна – ѳкна, числа – чѣсла*, образуемые формой родительного падежа единственного числа и формой именительного падежа множественного числа одного существительного и различающиеся местом ударения, а также морфологические омонимы типа *молодой* [человек] – *молодой* [девушке], образуемые падежными и родовыми формами одного прилагательного. Так, например, в словосочетаниях *родной брат – для родной сестры – к родной сестре – вместе с родной сестрой – о родной сестре* прилагательное *родной* представлено омонимичными формами именительного падежа единственного числа мужского рода, родительного падежа единственного числа женского рода, дательного падежа единственного числа женского рода, творительного падежа единственного числа женского рода и предложного падежа единственного числа женского рода. Трудности в словоупотреблении, вызванные омонимией падежных окончаний, преодолеваются в процессе выполнения грамматических заданий при изучении падежной системы русского языка.

Паронимичная и омонимичная лексика встречается не только в нейтральном, но и в научном стиле речи, особенно в терминологии гуманитарных наук, таких, как музыковедение, филология и др.

На кафедре украинского и русского языков как иностранных Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина для иностранных студентов-музыковедов было создано учебное пособие по научному стилю речи [6], целью которого является обучение студентов данного профиля чтению искусствоведческой и, в частности, музыковедческой литературы на русском языке. В названном учебном пособии разработка заданий и упражнений по вводу и закреплению музыковедческих терминов осуществлялась с учетом специфики последних.

Одной из специфических особенностей научной терминологии по искусствоведению и музыковедению, в частности, является наличие в ее составе созвучных терминов, которые образуют паронимические ряды. Ср., например, общеискусствоведческие термины *классик* («деятель искусства или науки, труды которого имеют непреходящую ценность») – *классика* («произведения классиков»), имеющие общую основу и образующие двучленный паронимический ряд, и музыковедческие термины *вокал* («певческое искусство») – *вокализ* («упражнение для правильной постановки голоса, состоящее в пении мелодии на отдельных гласных звуках (без согласных)») – *вокализация* («пение на одних гласных звуках»), имеющие общую корневую часть, но разную основу и образующие многочленный паронимический ряд.

Лексическая паронимия в области научной терминологии может вызвать у иностранных студентов серьезные затруднения в правильном употреблении специальных терминов на русском языке.

При изменении грамматической формы сходных по звуковому составу терминов возникают т.н. «морфологические омонимы», или омофомы, как, например, *классика* (форма именительного падежа единственного числа данного существительного) – *классика* (форма родительного падежа единственного числа существительного *классик*). Морфологическая омонимия также может явиться серьезной помехой в восприятии студентами-иностранцами научных текстов на русском языке.

Наличие в составе терминологической лексики по искусствоведению (включая музыковедение) паронимических слов и морфологических омонимов (омоформ) требует разработки дополнительных лексических упражнений в системе предтекстовых заданий. Так, представляется целесообразным предварять основной текст урока, новая лексика которого содержит паронимические термины, дополнительным текстом. Базовую лексику такого текста должен составлять ряд однокоренных слов, включающий не только лексические паронимы, но и слова другой части речи, которые входят с данными паронимами в одно словообразовательное гнездо. Например, при изучении лексической темы «Музыкальная классика. Музыкальный фольклор. Музыкальная эстрада» таким дополнительным текстом, предъявляемым студентам в качестве предтекстового задания, может стать короткий текст «Классические произведения искусства», а при изучении лексической темы «Вокальное искусство» – мини-текст «Вокализация». Названные тексты, сопровождаемые соответствующими притекстовыми и послетекстовыми заданиями, позволяют выработать у иностранных студентов навыки правильного употребления музыковедческих терминов, составляющих паронимические пары / ряды.

Далее приводятся лексико-грамматические задания, направленные на ввод и закрепление слов-терминов, образующих словообразовательный ряд *классика* (исходное слово, возглавляющее словообразовательное гнездо) – *классик* – *классический*, а также другой терминологической лексики к лексической теме «Музыкальная классика. Музыкальный фольклор. Музыкальная эстрада».

В первом задании сначала перечисляются существующие виды музыки (классическая, фольклорная народная, эстрадная, современная), и, таким образом, студенты знакомятся с терминированным словосочетанием *классическая музыка*, а затем – как вы-

ход в коммуникацию – студентам предлагается рассказать, какую музыку они любят – классическую, народную или эстрадную, а также спросить студентов своей группы, какую музыку они любят.

При выполнении второго задания, которое направлено на отработку родовых окончаний прилагательных, необходимо согласовать прилагательные, введенные в первом задании, с различными существительными (например, *классический балет, музыка, искусство, исполнение, танцы, произведение*).

Далее студентам предлагается прочитать текст «Классические произведения искусства» и, опираясь на текст, определить значения однокоренных существительных *классик, классика* (тем самым вводятся компоненты двучленного паронимического ряда *классик – классика*, и развивается языковая и контекстуальная догадка студентов):

Классические произведения искусства

Классические произведения искусства – это образцовые произведения искусства. Авторы таких произведений называют классиками. Например, писатель-классик – это создатель классических произведений литературы, а композитор-классик – создатель классических произведений музыки.

Произведения классиков называют классикой. Существует музыкальная классика, литературная классика, классика живописи и классика других видов искусства.

В послетекстовом задании, где студентам предлагается закончить предложения, выбрав из скобок подходящее по смыслу словосочетание, проверяется адекватность семантизации и правильность понимания студентами значения существительных *классик, классика*, и закрепляются навыки правильного использования данных лексем в контексте (например, *Классик – это ... (автор образцового произведения искусства / исполнитель образцового произведения искусства; Классикой называются ... (современные произведения искусства / образцовые произведения искусства / древние произведения искусства)*).

Далее следует цикл заданий, направленных на выработку и автоматизацию навыков употребления ранее введенных лексем: в частности, студентам предлагается образовать сложные наименования по модели *композитор-... → композитор-классик (писатель-..., поэт- ..., драматург-..., художник-..., режиссёр-... и т. д.)*; выбрать из ряда существительных (*писатель, поэт, художник, скульптор, драматург, композитор*) подходящее по смыслу и вставить его в предложение в необходимой форме (*Любители музыки ходят в филармонию, чтобы послушать произведения ...-классиков. Современные композиторы часто пишут музыку к стихам ...-классиков. и т. д.*); ответить на вопросы, используя слова и словосочетания, данные в скобках (*Чем увлекается этот танцовщик? (классика балета); Что нужно знать будущему художнику? (классика живописи) и др.*).

В качестве итога работы с введенной лексикой презентуется таблица, содержащая однокоренные существительные и прилагательные:

<i>кто? / что?</i>	<i>какой?</i>
классик; классика	классический
народ	народный
фольклор	фольклорный
эстрада	эстрадный

После систематизации указанных однокоренных слов студентам предлагается выполнить итоговое задание: из данных в скобках однокоренных слов (которые были представлены в таблице) выбрать необходимое существительное или прилагательное и вставить его в предложение в правильной форме (*В библиотеке консерватории можно найти всю музыкальную На этом концерте исполняли ... музыку. (классика – клас-*

сический); *Известная оперная певица Любовь Казарновская часто поёт на музыка включает небольшие музыкальные произведения. (эстрада – эстрадный) и т. д.*

Далее анализируется и описывается блок лексико-грамматических заданий, направленных на семантизацию и закрепление музыковедческих терминов, которые составляют паронимический ряд *вокал – вокалист(ка) – вокализ – вокализация*. Указанный блок заданий включает мини-текст «Вокализация» с соответствующими лексическими упражнениями к данному тексту, а также собственно грамматические и лексико-грамматические упражнения, составленные в соответствии с грамматической и лексической темами урока.

В частности, в первом задании тренируется правильное употребление вводимого прилагательного *вокальный* в сочетании с различными существительными, вырабатываются грамматические навыки использования данного прилагательного в речи (*вокальный) дуэт, музыка, группа, искусство, исполнение, произведения*).

Далее презентуется два ряда однокоренных слов *вокал – вокализ, вокализация – вокалист – вокальный* и *петь – пение – распевание – певец – певица – песня – певчий*, и предлагается задание на продуцирование собственного высказывания – составить предложения с теми из однокоренных слов, которые были изучены ранее. Следующее задание направлено на развитие языковой догадки – студенты должны распределить существительные, включённые в ряды однокоренных слов, в две группы: одушевлённые существительные (*кто?*) и неодушевлённые существительные (*что?*). После этого из второго ряда однокоренных слов студенты выбирают существительные, которые образованы от глаголов *петь / спеть* и *распевать / распеть*.

Выполнение описанных заданий в дальнейшем дает возможность познакомить студентов со значениями и употреблением синонимичных существительных *пение – вокал* и *певец – вокалист*. Внимание студентов обращается на то, что существительные *пение, певец* имеют более широкое значение, чем синонимические эквиваленты *вокал, вокалист*. Презентуются значения и примеры употребления данных лексем.

- **Пение.** 1) Исполнение голосом музыкального произведения (*пение песен, пение птиц*). 2) Пение как искусство, профессиональное занятие (*хоровое пение, преподавать пение*).
- **Певец.** 1) Человек, который неплохо поёт (*певец-любитель*). 2) Профессиональный певец (*оперный певец*).
- **Вокал** – пение как искусство, профессиональное занятие (*изучать вокал*).
- **Вокалист** – профессиональный певец (известный *вокалист*).

Следующее задание направлено на различение студентами синонимов и правильное их употребление в контексте – студентам предлагается написать предложения, выбрав из слов, данных в скобках, подходящие по смыслу слова и вставив их в предложения в необходимой форме, а также указать предложения, в которых является возможным использование обоих синонимов как равноправных, и предложения, в которых является допустимым употребление только одного из синонимов (например, ... – *это искусство, которое появилось много веков назад. Весной в лесу можно услышать ... разных птиц. (пение – вокал)*; *Многим людям нравится ... в кругу друзей. Студенты консерватории занимаются (пение – вокал)*; *На студенческом вечере выступил китайский студент, который является лучшим ... в университете. Чтобы стать хорошим ..., надо серьёзно изучать вокальное искусство. (певец – вокалист)* и т. д.).

После выполнения описанных заданий презентуется мини-текст, включающий изучаемые лексемы, – студентам предлагается прочитать текст «Вокализация» и, опираясь на текст, определить значение однокоренных существительных *вокал – вокализация – вокализ – вокалист*, что позволяет продолжить работу по формированию навыков контекстуальной догадки студентов и ввести новые лексемы изучаемого ряда:

Вокалізація

Вокал являється *искусством пения*. *Различают пение со словами и пение без слов. Пение без слов, или вокализация – это распевание гласных звуков. Такое пение используют при исполнении многих вокальных произведений (например, «Alleluia» Моцарта). Вокалисты также используют этот вид пения, чтобы распеть голос перед концертом.*

Студенты, изучающие вокал, исполняют специальное упражнение – вокализ. При исполнении вокализа распевают только один гласный звук.

После знакомства с текстом проверяется понимание студентами изучаемых слов и тренируется употребление этих лексем в контексте – студентам предлагается закончить предложения (например, *Вокал – это ... ; Вокализация – это ...* и др.), выбрав правильное продолжение предложения из вариантов, данных рядом (например, *... пение со словами и без слов; ... распевание гласных звуков*). В результате выполнения упражнения студенты дают определение понятий *вокал, вокализация, вокализ, вокалист, вокалистка*.

В следующем задании даются определения понятий, содержащихся в обоих изучаемых на данном этапе рядов однокоренных слов, и студенты должны, прочитав предложения, сказать, какие из презентуемых определений являются близкими по смыслу (*Вокализация – это пение без слов. Вокалист – это профессиональный певец. Пение – это исполнение голосом вокального произведения. Певец – это исполнитель вокальной музыки. Певица – это исполнительница вокальной музыки. Вокал – это искусство пения*).

В задании, завершающем цикл описываемых, студентам предлагается произвести синонимичную замену существительных *певец, певица* соответствующими *вокалист, вокалистка*.

Таким образом, лексико-грамматические задания на семантизацию и закрепление паронимичной и омонимичной лексики, которые были представлены и описаны выше, направлены на развитие языковой и контекстуальной догадки студентов (в частности, задания, где предлагается определить частеречную принадлежность однокоренных слов, сгруппировать слова с одинаковым корнем и определить по контексту их значение, восстановить предложения или заполнить пропуски, используя слова, данные в скобках, образовать сложные наименования по модели) на отработку грамматических навыков студентов (например, задания на согласование прилагательных с существительными, определение родовой принадлежности слов при синонимической замене), а также на формирование лексических навыков (например, упражнения на соотнесение слова с синонимами, на замену глагола существительным того же корня, на разграничение одушевленных и неодушевленных существительных). Использование методических приемов, описанных в статье, позволяет преодолеть трудности в употреблении омонимов и паронимов иностранными студентами.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються явища омонімії та паронімії в російській мові в аспекті навчання іноземців у зв'язку з тим, що зазначені явища часто створюють труднощі в сприйнятті мови носіями іншої мови та перешкоджають адекватної рецепції мовного повідомлення. У статті проаналізовано деякі особливості навчання науковому стилю російського мовлення іноземних студентів, пов'язані з зазначеними мовними чинниками, а також описано методичні прийоми, використання яких дозволить подолати труднощі у вживанні омонімів і паронімів іноземними студентами. Методику роботи з омонімами й паронімами в іноземній аудиторії продемонстровано за допомогою системи вправ.

Ключові слова: омоніми, пароніми, методичні прийоми, система вправ, навчання іноземців.

SUMMARY

The article deals with the phenomena of homonymy and paronymy in Russian language in the aspect of teaching foreigners. Using of homonyms and paronyms often causes particular difficulties in the perception of speech in another language and blocks the adequate perception of speech. The article analyzes some features of teaching the scientific style of Rus-

sian language to foreign students and describes the methodological techniques helping to overcome difficulties in using of homonyms and paronyms. Methods of working with homonyms and paronyms are demonstrated through system of exercises.

Key words: homonyms, paronyms, methodological techniques, the system of exercises, training of foreigners.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Вишнякова, О. В. Лексические паронимы в системе преподавания русского языка иностранцам [Текст] / О. В. Вишнякова. – Русский язык за рубежом. – 1975. – № 5. – С. 70-73.
2. Вишнякова, О. В. Паронимы как предмет обучения [Текст] / О. В. Вишнякова. – Русский язык в национальной школе. – 1980. – № 6. – С. 28-31.
3. Красных, В. И. Толковый словарь паронимов русского языка [Текст] / В. И. Красных. – М. : ООО «Издательство Астрель»: ООО «Из-во АСТ», 2003. – 589 с.
4. Тихонов, А. Н. Словообразовательный словарь русского языка: В 2 т. [Текст] / А. Н. Тихонов. – М. : Рус. яз., 1990.
5. Ахманова, О. С. Словарь омонимов русского языка [Текст] / О. С. Ахманова. – М. : Рус. яз., 1986. – 448 с.
6. Ожегов, С. И. Словарь русского языка [Текст] / С. И. Ожегов. – М. : Рус. яз., 1986. – 797 с.
7. Словарь русского языка [Текст] ; под ред. А. П. Евгеньевой: В 4 т. – М. : Рус. яз., 1985-1988.
8. Бурякова, Е. С. Русский язык: Научный стиль речи: учебное пособие для студентов-иностранцев, обучающихся по специальности «Музыкальная культура и искусство» [Текст] / Е. С. Бурякова, С. В. Варава. – Харьков : ХНУ имени В. Н. Каразина, 2010. – 120 с.

Надійшла до редакції 15.03.2011 р.

УДК 81'37 (81'374.3)

ОТФРАЗЕМНЫЕ ГНЕЗДА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ (на материале субстантивных фразеологизмов модели «существительное + существительное»)

А. В. Петров

Таврический национальный университет им. В.И. Вернадского

Реферат. Предметом исследования являются отфраземные гнезда русского языка. В основу классификации отфраземных гнезд положен частеречный принцип, в соответствии с которым выделяются глагольные, адъективные, субстантивные, адвербиальные, глагольно-пропозициональные и междометные гнезда. Субстантивные гнезда с вершинной-фразеологизмом модели «существительное + существительное» представлены небольшим списком (*злоба дня, хлеб-соль, пуп земли, преставление света, честь мундира, ветер в голове у кого, содом и гоморра, ума [уму] помраченье*). Разветвленные гнезда образуют фраземы *злоба дня* и *хлеб-соль*. В результате исследования были выделены деривационные цепочки, особенность которых заключается в том, что на I ступени образуются слова, которые связаны с мотивирующей фраземой лишь семантически. Производные I ступени могут служить базой для морфологического словообразования.

Ключевые слова: словообразовательное гнездо, отфраземное гнездо, словообразовательная цепочка, деривационная цепочка.

Постановка проблемы. Для фразеологизма, как и для слова, характерны словообразовательные отношения. Так, А. М. Бабкин отмечал, что «функционально-грамматическая близость фразеологической единицы и слова приводит к своеобразной

способности некоторых из них свертываться, т. е. формировать дериваты-слова и продуктивные производящие основы» [1, с. 11]. По проблеме отфразеологической деривации существует значительная научная литература. Многолетние наблюдения в этой области позволили Н. М. Шанскому выделить специальный раздел «Фразеология и словообразование» в учебном пособии «Фразеология современного русского языка» [2]. Отфразеологическая деривация активно изучается и в украинском языкознании [3].

Отфразеологические производные, закрепившиеся в языке, лексикографы отражают в различных словарях – толковых, толково-справочных, словообразовательных. Фиксация отфразеологических дериватов в словообразовательных словарях является весьма условной, поскольку при этом не учитывается образная специфика производных. В одном словообразовательном гнезде объединены отсловные и отфраземные производные.

Расширение проблематики словообразовательного гнезда (далее СГ) стимулирует изучение роли СГ в системной организации словообразования и построении типологии гнезд [4].

Наряду со СГ, по мнению Г. С. Чинчлея, в системе языка следует выделять деривационное гнездо: «Введение понятия и термина “деривационное гнездо” (ДГ), или “комплексная деривационная парадигма”, оправдано тем еще, что наряду с цельнооформленными единицами в такое гнездо войдут и раздельнооформленные единицы словаря, устойчивые сочетания прежде всего» [5, с. 45]. В ДГ представлены единицы трех видов: словообразовательные, супплетивные и раздельнооформленные [5, с. 45].

В. П. Изотов вводит понятие гипотетическое словообразовательное гнездо (ГСГ): «Теория ГСГ пока еще только подходит к таким достаточно сложным проблемам, как функционирование в качестве вершины гнезда фразеологизма, аббревиатуры или гипотетического слова» [6]. Как отмечает В. И. Теркулов, вершиной СГ может быть любая единица, выполняющая номинативную функцию [7].

Необходимость выделения фразеологического гнезда обосновала в кандидатской диссертации Т. П. Белоусова [8], которая предложила термин «фразеодеривационное гнездо».¹ Под фразеодеривационным гнездом понимается «упорядоченная мотивационными отношениями совокупность исходного фразеологизма и его производных – ОСД (отфразеологических слов-дериватов) и ФЕ; тематическое единство гнезда строится на общей семантике, конденсированной в исходном фразеологизме, а структурное единство – на представленности во всех производных хотя бы одного компонента (или основы компонента) исходного фразеологизма»:

злоба дня – злоб-о-дн-евн-ый

злбодневн-ик
злбодневн-о
злбодневн-ость
не-злбодневность
[8, с. 23].

Гнездо с вершинным фразеологизмом мы определили как отфраземное гнездо. Отфраземное гнездо имеет много общего со словообразовательным гнездом, поскольку в нем также могут быть выделены словообразовательные цепочки (СЦ) и словообразовательные парадигмы (СП). Ср.: СЦ до потопа → допотопный → допотопность, за глаза → заглазый → заглазно, тянуть резину → резинщик → резинщица, на веки веков → увековечить → увековечивать → увековечивание и др.; СП второй ступени: за хребтом чьим → захребетник → захребетница, захребетничать; разевать [раскрывать] рот → ротозей → ротозейка, ротозейничать; сшибать с ног кого → сногсшибательный 2 → сногсшибательность, сногсшибательно, и др.

Однако отфраземное гнездо имеет свои отличительные черты, которые отражают особенности его вершины. Одна из таких особенностей заключается в том, что для фра-

¹ Иное понимание фразеодеривационного гнезда предложено Ю. Ю. Авалиани и А. М. Эмировой: фразеодеривационное гнездо – это «комплекс производных фразеологических единиц, которые могут “расходиться” по разным лексико-грамматическим рядам» [10, с. 13].

земы характерна компрессия, приводящая к вычленению из состава устойчивого сочетания одного из компонентов, «который получает затем самостоятельное употребление в языке и наделяется тем значением, которое раньше было свойственно всему фразеологизму в целом» [9, с. 54].

По мнению Р. Н. Попова, «потенциальные возможности для выделения из структуры устойчивого словосочетания, надо полагать, существуют у компонентов многих фразеологизмов, однако реализуются они далеко не всегда» [9, с. 160–161].

Вычленяться из состава фраземы могут глагольный (*забрить лоб – забрить*), субстантивный (*хвататься за соломинку – соломинка*) и адъективный компоненты (*потемкинская деревня – потемкинские фильмы, мыльный пузырь – мыльные фирмы*) [1-4].

Таким образом, на 1 ступени могут быть представлены слова, которые связаны с мотивирующей фраземой лишь семантически. Производные 1 ступени могут служить базой для дальнейшего, морфологического словообразования. Образующая цепочка, в отличие от словообразовательной, является деривационной. Выделение деривационных цепочек, а также деривационных гнезд вносит коррективы в понимание ступени не только как словообразовательного феномена, но и, шире, деривационного. Ср.: тянуть время – тянуть → затащить → затащить → затащить, помешаться в уме – помешаться → помешательство → умопомешательство, попасть в переplet – переplet → авиапереplet и др.

Цель статьи – проанализировать гнезда с вершинными субстантивными фразеологизмами модели «существительное + существительное» в русском языке.

Исследование проводится на материале справочных изданий «Новое в русской лексике» (НРЛ), а также на базе Интернет-источников.

Наряду с узуальными словами в состав гнезд вводились и неuzuальные производные с пометой *ок.* (окационализм). В работе использовались следующие условные обозначения: ФЕ – фразеологическая единица, Г – глагол, С – имя существительное, П – имя прилагательное, Н – наречие, * – показатель неединственной мотивации.

Субстантивными называют фразеологизмы, которые называют и характеризуют лицо, предмет, свойство-качество и процесс как предмет и объективируют эти значения в грамматических категориях рода, числа, падежа, синтаксических функциях подлежащего, дополнения и именной части составного сказуемого. Структурно они организованы как сочетания: а) имени прилагательного и имени существительного (*стреляный воробей, мелкая сошка*); б) имен существительных (*пуп земли, честь мундира*); в) как комбинации указанных сочетаний (*башня из слоновой кости*) [11].

Проанализируем гнезда с вершинными субстантивными фраземами, организованными по модели «существительное + существительное». Материал свидетельствует о незначительной деривационной активности фразем этой модели, что отражает определенную зависимость, существующую между конструктивными особенностями устойчивых сочетаний и их деривационным потенциалом [12]. Деривационно активными являются следующие фраземы: *злоба дня* «то, что особенно интересует, привлекает всеобщее внимание в настоящее время», *хлеб-соль* «угощение», *пуп земли* «ирон. Центр, средоточие самого главного, самого важного (о ком-л. или о чем-л.)», *устар. представление света* «конец мира», *честь мундира* «достоинство, авторитет», *ветер в голове у кого* «кто-либо легкомыслен, несерьезен», *содом и гоморра, ума [уму] помрачение* «устар. Крайне восхищен, удивлен».

Деривационную активность проявляют также отдельные значения многозначной фраземы *содом и гоморра (гоморр)*: 1. О крайнем беспорядке, суматохе, шуме. 2. О крайней безнравственности, распушенности, разврате, царящих где-л.

При анализе гнезд мы опираемся на разработки М. Ю. Казак, которая делает акцент на частеречных моделях и частеречных зонах: «Частеречные модели мы объединяем далее в частеречные, точнее частеречно-словообразовательные зоны по принципу категориальной принадлежности производного первой ступени... Зоны призваны демонстрировать потенциалы не исхода, а производной лексики» [13, с. 12].

Субстантивная зона

В Sub-зоне не представлены типовые словообразовательные цепочки.

К конкретным однозвеньевым СЦ относятся следующие:

устар. ума [уму] помраченье → умопомрачение,

устар. преставление света → светопреставление,

хлеб-соль → хлебосольство*,

злоба дня → злободневщина: «Фильм, должен добавить, не простой, с изюминкой, со **злободневщиной**. Хотя после короткометражки этого и следовало ожидать от Бломкампа». – Режим доступа: <http://vlakc.livejournal.com>. Проверено 24.02.11.

Конкретные двузвеньевые и трехзвеньевые СЦ выделяются только в гнезде с вершиной *хлеб-соль*:

ФЕ→**С1**→**С2**: хлеб-соль → хлебосол → хлебосолка;

ФЕ→**С1**→**Г2**: хлеб-соль → хлебосольство* → хлебосольствовать*, хлеб-соль → хлебосол → хлебосольствовать*: «Генерал жил генералом, **хлебосольствовал**, любил, чтобы соседи приезжали изъяслять ему почтение» (Г.);

ФЕ→**С1**→**С2**→**Г3**: хлеб-соль → хлебосол → хлебосольство* → хлебосольствовать*;

ФЕ→**С1**→**П2**→**С3**: хлеб-соль → хлебосол → хлебосольный → хлебосольность;

ФЕ→**С1**→**П2**→**П3**: хлеб-соль → хлебосол → хлебосольный → нехлебосольный;

ФЕ→**С1**→**П2**→**Н3**: хлеб-соль → хлебосол → хлебосольный → хлебосольно;

ФЕ→**С1**→**Г2**→**С3**: хлеб-соль → хлебосол → хлебосольничать → хлебосольничанье: «**Хлебосольничал**, держал псовую охоту, во всем старался подражать широкому прошлому старик Воронеж...» (Соколов-Микитов).

Адъективная зона

В адъективной зоне также не зафиксированы типовые словообразовательные цепочки. К конкретным однозвеньевым относятся следующие СЦ:

ветер в голове у *кого* → ветроголовый (ок.),

честь мундира → мундирный (ок.),

содом и гоморра → содомо-гоморрский (ок.),

содом и гоморра → содомо-гоморрный (ок.). Ср.: «Участники *ее* [дискуссии] долго не могли успокоиться, продолжали яростно спорить друг с другом. “Вы делаете те выводы, которые вам выгодны”, – бросали одни. “Нет, это ваша позиция насквозь **мундирная**”, – парировали другие. Обсуждение в целом было вполне объективным и разносторонним, но и в нем проскальзывали элементы ведомственные, фирменные, а то и в самом деле “**честьмундирные**”» (СНС 1950-1980); «А **содомо-гоморрская** стихия, захватившая мир к концу XX века, отыскала себе оправдание в теориях “сексуализма”, объявивших его нормой человеческого поведения». – Режим доступа: <http://azbyka.ru>. Проверено 24.02.11; «Общество должно выработать самоцензурные механизмы, а не допускать **содомо-гоморрного** произвола». – Режим доступа: <http://gidepark.ru/user/2955329494/article/109258>. Проверено 24.02.11.

Adj-зона II ступени формируется тремя частеречными моделями

ФЕ→**П1**→**С2**: *устар.* ума [уму] помраченье → умопомрачительный → умопомрачительность,

честь мундира → честьмундирный (ок.) → честьмундирность (ок.): «Но то, что бесконтрольность и “**честьмундирность**” портит многих вершителей правосудия, то это – увы, факт». – Режим доступа: <http://vgoru.org/modules.php>. Проверено 24.02.11;

злоба дня → злободневный → злободневка: «Уверяю вас, пьеса [В. Вишневского “Оптимистическая трагедия”] смотрелась как **злободневка!** Да она и была злободневной в самом высоком значении этого зря дискредитированного слова» (Штейн);

злоба дня → злободневный → злободневник;

ФЕ→**П1**→**П2**: злоба дня → злободневный → злободневно-спортивный,

злоба дня → злободневный → злободневно-публицистический;

ФЕ→П1→Н2: *устар.* ума [уму] помраченье → умопомрачительный → умопомрачительно, *устар.* ума [уму] помраченье → умопомрачающий → умопомрачающе.

Adj-зона III ступени формируется частеречными моделями

ФЕ→П1→П2→Н3: злоба дня → злободневный → архизлободневный → архизлободневно*, злоба дня → злободневный → сверхзлободневный → сверхзлободневно*, злоба дня → злободневный → суперзлободневный → суперзлободневно*, злоба дня → злободневный → ультразлободневный → ультразлободневно*, злоба дня → злободневный → незлободневный → незлободневно*; злоба дня – злободневный – злободневно – незлободневно*;

ФЕ→П1→П2→С3: злоба дня → злободневный → незлободневный → незлободневно*,

злоба дня → злободневный → острозлободневный → острозлободневно*: «*Творческий путь [Г. Филдинг] начал как поэт (сатирическая поэма “Маскарад”, 1728, изданная под псевдонимом Гулливер) и драматург (фарсы, комедии нравов, “балладные оперы” в духе Дж. Гей, политические комедии; единая сатирическая направленность и острозлободневно**»). – Режим доступа: <http://ru.wikibooks.org>. Проверено 24.02.11;

злоба дня → злободневный → псевдозлободневный → псевдозлободневно*: «*Поэтому ни о какой драме и социальной проблематике в этой псевдозлободневной ленте и речи не идет. Кроме того, к основному действию непонятно зачем приплетен ветеран Вьетнама*». – Режим доступа: <http://kinopoisk.ru>. Проверено 24.02.11; «*В сравнении с “Гамлетом” Валерия Фокина, выпущенным в Александринке прошлой весной, мнимая жесткость и псевдозлободневно** “Околоноля” кажется детским лепетом». – Режим доступа: <http://tabakov.ru>. Проверено 24.02.11;

ФЕ→П1→С2→С3: злоба дня → злободневный → злободневно → незлободневно*,

злоба дня → злободневный → злободневно → псевдозлободневно*,

злоба дня → злободневный → злободневник «литератор, пишущий на злободневные темы» (НРЛ-81) → злободневник-публицист.

Внутри модели наблюдается варьирование деривационного значения: «лицо» – «нелицо» (неодушевленный предмет). Ср.: «*С прошествием времени становится все очевиднее, что песни Янки – вовсе не политические злободневники, а нечто большее*». – Режим доступа: <http://superroot.narod.ru>. Проверено 14.04.04;

ФЕ→П1→Н2→Н3: злоба дня → злободневный → злободневно – незлободневно, злоба дня → злободневный → злободневно → архизлободневно*, злоба дня → злободневный → злободневно → сверхзлободневно*, злоба дня → злободневный → злободневно → суперзлободневно*, злоба дня → злободневный → злободневно → ультразлободневно*.

Таким образом, мощность гнезд определяется тремя деривационными тактами.

Деривационные цепочки

Деривационные цепочки выделяются в гнездах с вершинными фраземами *пуп земли* и *содом и гоморра*.

Деривационные цепочки в гнезде пуп земли

Из состава фраземы *пуп земли* вычленился именной компонент *пуп* со значением «тот, кто считает себя центром, средоточием чего-л., самым важным на свете».

Лексема сочетается с абброосновой *глав-*:

пуп земли – *пуп* → *главпуп*. Ср.: «*Не обижайте мужика, главпупы! О совести госаппарат!.. а совесть – Что? Она – как в невесомости весомость, Она тебе и тело, и душа*». – Режим доступа: <http://www.zavtra.ru>. Проверено 26.01.06.

В. В. Маяковский является автором окказионализма-аббревиатуры *главначпупс*. «*Центральный герой пьесы В. Маяковского – главначпупс (главный начальник по управлению согласованием) Победоносиков*». – Режим доступа: <http://referat.univer.by>. Проверено 24.02.11. Несмотря на то, что аббревиатура расшифровывается в тексте, для

лексической единицы характерно двойное прочтение – буквальное и ассоциативное, связанное с фраземой *пуп земли*: на звуковой отрезок *пуп* наслаивается совпавший по форме именной компонент фраземы, вследствие этого возникает эффект каламбура.

Окказионализм поэта послужил образцом для производного *главначпуп*, отмеченного в современной публицистике: «*И не учуял своим чутьем разведчика, чем пахнут продвигаемые главначпупом нашей культуры Швыдким “шедевры”*». – Режим доступа: <http://traditio.ru>. Проверено 24.02.11.

Конечными звеньями деривационных цепочек являются простые по структуре единицы или композиты. Производные являются жаргонизмами:

пуп земли – пуп → пупизм,

пуп земли – пуп → пупист → пупистика,

пуп земли – пуп → центропуп → центропупство,

пуп земли – пуп → самопуп → самопупство,

пуп земли – пуп → центропуп → центропупизм,

пуп земли – пуп → центропуп → центропупист. Ср.: «*Ведь образование, которое*

дал вам народ, не для вас только, не для вашей гордыни, не для вашего самопупства» (НРЛ-81); «*Отзывчивы, как правило, дети, родившиеся в многодетной семье. А вот единственный сын обеспеченных родителей часто вырастает “центропупом”*» (НРЛ-79); «*– Как вы сказали – центропупистов? – Девушка впервые улыбнулась и забралась в машину. – Слава богу, ожила! – обрадовалась Лиза, захлопнула дверь, села за руль и надавила на газ*». – Режим доступа: <http://e-reading.org.ua>. Проверено 24.02.11.

В словарных материалах «Новое в русской лексике-86» зафиксировано производное *центропупкизм*, которое является конечным звеном трехчленной деривационной цепочки пуп земли – пуп → пупок → центропупкизм. Ср.: «*Администрация “Клуба 12 стульев” явно страдает манией величия, зазнайством, разбухшим самомнением и “центропупкизмом”*» (НРЛ-86).

Деривационные цепочки в гнезде содом и гоморра

Из состава фраземы вычленился именной компонент *содом*, который развил три значения: 1. *Разг.* Шум, беспорядок, суматоха. 2. *Разг.* Безнравственность, распущенность, разврат. 3. *Устар.* Шумная, буйная толпа.

Деривационно активным является производное в первом и во втором значениях.

На II ступени отмечены деривационные цепочки следующих моделей:

ФЕ – С1 → С2:

содом и гоморра – содом 2 → содомизм, содом и гоморра – содом 2 → содомство.

Ср.: «*В русском разгуле всегда есть что-то грустное, несмотря на видимое безобразие его и содомство, и в разгуле этом чаще всего душа раскрывается...*». – Режим доступа: <http://lib.rin.ru/doc/i/54694p7.html>. Проверено 24.02.11 и

ФЕ – С1 → П2: содом и гоморра – содом 1 → содомный.

На третьей ступени зафиксированы деривационные цепочки модели **ФЕ – С1 → П2 → С3:** содом и гоморра – содом 2 → содомный → содомность и **ФЕ – С1 → Г2 → Г3:** содом и гоморра → содом 1 → содомить → содомиться.

На IV ступени отмечена деривационная цепочка модели

ФЕ – С1 → П2 → С3 → С4: содом и гоморра – содом 2 → содомский (грех) → содо-

мия → содомизм. Производные *содомия* и *содомизм* имеют значения: «скотоложество» и «устар. мужеложство». Производные относятся к специальной лексике. Ср.: «*Содомия, содомский грех – исторический термин, использовавшийся для обозначения ряда видов девиантного сексуального поведения. Ранее встречался в церковном и уголовном праве ряда европейских государств*». – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org>. Проверено 24.02.11; «*Во все дореволюционное время содомия в Российской империи рассматривалась как особо извращенный грех и была уголовно наказуемой*». – Режим доступа: <http://russned.ru/kultura/sodomiya-ne-bolezn-a...> Проверено 24.02.11.

На V ступени зафиксированы деривационные цепочки модели **ФЕ –**

C1→П2→С3→С4→С5: содом и гоморра – содом 2 → содомский (грех) → содомия → содомит → содомитка и модели **ФЕ – C1→П2→С3→С4→П5:** содом и гоморра – содом 2 → содомский (грех) → содомия → содомит → антисодомитский. Ср.: «Во второй половине XIII в. *антисодомитские законы* были приняты в большинстве европейских государств. В Англии сожжение *содомитов* ввел Эдуард 1, во Франции — Людовик IX». – Режим доступа: <http://ru.wikipedia.org>. Проверено 24.02.11.

Таким образом, проведенное исследование показало, что мощностъ гнезд, возглавляемых субстантивными фраземами модели «существительное + существительное» определяется тремя ступенями. Гнезда, включающие в свой состав деривационные цепочки, разворачиваются на пяти ступенях. Отфраземным гнездам не свойственны типовые словообразовательные цепочки. В проанализированных гнездах выделяются субстантивная и адъективная зоны, свойственные тем или иным устойчивым сочетаниям: субстантивная зона представлена в гнезде с вершиной *хлеб-соль*, адъективную зону организует фраза *злоба дня*. В гнезде с вершиной *хлеб-соль* зафиксированы две двухзвеньевые и пять трехзвеньевых словообразовательных цепочек; в гнезде с вершиной *злоба дня* отмечены три двухзвеньевые и четыре трехзвеньевые словообразовательные цепочки.

РЕЗЮМЕ

У статті досліджуються гнізда, вершинами яких являються субстантивні фразеологічні одиниці моделі «іменник + іменник»; аналізуються конкретні словотвірні ланчужки в субстантивній, ад'єктивній і вербальній зонах; розкривається поняття дериваційного ланчужка.

Ключові слова: словотвірне гніздо, відфраземне гніздо, словотвірний ланчужок, дериваційний ланчужок.

SUMMARY

The article presents a study of word groups with substantive phraseological units model «noun + noun» as dominants; it gives an analysis of specific lexical derivative chains in a substantive, adjectival and verbal zones; the concept of derivation chain is given.

Key words: lexical derivative group, phraseme-derived word group, lexical derivative chain, derivation chain.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабкин, А. М. Русская фразеология, ее развитие и источники [Текст] : [монография] / А. М. Бабкин. – Л. : Наука, 1970. – 263 с.
2. Шанский, Н. М. Фразеология современного русского языка [Текст] : [учеб. пособие] / Н. М. Шанский. – М.: Высшая школа, 1985. – 160 с.
3. Жуйкова, М. В. Актуальні проблеми вивчення компресії сталих виразів [Текст] / М. В. Жуйкова // Культура народів Причорномор'я. – Симферополь, 2005. – № 60. – Т. 3. – С. 92–98; Стишов, А. А. Отфраземные образования в современном украинском языке [Текст]: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – К., 1991. – 18 с.; Ужченко, В. Д. Творення слів на базі фразеологічних одиниць [Текст] / В. Д. Ужченко // Вісник Харківського ун-ту. – № 237. – Харків, 1982. – С. 54–61.
4. Тихонов, А. Н. Словообразовательное гнездо [Текст] / А. Н. Тихонов // Современный русский язык. Словообразование: проблемы и методы исследования. – М., 1988. – С. 84–94; Петров, А. В. Отфразеологическая деривация сквозь призму базовых понятий словообразования [Текст] / А. В. Петров // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Вып. 9. – Донецк : Донеччина, 2004. – С. 242–264.
5. Чинчлей, Г. С. Словообразовательное и деривационное гнезда [Текст] / Г. С. Чинчлей // Актуальные проблемы русского словообразования. – Ташкент, 1982. – С. 44–46.

6. Изотов, В. П. Уровневая организация способов словообразования [Текст] : [учеб. пособие] / В. П. Изотов. – Орел, 1996. – 29 с.
7. Теркулов, В. И. Еще раз о месте сложных слов в словообразовательном гнезде [Текст] / В. И. Теркулов // Филология в пространстве культуры. – Донецк : ООО «Юго-Восток, Лтд», 2007. – С. 330–341.
8. Белоусова, Т. П. Словообразование на базе именных фразеологизмов в современном русском языке [Текст] / Т. П. Белоусова // Русская филология. Украинский вестник. – Харьков, 2000. – № 1 – 2. – С. 22–27.
9. Попов, Р. Н. Словообразование на почве фразеологических единиц [Текст] / Р. Н. Попов // Актуальные проблемы русского словообразования. – Самарканд, 1972. – С. 53–63.
10. Авалиани, Ю. Ю. О вторичной фразеологической деривации. К вопросу о развитии фразеологической системы русского языка [Текст] / Ю. Ю. Авалиани, А. М. Эмирова // Проблемы русской фразеологии. – Тула, 1975. – С. 7–13.
11. Молотков, А. И. Основы фразеологии русского языка [Текст] : [монография] / А. И. Молотков. – Л. : Наука, 1977. – 284 с.
12. Петров, А. В. Отфраземное гнездо в русском языке (на материале глагольных фразеологизмов) [Текст] / А. В. Петров // *Studia methodologica* : альманах. – Вып. 22. – Тернополь – Севастополь, 2007. – С.101–111.
13. Казак, М. Ю. Интегративная теория словообразовательного гнезда : грамматическое моделирование; квантитативные аспекты; потенциал; прогнозирование : [Текст] : [монография] / М. Ю. Казак. – Белгород : Изд-во Белгородск. гос. ун-та, 2004. – 300 с.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

- НРЛ-79 – Новое в русской лексике. Словарные материалы – 79. – М., 1982. – 320 с.
 НРЛ-80 – Новое в русской лексике. Словарные материалы – 80. – М., 1984. – 287 с.
 НРЛ-81 – Новое в русской лексике. Словарные материалы – 81. – М., 1986. – 288 с.
 НРЛ-86 – Новое в русской лексике. Словарные материалы – 1986. – СПб., 1996. – 381 с.
 СНС – Словарь новых слов русского языка (середина 50-х – середина 80-х годов). – С.-Пб., 1995. – 878 с.

Надійшла до редакції 19.01.2011 р.

УДК 811.161.1: 367.625 + 622

ГЛАГОЛЬНЫЙ ВЕКТОР В СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ГНЕЗДЕ ТЕМПОРЛЕКСЕМЫ ВЕК

Т. Г. Яременко,

Киевский национальный экономический университет им. В. Гетьмана

Реферат. Настоящая статья посвящена исследованию лексической семантики производного слова, в частности глаголов, образованных от имен существительных со значением времени. Такие дериваты занимают периферийное положение в лексико-семантическом поле времени (ЛСПВ). Однако до настоящего времени они недостаточно исследованы ни с точки зрения денотативно-сигнификативного значения, ни в аспекте деривационных связей, что обуславливает актуальность этой статьи.

Ключевые слова: дериват, глагольная темпорлексема, функционально-семантическое поле темпоральности, словообразовательное гнездо, словообразовательное значение.

Конфигурация функционально-семантического поля темпоральности, ядром которого традиционно считается грамматическая категория времени, является актуальной проблемой современной лингвистики. Ее изучению посвящено множество работ

(М.В. Ломоносов, А.А. Потебня, А.А. Шахматов, В.В. Виноградов, А.В. Бондарко, Ю.С. Маслов и др.). Однако вопрос о лексических средствах выражения времени (в том числе и глаголов), которые объединяются в лексико-семантическое поле времени, остается недостаточно разработанным, что и определяет научную новизну работы.

Систематизация слов, лексически выражающих время, позволяет сделать вывод о преимущественном использовании в этой функции имен существительных, которые в настоящем исследовании рассматриваются, прежде всего, как генеративы глаголов, содержащих сему 'время'.

С этой точки зрения наиболее продуктивны названия времен года и названия частей суток. Существительные иных денотативных классов по-разному проявляют себя в отношении названного деривационного вектора, и исследование их потенциала в этом плане является задачей данного исследования.

М.В. Всеволодова отмечает, что класс слов, называющих временные единицы и их части, закрытый: «Существительные, входящие в этот класс, являются названиями временных отрезков – принятых международных временных единиц, из которых каждая последующая содержит в себе определенное количество предыдущих: век – сто лет; год – 12 месяцев; месяц – 4 недели (28-31 день); неделя – 7 дней; день – 24 часа и т.д. Для наименьшей из них – секунды – существует международный эталон» [1, с. 29]. Отметим, что все слова в этой группе непроеизводны.

Слово *век* обозначает самую крупную временную единицу. Современные словари фиксируют его в нескольких ЛСВ: «1. Промежуток времени в сто лет, столетие. 2. Время, период, характеризующиеся определенным жизненным укладом, условиями жизни и т.п. 3. *разг.* Жизнь, существование, продолжительность жизни кого-л. 4. *разг.* Очень долгое время, вечность. 5. *в знач. нареч. разг.* Всегда, постоянно, вечно» [8, II, с. 80]. В древнерусском языке лексема *век* функционировала с XI в. в значениях: «1) «жизнь», «тысячелетие», «время», «вечность»; 2) «увечье», «следы применения силы на теле человека» [11, II, с. 138]. П. Я. Черных отмечает, что «второе значение (старейшее) в русском языке утрачено» [11, II, с. 138], хотя именно оно основано на этимологии анализируемого слова. Общеславянская форма **věкъ* соотносится с «лит. *vėka* – «сила», «крепость», «здоровье» и восходит к индоевропейскому корню *weik-*. Первоначальное знач. «проявлять силу», «применять силу» и т.п. Таким образом, о.-с. **věкъ* сначала значило «проявление силы», потом «жизненная сила», «жизнеспособность» > «здоровье» > «долгая жизнь», «продолжительность жизни человека» > «столетие», «неопределенно продолжительное время», «эпоха» [11, II, с. 138-139]. Последний семантический компонент П.Я. Черных эксплицирует в словарной дефиниции рассматриваемой лексемы.

Слово *век* в его ЛСВ «продолжительность жизни человека», «период времени в сто лет, столетие», «эпоха» имеет соответствующие аналоги в лексических системах многих родственных славянских языков: укр. *вік*, блр. *век*, болг. *век*, с.-хорв. *věk*, словен., словац. *vek*, польс. *wiek* и др. Кроме очевидного совпадения фонетического оформления, они демонстрируют соотносимый словообразовательный потенциал, продуцируют аналогичные производные. Ср. рус. *вековой*, *вечный*, *вековать*; укр. *віковий*, *вічний*, *вікувати*; белор. *векавы*, *вечны*, *векаваць* [11, I, с. 138].

Компонентный анализ ЛСВ₁ лексемы *век* дает основание выделить в ее внутренней структуре архисему 'время', которая впоследствии в результате контекстуального освоения может существенно модифицироваться в сторону конкретизации, сужения темпорального значения номинатива или же наоборот, его расширения за счет конкатенации. Соответствующую динамику можно проследить на примере смысловой аттракции ЛСВ₄ слова *век* («очень долгое время; вечность») и ЛСВ₁ темпорлексемы *вечность* («течение времени, не имеющее начала и конца» [8, II, с. 131]): «*Эти полтора года длятся для меня нескончаемым веком*» /Гоголь/.

Широкоупотребительно слово *век* в значении «жизнь, существование, продолжительность жизни кого-л»: «*Повсюду честный человек, повсюду верный сын отчизны, он проживет и кончит век как друг добра, без укоризны*» /Рылеев/.

Значительный семантический объем слова *век* не мог не сказаться на его деривационном потенциале, в результате реализации которого образовалось преимущественно именное, веерно-цепочечное СГ глубиной в три шага. В него входит 51 дериват, но это открытая комплексная единица, так как слово *век*, являясь конкретным существительным, сочетается с количественными числительными и генерирует сложные слова с нумеративным компонентом. Из такого рода производных в СГ (по данным СлСРЯ) представлено несколько слов, но ряд может быть продолжен.

В парадигме 1-го шага представлен один глагол; на второй ступени глаголов два, это девербативы.

Непереходный глагол несовершенного вида *вековать* – «проводить всю жизнь, проживать свой век (обычно в одних и тех же условиях)» [8, II, с. 82; 374, I, с. 146] – является дериватом ЛСВ₃ слова *век*: «разг. Жизнь, существование, продолжительность жизни кого-л.» и в этом значении функционирует в русском языке на протяжении нескольких столетий: «*Есть добродетели, которые, хоть стары, Но продолжают вековать, преодолев и моды, и пожары*» /Грибоедов/; «*Вековать ли нам в разлуке, не пора ль очнуться нам?*» /Тютчев/; ср. в укр. языке: «*І вікують серед людності ті сумовиті спомини про волю козацьку, про славне Запорожжя та про долю нещасливу*» /Куліш/. Оказионально этот глагол может употребляться с иными семантическими оттенками: «*Не я ли вековал на улице, чтоб уловить небесный взор твой, услышать звук твоего голоса*» /Марлинский/; ср. укр.: «*В душу поклав тобі Бог твоє щастя, щоб не могло тебе ніколи покинути; і так стоїть тобі до смерті.. Вікуй здорова!*» /Кобилянська/.

Наиболее частотным вариантом употребления глагола *вековать* в русском языке является выражение *век вековать*: «*Так и осталась Алена одна век вековать*» /Бажов/. Эту тавтологическую паремическую формулу А. А. Потебня считал одной из наиболее примечательных характеристик народно-поэтической и разговорной речи [4, с. 423].

Глагол *вековать* образован по продуктивной для темпорлексем модели «корень + ова(ть)» (ср. *зима* → *зимовать*, *ночь* → *ночевать*), то есть имеет словообразовательное значения «действие, имеющее отношение к тому, что названо мотивирующим существительным» [5, I, с. 338]. В. Даль соотносит этот дериват с церковнославянским глаголом *вѣчновать*, который снабжает толкованием «пребывать век свой или вечно где, пребыть все тем же, в одном положении, завековать» [2, I, с. 330].

По данным СлСРЯ, глагол *вековать* образует небольшое веерное подгнездо глагольного типа, в которое входят девербативы *отвековать* и *свековать*. Однако настоящее исследование позволяет уточнить его структуру и мощность.

Глагол второй словообразовательной ступени *отвековать* относится к продуктивному типу «со значением «окончить длившееся определенное время, названное мотивирующим глаголом» [5, I, с. 364]. Эта лексема репрезентирует финитивный способ действия, однако «здесь идея конца не представлена в чистом виде, скорее, она просто следствие завершенности действия – значения, выражаемого большинством глаголов совершенного вида, – а само завершение связано с более конкретными идеями, характерными для приставки *-от*» [1, с. 156]. Дериват сохраняет семантическую связь с исходным мотиватором *векз*, что косвенно подтверждается его толкованием через глагол *отжечь*: «*отвѣковал – отжыл*» [2, II, с. 717].

Одним из способов выражения семантики завершенности действия является также превербация с помощью приставки *с-*. Эта модель в рассматриваемом СГ представлена единицей *свековать(ся)* – «состариться, отжить век свой» [2, IV, с. 156]: «... а я все думала, как бы мы с тобой век *свековали*, ежели бы не моя злосчастная судьба» /Мамин-Сибиряк/; «*Человек думает так, а выходит иначе, и если бы человек знал, как выйдет, то, может, век бы свековал в Лозищах, с родной бедою*» /Короленко/.

Данная лексическая единица не представлена в толковых словарях современного русского языка и, несмотря на формально продуктивную модель образования, воспринимается как необычная. Это объясняется тем, что в литературном языке префикс *с-* как экспликатор

значения совершенного вида не присоединяется к глаголам с лексическим значением времени, то есть имеет место расширение валентности аффикса.

Производное *свековаться* представляет возвратную форму рассматриваемого глагола.

В то же время словари (ни толковые, ни словообразовательные) не фиксируют девербативы, которые можно квалифицировать как обладающие практически достаточной потенциальностью, – *провековать* и *перевековать*.

«Словарь...» В. И. Даля описывает эти глаголы, отмечая сходство их семантики: *перевековать* – «пережить, прожить, провести век свой или столетие. *Перевековавший дуб, столетний*» [2, III, с. 41], *провековать* – «прожить век свой» [там же]. Данные превербативы относятся к продуктивным типам префиксального словообразования. В частности, производный глагол *перевековать* репрезентирует модель «со значением завершения действия, названного мотивирующим глаголом, по истечении какого-то промежутка времени (или заполнения этим действием какого-либо промежутка времени), например: ...*перезимовать, ...переночевать*» [3, с. 374].

Лексема *провековать* (ср. укр. *провікувати* [9, VII, с. 135]) также составляет аспектную пару с глаголом *вековать*. Ее следует отнести к продуктивному типу с общим словообразовательным значением «совершить (довести до результата) действие, названное мотивирующим глаголом» [5, I, с. 369], ср.: *прожить, проболеть, пробежать, прождать*. Тождественность с семантикой мотиватора подтверждается возможностью ролевой замены им мотиватора: «*Провековал век в людях*» /Шолохов/.

Поскольку в современном русском языке проиллюстрированные словообразовательные типы представляют базовые модели для префиксальной деривации глаголов, можно сделать вывод, что единицы *провековать*, *перевековать* частично восполняют исторически сложившуюся лакуну в кодифицированной системе и в то же время подтверждают потенциальную возможность и правомерность функционирования соотносительных девербативов с темпоральным значением.

В языке подсистемы используются еще несколько глаголов, образованных от слова *вековать*, например, темпоральный глагол *извековать*, который в ЛСВ₁ является, видимо, фонетическим вариантом глагола *свековать*: «1. Прожить жизнь» [6, вып. 12, с. 102]. В таком значении он имеет аналог и в близкородственном украинском языке: «*Звікувати. Извікувати* док. до *вікувати. Вік звікувати* – *прожити все життя* [9, III, с. 482]: «*Надумали вік звікувати* лиш для своєї втіхи» /Гуцало/.

Вторые две семемы образуют акциональные пары с мотиватором: «2. Прожить, не выйдя замуж, постареть в девичестве. 3. Стать негодным в результате длительного употребления, долгого лежания и т. п.»: «*Небось хочешь извековать, всю жизнь перекроить себе наизнанку*»; «*Я весь век извековал на этом проулке*» /Шолохов/. В этих значениях девербатив *извековать* может быть переходным, относится к глаголам финитивного способа действия такого словообразовательного типа, в котором префикс *из-* детерминирует в производном значении «...израсходовать на что-нибудь /в анализируемом случае жизнь, век (= жизнь) – Т.Я./ посредством действия, названного мотивирующим словом» [3, с. 172-173].

Этот глагол обладает достаточным деривационным потенциалом. От первой семемы образуется не только возвратная форма той же семантики *извековаться* – «то же, что *извековать* (в первом значении); прожить жизнь» [6, XII, с. 101], но и регионально употребляемое существительное *извековалец* – «человек, проживший всю жизнь на одном месте (в одном селе, городе), старожил» [6, XII, с. 102].

От ЛСВ₃ глагола *вековать* образуется также девербатив *привековать* с конструктивно ограниченным значением «где, к чему, – прижиться, оставаться до веку» [2, III, с. 405]. Глагол данного словообразовательного типа не имеет параллелей в литературном языке и квалифицируется как потенциально абсолютно недостаточный.

В языке подсистемы глагол *вековать* в гораздо большем, чем это зафиксировано в нормативных словарях, объеме реализует свой деривационный потенциал. В частности, от него образуется ряд существительных, например, субстантив *векованье* – «долгое пребы-

вание где-либо». [6, IV, с. 101]. Как известно, именные deverбативы данного типа образуются, главным образом, от основ глаголов несовершенного вида с суффиксом *-а* (*-я*) или *-ва*, *-ува*, (*-юва*). В парадигме существительных, мотивированных глаголами темпоральной семантики, эту модель представляют производные типа *зимованье* ← *зимовать*; *веснованье* ← *весновать* и др. Этот синтаксический дериват последовательно актуализирует основные ЛСВ мотивирующего глагола *вековать* – «проводить жизнь, существовать».

В СРНГ зафиксирован также производный субстантив третьей словообразовательной ступени *вековицик* – «человек, постоянно живущий на одном месте» [6, IV, с. 102]. Суффикс *-цик* в данном случае является экспликатором значения «лицо, производящее действие, названное мотивирующим глаголом» [3, с. 513], но в целом производное обладает фразеологичностью семантики.

Носителем значения «субъект действия по глагольному признаку» является также геникономинат *вековуха* – «одинокая женщина, не бывшая замужем» [7, I, с. 146]: «Многие молодые женщины да и девчата свыклись с невеселой мыслью о том, что жизнь просидят **вековухами**» /Муссалитин/; «Замуж не выходила ... Кабы хоть красотка была или образованная. Так в **вековушках** и *кувыркалась*» /Богданов/.

Наличие такого производного свидетельствует о незафиксированном в литературном языке у слова *вековать* того значения, которое представлено в говорах глаголом *извековать*: «2. Прожить, не выйдя замуж, постареть в девичестве», то есть можно говорить о нулевом звене в эпидигматической структуре многозначного слова. Такое значение у глагола *вековать* развилось как фразеологически связанное в результате высокочастотного употребления выражения в *девках вековать*: «**Не век же ей в девках вековать**» /Мамин-Сибиряк/.

Геникономинат *вековуха* не имеет гендерной пары (ср. *бобыль* – *бобылиха*, *бобылка*), что детерминируется семантикой «нулевого семантического звена» мотиватора (семы 'девичество', 'не замужем'). Ядерное положение квалитативных сем в существительном *вековуха* обуславливает увеличение словообразовательной цепочки, которая продолжается просторечным глаголом *вековушить* – «вести образ жизни одинокой женщины, не бывшей замужем» [10, с. 76]: «Связистка была совсем еще не старая, щуплая и сухая, собою не видная и заметная только очками. Гаврилова просквозила жалость: „Тебе и без войны бы **вековушить**, а теперь-то и вообще”» /Корнилов/, а также модификата *вековушка*.

Таким образом, слово *век*, обозначающее самую крупную временную единицу, имеет значительный семантический объем, что не могло не сказаться на его деривационном потенциале, в результате реализации которого образовалось преимущественно именованное веерно-цепочечное СГ из 51 деривата, но это открытая комплексная единица. В языке подсистемы глагол *вековать* гораздо активнее реализует свой деривационный потенциал: помимо глаголов *отвековать* и *свековать*, представленных в СлСРЯ, в его СГ могут войти как обладающие практически достаточной потенциальностью производные *провековать* и *перевековать*.

РЕЗЮМЕ

Пропонована стаття присвячена дослідженню лексичної семантики твірного слова, зокрема дієслів, утворених від іменників із значенням часу. Такі деривати перебувають на периферії лексико-семантичного поля часу. Однак вони недостатньо досліджені ні з погляду денотативно-сигніфікативного значення, ні в аспекті дериваційних зв'язків, що зумовлює актуальність цієї статті.

Ключові слова: дериват, дієслівна темпорлексема, лексико-семантичне поле часу, словотвірне гніздо, підгніздо, словотвірне значення.

SUMMARY

The present article is dedicated to the lexical semantics of derivatives in particular the verbs formed from the nouns with the meaning of time. Such derivatives occupy peripheral position in lexico-semantic field of time. However they are not investigated till now neither

from the point of view of their denotative-significative meaning not from the point of view of their derivative connection, which causes actuality of our investigation.

Key words: derivative, verbal temporal lexeme, lexical – semantic field of time, word – building, family, sub – family, word – building meaning.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Всеволодова, М. В. Способы выражения временных отношений в современном русском языке [Текст] / М. В. Всеволодова. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 283 с.
2. Даль, В. И. Толковый словарь живого великорусского языка [Текст] / В. И. Даль. — В 4 т. – М.: Рус. яз., 1981-1982.
3. Ефремова, Т. Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка [Текст] / Т.Ф. Ефремова. – 2-е изд., испр. – М. : АСТ: Астрель, 2005. – 636 с.
4. Потебня, А. А. Из записок по русской грамматике [Текст] / А.А. Потебня. – Т. IV. – М.-Л. : Изд-во Акад. Наук СССР, 1941. – 318 с.
5. Русская грамматика [Текст]. — В 2 т. – Т. 1. – М. : Наука, 1980. – 783 с.
6. Словарь русских народных говоров [Текст]; под ред. Ф.П. Филина и Ф.П. Сороколетова. – Л. : Наука, 1961-1999. – Вып. 1-33.
7. Словарь русского языка: В 4-х т. [Текст]; АН СССР, Ин-т рус. яз.; под ред. А.П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Рус. яз., 1981–1984.
8. Словарь современного русского литературного языка: В 17-ти томах [Текст]. – М. : Изд-во АН СССР, Ин-т рус. яз., 1948-1965.
9. Словник української мови в 11-ти тт [Текст]. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
10. Толковый словарь ненормативной лексики. Около 16 000 слов [Текст] / Д.И. Квеселевич. – М. : ООО «Изд-во Астраль»: ООО «Изд-во АСТ», 2003. – 1022 с.
11. Черных, П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка [Текст] / П. Я. Черных. – М. : Русский язык, 1993. – Т. 1-2.

Надійшла до редакції 24.02.2011 р.

УДК 811.161.1'373.611

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СУФФИКСАЛЬНЫХ УНИВЕРБОВ

Р.И. Гафарова

Крымский инженерно-педагогический университет

Реферат. В статье рассматривается стилистическая неоднородность суффиксальных универбов. Первопричиной образования суффиксальных универбов служит экстралингвистический фактор, непосредственно связанный с проявлением закона экономии речевых усилий, в соответствии с которым расчлененные наименования уступают место цельнооформленному производному слову. Для суффиксальных универбов характерны семантические, стилистические и лексико-грамматические особенности. Производные стилистически маркированы и относятся к разговорной, профессиональной, просторечной и жаргонной лексике. В то же время суффиксальные универбы пополняют общеупотребительную лексику и наблюдается динамика перехода производных из разговорной или профессиональной речи в кодифицированный литературный язык.

Ключевые слова: суффиксальный универб, стилистическая дифференциация, компрессивное словообразование, разговорная окраска, профессиональная лексика.

Язык постоянно обогащается новыми лексическими единицами в разных сферах человеческой жизни. Ускорение темпов жизни на рубеже XX–XXI вв. привело в действие один из внутренних законов языка – «закон речевой экономии» (А. Мартине), кото-

рый находит свое выражение в активном использовании компрессивного словообразования. Одним из наиболее продуктивных способов компрессивного словообразования является универбация.

Разновидностью универбации является суффиксальная универбация. Суффиксальный универб представляет собой «новое слово, сохраняющее старое значение» и являющееся синонимом мотивирующего словосочетания. Тем самым подчеркивается вторичный характер суффиксальной универбации. Производные типа *интенсивка*, *наружка*, *лазерник* формально мотивируются именами прилагательными, а семантически – словосочетаниями *интенсивная палата*, *наружная реклама*, *лазерный принтер*.

Актуальность исследования определяется необходимостью углубленного изучения феномена суффиксальной универбации, так как в последнее время отмечается интенсивность процесса образования подобных номинаций, которые доминируют не только в разговорной, но и в книжной лексике.

Цель работы – раскрыть стилевую дифференциацию суффиксальных универбов русского языка.

Проблемой стилевой дифференциации универбов занимались такие лингвисты, как В. Н. Виноградова, Е. А. Земская, Л. А. Капанадзе, Т. Д. Соколовская, И.А. Устименко и др.

Сосуществование сокращенных и полных вариантов наименования, например, деривационных словосочетаний и суффиксальных универбов, служит функционально-стилевой дифференциации языковых средств [13]. Их стилевая маркированность предопределяется в первую очередь общественными потребностями. В универбах вполне определилась «общая тенденция к тому, чтобы выступать уже не в качестве отдельного, производного слова по отношению к “основному”, а в качестве его стилистического варианта» [1, с. 266].

Суффиксальная универбация – явление стилистически неоднородное: часть производных принадлежит разговорной речи и публицистическому стилю [9; 13] (*атомка* ← атомная станция, *мажоритарка* ← мажоритарная система выборов), часть – профессионально-технической [10; 16] (*вальцовка* ← вальцовочная машина, *болотник* ← болотный трактор) и жаргонной лексике [2] (*нужняк* ← нужный человек, *неуд* ← неудовлетворительная оценка).

В то же время для универбов характерна полифункциональность, проявляющаяся в переходе производных из разговорной, разговорно-профессиональной речи в кодифицированную [11; 15]. Суффиксальные универбы в современном языке «имеют несомненную тенденцию к вытеснению своих «полных» фразеологических эквивалентов. Некоторые из таких эквивалентов теперь уже трудно представить даже в «официальной» речи» [1, с. 266].

Стилевая окраска суффиксальных универбов в определенной степени обусловлена их словообразовательной структурой. «Для описания стилистики словообразовательных средств важнее, видимо, те случаи, когда именно акт образования нового слова одновременно привносит и тот или иной оттенок, меняет сферу употребления» [2, с. 176].

Так, окраска разговорности свойственна прежде всего суффиксу *-к(а)* с морфами *-ушк(а)*, *-ашк(а)* [2; 4; 5; 7]. В. Н. Виноградова утверждает, что универбы носят яркий отпечаток разговорности, фамильярности [2, с. 191].

Л. И. Осипова определила, что суффикс *-к(а)* выполняет три функции в структуре и семантике универба: «грамматическую (является средством индикации частеречной принадлежности слова); деривационную (позволяет преобразовать номинативное сочетание в однословную единицу с обобщенным значением предметности); экспрессивную (всем суффиксальным универбам в момент образования присуща экспрессивность)...» [9, с. 8].

М. Ф. Тузова замечает, что «исследователями не отмечается суффикс *-ушк-*, не имеющий значения субъективной оценки, который используется, правда, редко для образования существительных женского рода с предметным значением», и выдвигает гипотезу о появлении «в словообразовательной системе существительного нового суффикса, который пока не получил широкого распространения. В существительном *копчушка* (*копченая рыба*) суффикс *-ушк(а)* служит и для образования существительного

на базе словосочетания и вносит дополнительное значение уменьшительности» [14, с. 109]. В нашей картотеке не отмечены универбы с дополнительным значением уменьшительности.

Позднее В. Н. Виноградова писала о том, что «образования с морфом *-ушк-а* обычно имеют уменьшительно-ласкательный оттенок, ср. *легковуха – легковушка, полковушка* ‘полковая пушка’ и др.» [2, с. 55].

На наш взгляд, семантическая модель на *-ушк(а)* еще не вызрела. Морф *-ушк(а)* соединяется с основами имен прилагательных, и в этом заключается особенность его функционирования в составе универбов; эмоциональный же компонент системно актуализируется в производных при условии взаимодействия суффикса с основами имен существительных: *зверь → зверушка*.

Универбы с суффиксальными морфами *-ашк(а), -шк(а)* также носят разговорный характер. В ряде случаев производные имеют «дополнительный ласкательно-пренебрежительный оттенок»: *мелкашка, меблирашки, черняшка* «черный хлеб», *штабняшки* «штабные девчата» [2, с. 54].

Универбы с морфами *-ашк(а)/-шк(а)* обозначают а) различные предметы и явления: *мелкашка* ← ружье мелкого калибра, *анимашки* ← анимационное кино; б) лиц со значением общего рода: *приготовишка* ← ученик, ученица приготовительного класса, *подготовишка* ← ученик, ученица подготовительного класса, *вольняшка* ← вольнонаемный рабочий и др.

«Особую продуктивность в современной разговорной речи приобретает нулевая суффиксация с усечением производящей основы: фанатичный поклонник – *фанат*, стационарное отделение – *стационар*» [15], «некоторую продуктивность в просторечии при создании суффиксальных универбов получил непродуктивный суффикс *-ух(а)*: *групповуха, бытовуха, порнуха*» [2], стилистически нейтральны суффиксальные универбы с суффиксом *-ак*: *молодняк, холостяк, сквозняк* однако новообразования принадлежат к устной ненормативной речи: *верняк* ← верное дело, *медляк* ← медленная музыка, *обходняк* ← обходной лист, *общак* ← общая касса.

«Разговорной окраской обладают существительные с суффиксом *-ик-*, образованные от прилагательных (реже – от существительных), обозначающие лицо по специальности, условием труда, различным отношениям, заболеваниям и т. п., т. е. семантически очень разнообразны и объединяемые в одну группу тем, что они ... служат заменой неоднословных наименований: *глазник, швейник, пиццевик, массовик, вечерник, международник, прикладник, духовик, сердечник, строевик*» [5]. «Тип продуктивен, особенно в разг. речи; *нов. разг.: женатик* (женатый мужчина), *грудник* (ребенок грудного возраста), *прикладник* (тот, кто работает в какой-л. прикладной области), *повторник* (тот, кто пришел на повторный прием), *спорт. игровик* (о тех, кто занимается игровыми видами спорта)» [12, § 285].

Суффиксы *-ак, -ач, -щин(а), -арь* вносят значение сниженности, в результате универбы приобретают жаргонную окраску: *левак* ← левая работа, *штрафняк* ← штрафная рота, *строгач* ← строгий выговор, *сухач* ← сухое вино, *неустановщина* ← неуставные отношения, *винтарь* ← винтовое ружье и др. Универбы с суффиксом *-яг(а)* характеризуются эмоционально-экспрессивной окраской, т. к. носят «ласкательно-фамильярную окраску или иногда ироническую, неодобрительную» [2, с. 232]: *родняга* ← родной человек, *скромняга* ← скромный человек, *шустряга* ← шустрый человек, *холостяга* ← холостой мужчина, *симптяга* ← симпатичный человек, *наивняга* ← наивный человек. И. А. Устименко отмечает, что универбы с суффиксом *-ух(а)* «стилистически снижены, но вполне литературны» [15, с. 97]: *краснуха* ← красный диплом, *медовуха* ← медовая настойка, *заказуха* ← заказное убийство, *бытовуха* ← бытовая техника’ и др.

Универбы проникли и в публицистический стиль, поскольку фактор установки на неофициальное общение стал одним из определяющих и для современной публицистики. «Публицистика не уступает разговорно-бытовой сфере по количеству и частотности

употребления конденсатов» [14, с. 109]. Универбы с суффиксом *-ист*: *металлист* ← поклонник металлического рока, *мануалист* ← специалист в области мануальной терапии. «Тип продуктивен, особенно в научно-технической и общественно-политической терминологии, в терминологии искусств и спорта» [12, § 289].

Вопрос о стилевой маркированности универбов в современной общественной жизни включает анализ разговорной лексики профессиональных групп, представленной на страницах прессы. Т. Д. Соколовская утверждает, что «использование универбатов в газете соответствует принципу коммуникативной целесообразности и является уместным, т. е. обусловлено функциональными целями публицистического стиля: информативной и агитационно-пропагандистской» [13, с. 74]. Автор предлагает в толковых словарях сопровождать производные пометой «*публ.*».

Таким образом, выбор универба в публицистике связан с экстралингвистическими факторами: освещением бытовых сторон жизни, обсуждением жизненных проблем, воздействием на читателя с какой-л. целью и т. д.

Универбы используются в профессиональной среде и функционируют как единицы неформального профессионального общения. С. Голуб отмечает, что профессиональная и профессионально-жаргонная лексика активно пополняется конденсатами, образованных при помощи разнообразных суффиксов, которые вносят особые экспрессивные оттенки. Лингвист считает, что «профессионализмы и жаргонизмы, созданные по этим словообразовательным моделям, понятны всем. Поэтому они получают широкое распространение в разговорной речи, а в толковых словарях русского языка даются с пометами: *гражданка* (*разг.*) – жизнь невоенных, гражданских людей; *самоволка* (*прост.*) – самовольная отлучка из воинской части, военного учебного заведения, госпиталя, с судна. Однако многие слова, образованные в профессиональной речи по этим моделям, все же остаются за пределами словарей: *академка* [академический отпуск студента], *высоковольтка*, *пятиэтажка*» [3, с. 243].

В связи с этим Т. Д. Соколовская предлагает «стилевую помету “разг.”, сопровождающую такие универбаты в словарях, изменить на “проф.”, в значении “профессионализм”» [13, с. 5].

С. Д. Шелов выделяет особенности профессиональной лексики: «1) большая или меньшая ненормированность употребления слова или словосочетания в данном значении, 2) функционально-стилевая ограниченность употребления и 3) наличие эмоционально-экспрессивных коннотаций» [16, с. 82]. Для некоторых суффиксальных универбов характерны первые два параметра: *гидравлик* ← гидравлический тормоз, *поисковик* ← поисковая программа, *двухъядерник* ← двухъядерный компьютер и др. Л.П. Крысин отмечает, что «слова такого рода не относятся к официальной номенклатуре, принятой в КЛЯ. Они известны людям, объединенным специальностью. От сленга их отличает отсутствие экспрессивности» [6, с. 72].

Разговорный характер универбов-профессионализмов подтверждает их функционально-стилевую ограниченность.

«Профессиональная речь, так же как речь различных социальных групп, объединяемых общими интересами, занятиями и т. п., дает большое число образований с суффиксом *-ка*» [2, с. 191].

В.Н. Виноградова группирует универбы по профессиональной сфере: «из речи военных», «из речи медиков», «из речи спортсменов», «из речи студентов» и др.

Например, в речи археологов встречаются единицы *камень* ← каменный век, *бронза* ← бронзовый век. С. Д. Шелов считает, что «подобные слова, безусловно, следует отнести к профессиональному просторечию...». В то же время исследователь отмечает, что «для этих единиц отсутствуют корреляции с полноценными терминами типа *камень – каменный век*, что приближает их к терминологии и не позволяет числить целиком в лексике профессионального просторечия», и относит производные к промежуточному явлению полутерминов, «и только использование подобных единиц в языковой практике может решить их судьбу...» [15, с. 85].

Часть универбов с суффиксами *-ник/-ик* и нулевым являются лексемами научного стиля, которые зафиксированы в словарях: *гранатник* «бот. То же, что гранатовое дерево», *слизевик* «слизистый гриб». Также регулярны универбы-усечения: *мезозой* «геол. То же, что мезозойская эра», *термы* «геол. То же, что термальные воды», *мокроносы* «биол. То же, что мокроносые обезьяны», *веслоноги* «биол. То же, что веслоногие лягушки».

Судьба универбов в русском языке различна: а) многие вошли в кодифицированный литературный язык (*открытка, командировка, грузовик*); б) другие вышли из употребления, превратившись в историзмы (*керенка, учредилка, конка*); в) третьи являются достоянием разговорной речи (*зачетка, маршрутка, читалка, курсовик, титульник*).

О различной судьбе суффиксальных универбов пишет Н. Н. Прокопович, обращая внимание на то, что одни из них прочно вошли в литературный язык, «стали бесспорной нормой или проявляют несомненную тенденцию к этому: *спиртовка, двустволка, полукровка*; другие бытуют преимущественно в ограниченной сфере профессиональной или стилистически близкой речи (*дежурка, генералка, препроводилка, летучка*). Наконец, очень большое число таких образований возникает в живой разговорной (по преимуществу бытовой) речи» [11, с. 58]. Ученый объясняет «упорный рост в разговорной речи (и отсюда проникновение в литературный язык – в художественную литературу, газеты и т. д.) таких образований» стремлением языка к «цельнооформленности наименований» [11, с. 59].

Г. И. Миськевич, анализируя универбы типа *канатка, зажигалка, аварийка*, отмечает, что «производные позволяют видеть, как взаимодействуют литературный язык и просторечие в тех или иных звеньях. Семантические стяжения являются способами создания новых слов, принятым литературным языком» [8, с. 117].

В современном русском языке наблюдается тенденция образования универбов при помощи сложных формантов *-ичок, -очк, -ушечк*, в структуру которых входят уменьшительно-ласкательные суффиксы. В таких производных номинативная функция сливается с экспрессивной, поскольку в лексемах сохраняется оттенок ласкательности: *годовичок, грудничок, первачок, крахмалочка, откидушечка, грибочок, сексапилочка* (сексапильная девушка), *обл. лозничок* (ивовый лес).

Положительная коннотация свойственна производным с морфом *-ушк(а)* (*ночнушка, губнушка*) и универбам общего рода (*симпатышка, милашка, очаровашка*).

На базе универбов образуются деминутивы: *грузовик – грузовичок, ковбойка – ковбоекка, перцовка – перцовочка, серебрянка – серебряночка* и др. Многие из них находят отражение в неологических источниках: *бытовочка* (НРЛ-82), *кроссовочки, прогрессивочка* (НРЛ-85),

Таким образом, в результате исследования мы пришли к следующим выводам:

1. Производные стилистически маркированы и относятся к разговорной, профессиональной, просторечной и жаргонной лексике.

2. Суффиксальные универбы служат функционально-стилевой дифференциации номинативных средств русского языка и имеют выход в литературный язык.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається стилістична неоднорідність суфіксальних універбов. Похідні стилістично марковані і відносяться до розмовної, професійної, просторічної і жаргонної лексики. У той же час спостерігається динаміка переходу похідних з розмовної або професійного мовлення в кодифікований літературну мову.

Ключові слова: суфіксальний універб, стилістична диференціація, компресивное словотвір, розмовна забарвлення, професійна лексика.

SUMMARY

The article discusses the stylistic heterogeneity suffixed univerbov. Derivatives are stylistically marked and are spoken, professional, colloquial and slangy vocabulary. At the same time there is transition dynamics derived from the colloquial speech or occupational codified literary language.

Keywords: suffix univerb, stylistic differentiation, the compressive word formation, oral paint, professional vocabulary.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Ахманова А. С. Очерки по общей и русской лексикологии / Ольга Сергеевна Ахманова. – М. : Учпедгиз, 1957. – 294 с.
2. Виноградова В. Н. Стилистические аспекты русского словообразования : [монография] / Валентина Николаевна Виноградова. – М. : Наука, 1985. – 184 с.
3. Голуб С. Стилистика русского языка: Учебное пособие / С. Голуб. – М. : Рольф; Айрис-Пресс, 1997. – 448 с.
4. Земская Е. А. Словообразование как деятельность : [монография] / Елена Андреевна Земская. – М. : КомКнига. – 2005. – 223 с.
5. Кожин А. Н. Функциональные типы русской речи / А. Н. Кожин, О. А. Крылова, В. В. Одинцов. – М. : Высш. школа, 1982. – 223 с.
6. Крысин Л. П. Социолингвистические аспекты изучения современного русского языка : [монография] / Леонид Петрович Крысин. – М. : Наука, 1989. – 186 с.
7. Лопатин В. В. Суффиксальная универбация и смежные явления в сфере образования новых слов / В. В. Лопатин // Новые слова и словари новых слов. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1978. – С. 72–80.
8. Миськевич Г. И. Наблюдения над новыми словами / Г. И. Миськевич // Литературная норма и просторечие. – М. : Наука, 1977. – С. 112–117.
9. Осипова Л. И. Активные процессы в современном русском словообразовании (Суффиксальная универбация и усечение) : автореф. дис. на соискание ученой степени докт. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Л. И. Осипова. – М., 1999. – 29 с.
10. Полякова И. М. Процессы включения в лексику и словообразовании (наблюдения над профессиональной разговорной речью металлургов) : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.01.02 «Русский язык» / И. М. Полякова. – Куйбышев, 1972. – 26 с.
11. Прокопович Н. Н. Словосочетание в современном русском литературном языке [монография] / Николай Николаевич Прокопович. – М. : Просвещение, 1966. – 400 с.
12. Русская грамматика. – Т. 1. – М. : Наука, 1980. – 783 с.
13. Соколовская Т. Д. Активные процессы в современном русском языке (универбация, конденсация и другие сокращения) / Татьяна Дмитриевна Соколовская. – М., 2004. – 154 с.
14. Тузова М. Ф. Суффиксальное образование существительных женского рода с предметным значением на базе составных наименований / М. Ф. Тузова // Материалы VIII конференции преподавателей русского языка педагогических институтов Московской зоны : Лингвистический сборник. – Вып. 2. – Часть I. – М., 1973. – С. 108–111.
15. Устименко И. А. Явление семантической конденсации в русском словообразовании / Ираида Александровна Устименко. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2007. – 132 с.
16. Шелов С. Д. Терминология, профессиональная лексика и профессионализмы (к проблеме классификации специальной лексики) / С. Д. Шелов // Вопросы языкознания. – 1984. – № 5. – С. 76–87.

УДК 811.161.1

ПОВТОРЯЕМОСТЬ ДЕЙСТВИЯ И ЕЕ СВЯЗЬ С ВИДОМ ГЛАГОЛА В РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Е. Я. Титаренко

Таврический национальный университет им. В. И. Вернадского

Реферат. Повторяемость как семантическая категория, противопоставленная единичности, является универсалией и имеет средства выражения во всех языках. Будучи разновидностью множества, повторяемость исследуется философами и лингвистами, в русском и других славянских языках традиционно связывается с видом глагола. В статье содержится классификация повторяемости, выражаемой имплицитно и эксплицитно, кратко описываются способы передачи повторяемости на внутрисловном и синтаксическом уровне, предлагается семная формула видовых граммем русских глаголов, из которой следует, что повторяемость входит в грамматическую семантику несовершенного вида. Это позволяет глаголам НСВ передавать повторяемость без поддержки контекста. Выводы и результаты исследования имеют теоретическое значение и практическое применение в курсе русского языка как иностранного при обучении видам глагола.

Ключевые слова: повторяемость, итеративность, многократность, вид глагола, русский глагол.

Изучение повторяемости действия и способов ее выражения в русском языке имеет продолжительную историю. Тем не менее, многие теоретические вопросы до сих пор остаются спорными и требуют дополнительных исследований. Разногласия начинаются с терминологии, тем более, что будучи частью множества, повторяемость является в определенной степени и философской категорией, диалектически противопоставленной единичности. Повторяемость универсальна и получает свои средства выражения во всех языках. Диалектические отношения единичности и повторяемости представляют собой универсальный тип фазовости. Грамматически повторяемость связана с категорией вида и другими морфологическими категориями глагола.

В ходе исследований лингвисты неоднократно пытались установить связь видового значения с возможностью выражения повторяемости. Обычно выражение повторяемости связывается с потенциалом несовершенного вида (НСВ), а единичности – с грамматическим значением совершенного вида (СВ). А. В. Бондарко включал в семантический потенциал СВ повторяемость как (+) / – [1]. «В современных аспектологических исследованиях вопрос об отношении несом. и сом. вида к повторяемости – единичности решается так: глаголы несом. вида одинаково способны обозначать как единичное, так и повторяющееся действие (...) глаголы же сом. вида прежде всего обозначают неповторяющееся действие» [2, с. 113]. Выводы о возможности или невозможности выражения значения повторяемости разными видами делаются, как правило, на основании сочетаемости с лексическими показателями различной семантики, в первую очередь, на абсолютной несочетаемости СВ с показателями неограниченной кратности, но допустимости его употребления с показателями ограниченной кратности. Г. И. Панова доказывала, что отношение СВ «к признаку повторяемости характеризуется не знаком +/-, а знаком –» [2, с. 113], потому что глаголы СВ не могут взаимодействовать с наречиями повторяемости на уровне словосочетания (*часто скажу, редко приду*), а только в структуре предложения. Автор утверждает, что глаголы СВ не имеют в семантическом потенциале значения повторяемости, оно возникает у них на функциональном уровне, т. е. «значение сом. вида исключает повторяемость, а контекст выражает это значение» [2, с. 116]. С этим выводом трудно не согласиться.

Исследование повторяемости как функционально-семантического поля уже было предпринято автором [3]. **Целью** настоящей статьи является классификация типов повторяемости и способов ее выражения в современном русском языке, исследование связи повторяемости с грамматической семантикой категории вида глагола, разграничение терминологии.

Множественность может быть дискретной как во времени, так и в пространстве. Единичное действие занимает на воображаемой временной оси (в реальном времени) точку или отрезок. Множественные действия тоже занимают точку или отрезок на оси времени, если происходят одновременно в разных точках пространства, либо занимают несколько точек (отрезков) и располагаются на временной оси последовательно, если они разновременны. Для повторяющихся действий **временная последовательность** (разновременность) является обязательной. Таким образом, мы разделяем понятия и термины **множественность** и **повторяемость** действий (процессов). Детальный анализ предикатной множественности представил А. Б. Шлуинский [4]. Повторяемость является частным случаем предикатной множественности. Термин **повторяемость** наиболее точно отражает суть явления, как его относительные синонимы можно употреблять термины **итеративность** (=множественность) и **кратность** действия.

О. К. Грекова рассматривает повторяемость как включающую два элементарных смысла: множественности и интервала. «Из неоднократности воспроизведения действия или состояния вытекает смысл множественности, а из наличия определенных промежутков между воспроизведениями действий или состояний возникает смысл интервала»; повторяемость – это «неоднократное (не менее двух раз) воспроизведение действия или состояния с момента начала, во всех фазах, если они имеются, и до момента конца» [5, с. 58]. В более ранних работах О. К. Грекова давала определение повторяемости как процесса «воспроизведения (конечного или бесконечного) одного и того же действия» [6, с. 37]. Под эти определения подпадают не все действия, о которых пойдет речь в статье. Наша классификация типов повторяемости базируется на следующем определении: **повторяемость** – это **последовательное воспроизведение одного и того же действия (процесса, состояния) или отдельных его актов во времени и пространстве одним или разными субъектами по отношению к одному или более объектам**.

Повторяемость – это семантика, которая проявляется в русском языке на двух уровнях: лексическом (внутрисловном) и синтаксическом и выражается имплицитно или эксплицитно. Лексическая семантика слов зависит от наличия определенных сем. В частности, это могут быть **сема итеративности (Ит.)** и **сема однократности (Одн.)**. Наличие семы итеративности способствует выражению этого значения на внутрискемном уровне, что мы обозначили термином «**внутрисловная повторяемость**». Сема итеративности может содержаться в семантике корня глагола либо в семантике его аффиксов. В зависимости от этого различается **имплицитная** и **эксплицитная** внутрискемная повторяемость. В других терминах – «мультипликативная» и «итеративная» (наряду с «дистрибутивной») [7]; внутрисобытийная (event-internal) и внесобытийная (event-external) [4]. Главное различие заключается в том, что «внесобытийная множественность подразумевает повторение сходных, но притом отдельных событий, имеющих место в отдельные периоды времени. Объектом «счета» при данном типе множественности являются ситуации, каждая из которых имеет свою начальную и конечную точку». Внутрисобытийная множественность отражает единое событие, совершающееся в единый период времени, «которое по своей внутренней структуре является многократным повторением сходных друг с другом фаз» [4, с. 47].

Внутрисловная имплицитная повторяемость обусловлена наличием *семы итеративности (Ит.)* в лексической семантике глаголов, в самом корне глагольного слова. Данная сема может быть при этом ядерной либо периферийной. Мы называем потворяемость *имплицитной*, поскольку общепризнано, что «мультипликативность в узком смысле слова, как правило, является лексическим свойством глагола и не имеет спе-

циализированных средств выражения» [4, с. 58]. Помимо широко известных и детально изученных многоактных (мультипликативных) глаголов, этот вид повторяемости характерен для впервые выделенных нами «глаголов с семантикой повторяемости», а также глаголов разнонаправленного движения. Глаголы с семантикой повторяемости – это парные глаголы НСВ, видовой партнер которых (глагол СВ) называет единичное действие, отношения между глаголами в видовой паре не соответствуют формуле «*делал, делал и наконец сделал*», т. е. не являются процессно-результативными, а противопоставляются по линии «единичность – повторяемость»: *пообещать – обещать; навестить – навещать; посетить – посещать; поклясться – клясться* и т. п.

Необходимым и обязательным условием имплицитной повторяемости является наличие в языке лексически выраженной единицы измерения, т. е. эксплицитной однократности или одноактности, например: *прыгать – прыгнуть, носить – нести, случаться – случиться* и др. Иными словами, не все глаголы, которые обозначают расчлененное, составное, сложное действие, выражают внутрисловную повторяемость. Степень расчлененности может быть различной, так, глаголы *идти, бежать* обозначают некую расчлененность (попеременное перемещение ног и т. п.), но этого недостаточно для повторяемости. В парах *идти – ходить, бегать – бежать* глагол однонаправленного движения может выступать в роли единицы измерения (*ходить* – это *идти* туда / обратно, в разные стороны и в разное время).

Таким образом, в русском языке выделяются следующие группы глаголов, у которых сема **Ит.** является *лексической* (в том смысле, который придавал этому термину Талми [8]), т. е. выраженной «лексическим классом» – корневой морфемой, и при этом *ядерной*, т. е. содержится в ядре лексической семантики:

– многоактные глаголы НСВ и их дериваты СВ (*прыгать* → *запрыгать, отпрыгать, попрыгать, пропрыгать, допрыгаться* и т. д.);

– глаголы НСВ, имеющие видовые пары, в которых фазовые отношения между СВ-НСВ соответствуют типу один раз / много раз (*случаться, навещать, появляться, повторять* и под.);

– глаголы разнонаправленного движения (моторно-кратные) НСВ: *бегать, летать, ходить, носить* и т. д. и их производные СВ: *забегать, находиться (долго ходить и от этого устать), отлетать, поносить (какое-то время)* и т. д.

Эксплицитную внутрисловную повторяемость выражают глаголы с аффиксами (элементами «закрытого класса», «грамматическими» [8]), в семантическую структуру которых входит сема **Ит.** Здесь мы выделяем два типа: итеративный и дистрибутивный.

Итеративный тип повторяемости формируется глаголами с суффиксом *-ива/-ыва/-ва/-а-*. Это, во-первых, собственно многократные глаголы НСВ (*хаживать, сиживать, писывать, бывать*); во-вторых, парные глаголы НСВ с суффиксом вторичной имперфективации (*подписывать, съедать, запивать, перечитывать* и т. п.) и одновидовые глаголы НСВ с тем же суффиксом и префиксами различной семантики (*переписываться, подглядывать, пристукивать, напевать, нашептывать* и т. п.).

Дистрибутивный тип эксплицитной внутрисловной повторяемости подразделяется на **многообъектный** и **многосубъектный** подтип. Его состав формируется в основном глаголами СВ разных способов действий: кумулятивным, дистрибутивным, взаимным и др.: *нахватать, насобирать, обшить, обстирать (всех), пооткрывать, повыкидывать, переженить (всех), повставать, померзнуть, перездороваться (со всеми), опросить, оббегать (всех соседей), разослать, согнать, разойтись, разбросать, перецеловать, переглядываться, переговариваться* и т. д.

Итак, **внутрисловная повторяемость не зависит от вида глагола**, лексическая сема **Ит.** может входить в семантику глагола любого вида, при этом она может быть ядерной или периферийной, содержаться в корне слова или в его аффиксах. Разные типы внутрисловной повторяемости выражаются разными видами, например, итеративный тип связан с НСВ, а дистрибутивный – больше с глаголами СВ.

Рассмотрим подробнее связь семантики повторяемости с грамматической семантикой вида. В традиционном понимании «не являясь доминантным признаком ни того, ни другого вида, повторяемость включается обычно в семантический потенциал несовершенного вида как непротиворечащая доминантному признаку обозначения действия как нецелостного или, по крайней мере, нейтрального по отношению к этому признаку» [6, с. 37]. Наши исследования привели к следующему представлению грамматической семантики категории вида: во-первых, видовые граммы состоят из наборов **лексических и грамматических сем** (которые мы называем *граммами*); во-вторых, грамма СВ отличается от граммы НСВ набором этих сем и грамм; в-третьих, как единичность, так и повторяемость может входить в лексическую семантику глагола в качестве семы и в грамматическую семантику вида как грамма. Анализ семного состава видовых грамм привел к выделению следующих имплицитных *грамм* в их структуре: **Ед.** (единичность), **Повт.** (повторяемость), **Л** (временная локализованность) и **НЛ** (временная нелокализованность). Кроме того, в семном наборе видовых грамм содержатся имплицитные **семы П** и **НП** (предельности / непредельности). Формула граммы СВ довольно проста: **П : Ед. Л**. Для большей наглядности ее можно представить в виде простой дроби, в которой лексические семы (в данном случае – предельность) содержатся в числителе, а грамматические (единичность и локализованность) – в знаменателе. Если в лексической семантике глагола СВ есть сема однократности **Одн.** (например, в слове *прыгнуть* за счет суффикса -ну-), формула приобретает вид **П Одн. : Ед. Л**, т. е. происходит сложение сем, значение единичности усиливается. Если же в семантике глагола СВ имеется лексическая сема **Ит.** (например, *запрыгать, побивать*), его формула **П Ит. : Ед. Л**. Происходит нейтрализация, ведущая к ослаблению обеих сем **Ит.** и **Ед.** Тем не менее, лексическая сема способствует выражению **внутрисловной** повторяемости, хоть и не столь яркой, как у глагола НСВ (*прыгать*), а грамма обуславливает одноразовость всего процесса в целом. Подобная семная комбинаторика объясняет, на наш взгляд, различие выражения повторяемости – единичности в семантике следующих глаголов СВ: *девушка замахала (помахала) платком – девушка махнула платком*. Для носителей языка разница очевидна.

Глаголы НСВ имеют более сложную семную формулу. Прежде всего потому, что все они распадаются на два семантических класса: предельные (**П**) и непредельные (**НП**). Семы единичности и временной локализованности взаимосвязаны (находятся в отношениях конъюнкции), поскольку четкую локализацию во времени может иметь только конкретное единичное действие. Основным условием повторяемости, как уже было сказано, является одновременность действий, т. е. временная нелокализованность, поэтому граммы **Повт.** и **НЛ** также находятся в отношениях конъюнкции. При этом даже у предельных глаголов НСВ повторяемость связана с непредельностью, что отмечал Ю. С. Маслов: «Так, многократное действие, предельное и даже достигающее предела в каждом отдельном акте своего повторения, может оказаться в целом, как серия повторений, непредельным (ср. *ходить на службу*)» [9, с. 322].

Таким образом, глаголы НСВ имеют следующие семные формулы: предельные (парные) глаголы **П/НП : Ед. Л // Повт. НЛ**; непредельные **НП : Ед. Л // Повт. НЛ**. Наборы грамм **Ед. Л // Повт. НЛ** находятся в отношениях дизъюнкции, т. е. исключают друг друга. При этом у предельных глаголов НСВ сема **П** актуализирует набор **Ед. Л**, а сема **НП** – набор **Повт. НЛ**. Например: *человек выходит на улицу* – предельное единичное локализованное во времени действие. Глагол НСВ выступает в конкретно-процессном значении. *По утрам (каждый день; три раза в день и т. п.) человек выходит на улицу* – непредельный процесс повторяющихся нелокализованных во времени действий, глагол НСВ выступает в неограниченно / ограниченно-кратной функции. Есть еще одна очень важная функция НСВ – общефактическая. В случае употребления глагола в этом значении оба набора грамм остаются **неактуализованными**, как бы погашенными, однако их наличие в грамматической семантике легко обнаруживается в

случае коммуникативной необходимости: *ты читал «Войну и мир»?* (*один раз – много раз, каждое лето, в прошлом году* и т. д.). Более подробно теория семной комбинаторики изложена в [10; 11] и др. публикациях автора.

На уровне словосочетания и предложения повторяемость может выражаться грамматически, лексически, синтаксически. Грамматическим средством выражения повторяемости в контексте является **грамма Повт.**, которая содержится в граммеме НСВ. Рассмотрим с этих позиций классификацию и терминологию А. Б. Шлуинского:

– собственно мультипликатив, то есть серия повторяющихся одинаковых квантов события: *Когда я вошел в ванную, вода капала из крана.*

– дубликатив, то есть серия повторяющихся одинаковых пар квантов события, таких, что в каждой паре одно микрособытие отменяет другое: *Преподаватель сидел за столом и все время снимал свои очки* ('и опять надевал их').

– альтернатив, то есть разнонаправленное событие (в первую очередь речь идет о ситуации движения), являющееся объединением однонаправленных микрособытий: *Мальчик ездит по двору на велосипеде.*

– дисконтинуатив, то есть событие, осуществляющееся с перерывами во времени: *Вася посматривает в окно* [4, с. 48].

Из выделенных глаголов сему **Ит.** не содержит только глагол *снял*. Лексемы *капала* и *ездит* выражают внутрисловную имплицитную повторяемость, глагол *посматривает* – внутрисловную эксплицитную повторяемость, при этом все три предложения называют конкретную единичную ситуацию (актуализованы граммы **Ед. Л**). Во втором предложении повторяемость возникает на уровне контекста. В примере *Преподаватель сидел за столом и все время снимал свои очки* глагол *снял* передает повторяемость в силу своей принадлежности к НСВ. Граммы **Повт.** и **НЛ** здесь актуализирует лексический показатель *все время*. В ситуации временной локализованности данный глагол будет обозначать единичное действие (процесс), ср.: «Предложение *Когда я вошел, преподаватель снимал свои очки* принципиально может описывать как единичную ситуацию 'снимать', так и повторение пар ситуаций 'снимать' и 'надевать', хотя первая интерпретация более предпочтительна» [4, с. 56].

Таким образом, все глаголы НСВ в ситуации временной нелокализованности могут грамматически передавать семантику повторяемости, а глаголы СВ – нет.

Лексическими средствами выражения повторяемости в словосочетании и предложении являются соответствующие **лексические показатели** (ограниченной и неограниченной кратности, счета, обстоятельств условия, времени и др.), детальный анализ и описание которых содержится в [5; 6; 12; 13 и др.]; глагольно-инфинитивные конструкции, состоящие из личных форм глаголов *стать, начать, начинать, продолжать, мочь, уметь, любить, полюбить* и некоторых других и инфинитивов, например: *Он умел пропускать неприятное мимо ушей* (Ю. Герман); *Она очень любила приводить Володю в порядок* (Ю. Герман); *Гек не любил спать ни у стены, ни посередине. Он любил спать с краю.* (А. Гайдар); *Он иногда любил вернуть такую фразочку...* (Ю. Герман); *В антракте дед, прогуливаясь, норовил пройти мимо зеркала...* (Ю. Герман); *Кронин начинает чихать обычно в 5 утра и делает это каждые две секунды.*

Особый род повторяемости – **дистрибутивность** – появляется в случае многосубъектности или многообъектности расчлененного во времени и пространстве действия. Дистрибутивный тип традиционно выделяется в специальной литературе [7; 14; и др.] и справедливо рассматривается «как способ выражения множественности участников ситуации», при этом «достаточно часто дистрибутивные значения выражаются при помощи тех же средств, что и «итеративные» [4, с. 47]. В русском языке, как отмечает О. К. Грекова, немало глаголов, в лексической семантике которых содержится смысл множественности объектов. «Если в предложении с такими глаголами присутствует эксплицитно или имплицитно выраженный смысл интервала между вовлечением в ситуацию отдельных объектов, составляющих множество, то такое предложение имеет значение повторяемости» [5, с. 59]. Примеры автора: *Он складывал сюда хаотические*

данные...; Он *расставлял по трактам трактиры*. Значение интервала подкрепляется благодаря обстоятельству *по трактам* со значением мест совершения действия. При этом одновременность сразу всех действий, совершенных в разных местах по отношению ко всему множеству разных объектов, представляется невозможной [5, с. 60].

Дистрибутивность как вид повторяемости описана в [5; 6; 7; 12; 13; 14; 15 и др.]. **Многообъектная повторяемость** в предложении выражается множественным числом дополнения (*Мария напишет письма; Рабочий строит дома; Мальчик подавал сумки и чемоданы*), наличием кванторных слов *каждый, весь, всякий* в объектной группе (*Володя хмурился при каждом дурном известии в газетах и расцветал при каждом хорошем (Ю. Герман); Турист побывал во всех музеях; Декан разговаривает со всеми по очереди*), другими способами выражения множества объектов (*Милиционер опечатал сургучом сундук, кофр, шкаф, кладовку, тайник; Закрыли все пять окон, заперли обе двери; Мы смотрели, как загоралось одно окно за другим*).

Многосубъектная повторяемость в высказывании возникает в случае выражения множественного субъекта (это может быть форма множественного числа подлежащего) при объективной (имплицитной) или эксплицированной разновременности действий, например: *Шел снег, мимо проходили люди (Б. Пастернак)* – ср.: *мимо проходил человек* – единичность. *Медленно, кружась в прозрачном воздухе, падали листья кленов и берез (ср.: падал лист)*. Эксплицируют значение разновременности лексические показатели типа *по очереди, один за другим, друг за другом, друг другу*, обстоятельства места, указывающие на пространственную дискретность (*отовсюду, со всех сторон, повсюду* и др.). Например: *Ребята выступали по очереди; Раненые выздоравливали один за другим; И вот тут провалило начисто, и со всех сторон на сцену пошли женичины (М. Булгаков)*.

Одно из последних описаний разноуровневых средств выражения повторяемости в дискурсе XIX и XX в. в. содержится в [16]. Здесь **повторяемость** представлена как **концепт**. Из трех вариантов: мультипликативность, дистрибутивность и итеративность – концептами Т. В. Белошапкина считает только мультипликативность и итеративность. «**Дистрибутивная повторяемость** является более сложным образованием, она объединяет в себе концепты: **повторяемость**, вариант **итеративность**, **результативность**, вариант **достижение результата**, **цели**, **соотношение с нормой**, вариант **количественная характеристика «больше нормы»: наварить, перемыть, перегладить»** [16, с. 89].

Синтаксические средства выражения повторяемости также описаны в литературе [12; 13; 17; и др.]. Это могут быть:

– дееспричастия и дееспричастные обороты со значением условия или времени осуществления повторяемости действия, обозначенного глаголом: *Встречаясь, они становились веселыми и беззаботными, как мальчишка и девчонка... (Н. Мандельштам); Пожив немного, дед делался каким-то торопливо-испуганным... (Ю. Герман);*

– придаточные части той же семантики, кроме оборотов с *бы*: *Когда я проходил мимо, он всегда поворачивал голову; Стоило мне мысленно произнести «о», как ты сразу появлялась (А. Вознесенский); Каждый раз, как партия его в безнадежном положении, он начинает заговаривать зубы... (М. Булгаков);*

– другие придаточные с конструкциями *что бы ни, где бы ни* и т. п.: *Ее баловали и в уют-компании, и на полубаке, и на шканцах, где бы ни мелькала ее красная в горохах юбка (Ю. Герман);*

– вводные слова и предложения типа *бывало, случается, как всегда* и т. д.: *Они поздоровались за руку, как всегда (Ю. Герман); Прописывал за деньги, не спорю, бывало (М. Булгаков); И даже декан, случалось, обращался к нему за помощью;*

– союзы *то...то, нет-нет (да) и*, повторяющиеся *или, либо* и др.: *Он то вздыхал, то в невыносимой муке поднимал глаза в небо, то вперял безнадежный взор в желтую землю... (М. Булгаков); Нет-нет да закрапает дождь за окном (Н. Катерли);*

– однородные сказуемые, например, антонимические пары или иные пары глаголов, связанные причинно-следственной либо последовательной связью (одно действие

возможно только после другого).

Выводы. Итак, повторяемость представляет собой частный случай предикатной множественности. Главным условием возникновения повторяемости является одновременность действий. Повторяемостью называется последовательное воспроизведение одного и того же действия (процесса, состояния) или отдельных его актов во времени и пространстве одним или разными субъектами по отношению к одному или более объектам.

Повторяемость выражается в русском языке на двух уровнях: лексическом и контекстуальном. Лексическая повторяемость подразделяется на имплицитную и эксплицитную и обуславливается наличием семы итеративности в лексической семантике глагола. Эту сему, как и сему единичности, имеют глаголы СВ и НСВ. В граммемы обоих видов входит грамма единичности, грамма повторяемости имеется только в семном наборе несовершенного вида. Контекстуальная повторяемость имеет в русском языке грамматические, лексические и синтаксические способы выражения. Контекстуальную повторяемость также могут передавать глаголы обоих видов, при этом разные типы повторяемости связаны с разными видами глагола.

РЕЗЮМЕ

У статті запропановано визначення і класифікацію повторюваності, описано імпліцитні та експліцитні засоби її вираження на рівні слова і контексту, подано семантичний аналіз лексичної і граматичної видової семантики російських дієслів. Репрезентовано семну формулу видових граммем, з якої випливає, що повторюваність входить до граматичної семантики недоконаного виду.

Ключові слова: повторюваність, ітеративність, багатократність, вид дієслова, російське дієслово.

SUMMARY

In the article there is presented the definition and classification of repetition, is described the implicit and explicit means of its expression on the level of word and context, is contained the semantic analysis of lexical and grammatical semantics of the aspect of a Russian verb. Is mentioned the seme-formula of aspect grammemes, by which we understand, the repetition is involved into grammatic semantic of non-perfect aspect.

Key words: repetition, iterativity, multiplexes, verb aspect, Russian verb

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бондарко, А. В. Вид и время русского глагола : (значение и употребление) [Текст] / А. В. Бондарко. – М. : Просвещение, 1971. – 239 с.
2. Панова, Г. И. К вопросу о повторяемости действия и глагольном виде в русском языке [Текст] / Г. И. Панова // Семантика и функционирование категории вида русского языка / Вопросы русской аспектологии III // Ученые записки Тартуского гос. ун-та. – Вып. 439. – Тарту, 1978. – С. 111-117.
3. Титаренко, Е. Я. Повторяемость действия в системе аспектологических категорий русского глагола [Текст] : дисс. ... к. филол. н. / Е. Я. Титаренко. – Симферополь, 1988. – 197 с.
4. Шлуинский, А. Б. К типологии предикатной множественности: организация семантической зоны [Текст] / А. Б. Шлуинский // Вопросы языкознания. — 2006. — № 1. — С. 46-75.
5. Грекова, О. К. Двучленна ли оппозиция аспектуальных значений однократности / повторяемости в предложении? / О. К. Грекова // Труды аспектологического семинара филологического факультета МГУ им. М.В.Ломоносова.- Т. 1 - 2-е изд. – М., 2001. — С. 50-62.
6. Грекова, О. К. Виды значений повторяемости и средства их выражения [Текст] / О. К. Грекова // Вестник Моск. ун-та: Сер.9. : Филология. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – № 2, март-апрель – С. 37-48.

7. Типология итеративных конструкций [Текст] / Отв. ред. В. С. Храковский. – АН СССР, Ин-т языкознания Ленингр. отд. – Л. : Наука, 1989. – 310 с.
8. Талми, Л. Отношение грамматики к познанию [Текст] / Под ред. И. М. Кобозевой, пер. Т. В. Типикиной // Вестник Моск. ун-та: Сер.9. : Филология. — 1999. — № 1 – С. 91-115; № 4, №6 – С. 88-121.
9. Маслов, Ю.С. Избранные труды : Аспектология. Общее языкознание / Ю. С. Маслов – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 840 с.
10. Титаренко, Е. Я. Взаимодействие лексической и грамматической аспектуальности в русском глаголе [Текст] / Е. Я. Титаренко // Ученые записки Таврического нац. ун-та. — 2002. — Т.15 (54). — № 4 : Филол. науки. — С. 99-113.
11. Титаренко, Е. Я. О семантической структуре глагольного слова и семно-семемной комбинаторике [Текст] / Е. Я. Титаренко // Ученые записки Таврического нац. ун-та. — 2007. — Т.20 (59). — № 1 : Филология. — С.45-53.
12. Рощина, Л. М. Способы выражения повторяемости действия в современном русском литературном языке [Текст] : дисс. ... к. филол. н. / Л. М. Рощина – Ашхабад, 1976. – 203 с.
13. Панова, Г. И. Выражение повторяемости действия в современном русском языке [Текст] : дис. ... канд. филол. наук : 10.02.01. / Г. И. Панова – Л., 1979. – 162 с.
14. Теория функциональной грамматики. Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис [Текст]. – Л. : Наука, 1987. – 348 с.
15. Ремчукова, Е. Н. Существительные с семантическим компонентом «сложное действие» в современном русском языке [Текст] / Е. Н. Ремчукова // Филол. науки. – 1986. — № 6. – С. 53-59.
16. Белошапкова, Т. В. Когнитивно-дискурсивное описание категории аспектуальности в современном русском языке [Текст] / Т. В. Белошапкова. – М. : КомКнига, 2007. – 336 с.
17. Соколовская, К. А. Виды глагола и контекст (К характеристике типовых аспектуальных контекстов) [Текст] : дисс. ... к. филол. н. / К. А. Соколовская. – М., 1979. – 186 с.

Надійшла до редакції 26.01.2011 р.

УДК 81'221.2

«МОВА», «МОВЛЕННЯ» І «МОВЛЕННЄВА ДІЯЛЬНІСТЬ» ЯК МОВОЗНАВЧІ ПОНЯТТЯ

С. П. Гірняк

Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка

Реферат. У пропонованій статті окреслено основні розбіжності між поняттями «мова», «мовлення» і «мовленнєва діяльність»; з'ясовано, який зв'язок існує між ними, адже їх природа взаємозалежна та взаємозумовлена; проаналізовано погляди В. фон Гумбольдта, Ф. де Соссюра, М. Бахтіна, Ф. Бацевича та інших учених стосовно задекларованої теми; визначено закономірності розвитку цих понять, розглянуто тенденції їх функціонування.

Ключові слова: мова, мовлення, мовленнєва діяльність, висловлювання, мовленнєве спілкування.

Мета статті – розкрити підходи до понять «мова – мовлення – мовленнєва діяльність» в історичному аспекті; розглянути закономірності розвитку та функціонування цих понять на сучасному етапі; з'ясувати, чим різняться та як взаємопов'язані між собою поняття «мова», «мовлення» і «мовленнєва діяльність».

Постановка проблеми. У нашій розвідці ми окреслили, як лінгвісти, філософи, психологи та інші дослідники розуміють дихотомію «мова – мовлення» та її реалізацію у мовленнєвій практиці мовців, адже спілкування, або комунікація (процес мовлення), – це особливий вид людської діяльності, що реалізується в суспільстві за відповідними законами. Саме тому ми систематизували зміст понять «мова» і «мовлення», здійснили аналіз *мовленнєвої діяльності* людини, що забезпечує складний процес взаємодії особистостей у конкретному часовому й просторовому вимірі.

Аналіз останніх досліджень.

Відомо, що наука про мову виникла ще до нашої ери. Усяке поживлення духовного життя в будь-якій країні світу супроводжувалося зростанням інтересу до мови і, як наслідок, появою ґрунтовних праць про неї. Однак розквіт наукової думки стосовно понять «мова» і «мовлення» припадає на ХІХ – ХХ ст.

Розглянемо ці відмінності детальніше. Так, однією з фундаментальних засад системи мислення О. Потебні є ідея мови як пізнавальної діяльності: «мова не є засобом вираження готової думки, а її створення; вона не відображає світоспоглядання, яке склалося, а діяльність, яка його складає» [17, с. 23]. Як зазначає І. Фізер, у концепції О. Потебні, мова в її постійному змінюванні полісемантична і тому багатофункціональна [17, с. 24].

У 1916 році побачила світ праця Ф. де Соссюра «Курс загальної лінгвістики», що стала подією, яка розпочала герметичні мовознавчі окреслення словесного знака, а завершилася новою онтологією людини. Теорія Ф. де Соссюра визначила характер багатьох досліджень і дала поштовх до появи окремих літературно-теоретичних методів. Розрізнення Ф. де Соссюром понять «мови» і «мовлення» (*langue i parole*), його концепція знака, синхронності і діахронності лягли в основу структурної лінгвістики [17, с. 14].

Усе глибше проникнення у вивчення феномена мови, зауважує М. Кочерган, привело лінгвістів до необхідності розрізнення в ньому як мінімум двох об'єктів: власне мови і мовлення. Проблему мови і мовлення вважають нині однією з найважливіших і найскладніших у сучасному теоретичному мовознавстві. Дихотомія «мова – мовлення» напрямами сучасного мовознавства визначається чи не найбільшим досягненням лінгвістики ХХ століття [12, с. 47].

Засновниками теорії мовленнєвого спілкування вважають Л. Виготського, М. Жинкіна, О. Леонтьєва, О. Лурію, Т. Рябову, та інших, які стверджують, що комунікація – це різновид людської діяльності. За класифікацією учених, мовленнєва діяльність належить до внутрішньої, творчої, когнітивно-психологічної, а тому є істинною діяльністю, що зберігає загальну структуру людської діяльності, у якій би формі вона не здійснювалася. Теорію мовленнєвої діяльності обґрунтували у своїх працях І. Зимня, А. Маркова, зауважуючи, що види мовленнєвої діяльності (*слухання-розуміння, говоріння, читання й письмо*) взаємодіють між собою.

Найсучаснішим системним дослідженням, у якому предметом особливої уваги виступають мовні елементи комунікації (*дискурс, мовленнєвий жанр, мовленнєвий акт*), є праця сучасного мовознавця Флорія Бацевича «Основи комунікативної лінгвістики», що вийшла друком у 2004 році [2]. У ґрунтовному дослідженні Ф. Бацевич з позицій сучасної науки про мову систематизовано розглянув проблеми комунікативної лінгвістики, предметом особливої уваги науковця стали власне мовні елементи комунікації – дискурс, спілкування як діяльність, мовленнєвий жанр, мовленнєвий етикет та інші. У ньому враховано найновіші гіпотези, що сформувалися у межах когнітивної лінгвістики, психолінгвістики, теорії мовленнєвої діяльності.

Однією з найважливіших життєвих потреб людини є потреба в спілкуванні, тобто обміні думками з іншими людьми, що задовільняється людиною за допомогою мови. Володіючи мовою і здійснюючи мовленнєву діяльність, ми маємо можливість розуміти один одного, обмінюватися досвідом, знаннями, передавати їх нащадкам.

Загальновідомо, що мова – це засіб пізнання, спілкування та обміну знаннями про навколишній світ. Вона є однією з характерних ознак сучасної нації. Мову створили

люди, вони її розвивають і удосконалюють. Основна функція мови – бути засобом спілкування, збереження і передачі знань, взаємного розуміння. Слово «мова» – багатозначне (див., напр., термінологічні словники). Сучасний тлумачний словник так пояснює основне значення слова «мова» – 1) здатність людини говорити, висловлювати свої думки; 2) сукупність довільно відтворюваних загальноприйнятих у межах цього суспільства звукових знаків для об'єктивно існуючих явищ і понять, а також загальноприйнятих правил їх комбінування у процесі вираження думок; 3) мовлення, властиве комуні-небудь, манера говорити; 4) те, що говорять, чий-небудь слова, вислови [18, с. 768].

За твердженням С. Дорошенка та П. Дудика, мова – це «...інвентар матеріальних лінгвістичних елементів – звуків, слів, граматичних моделей, використовуваних для спілкування між людьми» [8, с. 40].

Оскільки мова складається з сукупності різного роду одиниць, то її можна визначити як систему фонетичних, лексичних і граматичних засобів. Ознаками мови є її безперервний розвиток, нерозривний зв'язок з мисленням, здатність виразити будь-яку інформацію. Отже, зауважує Ю. Карпенко, людям потрібна мова для того, щоб обмінюватися інформацією, спілкуватись. Без задоволення цієї потреби, тобто без мови, суспільство не могло б існувати [11, с. 5].

Мова як специфічно людський засіб спілкування належить одночасно суспільству й індивідуумові. В обох випадках вона є продуктом історичного розвитку суспільства, яке користується надбаннями попередніх етапів життя мови. На думку Н. Бабич, мова це: 1) універсальний засіб навчання й виховання людини; 2) енциклопедія людського досвіду; 3) першооснова нагромадження культурних цінностей, засіб вираження змісту культури, спосіб введення окремої людини в процес суспільного культурного розвитку; 4) один із компонентів духовної культури суспільства; 5) засіб координації усіх виробничих процесів; 6) функціонуюча система, нерозривно пов'язана з усіма галузями суспільного життя [1, с. 12].

Мовлення по відношенню до мови є частковим, окремим, індивідуальним. Воно виступає однією з багатьох форм загального, що виникає в устах окремих осіб у різних життєвих обставинах як результат застосування мови для передачі конкретних думок. У «Словнику української мови» читаємо: «мовлення – спілкування людей між собою за допомогою мови, мовна діяльність» [18, с. 770].

С. Дорошенко зазначає, що мовлення – це процес, дія, а мова – знаряддя спілкування. Тільки мовлення, а не мова, може бути голосним або тихим, тривалим або коротким, швидким або повільним. У мовленні живе мова, проте ним вона ніколи не вичерпується. Мова обіймає в собі десятки й сотні тисяч слів з сукупністю властивих їм значень, форм, витворених цією масою індивідуальних мовлень. Але в кожному з них мова виявляється тільки частково, бо окрема людина, наприклад, використовує в розмовно-побутовому вжитку від 4 до 6 тисяч слів, які в своїй більшості є найуживанішими, життєво необхідними, через що й їх достатньо для зносин [8, с. 40].

За твердженням Ю. Карпенка, мовлення – це конкретне говоріння, усне чи письмове, і так само – сприйняття (слухання або читання). При цьому терміном мовлення прийнято позначати як сам процес говоріння та сприйняття (акт мовлення) чи сукупність таких процесів (її називають *мовленнєвою діяльністю*), так і наслідок, результат процесу говоріння – усний чи письмовий текст [11, с. 24].

Отже, *мовлення* – це практичне користування мовою в конкретних ситуаціях і з наперед визначеною метою; *це діяльність за допомогою мови*, особлива психічна діяльність.

Мова й мовлення поліфункціональні, причому функціонально мова характеризується як засіб, а мовлення – як процес. Саме тому виникли спроби розмежувати предмет і об'єкт лінгвістики: предметом мовознавства визнавали мову, а його об'єктом – мовлення або мовленнєву діяльність. Однак у розрізненні мови й мовлення міститься чимало суперечливого, у різних дослідників відповідні терміни мають різні значення.

«Мова – найбільше диво й найпотрібніша річ з-поміж усього, що створило людство в своєму розвитку. Без мови не було б людини, тільки завдяки мові людина розвива-

ється й духовно зростає. Звідси зрозумілий той великий інтерес, який люди завжди – і в давні часи, й тепер – виявляли й виявляють до мови», – зазначає І. Ющук [20]. Відомо, з якою наполегливістю, ретельністю вивчали свою мову й передавали її нащадкам давні індійці, греки, римляни. Надзвичайно великого значення вивченню рідної (державної) мови та інших мов надають і тепер громадськість, уряди як високорозвинених, так і малорозвинених країн, дбаючи про інтелектуальне зростання свого суспільства.

Проблеми розмежування понять «мова» і «мовлення» вперше торкнувся В. фон Гумбольдт, який уважав, що в «дійсності мова завжди розвивається тільки в суспільстві і людина розуміє себе настільки, наскільки досвідом установлено, що її слова зрозумілі іншим... Мова як маса всього витвореного мовленням не одне й те ж, що саме мовлення в устах народу» і, що «в неупорядкованому хаосі слів і правил, який ми звичайно називаємо мовою, наявні тільки окремі елементи, відтворювані – й притому неповно – мовленнєвою діяльністю, щоб можна було пізнати суть живого мовлення і створити адекватну картину живої мови» [7, с. 68-86].

Мова, як стверджує В. фон Гумбольдт, – це світ, що лежить між світом зовнішніх явищ і внутрішнім світом людини. Вчений розумів, що «мова відрізняється від окремих актів мовленнєвої діяльності», у її основі лежить «мовна здатність», особливо, коли це стосується опанування мови дитиною. Ідея розгортання мовленнєвої здатності пояснює і можливості двомовності, і можливості удосконалення мовної системи у свідомості її носія. Для В. фон Гумбольдта було дуже важливим вирішення питання про індивідуальне й соціальне в мовленнєвій діяльності, бо він уважав, що «мовленнєва діяльність навіть у найпростіших своїх виявах є поєднання індивідуального сприйняття із загальною природою людини». Для теорії мовленнєвої діяльності важливим є також розуміння В. фон Гумбольдтом знакової і відображувальної природи мови.

В. фон Гумбольдт уперше розглядав сутність мовленнєвої діяльності як взаємозумовленої кореляції двох процесів, що доповнюють один одного, з яких один розпадається на фази формування мовлення – думки та його звукової зашифровки, а інший – протилежний за своїм напрямом процес – складається з дешифровки і наступного відтворення думки, спираючись на знання мови і свій особистий досвід. Вчений уважав, що вплив мови на людину настільки сильний, що мова визначає її мислення [21].

Г. Штейнталь (німецький вчений, основоположник психологізму) розрізняв здатність говорити, мовний матеріал і мовлення (тобто говоріння) як процес, певну діяльність щодо застосування мовного матеріалу, а тому мова для нього – це сукупність мовного матеріалу одного народу.

Видатні мовознавці XIX ст., зокрема П. Фортунатов, І. Бодуен де Куртене, Ф. де Фінка, Г. Пауль та інші, розрізняли в своїх дослідженнях мову і мовлення. Спеціально ж це розрізнення було сформульоване й теоретично обґрунтоване Ф. де Соссюром, який поклав дихотомію «мова – мовлення» в основу своєї загально лінгвістичної теорії.

Ф. де Соссюр, з одного боку, об'єднував мову і мовлення, а з іншого – протиставляв ці поняття за низкою ознак: мова уявлялася йому чимось загальним, а мовлення – окремим, у мові він бачив лише абстрактне, а в мовленні – тільки конкретне, мову вважав статичною, постійною, а мовлення – динамічним, змінним, мова, на його думку, явище потенціальне, а мовлення – реалізоване, мова – явище суспільне, а мовлення – індивідуальне, мова – це система, а мовлення – це процес. Навіть одиниці мови й мовлення, на думку Соссюра, різні: у мові є фонемі, а в мовленні – звуки, для мови характерна модель речення, а для мовлення – конкретне висловлення [19, с. 12].

Ф. де Соссюр, розмежовуючи поняття «мова» і «мовлення», у «Курсі загальної лінгвістики» зауважує, що слід розрізняти три поняття:

1. *лінгвальну діяльність* (language);
2. *мову* (langue);
3. *мовлення* (parole) [19, с. 48 – 58].

Причому лінгвальна, або мовленнева, діяльність охоплює все, що пов'язане з спілкуванням людей, тобто це уся сукупність мисленневих і мовленневих дій, яка здійснюється за допомогою мови. Отже, за Ф. де Соссюром, мовлення – це процес, дія, діяльність; це явище психофізичне, індивідуальне, несистемне, активне, реальне, нестійке, однократне, діахронічне, побічне.

М.П Кочерган, аналізуючи положення і зауваження про «мову» і «мовлення», викладені Ф. де Соссюром, узагальнює їх так (див. [12, с. 49]):

Мова	Мовлення
Психічне явище, що міститься у мозку людини.	Психофізичне явище, що знаходиться у фізичному середовищі.
Соціальне	Індивідуальне
Системне	Несистемне
Пасивне	Активне
Потенційне	Реальне
Стойке	Нестійке
Довговічне	Однократне
Синхронічне	Діахронічне
Суттєве	Побічне

Подальша розробка й вивчення цього важливого питання, у тому числі проблемних питань теорії Ф. де Соссюра, належить мовознавцям Л. Щербі, О. Смирницькому, О. Реформатському та іншим.

Більш широко проблема співвідношення мови і мовлення була викладена Л. Щербою у його статті «О трояком аспекте языковых явлений и об эксперименте в языкознании». У загальній «сукупності мовних чи мовленневих явищ» тепер виділялися не два основних аспекти, як раніше, а три: поряд із системою мови, що визначається як словник і граматичний лад, і мовленням як результатом процесів «говоріння» тепер з'являється новий аспект – мовленнева діяльність осіб, які спілкуються. Мовленнева діяльність – це процеси «говоріння» і «слухання-розуміння», які є посередниками у переході від системи мови до мовленневих текстів. Отже, у розумінні Л. Щерби, мовлення – це мовна діяльність, яка об'єднує процеси говоріння й слухання, сприйняття й розуміння мовних повідомлень.

Лінгвіст досліджує результати мовлення, а в ньому відкриває мову як усталену систему різних явищ – знаків та правил їх вживання, що має суспільне значення засобу спілкування. Сама мова недоступна для безпосереднього спостереження, мова вивчається в мовленні шляхом виділення з нього. Мова живе в мовленні, живиться ним, розвивається на його основі [17, с. 14].

Реально мова існує виключно в актах мовлення. За влучним висловом О. Смирницького, мова видобувається з мовлення, як метал з руди. На його думку, мова є найважливішим складником мовлення, у мовленні майже все без винятку безпосередньо пов'язане з мовою [14, с. 13].

Тому сьогодні, оскільки ми маємо два об'єкти дослідження (*мову і мовлення*) їх повинні вивчати і вивчають дві різні науки: *лінгвістика мови* і *лінгвістика мовлення*, або, як ми називаємо її сьогодні з легкої руки Флорія Бацевича, – *комунікативна лінгвістика*.

Ф. де Соссюр довів, що поняття мови не збігається з поняттям мовленневої діяльності, однак уважав мову тільки певною складовою, хоча і найважливішою, *мовленневої* (лінгвальної) *діяльності*. Вчений характеризував мовлення як «комбінації, за допомогою яких суб'єкт, що говорить, користується мовним кодексом з метою вираження своєї особистої думки». Разом з тим, визначаючи відношення мовлення до мови, він бачив у ньому реалізацію мовної потенції, свого роду «виконання» мови [19].

Послідовники Ф. де Соссюра внесли зміни у теорію швейцарського лінгвіста, не-однаково трактуючи зміст і значення дихотомії «мова – мовлення». Так, Н. Хомський

вживає термін «компетенція – виконання», Е. Бюйссанс замість двох понять вводить три: «мова – дискурс – мовлення». Л. Щерба також протиставляє три поняття:

- *мовна система* (словники, граматики мов);
- *мовний матеріал* (сукупність усього сказаного і написаного);
- *мовленнева діяльність* (охоплює процеси говоріння і розуміння).

Щодо загального статусу мови і мовлення, то А. Гардинер, Е. Бенвеніст, М. Трубецької, Н. Хомський, як і Ф. де Соссюр, інтерпретують мову і мовлення як різні, несумісні явища, тоді як Л. Щерба, Е. Косеріу заперечують це твердження. Л. Єльмслев, В. Брьондаль, Н. Хомський переконані, як і Ф. де Соссюр, що мова є першорядним явищем. А. Гардинер, А. Сеше, Е. Косеріу, представники Празької школи, Л. Щерба та інші висувають на передній план мовлення або ж розглядають мову у взаємозв'язку з мовленням [12, с. 54].

Необхідність існування лінгвістики мови і лінгвістики мовлення обґрунтували у своїх працях А. Гардинер, А. Сеше, М. Трубецької, Е. Бенвеніст, Л. Єльмслев, Н. Хомський, А. Мартіне, Е. Косеріус, Л. Щерба, О. Смирницький та інші.

Однак у сучасному мовознавстві «мова» і «мовлення» все ще розглядаються як діалектична єдність, елементи якої протиставлені між собою і зумовлюють один одного. Як наголошує М. Кочерган, з метою правильного пояснення співвідношення мови і мовлення потрібно враховувати три можливих підходи до аналізу досліджуваного явища: гносеологічний (філософський), онтологічний (власне лінгвістичний) і прагматичний (цільовий). Спираючись на положення М. Кочергана, ми пропонуємо таку систему розрізнення понять «мова» і «мовлення»:

Мова	Мовлення
Реальне явище	Реальне явище
Психічне явище	Психофізичне, психофізіологічне явище
Загальне	Окреме
Абстрактне	Конкретне
Ідеальне	Матеріальне
Стабільне, загальноприйняте	Оказіональне, випадкове, унікальне, рухливе
Соціальне	Індивідуальне
-	Розгортається в часі та реалізується в просторі
Має межу, завершеність (система мови)	Безкінечне
Парадигматична з різнорівневою організацією	Лінійне, синтагматичне
Має ієрархічну організацію елементів	Це послідовність мовних елементів
-	Має дві форми: діалогічну й монологічну
-	Характеризується темпом, тембром, тривалістю, силою і т.д.
Вторинна (з історичного погляду)	Первинне (з історичного погляду)
Первинна (з сучасної /синхронної/ точки зору)	Вторинне (з сучасної /синхронної/ точки зору)
Мовні одиниці: фонема, морфема, лексема, речення (структура), значення.	Мовленнєві одиниці: звук, морф, слово, висловлювання (фраза), смисл.
-	Склади, такти, фонетичні синтагми, надфразні єдності – тільки мовленнєві одиниці.
Мова не зберігається в мовленні, а реалізується, виявляється, об'єктивується в ньому. Реалізуючись у мовленні, мова виконує своє комунікативне призначення. Мовлення вводить мову в контекст уживання.	Мовлення є індивідуальним за виконанням, воно завжди належить певній конкретній особі, тобто має автора.

Таким чином, мова реалізується в мовленні; мовлення формує і живить мову. Мова не існує без мовлення, і мовлення не існує без мови – одне без одного вони мертві. Мова (в широкому розумінні) існує тільки цілісно, і в ній переплітається суспільне й індивідуальне, загальне й конкретне, ідеальне й матеріальне. Розмежування мови і мовлення є корисним як у теоретичному, так і в практичному аспектах [12, с. 55-59].

М. Бахтін вважає, що «невизначене слово «мовлення» здатне позначати і мову, і процес мовлення, тобто говоріння, і окреме висловлювання, і низку таких висловлювань, і визначений мовленнєвий жанр, лінгвісти досі не перетворили у строго обмежений за значенням та визначенням термін» [3, с. 310]. М. Бахтін переконаний, що мовлення може існувати насправді тільки у висловлюванні й не може існувати поза цією формою. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування (процесу, діяльності) характеризується загальними структурними особливостями та цілком чіткими межами. Для того щоб чітко усвідомити різницю між мовою і мовленням, ми можемо скористатись ідеями, висловленими М. Бахтіним в одній з його останніх праць «Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування». Як зазначає вчений, «висловлювання – це не умовна одиниця, а одиниця реальна, чітко відмежована зміною мовленнєвих суб'єктів, яка завершується передачею слова іншому» [3, 311]. І якщо мовлення – це завжди діалог або монолог, то «діалог – це класична форма мовленнєвого спілкування..., що має специфічну завершеність, виражає певну позицію мовця, на яку можна відповісти й зайняти відповідну позицію щодо неї. Такі зв'язки, які існують між репліками діалогу: пов'язаність питання – відповіді, ствердження – заперечування, ствердження – згоди, наказу – виконання, – неможливі між одиницями мови (словами та реченнями) ні в системі мови (у вертикальному розрізі), ні всередині висловлювання (у горизонтальному розрізі). Така взаємопов'язаність можлива тільки між висловлюваннями різних мовленнєвих суб'єктів і передбачає іншого (у стосунку до мовця) члена мовленнєвого спілкування. Цей зв'язок між цілими висловлюваннями не підлягає граматиці, оскільки він неможливий між одиницями мови, причому не тільки у системі мови, але й всередині висловлювання» [3, с. 311]. Отже, можна констатувати, що мовлення, яке реалізується у висловлюванні, має індивідуальний характер, воно, незважаючи на форму реалізації (через діалог чи монолог), спрямоване на відповідь іншого (інших). Процес мовлення, висловлювання як таке потребує зміни мовленнєвих суб'єктів, які, як стверджує М. Бахтін, «обрамлюють висловлювання і створюють його тверду, строго відмежовану від інших пов'язаних з ним висловлювань масу, яка є першою конститутивною особливістю висловлювання як одиниці мовленнєвого спілкування і яка відрізняє його від одиниць мови» [3, с. 311]. Друга особливість, що нерозривно пов'язана з першою – це специфічна *завершеність* висловлювання [3, 312]. Мовлення, що реалізується у висловлюванні, відрізняється від мови вже тим, що передбачає можливість зворотної реакції, відповіді на сказане. На мовлення (як процес) ми здатні відреагувати, тоді як на цілком зрозуміле і завершене речення як одиницю мови отримати відповідну реакцію неможливо.

М. Бахтін констатує, що «слова мови нічий, але у той же час ми чуємо їх тільки у певних індивідуальних висловлюваннях, читаємо у певних індивідуальних творах, і тут слова мають уже не тільки типову, але й більш-менш яскраво виражену... індивідуальну експресію, яка визначається індивідуальним контекстом висловлювання. Нейтральні словникові значення слів мови забезпечують її спільність та взаєморозуміння всіх, хто говорить цією мовою, але використання слів у живому мовленнєвому спілкуванні індивідуально-контекстуальне. Тому можна сказати, що будь-яке слово існує для мовця у трьох аспектах: як нейтральне і нікому не належне *слово мови*, як чуже *слово інших людей*, повне відзвуків чужих висловлювань, і, нарешті, як *моє слово*, бо оскільки я маю з ним справу у певній ситуації і з певним мовленнєвим наміром, то воно проникається моєю експресією. В обох останніх аспектах слово є експресивним, але ця експресія належить не самому слову: вона народжується у точці того контакту слова з реальною дійсністю у умовах реальної ситуації, контакту, який здійснюється індивідуальним ви-

словлюванням. Слово у цьому випадку виступає як вираження певної оцінної позиції індивідуальної постаті (авторитетного діяча, письменника, вченого, батька, матері, учителя тощо), як абревіатура висловлювання» [3, с. 314].

Отже, яким би діалогічним чи монологічним не було мовлення, воно здійснюється з урахуванням можливих реакцій-відповідей, заради яких воно, по суті, і створюється. Для мовця завжди особливо важливою є реакція (відповідь) на висловлене. «На відміну від одиниць мови, слів та речень, які є безособовими, нічийми і нікому не адресованими, висловлювання має і автора (відповідно й експресію), і адресата» [3, с. 315].

Окреслюючи особливості висловлювання як одиниці мовленнєвого спілкування, мовленнєвої діяльності мовців, М. Бахтін тим самим допоміг мовознавцям точніше й глибше усвідомити і зрозуміти ті відмінності, що власне існують між мовою і мовленням як одиницями статичними і динамічними.

Мова – це своєрідна призма, крізь яку людина бачить дійсність, проектує на неї за допомогою мови суспільний досвід та реалізує його у своєму мовленні, через мовленнєву діяльність. Психологи і психолінгвісти розглядають мовлення як процес породження й сприйняття висловлювання (Л. Виготський, М. Жинкін), як вид специфічної діяльності людини (О. Леонтьєв, Г. Щукіна), як дію, яка супроводжується послідовним викладом думок, що забезпечує спілкування.

Процес вивчення мови ґрунтується на теорії *мовленнєвої діяльності* (О. Леонтьєв, І. Зимня, А. Маркова), її чотирьох видах, які виявляються в усному та писемному мовленні. Серед них можна виділити *слухання-розуміння, говоріння, читання й письмо*. Під час навчання ці чотири види мовленнєвої діяльності взаємодіють між собою [5, с. 55].

Мовець в усній або письмовій формі передає свої думки об'єкту мовлення (адресату). Під час говоріння думка реалізується через словесну форму, потім кодується за допомогою звуків. Письмо – це процес закодування думки за допомогою певних символів (букв), а читання – розкодування цієї думки через звуковий комплекс. Ці процеси об'єднуються спільністю способу формування й формулювання думки за допомогою мовних засобів і утримання їх в оперативній пам'яті [9, с. 49].

На основі вчення М. Жинкіна про механізми мовлення та теорії мовленнєвої діяльності О. Леонтьєвим розробляються різні групи комунікативних умінь, спрямованих на сприйняття породжень висловлювання. Розрізняючи мову й мовлення, психологи радять пам'ятати про їх єдність, нерозривний зв'язок, співвідношення між системою мови й мовленнєвою здатністю (Л. Виготський, М. Жинкін). Адже кожна людина говорить по-своєму, хоча і користується єдиною для суспільства мовою. Нетотожність мови й мовлення виявляється також і у випадках, коли деякі люди теоретично знають певну мову, але не володіють нею практично, не можуть вільно, точно й виразно говорити цією мовою.

М. Жинкін, Л. Виготський стверджують, що діалогічне мовлення, живе спілкування є реакцією, відгуком людини на те, що відбувається навколо неї і зачіпає, турбує чи хвилює її [6, 40]. Тому мовлення людей завжди є змістовим, воно – позачасове, вічне й миттєве, загальне й індивідуальне, абстрактне і конкретне, раціональне й емоційне, власне інформативне і спонукальне, адже усі можливі види змісту доступні мові. «Мова – це здатність сказати все,» – зазначав французький лінгвіст Андре Мартіне [2, с. 31].

Людина виокремилась зі світу, що її оточує, і піднялась над ним завдяки мисленнєвій і мовленнєвій діяльності, за допомогою особливого Божого дару – Мови, Слова, Логосу. Саме тому мовлення – особливий вид людської діяльності поряд з мисленнєвою, пізнавальною, трудовою, ігровою та іншими.

Життя і діяльність суспільства неможливі без спілкування людей, оскільки воно є необхідною умовою будь-якої діяльності. Тому в сучасній лінгвістиці комунікацію розглядають як спілкування, обмін думками, ідеями, тобто як специфічну форму взаємодії людей у процесі їхньої пізнавально-трудова діяльності. Сучасний німецький лінгвіст Е. Гроссе вважає, що комунікація є акцією спілкування за допомогою знаків (мовних і немовних). Охоплюючи перцептивну, інтерактивну і мовленнєву складові, комунікація

постає найважливішим чинником соціальної організації суспільства, обов'язковою складовою щоденного життя кожної людини.

Однією з найістотніших відмінностей мовлення є діяльнісна, цілеспрямована природа людської комунікації, що дає змогу їй виконувати у суспільстві важливі соціальні функції, бути найважливішою складовою спілкування.

Мовлення як процес розгортається послідовно, має плин (іноді тривалий) у часі, здійснюється під контролем свідомості учасників, тобто має всі ознаки діяльності. Мовлення – це процес реалізації мовної діяльності, єдиний об'єктивний прояв мови, стверджує О. Мельничук [21].

Засновники теорії мовленнєвого спілкування Л. Виготський, О. Леонтьєв, О. Лурія, Т. Рябова та інші вважають комунікацію різновидом людської діяльності загалом, мовленнєвою діяльністю поряд із трудовою, ігровою, пізнавальною та ін. Саме в діяльності відбувається перехід об'єктивного відображуваного в суб'єктивний образ, в ідеальне [2, с. 31].

Отже, діяльність – це форма активної, цілеспрямованої взаємодії людини з навколишнім світом (що включає інших людей), що відповідає потребі, яка викликала цю взаємодію як «необхідність в чому-небудь» (за С. Рубінштейном). Але потреба не визначає діяльності, її визначає те, на що вона спрямована, тобто предмет діяльності. Потреба знаходить у предметі свою визначеність, опредмечується в ній, цей предмет стає мотивом діяльності, наприклад, діяльність художника спрямована на створення картини, діяльність педагога – на передачу соціокультурного досвіду, створення умов для розвитку особистості, діяльність студента – на засвоєння цього досвіду і т. ін.

Діяльність визначає те, на що спрямована її потреба, тобто на предмет. Тому одна з основних характеристик діяльності, за допомогою якої вона розрізняється, – предметність. Психологічний зміст діяльності складають предмет, засоби, способи, продукт, результат. За О. Леонтьєвим, діяльність – це процеси, які характеризуються тим, що те, на що вони спрямовані у цілому (предмет), завжди збігається з тим об'єктивним, що спонукає суб'єкта до певної діяльності, тобто є мотивом [14]. Таким чином, діяльність завжди предметна і мотивована, непередметної і немотивованої діяльності як активного цілеспрямованого процесу не існує. Отже те, на що спрямована діяльність, є її предметом, а те, заради чого вона здійснюється, – її мотивом.

А. Загнітко наголошує, що «психолінгвісти розуміють мовленнєву діяльність як єдність спілкування й узагальнення, яку можна уявити як одночасне здійснення в мовленнєвій діяльності декількох функцій мови (О.О. Леонтьєв), як особливим чином організовану активну і цілеспрямовану діяльність людини, регульовану певною системою мотивів (В.Н. Гридин)» [10, с. 132].

Як засвідчує Ф. Бацевич, діяльність класифікують за різними ознаками:

- за якісною специфікою (трудова, ігрова, пізнавальна);
- за сферами вияву (зовнішню, або матеріальну, і внутрішню, або теоретичну);
- за результатами (конструктивну і деструктивну);
- за мірою участі творчого начала (творчу, автоматизовану);
- за участю складових найважливіших сфер вияву людини (когнітивну, психічну, психологічну, духовну, фізичну, фізіологічну та ін.).

За цією класифікацією мовленнєва діяльність належить до внутрішньої, творчої, когнітивно-психічної. Вона, як стверджує О. Леонтьєв, є істинною діяльністю, у якій би формі не здійснювалася. Ця діяльність не може бути виключеною із суспільного процесу [2, с. 32]. Отже, «усе те, що пов'язане з використанням мови людиною і суспільством, називається мовленнєвою діяльністю», зазначає Я. Радевич-Винницький [15, с. 17].

Мовленнєва діяльність, як і будь-який інший вид діяльності людини, має свій предмет, цілі, завдання, мотиви. Водночас, на думку Ф. Бацевича, мовленнєва діяльність здійснюється із застосуванням засобів мовного коду, а тому є одним із виявів знакової діяльності людей і її основним видом, який логічно і генетично передує решті її видів. Саме тому

теорія мовленнєвої діяльності має дві складові: *психолінгвістику* і *комунікативну лінгвістику* (тобто теорію мовленнєвої комунікації). Психолінгвістика досліджує внутрішні психофізіологічні умови породження і сприйняття мовленнєвого висловлювання. Вона спирається на психологію особистості. Комунікативна лінгвістика досліджує психосоціальні умови породження і сприйняття мовлення (мовного висловлювання), мовленнєве спілкування особи, орієнтується не тільки на психологічні особливості людини, а також на її соціальну адаптацію (як особа спілкується з іншими, як взаємодіє з ними у процесі спілкування). Отже, комунікативну лінгвістику та предмет її дослідження – мовленнєву діяльність – можна вважати об'єктом дослідження *соціопсихолінгвістики*. І тут варто зауважити, що дихотомії «мова і мовлення» мало місця у лінгвістиці, психології, психолінгвістиці, соціолінгвістиці, комунікативній лінгвістиці, вона стає предметом дослідження нової науки, що виникла на межі трьох інших наук (психології, соціології та власне лінгвістики).

Внутрішня структура мови не дається у безпосередньому спостереженні, про неї можемо судити лише за її проявами і опосередкованими свідченнями, спостерігаючи за результатами мовної (або, по-іншому, мовленнєвої) діяльності – текстами, тобто досліджуючи використання мови у конкретних мовленнєвих ситуаціях. Шлях пізнання мови через мовлення часто призводив до невміння розрізняти мову і мовлення або до ігнорування мовленнєвої діяльності та її фундаментального впливу власне на мову.

Проведений аналіз дає змогу дійти таких **висновків**: *мова* – це система систем (фонетичної, лексичної, граматичної та ін.); *мовлення* – це мова в дії, водночас знаряддя діяльності і діяльність; *мовленнєва діяльність* – це процеси говоріння і розуміння, що зумовлені мовленнєвою організацією людини та реалізовані шляхом індивідуального вияву мовної системи індивіда, а також погодитися з узагальнюючими висновками Ф. Бацевича, який зазначає, що «*мова* – 1. Один із модусів існування людської мови (поряд з мовленням і комунікацією). 2. Комунікативний код – мова або її різновиди (діалект, сленг, стиль тощо), а також немовні засоби (паралінгвальні, інтонаційні тощо), які використовують учасники комунікативного акту. *Мовлення* – 1. Один із модусів існування людської мови (поряд з мовою і комунікацією). 2. Індивідуальний акт говоріння або письма, який має усну, писемну або друковану форму вияву. 3. Постійно повторюваний процес спілкування однією мовою, тоді як *мовленнєва діяльність* – це спеціалізоване вживання мовлення в процесах взаємодії між людьми; частковий випадок діяльності спілкування із застосуванням мовного коду» [2, с. 331, с. 323].

Варто зазначити, що кожен мовець, прямо чи опосередковано, через свою мовленнєву діяльність впливає на формування мовних норм, а отже сосюрівська дихотомія «*мови і мовлення*» цінна сьогодні, особливо для нас, викладачів мови та методистів, адже залежно від того, чого збираємося навчити: мови чи мовлення, обираємо ту чи іншу методику, тобто можемо йти від мовних моделей до їх реалізації у мовленні чи навпаки. Мова як засіб самоідентифікації особи впливає на особистість, а особистість на розвиток мови народу, а відтак, на розвиток його (народу) соціокультурних рис.

РЕЗЮМЕ

В предлагаемой статье изложены основные различия между понятиями «язык», «речь» и «речевая деятельность»; выяснена связь, существующая между ними, поскольку их природа взаимозависима и взаимообусловлена; проанализированы взгляды В. фон Гумбольдта, Ф. де Соссюра, М. Бахтина, Ф. Бацевича и других учёных относительно задекларированной темы; определены закономерности развития этих понятий, рассмотрены тенденции их функционирования.

Ключевые слова: язык, речь, речевая деятельность, высказывание, речевое общение.

SUMMARY

In the article the main differences between «language», «speaking» and «language activity» are analysed; it is clarified the connection between them as their nature is interdependent

and mutually agreed; the point of view of V. von Humbolt, F.de Soussur, M. Bahtin, F. Batsevych and other scientists are analysed. The rules of the development of these notions are determined, the tendencies of their functioning are observed.

Key words: language, speaking, language activity, expression, language communication.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бабич, Н. Д. Основи культури мовлення [Текст] / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 1990. – С. 11-15.
2. Бацевич, Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики [Текст] : підручник / Ф. С. Бацевич. – К. : Академія, 2004. – 344 с
3. Бахтин, М. Висловлювання як одиниця мовленнєвого спілкування [Текст] / М. Бахтін // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. За ред. Марії Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – 633 с.
4. Выготский, Л. С. Мышление и речь [Текст] / Л. С. Выготский. – М.-Л., Госуд. соц.-экон. издат., 1934. – 519 с.
5. Выготский, Л. С. Избранные психологические исследования [Текст] / Л. С. Выготский. – М.: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1956. – 517 с.
6. Виготский, Л. С. Уява і творчість у дитячому віці [Текст] /Л. С. Виготский. – М.: Просвещение, 1967. – С. 40 – 48.
7. Гумбольдт, В. фон. О различии строения человеческих языков и его влияния на духовное развитие человеческого рода [Текст] / В. фон Гумбольдт // Звегинцев В. А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. – М., 1960. – Ч.1. – С. 68-86.
8. Дорошенко, С. І. Вступ до мовознавства [Текст] / С. І.Дорошенко, П. С. Дудик. – К. : Вища школа, 1974. – С. 24-44.
9. Жинкин, Н. И. Механизмы речи [Текст] / Н. И. Жинкин. – М. : Изд-во АПН РСФСР, 1958. – 370 с.
10. Загнітко, А. П. Сучасні лінгвістичні теорії [Текст] : монографія / А. П. Загнітко. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 338 с.
11. Карпенко, Ю. О. Вступ до мовознавства [Текст] / Ю.О. Карпенко. –К. : Вища школа, 1983. – 189 с.
12. Кочерган, М. П. Загальне мовознавство [Текст] : підручник / М. П. Кочерган. – К. : Академія, 1999. – 288 с.
13. Леонтьев, А. А. Язык, речь, речевая деятельность [Текст] /А. А. Леонтьев. — М. : Просвещение, 1969. – 214 с.
14. Леонтьев, А. А. Психолінгвістическіє єдності і порождєніє речевого висказыванія [Текст] / А.А. Леонтьев. – М. : Наука, 1969. – С. 97 – 135.
15. Радевич-Винницький, Я. К. Етикет і культура спілкування [Текст] / Я. К. Радевич-Винницький. – Львів : СПОЛОМ, 2001. – 223 с.
16. Семчинський, С. В. Загальне мовознавство [Текст] / С. В. Семчинский. – К. : Вища школа, 1988. – С. 4-18.
17. Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. [Текст] ; за ред. Марії Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – 633 с.
18. Словник української мови в 11 томах [Текст] ; за ред. І.К. Білодіда – К. : Наукова думка. – Т.4. – 1973. – С. 768 – 780.
19. Соссюр, Ф. де. Курс общей лингвистики [Текст] / Ф. де Соссюр // Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – М.: Просвещение, 1977.
20. Ющук, І. П. Вступ до мовознавства [Текст] : навч. посіб. / І. П. Ющук. – К. : Рута, 2000. – 126 с.
21. <http://litopys.org.ua/> (відкрито 1.X.2003), допоміжне <http://izbornyk.org.ua/> (відкрито 25.X.2008).

Надійшла до редакції 18.01.2011 р.

УДК 811.161'42

ПАРАВЕРБАЛЬНІ ЗАСОБИ РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСУ

Ю. В. Булик

Українська академія дизайну

Реферат. У дослідженнях лінгвістичних аспектів функціонування рекламного тексту, науковці зазвичай вказують на присутність паравербальних засобів, що спільно з текстом забезпечують необхідний прагматичний ефект такого типу повідомлень. У науковій розвідці описано можливості доповнення рекламного тексту, забезпечення однакового його сприйняття реципієнтами, уникнення багатозначності чи негативного сприйняття рекламної інформації, завдяки можливості використання та різноманітності його екстралінгвістичних компонентів. Враховано візуально-графічні елементи, використання кольорової гами, звуковий устрій тексту, графічні особливості написання тощо та їх співвідношення з вербальним компонентом реклами.

Ключові слова: рекламний дискурс/текст (РТ), паравербальні засоби, оцінна інформація.

Комунікативний підхід до вивчення мови реклами був би неповним без урахування його екстралінгвістичних компонентів: неможливо залишити поза увагою весь спектр невербальних засобів рекламного дискурсу, що теж здатні передавати відповідні смисли або доповнювати ті, що відображені вербально [див.: 1, с. 94].

Розраховуючи на мимовільне сприйняття інформації, продуцент використовує усі можливі сенсорні подразники: колір, звук, запах, дотик, вигляд, почуття тощо (див.: [2; 3; 4]). Психологи небезпідставно вважають, що перше враження є найважливішим. Майже 70% початкового впливу на співрозмовника залежить від зовнішнього вигляду, ще частина – від жестів та інших дій – і лише 5-7% – від інформації, що її передають. Чимало наукових розвідок присвячено цій проблемі загалом і у проекції на рекламу зокрема. Активне використання невербальних засобів застосовують передусім для створення тла комунікації. Невербальні засоби можуть викликати потрібні асоціації та дають змогу швидко й належним чином запам'ятати рекламну інформацію. Увагу привертають роботи науковців, у яких описано вплив паралінгвістичних засобів реклами для репрезентації категорії оцінки [5; 6; 7; 1; 8; 9 та ін.], що складає теоретичну базу дослідження.

Актуальність цього дослідження полягає в описі основних екстралінгвістичних засобів реклами та їх поєднання з вербальними компонентами рекламного тексту (РТ).

Мета наукової розвідки – схарактеризувати важливість та необхідність взаємних доповнень лінгвістичних та паравербальних засобів реклами, що забезпечують її прагматичну функцію, представити найтипівіші з них.

Дослідники підкреслюють, що важливими в рекламі передусім є візуально-графічні елементи (колір, шрифт, образні елементи та просторово-композиційне рішення), частково звукові характеристики (ритм, милозвучність), фонетичні елементи, що зумовлено прагматичною заданістю тексту.

Психологія кольору реклами на сьогодні ще недостатньо вивчена, однак аналіз впливу кольору на діяльність людини здійснюють окремі науковці (див.: [10; 11]). Кольористика – один із основних компонентів реклами, що може вплинути на рішення придбання не меншою мірою, ніж така сильна складова, як, наприклад, слоган. На жаль, серед досліджень теорії реклами відсутні ґрунтовні праці щодо аналізу своєрідності використання кольорової гами, співвідношення кольорів та контрастності тощо. При створенні друкованої реклами враховують лише загальні характеристики кольорів, їх сумісність та розмаїття, спираючись на потенційного адресата з огляду на вік, соціальний рівень, гендерні стереотипи тощо: наприклад, рекламу для дітей характеризує яскравість, а рекламу для осіб старшого віку – менш насичена кольорова гама. На дум-

ку О. Наумової, споживачі реагують на колір по-різному: діти надають перевагу яскравішій гамі кольорів, ніж дорослі; жінки – фіолетовим та рожевим відтінкам, а чоловіки – чорному та іншим темним кольорам [11, с. 89].

Кожен колір передає відповідні характеристики, ознаки та викликає цілком передбачувані асоціації, що дають змогу підсвідомо впливати на реципієнта. Молодість асоціюють із червоним, жовтим та зеленим кольорами, старість – із коричневим та сірим, білий колір – із чистотою, починаннями, чорний – із діловитістю, елегантністю, вишуканістю, рожевий – із романтичністю, а фіолетовий – із творчістю. Червоний колір може також викликати відчуття тепла; синій та блакитний створюють почуття ніжності, прохолоди; зелений заспокоює; жовтий викликає радість, задоволення та гарний настрій [11, с. 88]. У наведених описах деяких кольорів є чимало негативних характеристик. З огляду на їх використання для створення тла та контрасту зображення об'єкта рекламування, присутність цих кольорів та їх відтінків у рекламі цілком виправдана. Крім того, необхідно враховувати ступінь насиченості кольорів: усі кольори мають позитивні сигнали тільки до певного моменту – наприклад, надлишок жовтого, жовтогарячого, оранжевого та червоного кольорів підсилює негативну інформацію, оскільки швидко втомлюється зір, а також з'являються асоціації про низьку якість продукції (див.: [11, с. 90]).

Звук на підсвідомому рівні також містить у собі відповідне психологічне навантаження (див.: [12; 13]), забезпечує відповідні якісні характеристики, здатні впливати на психічний стан людини. Знання основних характеристик звуків та вміле їх поєднання в рекламі сприяє швидшому її засвоєнню, запам'ятовуванню. При створенні РТ використовують і метод так званої «конструктивної лінгвістики» [9, с. 187], за яким основні частини, або морфеми, комбінуються для отримання необхідного ефекту. Найчастіше цей метод застосовують при складанні слоганів чи назв продукції, підприємства тощо.

Важливо враховувати прагматичні особливості звучання слів при перекладі назв брендів, слоганів (див.: [14, с. 140]), оскільки нехтування цього факту може призвести до негативних наслідків сприйняття інформації під час рекламної комунікації (назва мінеральної води: «*Blue water*», вермішель «*Доширак*», в оригіналі – китайською мовою звучить як «*Досирак*» та ін.). Для РТ характерна співзвучність голосних та приголосних, оскільки це сприяє кращому засвоєнню інформації та вияву необхідних аксіологічних характеристик. Здійснений аналіз фонетичних мовних засобів підтверджує думку про те, що вдале поєднання звуків підсилює впливову дію рекламної інформації: наприклад, алітерації та асонанси створюють відповідну ауру навколо об'єкта пропозиції, вказують на його цілісність, завершеність, готовність до використання, а також передають його характеристики: «присутність твердих приголосних робить товар «мужнім», «серйозним», «надійним» (банк, техніка і т.д.); м'які, шиплячі приголосні, а також голосні варто використовувати у разі, коли цільова аудиторія – жінки (одяг, косметика)» [13, с. 90].

Відповідний звуковий устрій тексту, кожна найменша частинка його компонентів, тембр, ритм, темп є елементами тону [15, с. 87]. Тип тону задає атмосферу, що «виходить» із матеріалу й експлікується тональностями інших розрядів. У сучасній рекламі можна зустріти використання будь-якого з видів тонів, інколи навіть зовсім не характерний для цього виду повідомлень. До найтипівіших належать: ніжний, заохочувальний до спілкування, легкий, жартівливий, природній, повчальний, об'єктивний тощо. Кожен із них здатен викликати в реципієнта позитивні емоції.

До основних засобів, що сприяють створенню відповідної тональності рекламного повідомлення, традиційно відносять: 1) асоціативні характеристики звуків, наприклад: «А» – «хороший», «великий», «могутній», «світлий»; «О» – «радість», «здивування», «біль»; «Т» – підкреслює високу якість; 2) благозвучність слів, що не несуть в собі негативних характеристик; 3) алітерацію, наприклад: «*Войди во вкус!*», «*Открывайте окна, раздвигайте двери*»; 4) асонанси: *подсолнечный – солнечный, весеннее безумие*; 5) тон (див.: [16, с. 27–30]). Услід за О. Потебнею, який схарактеризував деякі звуки російської мови, думку про оцінний характер окремих звуків, що мав особливе значення у процесі становлення мови

поділяє Т. Космеда, порівн.: «а – загальний вираз рівномірного, тихого, ясного почуття, спокійного застереження, але разом з тим і подиву; у – прагнення суб'єкта віддалити від себе предмет, почуття протидії, страху; і – вираження бажання, любові, прагнення наблизити до себе предмет, асимілювати його сприйняття» [17, с. 67].

Учені акцентують увагу також на графічних особливостях та формі друкованої реклами, оскільки ці компоненти здатні надавати привабливості РТ, полегшувати його сприйняття, а також передавати оцінну інформацію (ОІ). Т. Лівшиц описала графічні особливості реклами, до яких належать:

1) графони – графічні фіксації індивідуальної вимови співрозмовника (*жувачка* – імітація дитячої мови);

2) зумисні графічні здвиги: а) шрифт; б) напис догори ногами та збоку; в) зумисний графічний показ слова, так звана фрагментарна піктографія:

- використання малюнків: у слові «*king*» (з англ. *король*) замість крапки над буквою «і» намальовано корону; над назвою українського шоколаду «*Корона*» теж намальовано корону; заміна букви «О» будь-яким предметом круглої форми (перстень, шина чи колесо, годинник) і под.;

- ненормативне вживання великої та малої літер (напр.: «*на склад Покупателю*», що вказує на повагу до респондента повідомлення і под.);

- застаріле написання слова (напр.: «*Комерсантъ*», «*Телеграфъ*», «*Художникъ*», що акцентує увагу на надійності, вірності та традиціях);

- спеціальне написання слів з метою збільшення семантичної місткості тексту (напр.: *мно-о-о-го, дооолгий*) (див.: [6, с. 148]).

Усі ці невербальні засоби використовують у РТ винятково для забезпечення необхідного прагматичного ефекту впливу, тобто простежуємо чіткий взаємозв'язок мовних засобів вираження ОІ в тексті з його паралінгвістичними компонентами. Синергія оцінки та паравербальних засобів у РТ пояснюється тим, що, наприклад, вербальні засоби можуть інтенсифікуватися кольором чи розміром шрифту, підсилюватися чи поєднуватися з ілюстративним матеріалом, виражатися графічним заміном слів та ін.

Проведений опис екстралінгвістичних складових, що супроводжують РТ, дав змогу зробити такі висновки: 1) з їх допомогою передається додаткова позитивна інформація про об'єкт пропозиції в рекламному дискурсі; 2) паравербальні засоби доповнюють основний компонент – рекламний текст.

Перспективу дослідження вбачаємо в тому, що ця наукова розвідка стане частиною теоретичної бази концептуарію реклами, який необхідно розробити у найближчому майбутньому.

РЕЗЮМЕ

Стаття посвячена описанию паравербальных и вербальных средств рекламного дискурса, описаны возможности сочетания и взаимного дополнения этих компонентов с целью обеспечения прагматичной функции сообщения, передачи единственного, правильного, с точки зрения адресанта сообщения, значения, которое передается в рекламе. Учтены дополнительные оценочные характеристики, передачу которых удастся обеспечить отдельными экстралингвистическими средствами, а также выделено их основную функцию – дополнение рекламного текста.

Ключевые слова: рекламный дискурс/текст, паравербальные средства рекламы, оценочная информация.

SUMMARY

The article is devoted description of unverbal and verbal facilities of publicity discourse, possibilities of combination of these components are described with the purpose of providing of the pragmatic function of report, transmission, unique, correct, from point of

sender of report, value which is passed in advertising. Additional evaluation descriptions the transmission of which succeeds to be provided separate ekstralinguistic facilities are taken into account, and also they are selected basic function – addition of publicity text.

Key words: the advertising text, un verbal facilities of advertising, evaluation information.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Тарасов, Е. Ф. Психолінгвістическіе особенності языка рекламы [Текст] / Е. Ф. Тарасов // Психолінгвістическіе проблемы массовой коммуникации : сб. науч. трудов. – М., 1974. – С. 80-96.
2. Кафтанджиев, Х. Герои и красавицы в рекламе [Текст] / Христо Кафтанджиев. – СПб. : Питер, 2008. – 223 с. – (Серия «Маркетинг для профессионалов»).
3. Кондратов, А. М. Звуки и знаки / А. М. Кондратов. – М. : Знание, 1966. – 207 с.
4. Перция, В. Брендинг : курс молодого бойца [Текст] / Валентин Перция. – СПб. : Питер, 2005. – 208 с. : ил. – (Серия «Маркетинг для профессионалов»).
5. Зірка, В. В. Мовна парадигма маніпулятивної гри в рекламі [Текст] : автореф. дис. ... докт. філол. наук / Віра Василівна Зірка. – К., 2005. – 30 с.
6. Лившиц, Т. Н. Реклама в прагмалінгвістическом аспекте [Текст] / Татьяна Николаевна Лившиц. – Таганрог : Изд-во Таганрог. гос. пед. ун-та, 1999. – 212 с.
7. Ощепкова, Е. С. Стереотипные представления о «мужском» и «женском» текстах в сознании носителей русского языка [Текст] / Е. С. Ощепкова // Гендер: Язык. Культура. Коммуникация: материалы Третьей междунар. конф., 27 – 28 ноября 2003г. – М., 2003. – С. 83-84.
8. Шаронов, Д. И. Рекламоведение : метод. указания по проведению лабораторных (тренинговых) занятий для студентов специальности 022000 «Связи с общественностью» [Текст] / Д. И. Шаронов. – Тамбов : Изд-во Тамбовского гос. техн. ун-та, 2001. – 12 с.
9. Шпанер, Л. Психологічні механізми дії телереклами [Текст] / Л. Шпанер // Телевізійна й радіожурналістика : зб. наук.-метод. праць. – Львів, 2003. – Вип. 5. – С. 177-190.
10. Миронова, Е. Воздействие цвета в рекламе [Электронный ресурс] / Е. Миронова // Лаборатория рекламы, маркетинга и public relations. – М., 2002. – № 4. – Режим доступа к журн. : http://lab.advertology.ru/archiv/2003/frem_mironova.htm. — Загол. з екрану.
11. Наумова, Е. О. Прецедентные тексты как инструмент креативности в современной публикации [Текст] : монография / Елена Олеговна Наумова. — М. : МГУП, 2007. – 170 с.
12. Лихобабин, М. Ю. Технологии манипулирования в рекламе (способы зомбирования) [Текст] / Михаил Юрьевич Лихобабин. – Ростов на Дону : Феникс, 2004. – 144 с.
13. Анатомия рекламного образа / [под общ. ред. А. В. Овруцкого]. – СПб. : Питер, 2004. – 224 с.
14. Кагья, А. М. Прагматические особенности рекламного текста: переводческий аспект [Текст] / А. М. Кагья // Функциональная лингвистика. Язык. Культура. Общество : II Материалы конференции. – Ялта, 2000. – С.121-125.
15. Иваненко, С. М. К понятию «тон» и его интерпретации в лингвистике и литературоведении [Текст] / С. М. Иваненко // Актуальні проблеми вивчення мови та мовлення, міжособової та міжкультурної комунікації : зб. наук. праць. – Х., 1996. – С. 86–87.
16. Баркова, Л. А. Лингвостилистические особенности функционирования фразеологизмов в рекламе [Текст] / Л. А. Баркова // Вопросы фразеологии: сб. науч. трудов. – 1980. – Вып. 68. – С. 18-36.
17. Космеда, Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки / Тетяна Космеда. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2000. – 350 с.

Надійшла до редакції 02.03.2011 р.

УДК 811.161.1'24'38: 659.1.01

ФУНКЦИОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧЕСКАЯ КАТЕГОРИЯ СВЯЗНОСТИ В РЕКЛАМНОМ ТЕКСТЕ

Н. Г. Иванова, В. В. Горбань

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова

Реферат. Понятие «связность текста» осмысливается как функционально-семантическая категория, обладающая большим арсеналом текстообразующих средств на разных языковых уровнях. Традиционно связность текста исследуют в художественном (чаще всего), других типах текстов (реже). Коммерческий печатный рекламный текст (РТ) относится к особому типу текстов ввиду взаимодействия вербальной и визуальной составляющих. РТ, «выросший» на основе разных типов текстов, вбирает в себя их структурные, семантические, функциональные особенности и, используя диффузные отношения между вербальной и визуальной частями, обогащается своими собственными семиотическими элементами, подчиненными архитектонике РТ. В статье предпринят комплексный анализ функционально-семантической категории связности в РТ.

Ключевые слова: рекламный текст, функционально-семантическая категория связности текста, текстообразующие средства, композит.

В современной лингвистической науке нет единого мнения относительно определения статуса такого явления текстообразования, как связность текста. Многие исследователи рассматривают связность (наряду с целостностью) как главнот свойство, конструктивный признак текста [1, с. 140-142; 2, с. 43-52; 3, с. 48]. В.А. Лукин, описывая виды связности (лексический, семантико-синтаксический, грамматический), никак не классифицирует это понятие, подчеркивая, что в основе связности лежит идея повторяемости [4, с.22-39], Е.И. Диброва придает связности статус категории, не детализируя, однако, тип этой категории [5, с.300-311].

Под языковой категорией – в широком смысле – понимается «любая группа языковых элементов, выделяемая на основании какого-либо общего свойства; в строгом смысле – некоторый признак (параметр), который лежит в основе разбиения обширной совокупности однородных языковых единиц на ограниченное число непересекающихся классов, члены которых характеризуются одним и тем же значением данного признака (напр., «К. падежа», «К. одушевленности/неодушевленности», «К. вида», «К. глухости/звонкости») [6, с. 215]. Так как текст – «это произведение речетворческого процесса» [7, с. 18], то, следовательно, происходит функционирование языковых единиц, обусловленное строем языка и актуализируемое в речи взаимодействие разноуровневых элементов языковой системы и среды – внутриязыковой (речевая реализация) и внеязыковой (речевая ситуация). Значит, текст как высшая коммуникативная единица обладает семантикой, детерминированной коммуникативной задачей передачи информации. Ясно, что связность текста – это не свойство («1.Качество, признак, составляющие отличительную особенность кого-, чего-л.» – [8, 4, с. 56]) и не признак («Показатель, примета, знак, по которым можно узнать, определить что-л.» – [8, 3, с. 410]), а функционально-семантическая категория, которая представляет скрепление логического развертывания мысли в тексте с его семантическим каркасом. «Текстовая связность, – пишет Е.И. Диброва, – обеспечивает глобальную непрерывность повествования, что выражается в логическом развертывании содержания, в преодолении дробности (квантовости) повествования, преодолении смысловой расчлененности между фрагментами текста и объединения содержания текста» [5, с. 301].

Рекламный текст (РТ), как и любой другой тип текста, обладает текстовыми категориями, в том числе и функционально-семантической категорией связности. Наличие

вербальной и визуальной составляющих РТ вносит свои коррективы в архитектуру рекламного текстообразования. Конструирование семантического пространства осуществляется посредством наличия так называемых сквозных швов: объединения визуальной и вербальной частей РТ (визуально-вербальное семантическое согласование); грамматических; лексических; синкретичных (средства объединения предложений в композитах, частях и всем пространстве РТ) швов.

Многочисленные исследования печатных РТ показали, что порядок просмотра рекламного объявления следующий: «сначала рассматривается иллюстрация, затем читается заголовок и первая строчка основного текста, а затем внимание обращается на логотип. Если после этого интерес не пропадает, читатель возвращается к тексту и изучает его до конца» [9, с.565]. Таким образом, очевидно, на первой стадии знакомства с РТ осуществляется визуально-вербальное семантическое согласование, которое в дальнейшем детерминирует семантическое декодирование РТ.

Рассмотрим плотность плетения сквозных швов, обеспечивающих континуум функционально-семантической категории связности в РТ. В журнале «Voque» на последней странице под рубрикой «Предмет желаний» помещен РТ, который можно отнести к постмодернистским [10, с. 224]. Визуальная составляющая представлена при помощи техники крупного плана – на белом фоне помещено цветное гиперизображение рекламируемого предмета (2/3 площади РТ), сопровождающееся подписью: «*Кожаная сумка, Bottega Veneta*». Постмодернистское видение рекламируемого предмета связано с актом «выделения»; кожаная сумка лишена окружающей обстановки, имеется неяркое зеркальное отражение предмета рекламы, что относится к числу часто используемых элементов постмодернистской визуализации рекламы. Иллюзорный эффект зазеркалья воздействует на воображение. Данные приемы наделяют предмет рекламы весомостью, внушительностью размеров, заставляют воспринимать его как совершенный, обращаясь к подсознательному уровню восприятия реципиента. Подпись под изображением включает предмет рекламы в гиперо-гипонимические классификационные отношения, а также указывает на производителя – бренд *Bottega Veneta*. После этого на основании челночного декодирования заголовков «*Рыжая*» теряет первоначальную амбивалентность (хотя при отсутствии субстантива актуализируется субъектная семантика, на имплицитном уровне сохраняется перманентный эффект неожиданности – нарушение проспективных ожиданий). Основной рекламный текст представлен структурно-содержательной единицей текста – композитом [5, с. 301]:

(1) Италия – страна, жители которой отличаются умением жить с особым удовольствием. (2) И сумка Bottega Veneta вполне могла бы стать символом самой жизнеутверждающей страны: этой сумке подспудно сопутствуют оранжевые плетеные шлепанцы, очки с оранжевыми кожаными дужками, оранжевые буйки Венецианской лагуны. (3) При взгляде на оранжевую кожу вспоминаются необычайного оттенка апельсины, из которых в отеле Cipriani жмут самый вкусный в мире сок, пыльный рыжий кирпич, тут и там живописно выглядывающий из-под облупившейся штукатурки венецианских палаццо, и яркая закатная полоска на толстых подушках адриатических облаков. (4) Концентрация самого оптимистического цвета в сочетании с характерным итальянским умением наслаждаться жизнью обещают солнечное настроение и после того, как кончится лето.

Как видим, по структуре данный композит равен абзацу и имеет рамку, которую составляют введение и заключение. Преамбула характеризуется обобщающим, интродуктивным значением. Хронотопичность 1-ого предложения связывается с гедонистической оценкой реального континуума. А резюме подводит итог тому, о чем говорится в основной части композита. Обобщенно-заключающее 4-е предложение имеет значение – ‘рекламируемый продукт подарит бодрое, жизнерадостное мироощущение во все времена года’. Основное развитие микротемы «Оранжевая сумка Bottega Veneta: ассоциации и ретроспекции» осуществляется во 2-ом и 3-ем предложениях композита. Сос-

тавители РТ не пошли по скучному пути описания истории развития бренда и предмета РТ, его функциональных особенностей, а использовали один из самых сильных мотивов рекламы: мотив наслаждения жизнью.

Рассмотрим специфику лексических текстообразующих средств в РТ. Эксплицитные лексические повторы пронизывают весь РТ: *страна* (2 словоупотребления), *сумка* (3), *кожаная* (2), *оранжевый* (4), *рыжий* (2), *Bottega Veneta* (2). Эксплицитный повтор дериватов: *Италия – итальянский; венецианский – Венецианская* (лагуна) – (*Bottega Veneta*). К имплицитной повторности – общности значения на имплицитном семном уровне – относятся: анафора (*сумка Bottega Veneta – эта сумка*); гиперогипонимические зависимости (*палаццо: кирпич, иштукатурка; цвет: оранжевый, рыжий*). Один из членов зависимости может отсутствовать, но легко восстанавливается на пресуппозиционном уровне благодаря наличию гипонимов: *Италия, буйки, Венецианская лагуна, адриатический* → море. В РТ наблюдаются синонимические мены (*Италия – самая жизнеутверждающая страна; оранжевый – самый оптимистический цвет*); мены на уровне словосочетания: *умение жить с особенным удовольствием – умение наслаждаться жизнью*. Родственные по семантике слова *оттенок – цвет* (общие семы «насыщенность, яркость»).

В условиях рекламного текста возникают повторы на основе вербально-визуальных оппозиций: *сумка, оранжевый, рыжий*, а также повтор гиперогипонимической зависимости *цвет: оранжевый, рыжий*. Повтор может наблюдаться и на имплицитном уровне за счёт действия импликационных связей: *необычайного оттенка апельсины, из которых ... жмут самый вкусный в мире сок* → Если сок **из апельсинов**, то это **апельсиновый** сок. При помощи ступенчатой идентификации актуализируем цветонаименование **оранжевый**: апельсиновый «То же, что **апельсиновый**» → **апельсинный** «Приготовленный из **апельсинов**» [8, 1, с. 42]. **Апельсин** «2. Круглый или овальный плод этого дерева с толстой **оранжевой** кожурой и сочной мякотью, состоящей из долек» [8, 1, с. 41]. Таким образом, имя цвета *оранжевый* повторяется не 4, а 6 раз, *апельсин* – 2.

В данном РТ зафиксированы формообразующие аналоги – 3 случая использования аналитической формы превосходной степени адъективов в каждой части композита: во введении, основной части, заключении – *самая жизнеутверждающая страна, самый вкусный в мире сок, самый оптимистический цвет*. Суперлативы, указывая на проявление признака в высшей мере, вносят свою долю экспрессивности и эмоциональности в РТ и обеспечивают связность на грамматическом уровне. Большинство предикатов находятся в реальной модальности настоящего времени. Между 1-ым и 2-ым предложением наблюдается грамматическая скрепа – союз **и** в присоединительной функции, что создает особый вид синтаксического движения, композиционную перспективу. Во 2-ом и 3-ем предложениях имеются соответственно открытый и закрытый сочинительные ряды словоформ. Подвижные и гибкие формы сочинительной связи сообщают тексту РТ свободу, легкость; их можно считать приемом косвенной синтаксической символизации сложных коннотативных смыслов.

Как видим, лексические, грамматические визуально-вербальные текстообразующие средства РТ, расположенные контактно или дистантно, образуют семантический каркас, одновременно обеспечивая поступательное движение текста. Связность текста обнажает имплицитную, подтекстовую информацию в РТ – пресуппозиционную или импликационную. Этот вид информации в РТ (в отличие от других типов текстов) всегда присутствует. Это подтекстовая информация-константа: «Придите! Посмотрите! Купите!». По сути, ради актуализации этой информации и создается коммерческий РТ; она является завершающей стадией декодирования любого РТ. Однако, помимо основной подтекстовой константы, в РТ часто присутствует композитная и межкомпозиционная подтекстовая информация.

При анализе РТ «Рыжая» показано, как при анализе имплицитной повторности происходит актуализация семантики на основе пресуппозиций и импликаций текстообразую-

щими средствами. Имплицитная повторность, становясь ключевым знаком, не только обеспечивает глобальную связность, но и содержательную целостность РТ. Реклама известного ювелирного бренда *Tiffany&Co* [11, с. 12] использует языковые знаки двух языков: русского и английского. Заголовок *Tiffany Keys* уместен, так как частично воспроизводит логотип бренда, а слово входит в активный словарный запас и легко вспоминается, потому что визуальная часть – это кулоны в виде старинных ключей. Основная часть представлена композитом, где каждый абзац – номинативная конструкция:

Загадочное приглашение.

Разоблачительное открытие.

Обещание неизведанного.

Зарождающийся роман.

Ответ на вопрос. Скрытая тайна.

Текст экспрессивен за счет действия стилистической когезии – синтаксического параллелизма: предложения-абзацы лаконичны (построены из двух полнозначных слов на основе подчинительной связи). Главные члены, в основном, производные отглагольные субстантивы, причем три из них – словообразовательные аналоги. На пресуппозиционном уровне они объединены общей темой – последним звеном импликации. Эта тема является глубинным смыслом композита – взаимоотношения между мужчиной и женщиной всегда неповторимы, полны тайны, это ключ в новый мир. Таким образом, РТ достигает гармонии: начало РТ (визуальное изображение ключей-украшений) и конец его декодирования (этот ключ – ключ в новый мир взаимоотношений) сообщают амбивалентность РТ на визуально-вербальном уровне и прочно связываются с подтекстовой константой, присущей любому РТ.

Связность как функционально-семантическая категория обеспечивает континуум высшей коммуникативной единицы – текста. В композитах разноуровневые скрепы образуют семантический каркас, интегрирующий текст. В РТ, помимо традиционных лексических, грамматических видов связности, наблюдается уникальная визуально-вербальная связность, основанная на имплицитной повторности пресуппозиционного и импликационного характера. Это открывает перспективу комплексного изучения семантики рекламного текста вообще и, в частности, исследования других функционально-семантических категорий РТ.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена дослідженню функціонально-семантичної категорії зв'язності у рекламному тексті. Описується взаємозв'язок лексичних, граматичних, візуально-вербальних текстоутворюючих засобів у композитах рекламного повідомлення.

Ключові слова: рекламний текст, функціонально-семантична категорія зв'язності, текстоутворюючі засоби, композит.

SUMMARY

This article is dedicated to the research of functional and semantic category of connectedness in advertisement text. Intercommunication of lexical, grammatical, visual and verbal textforming devices in composites of message under analysis of the present article.

Key words: advertisement text, functional and semantic category of connectedness, textforming devices, composite.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Филиппов, К. А. Лингвистика текста [Текст] : Курс лекций/ Константин Анатольевич Филиппов. – [2-е изд.]. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2007. – 331 с.
2. Валгина, Н. С. Теория текста [Текст] : учеб. пособие / Нина Сергеевна Валгина. – М. : Логос, 2003. – 280 с.
3. Николина, Н. А. Филологический анализ текста [Текст] : учеб. пособие/ Наталия Анатольевна Николина. – М. : Изд. центр «Академия», 2003. – 256 с.

4. Лукин, В. А. Художественный текст: Основы лингвистической теории и элементы анализа [Текст] : учеб. пособие / Владимир Алексеевич Лукин. – М. : Изд-во «Ось-89», 1999. – 192 с.
5. Диброва, Е. И. Категория связности в художественном тексте [Текст] / Е. И. Диброва // Традиционное и новое в русской грамматике: Ст. статей памяти Веры Арсеньевны Белошапковой/ Сост. Т.В.Белошапкова, Т.В.Шмелева. – М. : Индрик, 2001. – С. 300-311.
6. Булыгина, Т. В. Категория [Текст] / Т.В.Булыгина, С.А.Крылов // Лингвистический энциклопедический словарь/ Гл. ред. В.Н.Ярцева. – М. : Сов. энциклопедия, 1990. – С. 215-216.
7. Гальперин, И. Р. Текст как объект лингвистического исследования [Текст] / Илья Романович Гальперин. – М. : Наука, 1981. – 139 с.
8. Словарь русского языка: В 4-х т. [Текст] ; ред. А.П. Евгеньева. – 2-е изд. – М. : Рус.яз., 1981-1984. – (АН СССР, Ин-т рус. яз.).
Т.1. – 1981. – 698 с.
Т.3. – 1983. – 752 с.
Т.4. – 1984. – 794 с.
9. Рассел, Дж. Т. Рекламные процедуры Клеппнера [Текст] / Дж.Т.Рассел, У.Р.Лейн. – [15-е междунар.изд.]. – СПб. : Питер, 2003. – 928 с.
10. Воэце. Россия / Гл. ред. А.Долецкая. – 2004. – № 8. – 224 с.
11. Воэце. Россия / Гл. ред. А.Долецкая. – 2010. – № 6. – 208 с.

Надійшла до редакції 17.03.2011 р.

УДК 811.161.2'42

ДІАЛОГИ НЕГАТИВНО-ЕКСПРЕСИВНОГО ХАРАКТЕРУ ЯК ПРОВІДНА КОМПОЗИЦІЙНО-МОВЛЕННЄВА ФОРМА ТВОРІВ Є. КОНОНЕНКО

І. А. Блинова

Горлівський державний педагогічний інститут іноземних мов

Реферат. Діалоги зовнішні – різновид прямого мовлення – є активно використовуваними в прозі Є. Кононенко. В аналізованих творах співіснують діалоги, налаштовані на позитивну, доброзичливу та успішну комунікацію, та діалоги, спрямовані на негативну, агресивну, конфліктну, суперечливу комунікацію. Перший підтип засвідчує взаєморозуміння між партнерами, гармонію стосунків, сприятливий для розмови клімат, адекватні реакції співрозмовників, плавний розвиток подій з метою обговорення адресатом та адресантом певної інформації, її доповнення та конкретизації. Другий підтип охоплює дискусію між партнерами, сварку, лайку, скандал, звинувачення, з'ясування стосунків та їхній розрив, суперечку, погрози, напруження пристрастей з метою вплинути на думку співрозмовника, довести власну правоту, переконати в чомусь. Діалоги обох підтипів є широко представленими в прозі досліджуваної письменниці, адже герої творів перебувають у різних життєвих психічних станах, що супроводжують діалоги такого роду: співчуття, зацікавленості, співпереживання, стресу, стані підвищеної емоційної напруги тощо.

Ключові слова: «жіночий» художній прозовий дискурс, зовнішній діалог, репліка, діалогічна єдність, запитально-відповідний комплекс, негативна комунікація.

Мета статті полягає у спробі виокремити та системно описати таку форму репрезентації персонажного мовлення в художньому прозовому дискурсі як зовнішній діалог та його підтипи. **Матеріалом дослідження** слугують оповідання та новели Євгенії Ко-

ноненко – однієї з найяскравіших представниць сучасної української «жіночої» літератури другої половини ХХ – початку ХХІ ст., що увійшли до збірок новел «Повії теж виходять заміж», «Новели для нецілованих дівчат».

Зазначимо, що в *писемній* формі діалоги представлені перш за все в мові художньої літератури, де вони зазвичай відображають розмовне мовлення персонажів. *Художній діалог*, тобто діалог, що являє собою одну з композиційно-мовленневих зон прозових художніх текстів, поза всякими сумнівами, відрізняється від діалогу в практичному мовленні за кількома ознаками. Найбільш ваговою з них є така: усі елементи художнього діалогу постають підпорядкованими єдиній текстовій структурі, що принципово відрізняє його, наприклад, від розмовного мовлення – мовлення нетекстового. Це призводить до більшої зв'язності елементів художнього діалогу, яка забезпечує більш міцну, естетично значиму ускладненість кожного слова, кожної фрази, включеної в художню діалогічну структуру [1, с. 130].

Отже, при передачі діалогу в художній літературі завжди в тій або іншій мірі виникають окремі відмінності від розмовного діалогу [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12], наприклад, слабко відбиваються особливості порядку слів розмовного мовлення. З іншого боку, при передачі телефонних розмов, інтерв'ю, роздумів виникають особливості літературного діалогу, не характерні для розмовного мовлення – це перш за все скорочення першої репліки, зміст якої включено в другу, наприклад при повторенні запитання. При цьому в художньому дискурсі діалог, як правило, є літературно обробленим. На відбір лексики, синтаксичних конструкцій, способів, взаємодії реплік накладають відбиток як відповідні жанрово-стильові норми, так і ідіостиль письменника.

Під діалогом (від грец. dialogos – розмова, бесіда) будемо розуміти, услід за визначенням, наведеним в енциклопедії «Русский язык», «форму мовлення, що складається із регулярного обміну висловлюваннями-репліками, на мовний склад яких взаємно впливає безпосереднє сприйняття мовленнєвої діяльності мовців» (переклад наш – І. Б.) [13, с. 119]. Аналогічні думки висловлюються й іншими лінгвістами. Т. Б. Трошева трактує діалог як «форму мовлення, що характеризується зміною висловлювань (реплік) двох або декількох (полілог) мовців і безпосереднім зв'язком висловлювання із ситуацією» (переклад наш – І. Б.) [14, с. 44–45]. Заслуговує на увагу і думка О. С. Ахманової: «Діалог – одна з форм мовлення, при якій кожне висловлювання прямо адресується співрозмовникові і виявляється обмеженим безпосередньою тематикою розмови» (переклад наш – І. Б.) [15, с. 132]. Тотожні тлумачення знаходимо і в інших джерелах довідкового характеру (див. [16, с. 74–75], [17, с. 155–157]).

Як зазначалося вище, висловлювання мовця в діалозі називають *реплікою/репліками*, які звернені до співрозмовника(співрозмовників). Діалог характеризується наступними *структурно-семантичними* особливостями. Зазвичай це діалоги з репліками – неповними реченнями, синтаксична структура яких спирається на попередню репліку, що й забезпечує її розуміння. Репліки учасників діалогу, як правило, лаконічні. Зауважимо, що основною ознакою розмежування діалогічної репліки й монологу можна вважати ступінь самостійності висловлювання (автосемантичність монологу, синсемантичність репліки діалогу).

У більшості випадків у кожній із наступних реплік скорочується все те, що прозвучало в попередній або відомо з ситуації. Тому зміст репліки стає повністю зрозумілим тільки у зв'язку з контекстом і ситуацією. На відміну від монологу, який нерідко характеризується складністю синтаксичної побудови, діалогічному мовленню властива в основному простота синтаксису. Серед простих речень більша кількість неповних, еліптичних, односкладних. У діалозі представлені всі види речень за метою висловлювання, інтонацією, емоційним забарвленням.

Словесна форма інформативно-комунікативного діалогічного мінімуму відповідає первинності та природності цього типу спілкування, що походить із усно-розмовної сфери. Це початкова крапка на лінії можливих ускладнень і нашарувань соціально-

психологічного плану, які відбиваються головним чином у розвитку повних і часткових повторів, що формують синтаксичний або лексико-синтаксичний паралелізм взаємодіючих реплік. Отже, в умовах діалогу активізується взаємодія синтаксичних, лексичних, інтонаційних засобів речення і його смислових зв'язків із попереднім або наступним текстом.

Партнерами по комунікації є адресант (ініціатор комунікації), який задає програму розвитку тексту, його інтенцію, та адресат, який бере активну участь у розвитку цієї програми і не виходить за її межі. Складові діалогу – висловлювання (репліка адресанта та адресата) сукупно формують єдине тематичне ціле. Комунікативний намір, що визначає структуру діалогу, вміщує протиставлення ініціативного і реакційного змісту реплік, зв'язок яких утворює, як правило, смислове ціле. Логічний (тематичний) зв'язок (запитання – відповідь, повідомлення – роз'яснення / додавання / заперечення / згода / оцінка тощо) стимулює конструктивний (лексико-граматичний) зв'язок. Відсутність таких зв'язків можлива при реакції мовця не на мовлення, а на ситуацію мовлення.

При виробленні процедури аналізу діалогічних структур у художньому прозовому мовленні необхідно вирішити питання про те, що вважати мінімальною структурно-смисловою ланкою діалогічного мовлення (найменшою для використання в процесі аналізу одиницею), оскільки в науці ця проблема донині не має однозначного вирішення. Більшість дослідників (див., наприклад: 18; 19; 20) такою одиницею вважають *діалогічну єдність*, хоча запропоновані ними до визначення цього поняття підходи збігаються не в усьому.

На нашу думку, найбільш адекватно сутність діалогічної єдності відображена в тому розумінні, яке представлено в академічній граматиці російської мови (1980 р.), де діалогічна єдність трактується як «такі зчеплення реплік, в яких друга репліка за своєю будовою спирається на першу, граматично залежить від неї»; висловлювання – лінійні відрізки мовлення, «що в певній мовленнєвій обстановці виконують комунікативну функцію і в цій обстановці достатні для передачі повідомлень про щось» (переклад наш – І. Б.) [21, с. 84]. Саме таке розуміння, як видається, відбиває найбільш характерні якості діалогічної єдності – структурно-змістовну зв'язність її складників і комунікативну спрямованість [1, с. 135]. Одним із найбільш поширених видів діалогічної єдності є *питально-відповідний комплекс*.

Специфіка діалогу, різноаспектне його вивчення залишаються актуальними й сьогодні. Уже в перших працях, що торкалися лінгвістичної проблеми (теорія діалогу, як відомо, виходить за рамки мовознавства й контактує з психолінгвістикою тощо) діалогу, дослідники виходили з положення про те, що мовлення – один із видів людської діяльності. Основи теорії діалогу в мовознавстві були закладені в працях Л. В. Щерби, Л. П. Якубинського, В. В. Виноградова. Великий інтерес до діалогу простежується з кінця 40-х рр. ХХ ст. З того часу питання діалогу інтенсивно розробляються на матеріалі різних мов: російської, німецької, англійської, французької, української [22; 5; 23; 24; 4; 25; 26].

В останній час, за спостереженнями Н. В. Шульжук, активізувалися публікації з питань діалогічного мовлення, і воно стає об'єктом численних дисертаційних досліджень (див., наприклад [27; 28; 29; 30; 31; 32]) [33, с. 21–22], зокрема на матеріалі текстів художньої літератури (як драматичних, так і прозових творів). Як бачимо, великий дослідницький доробок, присвячений діалогу, свідчить про складність і багатоаспектність цього явища, бо діалог є формою мовного спілкування, сферою виявлення мовленнєвої діяльності людини і – ширше – формою існування мови.

Усе зазначене свідчить про наявність різноаспектних характеристик діалогу. Уніфікованої типології діалогів поки немає, тому в багатьох працях часто називаються різні критерії або їх сукупність, що покладені в основу класифікації типів діалогу: *композиційний, семантичний, композиційно-семантичний, жанровий, функціональний, комунікативний, комунікативно-прагматичний, лінгвостилістичний, структурно-семантичний, функціонально-стилістичний, кількість учасників і виконуюча роль* тощо [33, с. 22], і як наслідок існують діалоги **внутрішні й зовнішні** [34]; **модальні й предметні** [2]; **побутові й офіційні** [33]; **діалог-суперечка, діалог-характеристика, діалог-опис** [35]; **власне діалог** (пар-

ний діалог), **паралельний діалог і полілог** [36]; **діалог інформативного типу й діалог-обмін думками** [37]; діалоги **унісонні та дисонансні** [1] тощо.

Отже, класифікації діалогів існує чимало. Ми не ставимо за мету звести їх до уніфікованої типології, а лише зауважимо, що тип діалогу, безперечно, впливає на структуру його реплік.

Зупинимось більш детально на діалогах **зовнішніх**. Як свідчать наші спостереження, у досліджуваних творах наявне співіснування, з одного боку, **діалогів, налаштованих на позитивну, доброзичливу та успішну комунікацію**, де відображаються взаєморозуміння між партнерами, гармонія стосунків, сприятливий для розмови клімат, адекватні реакції співрозмовників, плавний розвиток дій при *обговоренні* адресатом та адресатом певної інформації, її *доповненні та конкретизації*. З іншого боку, **діалогів, спрямованих на негативну, агресивну, конфліктну, суперечливу комунікацію**, яка, протікаючи в умовах напруження та вирування пристрастей, включає дискусію між партнерами, сварку, лайку, скандал, звинувачення, з'ясування стосунків та їх розрив, суперечку, погрози тощо за умов наміру *вплинути* на думку співрозмовника, *довести* власну правоту, *переконати* в чомусь. Непримиренність думок адресата й адресанта в цьому випадку призводить до викриття їхніх негативних рис характеру, таких як: презирства, образи, обурення, гніву тощо.

Яскравим прикладом діалогу *негативно-експресивного характеру* слугує великий за обсягом фрагмент новели Є. Кононенко «Поцілунок у сідницю»:

« – Скільки тобі можна казати, стара паскудо, бабо малокультурна, не цілувати дитину у сідницю! Скільки це тобі можна повторювати! Ти кінець кінцем виховуєш у дитини нездорові нахили!

– Хто тобі сказав, що я цілувала дитину в сідницю?! Звідки ти це взяла?! Я не ідіотка!

– Ти хочеш сказати, що я – ідіотка?!

– Запитай у дитини! Сонечко, невже я?!.

– Не вчи дитину брехати!

– Я не вчу! Це ти її вчиш бозна-чому! Куриш при ній, п'єш!..» (39, с. 122–123).

У ситуації, що зображена в аналізованому діалозі, співрозмовники налаштовані по відношенню один до одного відверто негативно. У процесі спілкування вони не приховують, а навпаки підкреслюють це, що знаходить вираження у взаємних звинуваченнях, образах, наріканнях та інших мовленнєвих реакціях негативного характеру. Діалог являє собою сварку-лайку матері і дочки з приводу невдоволення, з одного боку, матері-бабусі поведінкою та способом життя власної дорослої дочки, з іншого боку, дочки – вже теж матері – ставленням її матері до онуки. У ній обидва комуніканти намагаються довести, виказати в обличчя власну правоту і звинуватити в усьому один одного.

З наведеного фрагменту очевидно, що з'ясовуючи стосунки, учасники комунікативно-мовленнєвого акту надто замало турбуються про будь-яку логічність розмови та, відповідно, її тематичну зв'язність, тому перескакування з однієї теми на іншу (цілування дитини у сідницю; робота вночі; зв'язок із одруженим чоловіком; дурні звички; відносини з обдарованими людьми; можливе перебування дитини в дитсадочку; людське щастя; сімейне життя) частотні через почуття, що виникають і вирують під час сварки.

Обсяг діалогу, що включає 95 реплік, об'єднаних у 47 діалогічних єдностей, – шість сторінок: майже вся новела «Поцілунок у сідницю» Є. Кононенко представлена автором у цій композиційно-мовленнєвій формі. Як показав аналіз, комунікативна рівноправність обох суб'єктів знаходить вираження в однакових за обсягом репліках, поперемінному переході ініціативи від одного суб'єкта мовлення до іншого (наприклад, ініціатором сварки є дочка, далі в лайку активно включається мати, перебираючи цю функцію на себе, і герої по черзі «нападають» один на одного, стимулюючи продовження розмови) в однаковій різноманітності використовуваних мовленнєвих засобів, що передають емоційний напад на співрозмовника у формі презирства, гніву, обурення, злості тощо. Діалогічна структура

розгортається, головним чином, за принципом автоматичного «чіпляння» за сказане партнером, що, як правило, замикає смисл у межах діалогічної єдності.

Підвищена експресивність є характерною рисою як окремих висловлювань, так і діалогу загалом. Намір кожного з мовців вплинути один на одного виражається у вживанні різноманітних засобів і способів, серед яких, по-перше, **стилістично марковані слова і вирази, здебільшого негативно забарвлені лексика, вжита часто в переносному значенні** (при звертанні до матері: *стара паскудо*¹, *бабо*² *малокультурна*, *стара шкапо*³, *стара вобло*, *стара вішалко*, *горлопанка*; *брехати*⁴, *невіглас*⁵, *ідіотська*⁶, *лазити*⁷ вночі, мислення *дебільки*, *вперти*⁸ до інституту, все життя *добивати*⁹ отим „коли ти вернешся?“, годуєш її *хріново*¹⁰, *верзеши*¹¹, *чадо*¹², *смердючі*¹³ трикошки, ти *здуріла*¹⁴, *академка* тощо); по-друге, **саркастичні, іронічні та фамільярні розмовно-побутові фразеологізми** (*хто на тебе кльоне*; *кожен розуміє в міру власної розпусності*; *згадала бабка, як дівкою була*; *ти мені не замовляй зуби, ти з глузду з'їхала*); по-третє, **авторські новоутворення** (неологізми) – і в *нафті* – і – *газі* є люди. Незважаючи на те, що обидві жінки освічені (у діалозі помітне використання **термінологічної лексики** – *фарби*, *світло*, *тіні*, *півтони*, *картина*, *художник*, *натура*, *урбаніст*, *виставка*, *живопис*, *мистецтвознавство*, *вернісаж*, *мольберт* – та **лексики, притаманної людям з високим культурним рівнем**, – *Венера Мілоська*, *неестетична казка*, *така експресія*, які *неологізми*, *античернецтво*), мають родинні зв'язки і певну різницю у віці, в їх мовленні превалюють **знижені лексичні одиниці негативно-оцінного характеру** (зневажливі для співрозмовника звертання, номінації, порівняння: у тебе зовсім *голова з дірками*; яка в тебе *ідіотська фантазія*; зрозумій своєю *порожньою головою*; на сідниці була твоя *жлобська помада*; в тебе мислення *геніальної людини* або *повної дебільки*), що дозволяє учасникам діалогу виказати в розмові свої істинні почуття один до одного.

Однак найбільш експресивно-стилістичним різнобарв'ям відзначається синтаксичний рівень діалогічного тексту, у тому числі його інтонаційний аспект, що передається багатством пунктуації – це можна проілюструвати наступною реплікою: „*Згадала бабка, як дівкою була! То ж було влітку! Влітку! Я упала! Їхала з гори по глині! Добре, що жива залишилася! А тобі тільки одне – труси в реп'яхах! Кожен розуміє в міру власної розпусності!*“. З восьми синтаксичних конструкцій, що складають наведену репліку, жодна не має нейтрального стилістичного забарвлення, в кожній присутній елемент експресії: **риторичні оклики; односкладні** (означено-особові, безособові), **скла-**

¹ Паскуда 1. *лайл*. Погана, мерзена, підступна людина; паскудник, мерзота, плюгавець, поганець, лайдак. // Жінка легкої поведінки; шльондра [40: Т. 2, с. 541].

² Баба 3. *розм*. Взагалі жінка, молодиця [40: Т. 1, с. 49].

³ Шкапа 2. *перен.*, *розм.*, *зневажл*. Фізично слаба, виснажена, нездатна до роботи людина [40: Т. 3, с. 810].

⁴ Брехати *розм*. 1. Говорити неправду, прибріхувати, оббріхувати [40: Т. 1, с. 133].

⁵ Невіглас *лайл*. Неосвічена, незнаюча людина; неук [40: Т. 2, с. 326].

⁶ Ідіот 2. *лайл*. Дурень, недоумкувата людина [40: Т. 1, с. 785].

⁷ Лазити // *перен.*, *розм*. Ходити, долаючи перешкоди або шукаючи що-небудь [40: Т. 2, с. 52].

⁸ Вперти *фам*. Із силою, часто проти чийогось бажання вкладати, втискати, вкидати і т. ін. кого-, що-небудь кудись [40: Т. 1, с. 381].

⁹ Добивати 4. *перен*. Недокучливими прикрими розмовами, докорами і т. ін. доводити до важких наслідків [40: Т. 1, с. 561].

¹⁰ Хріновий від хрін // *уживається* як лайка [40, с. 1573].

¹¹ Верзти *фам*. Говорити нісенітницю, дурницю; вести пусті балачки [40: Т. 1, с. 179].

¹² Чадо 1. *заст.*, *жарт*. Дитина (син або дочка) [40: Т. 3, с. 746].

¹³ Смердіти // *перен.*, *розм*. Бути огидним; викликати огиду [40: Т. 3, с. 338].

¹⁴ Здуріти *розм*. Втратити здатність розсудливо міркувати, ясно сприймати і розуміти навколишнє; одуріти, очманіти, звар'ювати [40: Т. 1, с. 757].

дні з різними видами зв'язку (складнопідрядні з'ясувальні, безсполучникове) речення; повтор (епанафора¹); неповне контекстуальне речення.

У розмові подано широкий спектр запитально-відповідного комплексу / обміну репліками з різного роду повторами:

а) заперечна реакція на попередню репліку:

«– **Не вчи** дитину брехати!

– **Я не вчу!** Це ти її **вчиш** бозна-чому! *Куриш при ній, п'єш!*»;

«– **І чоловік тебе не влаштовує?! Та ти була хоч на одній його виставці?!**

– **Не була!** Мені воно не треба! *Але всі коньяки на його вернісажах були куплені на мої гроші! Я всі статті про нього складаю у папку!»;*

б) зустрічне запитання-зауваження:

«– **Ти ходила сама по Щекавиці, де живуть самі алкоголіки!** Мені, старій людині, там у день страшно! **А ти ще дитя!**

– **Яке я тобі дитя?** У мене в самої **дитя!**»;

«– **Слухай, ти вирішила сьогодні мене добити?! Ти ще зранку з мене знущалася!** О другій **розвіються хмари**, буде повний місяць!

– **Коли вже над моїм життям розвіються хмари?! І коли ти вернешся?!**»;

в) реакція-згода, здебільшого іронічного чи саркастичного характеру:

«– **Ні, я з тобою повішуся!**

– **Вішайся!** Принести мотузку?! **Чи повісишся** на гумці зі своїх штанив?»;

«– **А скільки я можу слухати, що ти утримуєш на світі і мене, і мою дитину?!**

– **Ти маєш бути щаслива, що я тобі дозволяю наближатись до неї!**

– **Я щаслива!** **Я найщасливіша людина на світі!** Така дочка! Такий чоловік! **Я дуже щаслива!**»;

г) реакція-відмова:

«– **...Почитаєш** їй про індика! **Ні, про індика не треба, то неестетична казка!**

– **Я сама розберуся, що читати дитині!**» тощо.

Емоційний стан партнерів часто передається за допомогою авторських слів, що доповнюють, конкретизують, корегують, уточнюють інформацію, яка знаходиться в репліках – словесному компоненті, зауваженнями про невербальну поведінку прозових персонажів і допомагають читачеві ще глибше зрозуміти психологію і поведінку співрозмовників у ситуації, пор.: «*Ірюся ковтнула валер'янки, сіла на диван, залишивши джинси на стегнах. Вона вже не риде, тільки істерично схлипує ...*» (39, с. 134); «*Тут Еммі Карлівні бракувало аргументів для цивілізованої дискусії, і вона почала безпорадно кричати ...*» (39, с. 14); «*Заплакана дочка почала безладно кидати до сумок усі підряд речі, що лежали на підлозі. А заплакана мати зі стогоном схилила голову на руки ...*» (39, с. 116) тощо.

До діалогів-розмов цього різновиду належать, за нашими спостереженнями, дискусія між німкенею Еммою Карлівною та інженером Юрієм Чобітком (новела „Повії теж виходять заміж” Є. Кононенко); обмін ущипливими, образливими словами квартирантів-земляків (чоловіка і жінки) (новела „Земляки на чужині” Є. Кононенко); з'ясування родинних стосунків дочки з матір'ю (новела „Закони жанру й логіка сюжету” Є. Кононенко); суперечка-„благання” між племінницею, дядьком і тіткою (новела „Два квитки до опери” Є. Кононенко) тощо.

Як бачимо, діалогам такого роду властива різнобарвність інтонаційна (насиченість спонукальними й питальними синтаксичними конструкціями; окличними реченнями, що передають цілий спектр людських емоцій негативного плану; риторичними запитаннями; повторами, зокрема в більшості суміжних реплік; односкладними й неповними реченнями; наявність характерного для повсякденно-побутового спілкування порядку слів та розмовної інтонації, що передається відповідною системою пунктуа-

¹ Епанафора – наступний уривок синтаксичної одиниці починається так, як закінчується попередній («композиційний стик») [41, с. 136].

ційних знаків, наприклад, тире, три крапки тощо); у стилістичному відношенні – **лексико-фразеологічна** (уживання розмовно-зниженої лексики і фразеології з неприхованою образливою, презирливою конотацією, зокрема звертань, що надають висловлюванню різних відтінків тональності). Усе це дієві засоби нарощування та посилення експресивності як окремих висловлювань, так і діалогу загалом.

Отже, проведений аналіз доводить, що діалоги такого роду є частотними в прозі сучасних жінок-письменниць, адже в них учасники перебувають у стані підвищеної емоційної напруги, а нерідко й відвертого стресу, що дозволяє показати багатогранну палітру психічних реакцій співрозмовників. *Перспектива* подальшого вивчення кола зазначених проблем полягає, як нам вбачається, по-перше, в продовженні теоретичного дослідження типів та різновидів діалогу в художньому тексті – на матеріалі інших письменників, творів, що належать до різних жанрів та літературних течій, що дозволить розширити існуючий банк даних текстового матеріалу та надасть можливість зробити висновки дослідження більш достовірними.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению и анализу такой формы репрезентации персонажной речи в современном «женском» прозаическом дискурсе как внешний диалог. На материале художественной прозы II половины XX – начала XXI вв. выявлены и описаны подтипы внешних диалогов. Представлены интонационные и лексико-фразеологические средства усиления экспрессивности диалогов, настроенных на негативную коммуникацию.

Ключевые слова: «женский» художественный прозаический дискурс, внешний диалог, реплика, диалогическое единство, вопросительно-ответный комплекс, негативная коммуникация.

SUMMARY

The thesis focuses on the investigation and the integrated analysis of exterior dialogue as the leading compositional character's represented form of the modern female prosaic discourse. The subtypes of exterior dialogues have been determined and worked out. The intonational, lexical and phraseological means of the negative dialogue expressive intensification have been traced.

Key words: «female» fictional prosaic discourse, exterior dialogue, utterance, dialogical unit, asking and answering complex, negative communication.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Зайцева И. П. Поэтика современного драматургического дискурса : моногр. [Текст] / И. П. Зайцева. – [изд. 2-е, перероб. и доп.]. – Луганск : Альма-матер, 2007. – 332 с.
2. Арутюнова Н. Д. Некоторые типы диалогических реакций и «почему» реплики в русском языке [Текст] / Н. Д. Арутюнова // Филологические науки : науч. докл. высш. шк. – 1970. – №3. – С. 44–58.
3. Беляева А. В. Монолог, диалог и полилог в ситуациях общения [Текст] / А. В. Беляева, С. Майклз // Психолингвистические исследования общения. – М., 1985. – С. 219–244.
4. Дудик П. С. Диалогічність і монологічність розмовного мовлення [Текст] / П. С. Дудик // Мовознавство. – 1972. – №2. – С. 20–28.
5. Девкин В. Д. Диалог. Немецкая разговорная речь в сопоставлении с русской [Текст] / В. Д. Девкин. – М. : Высш. шк., 1981. – 160 с.
6. Linell P. Approaching Dialogue : Talk, Interaction and Contexts in Dialogical Perspectives [Text] / P. Linell. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 1998. – 325 p.
7. Longacre R. E. The Dynamics of Reported Dialogue in Narrative [Text] / R. E. Longacre // Word. – N. Y., 1994. – Vol. 45. – №2. – P. 125–143.
8. Tyler S. A. The Said and the Unsaid : Mind, Meaning and Culture [Text] / S. A. Tyler. – New York : Acad. Press, 1978. – 487 p.

9. Leech G. N. Explorations in Semantics and Pragmatics [Text] / G. N. Leech. – Amsterdam : John Benjamins Publishing Company, 1980. – 133 p.
10. Grice H. P. Logic and Conversation [Text] / H. P. Grice // Syntax and Semantics. – N. Y. : Academic Press, 1975. – Vol. 3 : Speech Acts. – P. 41–58.
11. Gardiner A. H. The Theory of Speech and Language [Text] / A. H. Gardiner. – Oxford Clarendon Press, 1951. – 384 p.
12. Goffman E. Forms of Talk [Text] / E. Goffman. – Oxford : Clarendon Press, 1981. – 335 p.
13. Русский язык. Энциклопедия [Текст] / [под ред. Ю. Н. Караулова]. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2003. – 704 с.
14. Трошева Т. Б. Диалог / Т. Б. Трошева [Текст] // Стилистический энциклопедический словарь русского языка / [под ред. М. Н. Кожинной]. – М. : Флинта : Наука, 2003. – С. 44–45.
15. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов [Текст] / О. С. Ахманова. – М. : КомКнига, 2007. – 576 с.
16. Брызгунова Е. А. Диалог [Текст] / Е. А. Брызгунова // Русский язык. Энциклопедия / [под ред. Ф. П. Филина]. – М. : «Советская энциклопедия», 1979. – С. 74–75.
17. Майданова Л. М. Диалог [Текст] / Л. М. Майданова // Культура русской речи. Энциклопедический словарь-справочник / [под ред. Л. Ю. Иванова, А. П. Сковородникова, Е. Н. Ширяева]. – М. : Флинта : Наука, 2003. – С. 155–157.
18. Стилистический энциклопедический словарь русского языка [Текст] / [под ред. М. Н. Кожинной]. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 696 с.
19. Краткий справочник по современному русскому литературному языку [Текст] / Л. Л. Касаткин, Е. В. Клобуков, П. А. Лекант / [под ред. П. А. Леканта]. – М. : Высшая школа, 1991. – 383 с.
20. Шведова Н. Ю. К изучению русской диалогической речи. Реплики повтора [Текст] / Н. Ю. Шведова // Вопросы языкознания. – 1956. – №2. – С. 67–82.
21. Русская грамматика : [в 2 т.]. – Т. 2. : Синтаксис. – М. : Наука, 1980. – 709 с.
22. Гельгардт Р. Р. Рассуждение о диалогах и монологах (к общей теории высказывания) [Текст] / Р. Р. Гельгардт // Сборник докладов и сообщений лингвистического общества. – Калинин: Изд-во Калининского пед. ин-та, 1971. – Т. 2. – Вып. 1. – С. 28–153.
23. Пономарчук В. А. Интонационно-структурные особенности диалогических единств с повторами (на материале современного английского языка) [Текст] : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук / В. А. Пономарчук. – К., 1971. – 22 с.
24. Пенькова Г. А. Диалогические единства в современном французском литературном языке [Текст] : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук / Г. А. Пенькова. – Л., 1972. – 22 с.
25. Винокур Т. Г. О некоторых синтаксических особенностях диалогической речи в современном русском языке [Текст] : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук / Т. Г. Винокур. – М., 1953. – 24 с.
26. Баранник Д. Х. Питання мови драматичного твору [Текст] : дис. ... канд. філол. наук / Баранник Дмитро Харитонович. – Дніпропетровськ, 1955. – 312 с.
27. Балаян А. Р. Основные коммуникативные характеристики диалога [Текст] : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук / А. Р. Балаян. – М., 1971. – 23 с.
28. Гураль Л. Л. Интонационная организация диалогических единств (на материале предложения-сообщения в современном английском языке) [Текст] : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук / Л. Л. Гураль. – Киев, 1972. – 16 с.
29. Рінберг В. Л. Про композицію внутрішнього діалогу у новелах Василя Стефаника [Текст] / В. Л. Рінберг // Мовознавство. – 1984. – № 4 – С. 33–37.
30. Питиримова Ж. С. Средства ввода реплик персонажей в художественном тексте [Текст] : автореф. дисс. на соискание уч. степени канд. филол. наук : спец. 10.02.19 «Теория языка» / Ж. С. Питиримова. – Минск, 1992. – 17 с.

31. Абаїмова О. В. Семантико-синтаксичні та інтонаційні особливості монологу у діалогічному мовленні англійської художньої прози [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04. „Германські мови” / О. В. Абаїмова. – Одеса, 1998. – 16 с.
32. Нестеров И. В. Диалог и монолог как литературоведческие понятия [Текст] : дисс. ... канд. філол. наук : 10.01.08 / Нестеров Иван Владимирович. – М., 1998. – 235 с.
33. Шульжук Н. В. Структура складного речення у діалогічному мовленні (на матеріалі художніх творів) [Текст] : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Шульжук Наталія Василівна. – Рівне, 1999. – 192 с.
34. Кучинский Г. М. Диалог и мышление [Текст] / Г. М. Кучинский. – Минск : Изд-во Белорус. ун-та, 1983. – 190 с.
35. Носенко Т. К. Монолог в драме : семантико-синтаксические и функционально-просодические особенности [Текст] : дисс. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Носенко Татьяна Константиновна. – Одесса, 1993. – 189 с.
36. Борисова М. Б. О типах диалога в пьесе Горького «Враги» [Текст] / М. Б. Борисова // Очерки по лексикологии, фразеологии, стилистике : Ученые записки ЛГУ [серия філол. наук.]. – Ленинград, 1956. – Вып. 24. – С. 96–124.
37. Эсалнек А. Я. Основы литературоведения. Анализ художественного произведения: практикум [Текст] / А. Я. Эсалнек. – М. : Флинта : Наука, 2003. – 216 с.
38. Кононенко Є. Новели для нецілованих дівчат. *Рукописні новели*. [Текст] / Є. Кононенко. – Львів : Кальварія, 2009. – 192 с.
39. Кононенко Є. Повії теж виходять заміж. Новели [Текст] / Є. Кононенко. – Харків : «Клуб сімейного дозвілля», 2006. – 176 с.
40. Новый тлумачний словник української мови : [в 3-х т.] [Текст] / [укл. В. Яременко, О. Сліпушко]. – К. : „Аконіт”, 2006 : Т. 1. – 926 с.; Т. 2. – 926 с.; Т. 3. – 862 с.
41. Бабич Н. Д. Практична стилістика і культура української мови : навч. посібник [Текст] / Н. Д. Бабич. – Львів : Світ, 2003. – 432 с.

Надійшла до редакції 10.03.2011 р.

УДК 811.161.1 - 367.623

СПОСОБЫ АВТОРСКОГО ЛЕКСИКОГРАФИРОВАНИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Л. А. Петрова

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова

Реферат. *В современной лингвистике большое внимание уделяется проблемам декодификации художественного текста. Особую значимость в данном направлении приобретает описание механизмов реализации авторских интенций. Художественная семантизация – один из способов соотношения речевой компетенции писателя и его референциальных намерений. Анализ дефиниций, адресованных читателю, позволяет вскрыть логические основы эстетического осмысления окружающей действительности и погружения в лингвокультурологическую среду коллективного опыта.*

Ключевые слова: *дефиниция, способы толкования, лексикографическое описание, художественный текст.*

Постановка проблемы. Механизмы авторской речевой деятельности являются предметом научного интереса многих лингвистов. Так, В. П. Тимофеев отмечал, что «воздействие языка писателя через художественное произведение основывается не столько на том, в какой степени он сумел усвоить язык общества и как воплотил его в

художественной ткани произведения, но, главным образом, на том, насколько он поднялся над общим языком, преодолел его привычку, вышел за его пределы и создал свое. Именно в этом случае наглядно может быть замечено опредмечивание, объективирование речевых усилий пишущей творческой личности и передача их поколениям» [1, с. 77]. Ученые стремятся определить, как используется потенциал языковой картины мира при создании текста, каковы параметры варьирования языковой картины мира, определяющие «вариативность глубинной организации речемыслительной деятельности и текстов как ее продуктов» [2, с. 139]. Учитывая эти вопросы, актуальным представляется обращение к художественным дефинициям, позволяющим определить роль творческой рефлексии языковой личности [3; 4].

Цель предлагаемой статьи – описать способы авторского лексикографирования в художественном тексте. Источником материала для исследования послужил роман-диалогия А. Печерского (П. И. Мельникова) «В лесах» и «На горах».

Семантическое описание слова может быть представлено только в составе словосочетаний и предложений. Поэтому автор художественного произведения вводит дефиницию в содержание текста, объясняя и уточняя значение редко употребляемых или территориально ограниченных языковых единиц: ** Крыши делались обыкновенно в два теса со «скалой», утверждались на застрехах и по большей части бывали с «полицами», то есть с небольшими переломами в виде полок для предупреждения сильного тока дождевой воды* [5, кн. 1, с. 332]. ** На низовых и каспийских промыслах рыбу так солят: в «крутой» рассол бузуна кладут рыбу, а после ее посола свежего рассола не заводят. Прибавят в старый рассол немного соли да нальют туда водицы, в том и солят новую рыбу. Такой рассол, называемый «тузлукъм», держат все время посола, и каждый раз, когда надобно класть свежую рыбу, прибавляют воды и соли* [6, кн. 2, с. 75].

Однако большая часть толкований в диалогии приведена в подстрочниках, которые формируют самостоятельный лексикографический контекст¹.

В литературоведении П. И. Мельников признается представителем этнографической школы, что находит отражение в его идиостиле. Использование мифологии русских старообрядцев, создание ярких и выразительных образов, имеющих фольклорную основу, выгодно отличает творческую манеру писателя. В его толкованиях реализуются механизмы «взаимодействия, взаимовлияния двух фундаментальных феноменов – языка и культуры» [7, с. 31]. Стилизованное описание языческих обрядов не могло обойтись без авторских дефиниций, органично входящих в культурологический контекст или являющихся его продолжением: ** Затем из темного бора гонит Ярило лесного оленя, было бы людям чем справить день расставанья светлого бога с землей, день отхода его на немалое время в область мрака и стужи. Есть того оленя людям на моляне, поминать отходящего бога на пиру, на братчине, на братчине на петровщине* [5, кн. 1, с. 381]. *Там, где братчина, обедают тотчас после ранней обедни. Щи с бараниной, ватрушки, бараний бок с кашей – обычные яства на петровском обеде. Пообедавши, мужчины старые и молодые спешат на братчину на петровщину. На деревенском выгоне ставят столы и раскладывают на них жареную баранину, ватрушки и пироги с бараньим сердцем, ставят жбаны с пивом, сваренным на складчину, да вино зелено, покупное на общине деньги* [5, кн. 1, с. 382].

► Есть поверье, что в лета стародавние ежегодно на Петров день выходил из лесу олень и сам давался в руки людям на розговенье. Об этом намек в Житии Макария Желтоводского (XV столетия). Братчина, иначе ссыпчина – **праздник на общий счет**. Молян – **общественное моление (языческое), принесение в жертву животного, съедаемого молельщиками**. Это старорусское слово перешло и к мордве.

** Под конец пированья, когда пьяное веселье всех разберет, – затренкают балайки, запищат гармоники, волюнки загудят... Иной раз сергач приведет лесного боя-*

¹ Со знаком * приводится фрагмент художественного произведения, в котором функционирует слово, имеющее авторское толкование. Дефиниция дается со знаком ►.

рина Михайлу Івановича Топтыгина, с козой, с барабаном, и пойдет у братчиков шумная потеха над зверем [5, кн. 1, с. 381].

► Сергачские крестьяне водят по деревням ученых медведей, при них неразлучная «коза» (*мальчик подросток в длинном холицовом балахоне, который он держит на палке; сверху балахона сделаны из дерева козьи челюсти и рога*). Другой подросток, а иногда и сам «поводырь» во время пляски медведя бьет в барабан, *то есть в лукошко*.

Стремление автора ввести в текст как можно больше культурологической информации реализуется в сопутствующем толковании. В таком случае в семантическую зону словарной статьи включается несколько лексем, входящих в тематическую группу или связанных с заголовочным словом парадигматическими или эпидигматическими отношениями:

* *Вдруг послышались на улице веселый шум и звонкий смех... Затренкала бала-лайка, задрезжала гармоника, бойко затаянул «запевало», вторя ему пристали «голоса»: один заливался, другой на концах выносил... Им подхватили «подголоски», и зву-чнoй, плавной волной полилась **расстанная песня** возвращавшейся с «грибной гулянки» молодежи [5, кн. 1, с. 118–119].*

► Русская песня начинается *запевалой, самым голосистым песенником изo всех*. Он, как говорится, «затягивает» и ведет песню, то есть держит голос, лад в меру. «*Запевало*» – *обыкновенно высокий тенор*; к нему пристаюT два «голоса»: *один те-нор, другой бас, первый «заливается», другой «выносит», то есть заканчивает ка-ждый стих песни в одиночку. Подголосками называются остальные песенники. Расстанная песня* (по иным местам разводная) – *та, что поют перед расходом по домам*. Таких песен много, все веселые.

Заметим, что объединение лексических единиц на основе общности содержания используется как в самом тексте, так и в лексикографической зоне. Толкование может начинаться с определения тематической группы, а затем описываются ее составляющие, перечисленные ранее: * *Дня три везли до вольной воды на санях съестные припа-сы, дрягалки, кротилки, чекмари и ружья [6, кн. 2, с. 18].*

► *Орудия для тюленьего боя. Дрягалка – небольшая ручная дубинка; кротилка – то же, но побольше; чекмарь, или чекуша – большая деревянная колотушка или долбня.*

Семантическое описание слова может осуществляться в контексте более жесткой структуры, состоящей из элементов смысла и связывающих их синтаксических отно-шений. Одним из таких способов представляется толкование в конструкции «так (это) называется», «так зовут»: * *Шамра бежит в одну сторону с судами, «святой воздух» дополнá выдувает «апостольскую скатерть», и довольные попутным ветром бурла-ки, разметавшись по палубе на солнышке, весело распевают про старые казацкие вре-мена, про поволжскую вольную вольницу [6, кн. 1, с. 50].*

► Апостольская скатерть – *так бурлаки зовут надутый ветром парус*.

► Святой воздух – *так бурлаки зовут попутный ветер*.

* *Девушка, что ловчая птица. Трудно сокола выносить, а перевабишь, сам на ру-ку станет летать [5, кн. 1, с. 265].*

► Сокола и другую ловчую птицу носят на руке, поколь не заснет, и таким обра-зом приручают. *Это называется вынашивать*.

В семасиологии каждое значение слова рассматривается как «относительно сложная структура, как совокупность сем, количество которых нелимитируемо» [8, с. 23]. Такой подход детерминирует возможность толкования через описание денота-тивных и коннотативных компонентов – способ, широко распространенный и апроби-рованный в лексикографической практике:

* *Растопилось сердце преданной девушки жалостью, и только что забылась дремотой Марья Гавриловна, поспешно надела она на босу ногу **выступки**, вздела на плечи стеганный капотец, повязала голову шерстяной косыночкой и, не переводя духа, бегом побежала в Елфимово [5, кн. 1, с. 195].*

► Выступки – *род женских башмаков с высокими передами и круглыми носками*.

Денотативный компонент семантического определения включает ассертивные и диспозициональные, описательные и относительные, дизъюнктивные и вероятностные семы. Их набор обусловлен личностным информационным потенциалом автора, поэтому может дублироваться в нескольких местах произведения, либо расширяя уже существующую дефиницию, либо сужая. Ср.: * *Коням нарочно бо'талы да глухари на шею надевают, чтоб, когда понадобится лошадь хозяину, по звону ее скорей можно было сыскать.* ► Вроде деревянного колокола [5, кн. 1, с. 104] Авторская семантизация осуществляется на основе выделения двух ассертивных описательных сем 'деревянный' и 'форма колокола'.

Во второй книге существительное *бо'тало* имеет более широкое толкование, в которое входят и коннотативные семы: * *Тишь была невозмутимая, лишь вдали в заколосившемся хлебе трещали кузнечики да по лесу раздавались изредка глухие звуки бо'тал.* ► Глухой звонок, привешиваемый лошадям и коровам на шею, когда пускают их в ночное по лесам. За Волгой пастухов нет, скот пасется один, по раменям, для того и привязывают ему *бо'тала*. Каждый хозяин знает звук своего *бо'тала* и по этому звуку скоро отыскивает беспастушную свою скотину [5, кн. 2, с. 622]. Объем информации увеличивается. Описательные семы не называются, основу дефиниции составляют относительные ассертивные и диспозициональные компоненты 'глухой', 'издающий звон', 'привешивается на шею животных', 'служит сигналом' и т. д.

Большую роль при истолковании значений в диалогии играют синонимы, которые подчеркивают стилистические различия – употребление слова в контексте разговорного или книжного характера: * *Таифа стала читать: – «К сему же внидет в люди безверие и ненависть, реть, ротьба, пьянство и хищение; изменят времена и закон, и беззаконнующий завет наведут с прелестию и осквернят священные применения всех оных святых древних действий, и устыдятся креста Христова на себе носить»* [5, кн. 1, с. 618].

► Реть – *ссора, вражда.*

Приводя в качестве толкования синонимический ряд, П. И. Мельников включает в него и однокоренные слова, эксплицируя гнездовой способ подачи материала:

* – *О чем же спорили вы да суты'рили столько времени? – сказал Патап Максимыч, обращаясь к артели* [5, кн. 1, с. 239].

► Сутырить, сутырничать – *спорить, вздорить, придираться, а также кляузничать. Сутырь – бестолковый спор.*

* – *Так нешто про табашное зелье это слово сказано в писании? – досадливо вмешался насупившийся Стуколов. – Аль не слышал, что такое есть «корень горести в выспрь прозябай»? Не слышал, откуда табак-от вырос? – Это что келейницы-то толкуют? – со смехом отозвался Захар. – Врут они, смотницы, пустое плетут... Мы ведь не староверы, в бабье не веруем* [5, кн. 1, с. 231]. * – *А теперь беги скорей, красавица, – солнышко на восходе, келейницы ваши скоро проснутся, увидать тебя могут смотницы... Ваши матери нанести небыль на девушку в грех не поставят...* [5, кн. 1, с. 203].

► Смотник, смотница – *то же, что сплетник, а также человек, всякий вздор говорящий. Смотница – сплетница, клеветница.*

Однокоренные слова или однокорневые синонимы нередко включаются автором и в заголовочный блок: * – *Да где, горемычным, им справиться, где справиться!.. Со всем подрезались, все, что было, и одежонку, и постеленку, все продали, одно божие милосердие покуда осталось... А большачок-от все курит, сударыня, все курит, каждый божий день...* [6, кн. 2, с. 34].

► *Большак, большачок* – муж.

* – *Экой у нас провор подсыпка-то! – похвалил дядя Онуфрий, поглаживая жилистой рукой по белым, но сильно закопченным волосам Петра, когда тот разливал брагу по корчикам* [5, кн. 1, с. 223].

► *Корчик, или корец*, – особого вида ковш для черпанья воды, кваса, для питья сула и браги. Корцы бывают металлические (железные), деревянные, а больше корец делается из древесного луба, в виде стакана.

В большинстве случаев автор не ограничивается только синонимическим или только описательным способом толкования, а использует смешанный тип лексикографической объективации окружающих предметов. Синонимический ряд в дефиниции может быть различным в количественном отношении (и синонимическая пара, и многочленная синонимическая парадигма), однако это не влияет на набор и характер описательных компонентов, репрезентирующих лексическое значение. Ср.: * *Тут завидела Таня, что идет к ней навстречу с другого конца деревни высокая, статная женщина, далеко еще не старая в темно-синем крашеном сарафане с оловянными пуговками, в ситцевых рукавах, с пестрым бумажным платом на голове и с личным пестером за плечами* [5, кн. 1, с. 196].

► Пестер – *иначе пещур – заплечная котомка из лыка, иногда прутьев.*

* *Полетела пчела – божья угодница – на расцветшие луга и поляны, за обножь* [5, кн. 1, с. 110].

► Обножь, *иначе взяток, колбшки, поноска, понос – добыча, которую пчела собирает за один вылет.*

Адекватное описание семантики слова достигается писателем путем указания на отношения антонимии. Корреляция по признаку противопоставленности вводится для уточнения денотативных признаков размера (большой – маленький; крупный – мелкий), качества (твердый – мягкий, жидкий – густой), качества материала, из которого изготовлен предмет (деревянный – каменный, деревянный – железный), месторасположения (внизу – вверху, справа – слева) и т.д.: * *И дюжие бельцы, не жалея мятного кваса, плескали на спорник туес за туесом и, не жалея Патапа Максими́ча, изо всей силы хлытали его как огонь жаркими вениками* [5, кн. 1, с. 214].

► Спорник – *крупный булыжник* в банной каменке; *мелкий* зовется «коноплянником».

Антонимичные пары используются и при толковании абстрактных существительных. Интересно отметить случаи, когда в самом тексте диалогии дается перечисление описательных компонентов явления, а в подстрочнике указывается противоположный коррелят: * – *Ей-богу... право, через великую силу брожу, Флена Васильевна, – отговаривался Алексей. – В другой раз со всяким моим удовольствием... А теперь увольте, господа ради. Голова болит, ног под собой не чую, никак веснянка накатывает. Совсем расхилел – мне бы отдохнуть теперь* [5, кн. 2, с. 530].

► *Веснянка* – весенняя лихорадка. Осенью зовут эту болезнь «подосенницей».

Особого внимания заслуживают дефиниции, в которых П. И. Мельников пытается отразить развитие внутрисловной деривации. Очевидно, автор был знаком с лингвистическими трудами А. А. Потемни и В. И. Даля, которые дифференцировали ближайшее и дальнейшее значение, тесный и обширный (общий) смысл, поскольку в некоторых случаях он так же проводит такие различия: * – *Вот совет мой тебе, – сказала Манефа, – поезжай поскорее домой... <---> ... Приедешь домой, тотчас святыню, которая в моленной поредкостней, в город вези. Отдай кому знаешь на похраненье. Я б на твоём месте весь денсус вывезла. Хороших писем он у вас, древний...* [5, кн. 2, с. 421].

► Ряды икон ярусами, иконостас. **В тесном смысле** три иконы: спасителя, богородицы и Иоанна Предтечи.

Описывая многозначное слово, писатель не делает четкого отграничения одной семемы от другой, связывая их союзом *а также*: * – *А какое у них родословье! От ёрника балда, от балды шишка, от шишки ком!..* [6, кн. 2, с. 38].

► Ёрник – кривой, низкорослый кустарник по болоту, *а также беспутный, плут, мошенник*; балда – лесная *кривулина, дубина, а также дурак, полоумный*; шишка – *нарост* на дереве, *а также бес, черт (шишкó, шишига)*; ком – *сук в виде клуба на древесном наросте, а также драчун, забияка (комша).*

* – *По разным обителям ту песнь поют, матушка, – скромно ответил Василий Борисыч. – И по домам благочестных христиан поют... Выучился я петь ее в Лаврен-*

тьеве, а слышал и в Куренях, и в Бело-Кринице. А **изводу** она суздальского. Оттоль, ска-
зывают, из-под Суздаля, разнесли ее по обителям [5, кн. 2, с. 615].

► Извод – **редакция, а также место происхождения** или **указание на место происхождения**.

На наш взгляд, здесь может быть несколько объяснений. Производное значение не фиксировалось в лексической системе языка, в то время как производящий ЛСВ был общеупотребительным. Возможно, мотивированная единица имела семантические варианты в разных регионах. Например, согласно Словарю В. И. Даля, существительное **шишка** в курских говорах номинировало лицо в значении «вор, плут, обманщик, мошенник»; в смоленских и калужских – «сморчок, невзрачный человек, мальчишка», в тверских и псковских – в трех значениях: «скряга или бедняк, голыш», «копун, прилежный, но копоткий работник и домосед», «подслушник и переносчик, наушник». Наконец, семантическая структура узуального слова представлялась уже, чем ее интерпретация в художественном тексте. Так, В. И. Даль описывает субстантив *извод* следующим образом: «указанье, откуда что взято, с какого наречия, языка, из какой книги и пр. Жаль, что Словарь славянского языка Востокова напечатан без изводу». П. И. Мельников увеличивает содержание толкования данного слова, соотнося его с новыми языковыми тенденциями (диалогия вышла в свет позже, чем Словарь В. И. Даля).

Таким образом, презентация лексического значения в художественном произведении отражает авторские интенции расширить объем эстетически оформленной информации. Описанные способы авторского лексикографирования обусловлены контекстуальной ситуацией, которая детерминирует необходимость обращения к традициям, культуре и языковым нормам коллективного носителя языка.

РЕЗЮМЕ

У сучасній лінгвістиці велика увага приділяється проблемам декодифікації художнього тексту. Особливої значущості в даному напрямі набуває визначення механізмів реалізації авторських інтенцій. Художня семантизація є один із способів співвідношення мовної компетенції письменника і його референціальних намірів. Аналіз дефініцій, адресованих читачеві, дозволяє розкрити логічні основи естетичного осмислення навколишньої дійсності і занурення в лінгвокультурологічне середовище колективного досвіду.

Ключові слова: дефініція, способи тлумачення, лексикографічний опис, художній текст.

SUMMARY

The large attention is spared the problems of decodification of artistic text in modern linguistics. The special meaningfulness in this direction is acquired by determination of mechanisms of realization of author's intentions. Artistic semantization is one of methods of correlation of vocal jurisdiction of writer and him referential intentions. The analysis of де-финиций, addressed a reader, allows to unseal logical bases of aesthetic comprehension of surrounding reality and immersion in the language-cultural sphere of collective experience.

Keywords: definition, methods of interpretation, lexicographic description, artistic text.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Тимофеев, В. П. Личность и языковая среда [Текст] / В. П. Тимофеев – Шадринск, 1971. – 121 с.
2. Голев, Н. Д. О текстопорождающем потенциале языковой картины мира [Текст] / Н. Д. Голев, Н. Н. Шпильная // Концептуальные исследования в современной лингвистике [отв. ред. М. В. Пименова]. – СПб – Горловка, 2010. – С. 139-148.
3. Сапрыгина, Н. В. Авторская семантизация в художественном тексте [Текст] / Н. В. Сапрыгина. – Одесса : Астропринт, 1996. – 232 с.
4. Ханпира, Э. И. О художественной дефиниции [Текст] / Э. И. Ханпира // Проблемы

- структурной лингвистики. 1982. – М. : Прогресс, 1984. – С. 225-236.
5. Мельников, П. И. (Андрей Печерский) В лесах [Текст] / П. И. Мельников. – В 2-х книгах. – М. : Правда, 1987. – 623 с.
 6. Мельников, П. И. (Андрей Печерский) На горах [Текст] / П. И. Мельников. – В 2-х книгах. – М. : Художественная литература, 1979. – Кн. 1. – 605 с.; Кн. 2. – 509 с.
 7. Хроленко, А. Т. Основы лингвокультурологии [Текст]: учебное пособие / А. Т. Хроленко. – М.: Флинта: Наука, 2005. – 181 с.
 8. Соколов, О. М. Методические рекомендации к изучению курса «Проблемы лексики и семантики русского языка как иностранного». Раздел «Семантическая структура слова в русском языке» [Текст] / О. М. Соколов. – М. : Изд-во Университета дружбы народов, 1989. – 52 с.

Надійшла до редакції 11.03.2011 р.

УДК 811.161.1'142:621

СТОЛКНОВЕНИЕ РАЗНЫХ СПОСОБОВ НОМИНАЦИИ ПЕРСОНАЖЕЙ В ТРИЛОГИИ А. Н. ТОЛСТОГО «ХОЖДЕНИЕ ПО МУКАМ»

И. В. Мурадян, Т. Ф. Шумарина

Одесский национальный университет им. И. И. Мечникова

Реферат. В статье рассматриваются разные способы антропонимической номинации главных героев произведения, варьирование этих именовании в зависимости от различных коммуникативных ситуаций. Отмечено, что номинации главных героев в романах даны в соответствии с русской традицией начала 20 века. Авторы прослеживают, как в тексте трилогии сталкиваются традиционные способы именовании персонажей с новыми, появившимися в результате революционного слома. Наибольшее столкновение номинаций отмечается в среде военных. Проанализированы именовании участников белого движения. Особое внимание уделено становлению новых способов номинации в России периода гражданской войны.

Ключевые слова: русский язык, ономастика, способы номинации персонажей.

Художественный текст – это моделирование реального мира, создание второй виртуальной действительности. Таким же моделируемым является и онимное пространство литературного текста. Как отмечает В. М. Калинин, для онимного пространства художественного текста характерными являются «системная завершенность, существование виртуальных денотатов, полифункциональность учёта факторов коммуникативно-прагматического уровня» [1, с. 168]. В то же время, как неоднократно подчеркивал Ю. А. Карпенко, при создании литературных онимов «писатель не может абстрагироваться от реальной ономастики, от существующих в языке ономастических норм» [2, с. 34]. Онимная лексика вносит в текст разного рода информацию (историческую, этнографическую, географическую, коннотативную и др.), принимает участие в моделировании «хронотопо-локально-темпорального единства, которое характерно для любого художественного произведения» [3, с. 75]. Современные российские исследователи призывают исследовать не только статичную систему именовании в художественном тексте, но и проявление в ней противопоставления и динамики. А. А. Фомин хочет, чтобы лингвист «...не ограничивался констатацией тех или других особенностей языкового материала произведения, а обращался бы к анализу смыслообразования на образном и концептуальном уровнях» [4, с. 110]. Поэтому в масштабном литературном произведении, охватывающем большой и сложный исторический период, каким явля-

ется «Хождение по мукам» А. Н. Толстого, важно исследовать авторское видение столкновения нового со старым в способах именовании персонажей.

Трилогия А. Н. Толстого - это широкое эпическое полотно. Автор изображает разные социальные слои России периода 1 мировой войны, революции и гражданской войны.

Номинации главных героев являются традиционными для начала 20 века и представлены не только в статике, но и в динамике. В многочисленных коммуникативных ситуациях текста эти именовании варьируются, передавая все разнообразие оттенков чувств героев. Это становится возможным благодаря богатству русской антропонимной системы. Как отмечает С. М. Пак, «наиболее «явленный» модус функционирования имен собственных... заключается в идентификации объектов ономастического континуума уникального для каждого человека «ближнего круга» (Ю. М. Лотман), в единстве их перцептивных, когнитивных и аффективных характеристик, релевантных для индивидуального референта» [5, с. 161]. Рассмотрим традиционные именовании главных героев и их «ближнего круга».

А. Н. Толстой в начале романа не представляет героиню полным трехчленным именованим. Компоненты номинации появляются по мере развертывания сюжета.

Младшая сестра с самого начала названа в авторской структуре речи одним личным именем, причем в гипокористической форме, как принято называть в семье близких людей и детей, — *Даша*. Эта номинация в авторской речи проходит через весь роман.

В различных коммуникативных ситуациях А.Н. Толстой видоизменяет именовани Даша, отображая реальную картину русского общения, при котором трехчленная формула именовани по-разному используется, передавая не только общую официальную/неофициальную обстановку коммуникации, степень родства или знакомства коммуникантов, но и тонкие оттенки настроения героев.

Больше всего вариантов именовани используется в домашнем общении между сестрами. Чаще всего Катя называет сестру гипокористической формой имени. Это принятое в русском семейном кругу сокращенное именовани. Поэтому в этой коммуникативной ситуации его можно считать нейтральным, хотя в общем такая форма имени указывает на неофициальность обстановки общения, родственные или дружеские отношения между коммуникантами. Когда Толстой хочет передать нежность и ласку Кати к Даше, он вводит в её речь деминутивные формы «Дашенька», «Данюша»: «*Родной мой, Данюша, - говорила Екатерина Дмитриевна, целуя её через вуальку, — ты-то как же?*». В речи Николая Ивановича, мужа Кати, используется номинация «Дашурка».

В семейном общении переход с привычного гипокористического имени на полное может свидетельствовать о смене настроения или отношения к коммуниканту. Например, Николая Ивановича развеселило негодование, с которым Даша рассказывала ему об ухаживаниях его помощника Куличка, и на это, обратившись к ней, он употребил полную форму имени: «*Уйди, Дарья, уйди, умру!*».

Описывая ситуацию общения отца с Дашей, А.Н. Толстой показывает, что переход с привычного сокращенного имени на формулу «имя + отчество» может свидетельствовать о серьезности разговора, например:

- *Ну как же все-таки насчет славянского вопроса, а?*
- *Ей-богу, не знаю, папа. Что ты, в самом деле, пристаешь ко мне.*
- *А я кое-какое имею собственное мнение, Дарья Дмитриевна* [6, с. 46].

Именовани старшей сестры значительно варьируется в тексте в зависимости от разных коммуникативных ситуаций. В речи сестры Даша это деминутив *Катюша*, но наиболее частотной является номинация *Катя*. Муж тоже чаще всего называет её *Катя*, но есть и форма *Катюша*. Отец использует номинации *Катя*, *Екатерина*, *Катюшка*.

Николай Иванович Смоковников в структуре авторской речи и в официальных ситуациях назван *Николай Иванович*. Жена называет его *Николай* и редко *Николай Иванович*. В дружеском общении с актером любовником-резонером используются гипокористические формы имен — *Коля* и *Миша*.

При описании ситуаций общения вне семейного круга А. Н. Толстой использует речи героев, обращающихся к Даше, только именование по имени и отчеству, что соответствует этикетной традиции русской коммуникации в дворянской и интеллигентной среде начала 20 века. *Дарья Дмитриевна* - так называют Дашу Бессонов и Телегин.

Интересно проследить общение Даши и Телегина в связи с тем, как они сближаются и переходят с официальных номинаций на дружеские и семейные. В начале знакомства оба называют друг друга по имени и отчеству: *Дарья Дмитриевна* и *Иван Ильич*. По мере влюбленности их общение становится более близким. Сначала Телегин называет Дашу только по имени, а потом она начинает называть его *Иван*. В сложных ситуациях душевных переживаний Телегин называет жену нежно *Дашенька*.

В тексте романа А.Н. Толстой в структуре авторской речи может переходить с одной номинации героя на другую в зависимости от изменения его социального статуса и отношений с другими героями. Так старшая сестра в начале романа предстает перед читателем уже замужней дамой. В авторской речи её номинация по имени и отчеству *Екатерина Дмитриевна*. Но с середины романа А. Н. Толстой переходит на именование героини только одним именем. Это происходит очень естественно. Даша взрослеет, старшая сестра уже не опекает её, как прежде в Петербурге. Муж Кати вскоре погибает. Обе сестры в Москве оказываются вместе перед бурными событиями революции. В структуре авторской речи сестры с этого момента именуется одинаково – *Катя* и *Даша*.

Изображая события 1 мировой войны, А. Н. Толстой передает характерные особенности номинации военных в царской армии. Самой частотной является формула «звание + фамилия», например: *подпоручик Мартынов, штабс-капитан Бабкин, подполковник Мельшин полковник Солнцев, и др.* Солдаты названы по фамилии, например: *Зубцов, Лаптев, Колов*.

Революция привела к историческому слову, к смене эпох. Это отразилось на всех сферах жизни общества. Исследователи отмечают, что период ломки, разрушения устоявшихся стереотипов поведенческих и ментальных «приводит также к разрушению речевых стереотипов и возникновению новых. Речевые стереотипы, подобно барометру, чутко реагируют на колебания социальной атмосферы общества. Такие материалы обладают социокультурной значимостью» [7, с.350]. Произошли изменения и в способах именовании людей. В романах А.Н. Толстого отобразено столкновение старых и новых номинаций.

Прежде всего, это изображение разных ситуаций народной жизни с характерными способами номинации. В среде крестьян не используется именование по имени и отчеству, они называют друг друга только по имени, например, братья Красильниковы в контактной ситуации общения и в структуре авторской речи – *Алексей* и *Семен*, жена *Семена Матрена*, *троюродный брат Митрофан* и др.

А.Н. Толстой показывает, что в общении между собой крестьяне не используют пренебрежительных пейоративов, характерных при обращении помещика к крестьянину.

Столкновение разных способов именовании, старого и нового особенно заметно в номинации военных.

В Белой армии продолжается традиция именовании военных чинов, существовавшая в царской армии, например, в контактной ситуации общения самой частотной является формула «звание+фамилия»: *генерал Марков, полковник Неженцев, ротмистр фон Мекке, поручик Седельников и др.* В коммуникации между собой генералы именуют друг друга по имени и отчеству, что придает общению личностный и более душевный оттенок, например, разговор генералов Корнилова и Деникина после военного совета:

- *Ваше высокопревосходительство, позвольте, как человек человеку, задать вам вопрос.*

- *Я слушаю вас, Антон Иванович.*

- *Лавр Георгиевич, почему вы так непреклонны?* [6, с. 185].

В своем штабе Деникин использует в коммуникации формулу «имя+отчество». Он называет адъютанта *Василием Васильевичем*, а к генералу Дроздовскому обращается: *Михаил Григорьевич*.

Больше всего отличий в именовании в Красной Армии. Это новые военные звания: *комполка Дмитрий Жлоба, главком Сорокин, комиссар Соколовский*.

А.Н. Толстой показывает, как входило в употребление новое обращение «товарищ». Впервые в тексте оно употреблено по отношению к питерскому рабочему Василию Рублеву. В первой части трилогии этот персонаж предстает перед нами как молодой рабочий на литейном заводе *Васька Рублев*. Во втором романе А. Н. Толстой изменяет его номинацию в связи с изменением социального статуса. Это уже представитель большевиков с характерным для новой власти именованием *товарищ Рублев*. В Красной Армии это обращение употреблялось перед фамилией или званием, например: *товарищ Телегин, товарищ Гымза, товарищ ротный*. В контактных ситуациях общения красные командиры также сохраняли формулу именовании «товарищ+фамилия». Слово «товарищ» стало в то время «модным». О моде в антропонимии в разные исторические эпохи пишет С. Н. Медведь-Пахомова: «Особенно выразительно это (*мода*) выявляется в антропонимии: ...в распространении некоторых формул именовании, в ориентации формул общества на стандарты именовании социальной элиты...» [8, с. 44]. В штабе главкома кавказской армии, состоявшей в основном из бывшей царской армии, штабной офицер так произносил слово «товарищ»: «*С крайней вежливостью и вдумчиво-пролетарским обхождением, через каждое слово поминая «товарищ» (причем «товарищ» звучало у него совсем как «граф Соколовский», «князь Телегин»), он расспросил о сути дела...»* [6, с.209]. Толстой представляет в речи персонажей столкновение старой традиции именовании с новой, например, начальник штаба, бывший царский офицер Беляков обращается к красному главкому: «*...ваше высокопревосходительство, товарищ главнокомандующий...»*. В Самаре горожанин, не зная точно, как же следует употреблять новое обращение, соединяет его со старым и говорит: «*господин товарищ*».

А. Н. Толстой дает пример употребления слова «товарищ» в обобщенном значении для номинации всех красных. Во время боя белый генерал Дроздовский дает команду: «*Шрапнелью три очереди по товарищам!*» [6, с.270]. Так же обобщенно употребляется в тексте романа обращение, принятое в дворянской среде, для обозначения всех дворян. Например, Куличек, обвиняя дворянских офицеров в бездействии, говорит: «*...желают, чтобы немцы их пришли освободить: пожалуйте, ваши сиятельства, только что повесили большевиков, все в порядке...»* [6, с.246].

Отображая исторические события гражданской войны, А. Н. Толстой вводит в свое произведение донских казаков, с характерной для них номинацией командира «атаман»: *атаман Каледин, атаман Краснов*. На Украине использовалось еще именование «батька», например, *батька Махно*.

Столкновение номинаций происходит и в области семантики фамилий. Это, конечно, тема другого исследования, поэтому её в данной статье можно только обозначить. Общеизвестна тенденция противопоставлять в онимном пространстве художественного текста именовании главных персонажей второстепенным. Как правило, последние всегда более яркие и характеристичны. В романах Толстого это противопоставление еще и разных социальных слоев. Несмотря на сложный и многослойный набор сем, фамилии главных героев отличаются положительной семантикой и «красотой», например: *Роцин, Булавины*. Именования солдат и крестьян также представлены в основном обычными русскими фамилиями, например: *Соломин, Красильниковы, Сорокин, Захаркин* и др. Но есть среди них и именования с отрицательной коннотацией, например, *товарищ Пьявка, Зинка Канавина*; в фамилии командира отряда *Хведин*, характерная для народных говоров замена звука [ф] на [хв].

Новыми, нетрадиционными были не только именовании, принесенные советской властью, но и номинации людей разных других направлений и политических течений.

Их столкновение А.Н. Толстой показывает в именовании анархистов, например, прозвища *Барон*, *Француз*, возможно, псевдоним *Яков Альф*.

Так разнообразно и многогранно в тексте трилогии «Хождение по мукам» А.Н. Толстой отображает особенности номинации персонажей. Подробно представлена вариативность именовании главных героев в зависимости от различных коммуникативных ситуаций. В тексте даны номинации питерских рабочих, донских казаков, крестьян, петербургской и московской интеллигенции. Столкновение разных способов именовании персонажей, старого и нового особенно хорошо показано А.Н. Толстым во враждебных лагерях белого движения и Красной Армии.

РЕЗЮМЕ

Статтю присвячено розгляданню різних засобів номінації головних героїв твору, варіації номінацій в залежності від комунікативних ситуацій. Автор досліджує, як в тексті трилогії відбувається зіткнення традиційних засобів номінації з новими, що з'явилися в революційну епоху.

Ключові слова: російська мова, ономастика, засоби номінації персонажів.

SUMMARY

The article is devoted to use of the personal name at the trilogy by Tolstoy. The author marks collision between tradition and new of ways of nomination heroes at different communicative situations.

Key words: Russian language, personal name, communicative situation.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Калинин, В. М. Несколько замечаний к теории онимного пространства литературного произведения [Текст] / В. М. Калинин // Научные записки Кировоградского держ. ун-та. Серия: Филологические науки – Вып. 37. – Кировоград, 2001. – С. 167 – 169.
2. Карпенко, Ю. А. Имя собственное в художественной литературе [Текст] / Ю. А. Карпенко // Филологические науки. – 1986. – № 4. – С. 34 – 40.
3. Кухаренко, В. А. Интерпретация текста [Текст] / В. А. Кухаренко. – Одесса: Латстар, 2002. – 288 с.
4. Фомин, А. А. Литературная ономастика в России: Итоги и перспективы [Текст] / А. А. Фомин // Вопросы ономастики: сб. науч. тр. – №1. – Екатеринбург, 2004. – С. 108– 120.
5. Пак, С. М. Личное имя в лингвокогнитивном освещении [Текст] / С. М. Пак // Вестник МГУ. – Серия 9. Филология. – 2004. – №1. – С. 161 – 171.
6. Толстой, А. Н. Хождение по мукам: Трилогия [Текст] / А. Н. Толстой. – М.: Воениздат, 1982. – 508 с.
7. Китайгородская, М. В. Современная городская коммуникация: тенденции развития [Текст] / М. В. Китайгородская, Н. Н. Розанова // Русский язык конца XX столетия: монография. – М.: Языки русской культуры, 2000. – С. 345-383.
8. Медвідь-Пахомова, С. М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах [Текст] / С. М. Пахомова. – Ужгород, 1999. – 248 с.

Надійшла до редакції 17.03.2011 р.

УДК 811.161.2'373.21

СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДКОНІМНИХ ЕКЛЕЗИОНІМІВ XVIII-XX ст.

Г. І. Лазаренко

Реферат. Досліджуються українські відіконімні еклезіоніми. Аналізується частотність вживання цього типу еклезіонімів. Розглядаються особливості їх творення, семантичної та структурної організації.

Ключові слова: еклезіонім, сакральний онім, іконім, трансонімізація.

У сучасних лінгвістичних дослідженнях все більше уваги приділяється вивченню сфери сакрального. Науковці звертаються до проблем розвитку релігійної лексики в сучасній українській мові та становленню конфесійного стилю української мови. Особливий інтерес викликає структурно-семантична та функціонально-семантична організація сакрального ономастикону. Дослідженню цих питань присвячують свої роботи російські та українські вчені І.В. Бугайова, М.В. Горбаневський, Г.П. Смолицька, О.П. Арініна, Н.С. Колесник, К.С. Синенко [1-5]. Проте більшість наукових розвідок, присвячених дослідженню сакральних онімів, торкається проблем розвитку російської еклезіонімії. Вивчення української еклезіонімії залишається на сьогодні актуальним.

Завданням нашого дослідження є аналіз українських відіконімних еклезіонімів, зокрема розгляд особливостей їх творення, семантичної та структурної організації.

Одним із структурно-семантичних типів номінації храмів, церков, соборів та монастирів є тип найменування на честь православних ікон.

Історично засвідчено, що первісне християнське суспільство перших трьох століть нашої ери молилося в катакомбах, тому майже не знало ікон. Першою іконою був шматок тканини, який послав цар Авгар Ісусу Христу, а автором першої ікони, написаної восковими фарбами вважається апостол Лука. Ікона в православному світі – це не просто витвір мистецтва. Це явище, яке охоплює майже всі моменти життя людини. На думку А. Гасселя, іконопис існує як невід’ємна частина всієї православної цивілізації [6, с. 3]. Ікона має велике значення для віруючої людини. З давніх-давен і до сьогодні віруючі здійснювали далекі паломництва для того, щоб побачити і поклонитися чудодійному образу, розказати про свої біди, лиха та попросити допомоги.

Розвиток іконопису розпочинається з будівництвом хрещатобаневих та базилікальних храмів. Остаточному утвердженню ікони в християнському світі сприяло рішення Трульського церковного собору про скасування у церквах знаків-символів. З цього часу іконописці зобов’язані були зображувати у храмах постаті святих на чолі з господом Спасителем. Дозвіл на офіційне використання ікон у світському та церковному житті був прийнятий у 787 р. на Сьомому Вселенському соборі у Нікеї.

Традиційно на Русі церкви будувалися заради вшанування намоленого Образу, як захист для нього. Тож, на думку В.Д. Степовик, з найдавніших часів церква була паладіумом ікон [8, с. 43].

Практика називання храмів на честь православних ікон виникла значно пізніше, ніж на честь вшанування святих угодників та православних свят. Найранішими були храми, збудовані на честь Спасителя та Пресвятої Богородиці, які йменувалися *Спаськими* або *Владичними*, пізніше виникає тенденція називання храмів на честь Господських та Богородичних свят: *Успенський, Преображенський, Вознесенський, Благовіщенський* храми, або в ім’я святого, на честь якого, названий головний престол храму: *Георгіївський, Іллінський, Миколаївський, Михайлівський*. І тільки згодом храми починають освячувати на честь Богородичних ікон: *Володимирський, Смоленський, Почаївський, Іверський, Тихвинський*.

Сюжетом для ікони була подія, яка описана в Біблії. Також це може бути іконографія Святої Трійці, Спасителя, Богородиці або святих.

Найпоширенішим серед православних християн є культ Божої матері, який прийшов до нас із Візантії. Український народ перейняв його одночасно з прийняттям християнства. Згідно з християнським церковним канонам Божої матері є першою особою після Бога, яка наділена високими моральними рисами святості, чистоти і доброти. За народними переконаннями вона готова надати допомогу і заступництво всім, хто його потребує. На честь Пресвятої Богородиці створено значно більше ікон, ніж на честь Ісуса Христа і святої Трійці. Більшість з цих ікон вважаються чудодійними. Церква шанує кількостень чудотворних ікон Божої Матері. В Україні відомо близько п'ятдесяти подібних ікон: *Києво-Печерська, Корсунська, Почаївська, Гошівська, Луцька, Іллінсько-Чернігівська, Єлецька, Охтирська, Тереховлянська*. Можливо, саме тому за православною традицією для утворення еклесіонімів майже завжди використовуються назви Богородичних ікон. Зрідка може трапитися назва храму, присвячена іконі Христа Спасителя. Наприклад, *кафедральний собор Спасо-Нерукотворного Образу* в м. Павлограді Дніпропетовської області.

Слід відзначити, що частотність вживання відіконімних еклесіонімів досить невисока. Так, дослідивши писемне джерело XIX століття: «Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття», можна засвідчити, що церков з назвами відіконімного походження в Катеринославській єпархії трапляється лише три, причому, усі ці церкви названо на честь однієї ікони – *ікони Казанської Божої Матері*. Наприклад: «...въ селені Половицѣ, гдѣ нынѣ губернской городъ Екатеринославъ, была церковь во имя Казанскія Богородицы» [9, с. 157]; «Славенская духовная Консисторія постановленіємъ своимъ дозволила подполковнику Іакову Шошину въ новоосаженной слободѣ его Шошиновѣ устроить церковь во имя Казанской Божіей Матери» [9, с. 336]; «Въ 1-мъ батальонѣ оставшейся двуротной команды церковь существовала во имя Казанской Божіей Матери» [9, с. 868].

Як свідчить зібраний матеріал, найпопулярнішою серед відіконімних еклесіонімів є назва на честь *ікони Казанської Божої Матері*. Храми і церкви з такою назвою розташовані у багатьох областях на території України. Так, наприклад, у Хмельницькій області є *церква Казанської ікони Божої матері* у м. Кам'янець-Подільському, у с. Бодачівка Кам'янець-Подільського р-ну, у с. Зеленче Дунаєвського р-ну. Також церкви з подібною назвою трапляються в Київській обл. в селах: Дрозди, Хохітва, Кип'ячка, Денихівка; у Волинській обл. в селах: Піща, Іваничі; у Донецькій обл. у містах Горлівка та Макіївка, а також у багатьох інших населених пунктах України. Частотність вживання цієї назви досить висока і становить приблизно 23 % від загальної кількості відіконімних найменувань. *Ікона Казанської Божої Матері* посідає особливе місце серед православних реліквій. Святий образ явився віруючим у XVI столітті в Казані (тому ікона має назву «*Казанська*») під час страшного лиха, коли майже половина міста була знищена пожежею. З цього часу Казанська ікона божої Матері неодноразово ставала заступницею руського народу в тяжкі часи. Саме тому вона особливо шанується у православному світі.

Серед особливо шанованих ікон слід також назвати *Володимирську ікону Божої Матері, Смоленську ікону Божої Матері, Іверську ікону Божої Матері, Тихвинську ікону Божої Матері та Почаївську ікону Божої Матері*.

Володимирська ікона Божої Матері належить до типу ікон «*Єлеуса*» або «*Розчуження*». Легенда говорить про те, що вона була написана євангелістом Лукою на дошці столу, за яким трапезував Ісус з Марією та Йосипом. У середині V ст. ікона була перенесена з Ієрусалима до Константинополя, а вже на початку XII ст. вона була перевезена з Константинополя до Києва, а потім – князем Андрієм Боголюбським до Володимира і поставлена у храмі Успіння Божої Матері. З того часу має назву «*Володимирська*».

Смоленська ікона Божої Матері належить до типу ікон «*Одигітрія*» або «*Провідниця*» («*Дороговказ*»). За легендою у 1046 р. вона була перенесена з Ієрусалима до

Константинополя, а у XII ст. князь Володимир Мономах привіз цю ікону в Смоленськ і вона стала називатися, ще й «Смоленською». Наведемо приклади відіконімих еклезионімів, утворених від назв цих ікон: *Храм Смоленської ікони Божої Матері* (Харківська обл., м. Лозове); *Собор Володимирської ікони Пресвятої Богородиці* (Запорізька обл., Бердянський р-н, с. Нововасиліївка); *Храм Володимирської ікони Божої Матері* (м. Київ, Свято-Пантелеймонівський монастир).

Одним із святійших в православній церкві є Образ *Тихвинської ікони Божої Матері*. За переказом ця ікона явилася в 1388 році над горою поблизу міста Тихвина, куди вона перенеслася з Константинополя незадовго до його взяття турками. Згодом на цьому місці був заснований *Успенський Тихвинський монастир*, де довгий час зберігався її першообраз.

Історія чудотворного образу Пресвятої Богородиці, що іменується *Почаївським*, нерозривно пов'язана з *Почаївською лаврою на честь Успіння Пресвятої Богородиці*. У середині XVI ст. ця ікона була принесена на Волинь грецьким митрополитом Неофітом, який залишив цей образ на знак вдячності за гостинність волинській поміщиці Ганні Гойській. Згодом, дізнавшись про чудотворну силу ікони, вона передала її в Почаївську лавру, де образ зберігається і до сьогодні. На території України існують храми, названі на честь як Тихвинської, так і Почаївської ікони Божої Матері. Це – *храм на честь Тихвинської ікони Богородиці* або *Тихвинський храм*, який знаходиться у м. Києві у Свято-Вознесенському Флорівському монастирі та *храм на честь Тихвинської ікони Божої Матері* у м. Макіївка Донецької обл.; *Храм Почаївської ікони Божої Матері* у Путивльському р-ні село Князівка, *Кафедральний собор Почаївської ікони Божої Матері* у м. Мукачеве Закарпатської обл., *церква Почаївської ікони Божої матері* у Ярмолинському р-ні село Кадіївка та *храм Почаївської ікони Божої Матері* у м. Донецьку.

Свідчень про час написання *Іверської ікони Божої Матері* не збереглося. Свою назву вона отримала від назви монастиря на Афоні, який її прийняв, де вона зберігається і дотепер. Ще її називають *Портаїтисою* або *Вратарницею*, за місцем перебування ікони – над воротами монастиря. Списки цієї чудотворної ікони зберігаються у багатьох храмах України. Також є храми з назвою на честь *Іверської ікони Божої Матері* → *храм Іверської ікони Божої матері* (м. Дніпропетровськ); *храм в ім'я ікони Іверської Божої Матері* або *Свято-Іверський храм* (Донецька обл., м. Харцизьк).

Крім згаданих ікон у відіконімих еклезионімах використовуються ще й такі назви, як *Боголюбівська ікона Божої Матері* → *церква Боголюбівської ікони Божої Матері* (Хмельницька обл., Дунаєвецький р-н, с. Рахнівка); *Храм Феодорівської ікони Божої Матері* (м. Київ); *Собор Володимирської ікони Пресвятої Богородиці* (Запорізька обл., Бердянський р-н, с. Нововасиліївка);

Як бачимо з наведених прикладів, назви цих чудотворних ікон мають топонімний характер. На цю особливість іконімів у своїх працях вказував дослідник М.В. Горбаневський, зазначаючи при цьому, що «назви багатьох чудотворних ікон Божої Матері топонімічні, оскільки можуть бути зв'язані з місцем, де була явлена ікона, де вона дивом була знайдена або де розташовувалась, зберігалася» [10, с. 113]. Так, наприклад, у храмі Різдва Пресвятої Богородиці села Бояни Чернівецької обл. у 1993 році була явлена чудотворна ікона Божої Матері, яка отримала назву «*Боянської*», за місцем, де явила свої чудеса. Згодом у цьому селі був відкритий *Боянський жіночий монастир на честь Боянської ікони Божої матері*. У цій назві є вказівка на місце, де явилася ікона і де зберігається дотепер. Подібні відіконімих еклезионіми, утворені від назв новоявлених ікон, є поодинокими в українській еклезионімії XVIII-XX ст. До них ще можна віднести, наприклад, *храм Віленської-Остробрамської ікони Божої Матері* (м. Київ), який є єдиним в Україні.

Для утворення еклезионімів використовуються також іконіми, в яких є вказівка на іконографічний тип ікони. Це, наприклад, такі назви, як *ікона Божої Матері «Життєдайне джерело»* → *храм на честь ікони Божої Матері «Життєдайне джерело»* (м. Київ, Свято-Покровський монастир), *ікона Пресвятої Богородиці «Усіх скорботних радість»* →

храм на честь ікони Пресвятої Богородиці «Усіх скорботних радість» (м. Київ, Свято-Покровський монастир), ікони Божої Матері «Знамення» → церква на честь ікони Божої Матері «Знамення», ікона Божої Матері «Неочікувана радість» → церква на честь ікони Божої Матері «Неочікувана радість» (Донецька обл., м. Горлівка).

За своєю структурною будовою та граматичною формою відіконімні еклезіоніми майже не відрізняються від інших еклезіонімів. За граматичною формою вони можуть бути як іменникового, так і прикметникового походження. Відіконімні еклезіоніми іменникового типу утворюються за такими моделями:

1) номенклатурний термін + лексичний компонент + іконімний компонент у Родовому відмінку: *храм на честь Казанської ікони Божої матері* (Білоцерківський р-н, с. Дрозди); *храм в ім'я ікони Іверської Божої Матері* (Донецька обл., м. Харцизьк), *церква на честь ікони Божої Матері «Життєдайне джерело»* (Білоцерківський р-н, с. Кислівка); *храм на честь ікони Божої Матері «Скоропослушниці»* (Вінницька обл.);

2) номенклатурний термін + іконімний компонент у Родовому відмінку: *храм Володимирської ікони Божої Матері* (Київська обл.); *храм Феодорівської ікони Божої Матері* (Київська обл.); *храм ікони Божої Матері «Цілительниці»* (м. Запоріжжя), *Храм ікони Божої Матері «Споручниця грішних»* (АРК, Нижньогірський р-н, с. Чкалове).

Відіконімні еклезіоніми прикметникового типу утворюються майже однотипно. У структурній організації еклезіонімів цього типу можна виділити такі моделі:

1) іконімний компонент + суфікс *-ськ(ий)* + номенклатурний термін: *Казанський храм* (Волинська обл., с. Іваничі); *Почаївський храм* (м. Київ); *Тихвинський храм* (м. Київ);

2) лексичний компонент «*свято-*» + іконімний компонент + суфікс «*-ськ(ий)*» + номенклатурний термін: *Свято-Іверська надворітна церква* (Донецька обл., Волноваський р-н, с. Микільське); *Свято-Казанський храм* (Київська обл., Білоцерківський р-н, с. Хохітва); *Свято-Озерянський храм* (м. Харків).

Як бачимо, до першої моделі належать двокомпонентні конструкції, які складаються з трансонімізованого іконіма, вираженого прикметником із суфіксом *-ськ(ий)*, та номенклатурного терміна. Друга модель представлена також двокомпонентною конструкцією, але до її складу входить трансонімізований іконім, виражений складним прикметником, перша частина якого – лексичний компонент «*свято-*», друга – прикметник із суфіксом *-ськ(ий)*, а також номенклатурний термін, який стоїть у постпозиції.

Слід зазначити, що лексичний компонент «*свято-*» досить часто став використовуватися у назвах церков, храмів та монастирів тільки на початку 90-х років ХХ століття. На думку деяких священослужителів, використання цього компонента є нововведенням, яке не відповідає православній традиції [11]. Але незважаючи на це, лексичний компонент *свято-* закріпився у структурі еклезіонімів. Подібні назви трапляються на сторінках як світської, так і релігійної преси та в офіційних документах.

У представлених як іменникових, так і прикметникових конструкціях, під іконімним компонентом, ми розуміємо безпосередньо трансонімізований іконім, тобто назву тієї чи іншої ікони. За визначенням І.В. Бугайової, іконім – це «складна багатокомпонентна апелятивно-ономастична формула, яка складається з ядерних і периферійних, обов'язкових і факультативних компонентів» [12, с. 31]. Наприклад: *Володимирська ікона Божої Матері*, *Смоленська ікона Божої Матері*, *Донська ікона Божої Матері*, *ікона Божої Матері «Споручниця грішних»*, *ікона Божої Матері «Знамення»*. Слід відмітити, що в іменникових еклезіонімних конструкціях трансонімізація іконіма відбувається без формальних змін первинного оніма і є абсолютною, а в прикметникових конструкціях – з допомогою словотвірного форманта *-ськ(ий)*, що вказує на змішаний тип трансонімізації.

Отже, проаналізувавши структурно-семантичні особливості відіконімних еклезіонімів, ми дійшли висновку, що еклезіоніми цього типу утворюються шляхом трансоні-

мізації іконімів. За своєю структурною організацією це багатокомпонентні конструкції, які можуть бути як іменникового, так і прикметникового походження.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются экклезионимы XVIII-XX вв., образованные от иконимов путем трансонимизации, рассматриваются их семантические и структурные особенности.

Ключевые слова: экклезионим, сакральный оним, иконим, трансонимизация.

SUMMARY

The article analyses ecclesionyms 18-th-20-th centuries formed from iconym by transonymisation, discusses their semantic and structural features.

Keywords: ecclesionym, sacral onym, iconym, transonymisation.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Смолицкая, Г. П. Топонимия Москвы [Текст] / Г.П. Смолицкая, М.В. Горбаневский – М. : Наука, 1982. – 176 с.
2. Бугаева, И. В. Агионимы в православной среде: структурно-семантический анализ [Текст] / И.В. Бугаева. – М., 2007. – 138 с.
3. Аринина, Е. П. Экклезионимы как разновидность наименований в русской ономастической системе [Текст] / Е. П. Аринина // Вестник Самарского государственного университета. – Самара, 2007. — № 5/2. – С. 215-221.
4. Колесник, Н. С. Номінації Богородиці в народнописенній традиції українців у лінгвокультурологічному аспекті [Текст] / Н.С. Колесник. – Studia Slavistica. Випуск 10: Ономастика. Топоніміка [Текст]: зб. наук. пр.; [упоряд. і відп. ред.: С. Пахомова, Я. Дьоганик]. – Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2009. – С. 93-100.
5. Синенко, Е. С. Об исторической изменчивости экклезионимов [Текст] / Е.С. Синенко. – Studia Slavistica. Випуск 10: Ономастика. Топоніміка [Текст]: зб. наук. пр.; [упоряд. і відп. ред.: С. Пахомова, Я. Дьоганик]. – Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2009. – С. 166-171.
6. Гассель, А. Православная икона. Значение. Символика. Сюжеты [Текст] / Александр Гассель. – М. : АСТ: Олимп, 2008. – 228 с.
7. Калінін, Ю. А. Ікона в православному культурі: Естетико-атеїстичний аналіз [Текст] / Ю.А. Калінін. – К. :Т-во «Знання» УРСР. – 1990. – 32 с.
8. Степовик, В. Д. Сучасна українська ікона: З іконотворчості Христини Дохват [Текст] / В.Д. Степовик. – К. : Мистецтво, 2005. – 304 с.
9. Макаревський, Феодосій. Матеріали для історико-статистичного опису Катеринославської єпархії. Церкви та приходи минулого XVIII століття [Текст] ; упорядник В.Г. Долгополий. – Дніпропетровськ, 2000. – 1070 с.
10. Горбаневский, М. В. “На Покровке я молился...” [Текст] / М.В. Горбаневський // Русская речь. – 1990. – № 6. – С. 110-116.
11. Марк (Головков), епископ Егорьевский. О современных нововведениях в наименованиях монастырей и храмов [Электронный ресурс] Марк Головков. —Режим доступа : <http://www.pravoslavie.ru/put>. — Загол. з екрану.
12. Бугаева, И. В. Русская словесность и православная духовность: методические аспекты междисциплинарного взаимодействия [Текст] / И.В. Бугаева // Русский язык и культура: проблемы преподавания в Российской федерации: Материалы научно-практического семинара (Федеральная целевая программа «Русский язык (2006-2010 годы)») / Отв. ред. Боженкова Р.К. – Курск, 2008. – 176 с.

Надійшла до редакції 19.03.2011 р.

І С Т О Р І Я

УДК 351:323.15:327.7

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ
СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

В. Д. Бородінов

Реферат. У статті виокремлюються і характеризуються причини та динаміка заселення України іншими етносами. Обґрунтовуються актуальність і мета дослідження. Зосереджується увага на становленні і розвитку етнопонаціональної структури українського суспільства. Також з'ясовується генеза основних етнопонаціональних спільнот в Україні (українці, росіяни, євреї, білоруси, молдовани, греки, кримські татари), досліджується їх якісна та кількісна динаміка розвитку в незалежній Україні. На основі даних Державного комітету статистики України автор простежує динаміку чисельності населення України з 1 січня 2001 до 1 січня 2011 року, а також подає прогноз чисельності населення України до 2050 року.

Ключові слова: етнопонаціональна структура українського соціуму, етнопонаціональна спільнота, етнічні групи, населення, чисельність населення.

Для сучасної етнопонаціональної структури українського соціуму характерною ознакою є зростання етнічної самосвідомості усіх його структурних етнокомпонентів та прагнення зберегти власну ідентичність.

Розвитку етнопонаціональних спільнот в етнопонаціональному середовищі властиві загальні закономірності. Але в кожному конкретному випадку варто враховувати умови й історію формування цих спільнот у тій або іншій країні. Це допоможе краще зрозуміти конкретні проблеми, які виникають як усередині таких спільнот, так і в їх відносинах із етнічною більшістю в країні, де вони проживають. Це особливо актуально для України, де етнопонаціональні спільноти формувалися в умовах, коли етнічна більшість, тобто українці, змушені були вести боротьбу за збереження національної самобутності.

Для України, на території якої проживають представники понад 130 національностей [1], питання дослідження динаміки основних етнопонаціональних спільнот є особливо актуальним. Виходячи з усього вищевикладеного, ми ставимо перед собою наступну мету – розглянути причину та динаміку заселення України іншими етносами, генезу етнопонаціональної структури українського соціуму, а також подати прогноз чисельності населення України до 2050 року.

Найбільший внесок у розробку цієї проблеми здійснили такі авторитетні у вітчизняній науці вчені, як Ю.І. Римаренко [2], О.В. Антонюк [3], В.Б. Євтух, В.П. Трощинський, К.Ю. Галушко, К.О. Чернова [4], В. Наумко [5], В.А. Ребкало, М.І. Обушний, О.М. Майборода [6], М.Т. Степико, В.С. Крисаченко [7].

Формування етнічної гетерогенності населення України в історичному просторі, як підкреслює В. Євтух, відбувалося двома основними шляхами. **По-перше**, через автохтонів, до яких зараховують передусім українців, певною мірою росіян, білорусів, представників деяких інших етносів, тобто ту їх частину, яка веде свій родовід від племен, що населяли територію України в її нинішніх географічних межах у давні часи. **По-друге**, у процесі міграції вихідців із різних народів під впливом найрізноманітніших чинників [8].

Етнонаціональний склад України був різноманітним здавна. На території сучасної України проживають різні етнічні спільноти, представники як закордонних етносів, так і тих, які були об'єднані у межах колишньої Російської імперії, а потім і колишнього СРСР.

Причини заселення етнічної території українців іншими етносами:

- завоювання частини земель іншими державами;
- розпад поліетнічних держав;
- вимушена й добровільна еміграція та міграція з метою освоєння вільних земель;
- мобілізація з усього Радянського Союзу на ударні будівництва.

У різні періоди історії в результаті як військових дій, так і різних директив влада ініціювала переселення на Україну представників інших етносів.

Динаміка заселення України іншими етносами:

- прихід поляків і угорців (X-XI ст.);
- друга хвиля поляків, що пов'язана із загарбницькими діями Польщі на Правобережній Україні (XIV-XVI ст.);
- цигани як етнічна спільнота, що з'явилася в XVI ст.;
- за розпорядженням Катерини II греки й німці (кінець XVIII ст.), які почали облаштовувати своє національне життя в заснованих ними колоніях;
- у радянський період масовий приїзд до України росіян, молдаван і представників інших етносів на ударні будівництва [9, с. 303].

У процесі історичного розвитку внаслідок дії різного роду чинників, передусім багатовекторної міграції, в Україні сформувався поліетнічний склад населення, на території країни поряд із автохтонним українським етносом проживають представники інших народів.

Згідно з даними *останнього всеукраїнського перепису (5 грудня 2001 р.)* в Україні проживає **130 національностей**. Сьогоднішнє етнічне різноманіття населення нашої держави є результатом тривалих змін його кількісного та якісного складу. Ґрунтуючись на результатах переписів населення на території України (Таблиця 1), звернемо увагу на динаміку проживання на території нашої держави 18 найчисельніших етнічних груп. Ця таблиця дозволяє не лише прослідкувати динаміку чисельності тієї чи іншої національності, але й побачити її позицію за результатами кожного з переписів (позначена напівжирним курсивом під кількістю осіб).

Таблиця 1

**Динаміка найчисельніших етнічних груп, що проживають на Україні
(тис. осіб/позиція за чисельністю)**

№	Національності	1926*	1959	1970	1979	1989	2001
1	українці	23218,9 <i>1</i>	32158,5 <i>1</i>	35283,9 <i>1</i>	38489,0 <i>1</i>	37489,1 <i>1</i>	37541,7 <i>1</i>
2	росіяни	2677,2 <i>2</i>	7090,8 <i>2</i>	9126,3 <i>2</i>	10471,6 <i>2</i>	11355,6 <i>2</i>	8334,1 <i>2</i>
3	євреї	157,4 <i>6</i>	840,3 <i>3</i>	776,0 <i>3</i>	632,6 <i>3</i>	486,3 <i>3</i>	103,6 <i>10</i>
4	білоруси	75,8 <i>9</i>	290,9 <i>5</i>	385,8 <i>4</i>	406,1 <i>4</i>	440,0 <i>4</i>	275,8 <i>3</i>
5	молдавани	257,8 <i>5</i>	241,7 <i>6</i>	265,9 <i>6</i>	293,6 <i>5</i>	324,5 <i>5</i>	258,6 <i>4</i>
6	болгари	92,1 <i>8</i>	219,4 <i>7</i>	234,4 <i>7</i>	238,2 <i>7</i>	233,8 <i>6</i>	204,6 <i>6</i>
7	поляки	476,4 <i>3</i>	363,3 <i>4</i>	295,1 <i>5</i>	258,3 <i>6</i>	219,2 <i>7</i>	144,1 <i>9</i>
8	угорці	0,9 <i>15</i>	149,2 <i>8</i>	157,7 <i>8</i>	164,4 <i>8</i>	163,1 <i>8</i>	156,6 <i>7</i>

Продовження табл. 1

№	Національності	1926*	1959	1970	1979	1989	2001
9	румун	1,5 <i>13</i>	100,9 <i>10</i>	112,1 <i>9</i>	121,8 <i>9</i>	134,8 <i>9</i>	151,0 <i>8</i>
10	грек	104,7 <i>7</i>	104,4 <i>9</i>	106,9 <i>10</i>	105,0 <i>10</i>	98,6 <i>10</i>	91,5 <i>12</i>
11	кримські татари	-	-	3,6 <i>18</i>	6,6 <i>18</i>	46,8 <i>14</i>	248,2 <i>5</i>
12	вірмен	10,6 <i>12</i>	28,0 <i>12</i>	33,4 <i>12</i>	38,6 <i>12</i>	54,2 <i>12</i>	99,9 <i>11</i>
13	татар	22,3 <i>10</i>	61,5 <i>11</i>	72,7 <i>11</i>	83,9 <i>11</i>	86,9 <i>11</i>	73,3 <i>13</i>
14	цигани	13,6 <i>11</i>	22,5 <i>14</i>	30,1 <i>13</i>	34,4 <i>13</i>	47,9 <i>13</i>	47,6 <i>14</i>
15	азербайджанці	-	6,7 <i>16</i>	10,8 <i>17</i>	17,2 <i>16</i>	37,0 <i>16</i>	45,2 <i>15</i>
16	грузин	1,3 <i>14</i>	11,8 <i>15</i>	14,7 <i>16</i>	16,3 <i>17</i>	23,5 <i>18</i>	34,2 <i>16</i>
17	німці	393,9 <i>4</i>	-	29,9 <i>14</i>	34,1 <i>14</i>	37,8 <i>15</i>	33,3 <i>17</i>
18	гагаузи	-	23,5 <i>13</i>	26,5 <i>15</i>	29,4 <i>15</i>	32,0 <i>17</i>	31,9 <i>18</i>
	все населення України	29019,7	41869,0	47126,5	49609,3	51452,0	48052,0

* Без Криму, Закарпаття, Західної України, Північної Буковини та Бессарабії.

Етнічні українці як другий за чисельністю слов'янський народ та визначальний суб'єкт етнополітики являє собою сталу етнічну спільність людей, яка історично складалася на певній території і відзначається характерними стабільними особливостями етнічної самосвідомості, культури, мови, психічного складу, побуту.

Прихильники ранньосередньовічної концепції, засновником якої став М. Грушевський, вважають, що український етногенез бере свій початок від слов'янських племені – склавинів (словенів), венедів та антів (середина – друга половина I тис. н. е.). Різні варіації ранньосередньовічної концепції етногенезу українців цілком вписуються в універсальні закони етноісторичного розвитку Європи, за якими зародження більшості великих етносів середньої смуги Європи сталося в ранньому середньовіччі. Сьогодні ця концепція у різних варіантах є доволі розповсюдженою серед українських дослідників (Я. Дашкевич, М. Брайчевський, Я. Ісаєвич та ін.).

Згідно з даними останнього Всеукраїнського перепису (5 грудня 2001 р.) в Україні найчисельнішим є український титульний етнос — 37,5 млн осіб (77,8 % усього населення). За неповних 13 років після попереднього перепису їх кількість зросла на 122,6 тис. (0,3 %), а питома вага відносно всього населення збільшилась на 5,1 відсоткового пункту. Зросла абсолютна і відносна кількість українців в 13 областях (Волинській, Дніпропетровській, Донецькій, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Рівненській, Харківській, Херсонській, Чернівецькій), місті Києві та Севастопольській міськраді.

Друге за чисельністю місце посідали і посідають **росіяни** (самоназва – «русские»). Заселяти українську територію росіяни почали приблизно з XV-XVII ст., спочатку це була Слобожанщина. Причинами розселення росіян були урядова та поміщицька колонізація, а також стихійне розміщення, або «вільна» колонізація [3, с. 184].

До останнього часу Україна була одним із найпривабливіших регіонів для росіян, які мігрували за межі своєї етнічної території. За рахунок цього показники абсолютного приросту росіян протягом кількох століть набагато перевищували зростання чисельності будь-якої іншої національності України. Тільки за період 1926-1989 рр. чисельність росіян зросла у 4,3 рази. Характерною особливістю міграції росіян в Україну,

особливо починаючи з другої пол. XIX ст., була її спрямованість у міста. Внаслідок цього частка росіян у міському населенні збільшувалася: 1926 р. – 25,0%, 1959 р. – 29,0%. У 60-70-ті – стабілізувалася на рівні 30,0%.

Згідно з даними перепису 2001 року кількість росіян становила 8,3 мільйона осіб і була на 3 мільйони (26,6%) менша, ніж у 1989 р.; питома вага знизилася відповідно з 22,1% до 17,3%, або на 4,8 відсоткового пункту. Головну роль у переважанні відтоку росіян з України над притоком відіграють, очевидно, економічні причини, зокрема зростаюче відставання від Росії за рівнем життя. Крім того не варто забувати, що частина росіян в умовах незалежної України могла просто змінити свою самоідентифікацію і назвати себе українцями. Цьому цілком сприяє культурна та мовна близькість двох етносів. Сьогодні 9 з кожних 10 росіян — жителі міст, передусім великих індустріальних центрів півдня і сходу країни.

Державно-політична консолідація національностей України великою мірою залежить від вирішення росіянами проблеми своєї ідентифікації — формування у них почуття причетності до української держави. Як свідчать дані опитування, більшість росіян не відчувають себе в Україні чужими (таку відповідь дали 90% російських жителів Криму, 89% — у східному регіоні, 86% — у центральних і південних обл. та 68-72% — у західних обл.). Близько 3/4 опитаних висловили тверде бажання залишитися жити в Україні за будь-яких обставин. Разом із тим формування у росіян чіткої ідентифікації себе з українською державою за всієї традиційної толерантності стосунків українців і росіян та значною мірою адаптованості до місцевих умов є процесом психологічно складним і потребує певного часу.

Здавна на території України проживають *евреї* (самоназва *єгудим* — на івриті, *ід* чи *аїд* — на їдиш), динаміка чисельності яких в Україні є цікавою для дослідження. З таблиці видно, що єврейський етнос, починаючи з перепису 1959 р. (840 тис.) потім до перепису 1988 р. — має постійне 3 місце, а вже за останнього перепису 2001 р. (103,6 тис.) — 10 місце. За 40 років кількість євреїв зменшилась більш, ніж у 8 разів, це найнегативніша динаміка з усіх 18 даних у таблиці етносів. Вперше про них згадується у літописах часів існування Давньоруської держави. У X ст. вони проживали в основному в Києві, куди прибували з кримських грецьких колоній, та особливо збільшився їх потік після розгрому Хозарського каганату київським князем Святославом Ігоровичем. Частина євреїв переселилася в Україну з Візантії.

У XVI-XVII ст. відбувається масова міграція євреїв з Польщі. У другій половині XVIII ст. внаслідок трьох розподілів Польщі (1772, 1793, 1795 рр.) розпочався новий інтенсивний етап переселення євреїв в Україну. Традиційно склався дисперсний тип їх розселення з переважним тяжінням основної маси євреїв до великих міст та орієнтацією на міські види діяльності. Переважна більшість євреїв заселяла західний регіон України.

Можна стверджувати, що протягом останніх 100 років в Україні відбувається потужна депопуляція та асиміляція євреїв. Основною причиною депопуляції з 1945 р. була примусова або свідомо асиміляція, а з 1967 р. — масова еміграція до Ізраїлю, США та Німеччини. Однак особливо швидко еміграція євреїв посилюється з 1987 р. внаслідок лібералізації правил виїзду. У цей рік дозвіл на виїзд на постійне місце проживання в Ізраїль отримали 3 тис. осіб, у 1988 р. — 10 тис., у 1989 р. — 33,2 тис. осіб.

Порівняно з 1989 р., чисельність євреїв зменшилась майже на 79 %, з 486 тис. до 103,5 тис. (0,2 % населення України за переписом 2001 р.), з яких лише 3 % зберегли рідну мову; решта розмовляє російською (83 %) та українською (13,5 %). Дві третини (63 %) усіх євреїв проживають у Києві (18 тис. осіб), Дніпропетровській (13,8 тис. осіб), Одеській (13,4 тис. осіб), Харківській (11,6 тис. осіб) та Донецькій (8,8 тис. осіб) областях.

В Україні створено велику кількість єврейських товариств різних спрямувань, які об'єднані у всеукраїнські організації. Найбільші з них — Асоціація єврейських організацій та общин України (у складі 120 об'єднань) і Товариство єврейської культури

України, яке має відділення в багатьох містах. Офіційно зареєстровано також 29 релігійних юдаїстських громад.

Ще одним численним етносом України є *білоруси* (самоназва – *беларуси*). Їх розселення на території України відбулось рівномірно, проживають вони, як і росіяни, в усіх без винятку регіонах. Найдавніші поселення білорусів в Україні розташовані у смузі українсько-білоруської етнічної території (Рокитнівський район Рівненської області). Після першого поділу Польщі 1772 р. значна кількість білорусів переселилася із Білорусі у східні райони Українського Полісся – на Чернігівщину та на Слобожанщину. Причиною міграції було малоземелля у місцях колишнього проживання. У другій пол. XIX ст. характер та спрямування міграційних процесів дещо змінюються. У зв'язку з вичерпанням фонду вільних земель на півдні України більшість білоруських переселенців цього періоду зрештою ставали робітниками на промислових підприємствах. Переселення білорусів у промислові райони України тривало і за радянських часів. Протягом тридцятилітнього періоду з 1959 р. кількість білорусів в Україні зросла на 51,3 %.

Індустріальна праця та міський спосіб життя, що прийшли на зміну порівняній замкнутості колишніх сільських громад, значно прискорили процеси розмивання та асиміляції відносно нечисленного білоруського населення України. Тим не менше, в період 1926-1989 рр. білоруська спільнота України зберігала позитивну динаміку росту.

Згідно з переписом 2001 р. на третє місце за чисельністю, яке раніше займали євреї, вийшли білоруси, яких нараховується 275,8 тис. осіб, що становить 0,57 % населення України. Серед них: у Донецькій області — 44,5 тис. осіб (16%), Дніпропетровській — 29, 5 тис. осіб (10%), АР Крим — 29,3 тис. осіб (10%). За рідну білоруську мову вважають 19,7%, українську — 17,4%, російську — 62,4%.

Однак, не дивлячись на статистику, в Україні успішно і доволі активно функціонують ряд громадських об'єднань білорусів: Всеукраїнська спілка білорусів з осередком у Києві, Білоруське культурно-просвітницьке товариство у Сімферополі, Обласне земляцтво білорусів у Вінниці, Волинське товариство білорусів у Луцьку,

Процес заселення української території *молдаванами* (самоназва — *молдовень*) значною мірою був спричинений утисками, яких зазнавав молдавський народ з боку шляхетської Польщі та турецько-татарських завойовників. З XVI ст. молдавські селяни, втікаючи від гноблення місцевих феодалів та репресій турецьких загарбників, під владою яких була Бессарабія, цілими сім'ями поселялися в Україні. Майже до середини XVIII ст. молдавани заселяли райони Лівобережжя, Поділля, південні частини Брацлавського і Київського воєводств, інші місцевості. Прибували вони з Бессарабії, «ханської Туреччини» (нижньої Наддніпряни), Буковини, і навіть Криму [3, с. 187].

За останнім переписом молдавська національна меншина вийшла на четверте місце. (258,6 тис. осіб), що на одну п'яту менше, ніж 1989 р. Майже 74 % молдаван України – це жителі двох областей: Одеської (127 тис. осіб) та Чернівецької (67 тис. осіб).

Молдавани є одним із найменш урбанізованих численних етносів України (міське населення — 27%), що дозволяє говорити про менший вплив на них асиміляційних процесів. Підтверджує цю тезу і мовний показник – 70 % молдаван вважають рідною мовою молдавську (17% — російську, 10% — українську).

Багатовіковою колонізацією південноукраїнських земель зумовлене сучасне розселення *греків* (самоназва — «румеї» та «уруми») в Україні. У давні часи перші колонії грецьких держав — метрополії — виникли на узбережжі Чорного моря.

Це загальновідомі античні держави Північного Причорномор'я, що існували з середини першого тисячоліття до н. е. до III-IV ст. н. е., (поселення на о-ві Березань, Тіра, Ольвія, Пантікапей, Тірітаку, Німфей, Керкінітіда, Херсонес Таврійський). Згодом ці грецькі колонії перетворилися на самостійні рабовласницькі поліси.

Новий великий період грецької колонізації Півдня України розпочинається з середини XVIII ст., що було обумовлене зовнішньою політикою Російської імперії, щодо боротьби з Османською імперією за південні землі України. Це спричинило російсько-

турецьку війну 1768-1774 рр., яка викликала найчисельнішу хвилю грецької еміграції на територію України, що мала політичний характер.

Втікаючи від національних і релігійних утисків Кримського ханства, греки з дозволу Катерини II прийняли підданство Російської імперії і переїхали у відведені їм Приазовські степи. Масове переселення греків, а з ними переселялись і вірмени, грузини, волохи, почалося навесні 1778 р., коли 9 травня 31098 переселенців вирушили з Криму до Приазов'я. Чимало з них загинуло в дорозі, частина повернулася до Криму, решта оселилася на узбережжі Азовського моря, де заснувала 1779 р. Маріуполь, а також 23 грецькі поселення. За мовою вони були поділені на дві групи: греків-еллінів (новогрецький діалект) і греків-татар (тюркська мовна група).

Суттєві зміни у кількісному складі грецького населення півдня України відбулися за радянських часів, коли на долю цього народу випали тяжкі сталінські репресії. У 1944 р. разом з іншими народами, а саме кримськими татарами, вірменами та болгарями, з Криму було депортовано 14,7 тис. греків. Етнічно стабільнішим виявилось грецьке населення Приазов'я — нащадки переселенців з Криму, які становлять основну частину сучасної грецької діаспори України.

Слід зазначити, що і в останні два десятиліття між трьома переписами населення 1970, 1979 і 1989 рр. кількість грецького населення зменшилась. Це спричинене не лише етнічними процесами та природним рухом в їхньому середовищі, а й міграцією за межі України, до інших держав СНД, до своєї етнічної батьківщини.

Ще однією етнічною спільнотою України є *кримські татари* (самоназва — *Крим татарлар*, тобто кримські татари, яку останнім часом намагаються замінити на *кримли* — *кримці*), суттєва динаміка чисельності яких за даними переписів обумовлена трагічною для цього народу депортацією 1944 року та поступовим поверненням їх на рідну землю.

Поворотним пунктом у розвитку кримськотатарської спільноти стало захоплення Криму Російською імперією у 1783 р. З того часу почалося заселення Криму росіянами, українцями, набирала обертів русифікаторська політика влади. Починаючи з другої половини XVIII ст. демографічна ситуація в Криму поступово, але неухильно змінювалася не на користь кримських татар. Культурне відродження почалося у другій половині XIX ст. На цей період припадає консолідація сучасної кримськотатарської спільноти. У період після утворення Кримської автономної радянської республіки у складі СРСР хвилі патронування над кримськими татарами («татаризація») змінювалися терором і репресіями, насамперед щодо інтелігенції, яка втратила 35-40 тис. осіб (з 1928 р. і пізніше, особливо в 1937-1938 рр.). Цей процес завершився тотальною депортацією кримських татар у 1944 р. Повернення їх на рідну землю почалося в кінці 70-х років і, як видно з результатів переписів, в подальшому набирало динаміки, хоча й наражалося на сильний опір, провокації, контрпропаганду на місці.

Кримські татари в Україні посідають п'яте місце, чисельність яких у міжпереписний період зросла у 5,3 рази і становила 248,2 тис. осіб (у 1989 р. їх було 46,8 тис. осіб). Такий стан обумовлений наслідком їх повернення в Україну з місць депортацій, яке розпочалося ще в середині 80-х років (у 1989 р. Верховна Рада СРСР формально засудила депортацію) і особливо набуло масового характеру наприкінці 90-х років XX ст. За переписом 2001 р. 92 % кримських татар вважають рідною мову власної національності, 6 % — російську мову.

Кримські татари сьогодні — консолідована національна меншина зі значною політичною активністю та високим рівнем організованості й дисциплінованості. Кримськотатарський другий Курултай (перший у 1917 р.) ухвалив 1991 р. у Сімферополі декларацію про національний суверенітет, затвердив національні прапор і гімн. Постійне представництво — Меджліс (до якого, однак, входять не всі політичні організації) офіційно не визнаний, має свої регіональні меджліси на місцях. У Верховній раді Криму є депутатська фракція «Курултай». У Сімферополі діють Кримськотатарський національний театр, Кримськотатарський фонд культури, Кримськотатарська бібліотека та ряд

асоціацій, створених за професійною ознакою. Є кримськотатарські засоби масової інформації — радіо- та телепередачі, щоправда, з обмеженою програмою, преса. Почалося відновлення культурно-освітньої мережі.

В якості висновку, ґрунтуючись на наявному довідковому та статистичному матеріалі, можна виокремити головні тенденції етнополітичного розвитку України у ХХ – початку ХХІ ст.:

1. Синхронізація розвитку більшості етнічних спільнот України у ХХ столітті. Вона дозволяє вивести кілька періодів, типових для всіх етнічних груп України:

- Період Центральної Ради. Активізація діяльності етнічних груп, їх участь у вирішенні державних справ (шляхом обрання депутатів від етнічних груп).
- Період політики «коренізації». Активна діяльність етнічних груп в усіх сферах життя суспільства: місцеве самоврядування, мистецтво, наука, освіта і т.і.
- Період сталінських репресій. Введення жорсткої державної політики щодо етнічних груп, головними складовими якої стала тотальна русифікація та депортація окремих етнічних груп (кримських татар, болгар, німців та ін.).
- Початок 60-х – кінець 80-х рр. Поступова активізація діяльності етнічних груп, початок національного відродження багатьох з них.

2. Національно-культурне відродження більшості етнічних груп України, яке чітко демонструє аналіз міжпереписного періоду 1989-2001 рр.

3. Зростання за міжпереписний період 1989-2001 кількості осіб, які ідентифікують себе як українці. Така тенденція обумовлена не природнім ростом, а скоріше є результатом відновлення ідентичності частиною української етнічної спільноти та частковою асиміляцією українським етносом етнічно близьких груп (білорусів, росіян та ін.).

4. Загальне зменшення кількості населення України, яке не може не впливати на кількісний склад та співвідношення етнічних груп України. Ця тенденція зафіксована переписом 2001, а її подальше продовження може бути підтверджене порівнянням чисельності населення України в 2001, 2008 та 2011 роках (Таблиця 2).

Таблиця 2

**Динаміка чисельності населення України у період
1 січня 2001 – 1 січня 2011 роки (тисяч осіб) ***

	чисельність населення України		
	на 1 січня 2001 року	на 1 січня 2008 року	на 1 січня 2011
Автономна Республіка Крим	2100,7	1969,8	1963,5
Вінницька	1799,1	1670,5	1641,2
Волинська	1054,2	1036,2	1037,2
Дніпропетровська	3678,0	3395,2	3336,5
Донецька	4893,6	4533,8	4433,0
Житомирська	1420,5	1304,3	1279,0
Закарпатська	1282,0	1242,5	1247,4
Запорізька	1983,9	1831,3	1801,3
Івано-Франківська	1453,7	1382,2	1379,8
Київська	1810,5	1735,7	1717,6
Кіровоградська	1152,9	1038,3	1010,0
Луганська	2607,4	2352,4	2291,3
Львівська	2703,3	2558,2	2544,7
Миколаївська	1286,8	1202,4	1183,3
Одеська	2491,7	2394,2	2388,7
Полтавська	1660,2	1523,3	1487,8
Рівненська	1184,4	1151,7	1152,5

	чисельність населення України		
	на 1 січня 2001 року	на 1 січня 2008 року	на 1 січня 2011
Сумська	1318,8	1195,4	1161,5
Тернопільська	1151,1	1097,9	1084,1
Харківська	2940,7	2793,4	2755,1
Херсонська	1213,0	1106,4	1088,2
Хмельницька	1447,2	1349,2	1326,9
Черкаська	1435,2	1314,2	1285,4
Чернівецька	929,2	904,1	904,3
Чернігівська	1267,6	1134,1	1098,2
Київ (міськрада)	2637,1	2741,4	2799,2
Севастополь (міськрада)	388,4	379,3	380,8
Україна	49291,2	46337,3	45778,5

* за даними Державного комітету статистики України

Як бачимо, абсолютно в усіх регіонах України (окрім м. Київ) спостерігається тенденція до зменшення населення.

Розрахунки зміни чисельності населення України (прогноз) показали, що до 2015 р. населення України може скоротитися на 8,4 млн. осіб (16,1 %). При цьому зменшення населення може перевищити втрати населення України за період Великої Вітчизняної війни (8 млн. осіб). До 2025 р. кількість населення може бути меншою, ніж у 1939 р. (зменшення на 12,9 млн. осіб, чи 27 %). До 2035 р. чисельність населення України може виявитися меншою, ніж у 1913 р. (зменшення на 15,3 млн. осіб, або 29,3 %). А до 2050 р. кількість населення України може зменшитися на 25 млн. осіб, чи на 47,9 %. Причому результати розрахунків узгоджуються з прогнозом ООН, згідно з яким населення України до 2050 р. може скоротитися на 20 млн. осіб (40 %).

РЕЗЮМЕ

В статтю виділяються і характеризуються причини і динаміка заселення України другими етносами, акцентується увага на генезисе етнологічної структури українського соціума. На основі даних Державного комітету статистики України прослідковується динаміка численності населення України з 1 січня 2001 г. по 1 січня 2011 г., а також дається прогноз численності населення України до 2050 г.

Ключевые слова: етнологічна структура суспільства, етнологічна общность, етнічна група населення, численність населення.

SUMMARY

In the article basic etnonational communities of Ukraine and causes and dynamics of settling Ukraine by other ethnic groups are selected and characterized. Attention is accented on genesis of etnonational structure of Ukrainian community. On the basis of data of the Statutory broker of statistics of Ukraine the dynamics of quantity of population of Ukraine from January I, 2001 on January, 1, 2011 is traced and the prognosis of quantity of population of Ukraine to a 2050 year also given.

Key words: etnonational structure of Ukrainian community, etnonational community, ethnic group, population, quantity of population.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Національний склад населення України та його основні ознаки за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року. [Текст] – К.: Либідь, 2003. — 273 с.
2. Римаренко, Ю. І. Національний розвиток України: проблеми і перспективи [Текст]/ Ю.І. Римаренко. — К. : Юрінком, 1995. — 272 с.

3. Антонюк, О. В. Основи етнополітики [Текст] : навч. посібник/ О. В. Антонюк. — К. : МАУП, 2005. — 432 с.
4. Євтух, В. Б. Етнонаціональні структури українського суспільства [Текст] : довідник / В.Б. Євтух, В.П. Трощинський, К.Ю. Галушко, К.О. Чернова. — К. : Либідь, 2004. — 314с.
5. Наумко, В. Хто і відколи живе в Україні [Текст] / В. Наумко. — К. : Либідь. 1998. 223 с.
6. Ребкало, В. А.. Етнонаціональні процеси в сучасній Україні: досвід, проблеми, перспективи [Текст] / В.А. Ребкало, М.І. Обушний, О.М. Майборода — К. : Наук. думка, 1996. — 371 с.
7. Крисаченко, В. С. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи [Текст] / В.С. Крисаченко, М. Т.Степико, О.С. Власюк та ін.- К.: Наукова думка, 2003. — 301 с.
8. Євтух, В.Б. Національні меншини між державою, етнополітикою та самовизначенням [Текст] / В.Б. Євтух. — К. : Наукова думка, 1998. — С. 94.
9. Бородінов, В. Д. Етнополітологія [Текст] : навч. посіб. / В. Д. Бородінов. — Донецьк : Каштан, 2008. — 396 с.

Надійшла до редакції 22.03.2011 р.

УДК 322

ОСНОВНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОГО МИРОВОЗЗРЕНИЯ К. Н. ЛЕОНТЬЕВА

Д. В. Посредников

***Реферат.** Методологический подход К. Н. Леонтьева основывается на «гипотезе триединого процесса развития». Среди основных черт мировоззрения философа исследователи отмечают: «византизм», «элитизм», «этатизм», «восточничество-западничество», «охранительный социализм». Его общественно-политический идеал — неограниченная монархия; служилая аристократия; сословно-корпоративный строй. Леонтьевская заповедь сблизаться не сливаясь, входит не растворяясь, сегодня звучит острее, чем в его времена.*

***Ключевые слова:** К.Г.Леонтьев, христианство, общественно-политическая мысль, политические взгляды.*

В 1990-х г., когда наше общество усваивало либеральные ценности, началось активное переиздание работ отечественных традиционалистов, в том числе, К. Н. Леонтьева. Сегодня, в годовщину 180-летия со дня рождения великого мыслителя требуется осмысление его наследия, способное нам многое дать в понимании цивилизационной идентичности и возможностей иных путей развития.

Интерес к творчеству К. Н. Леонтьева в научных кругах возник давно. Сложилось направление — леонтьеведение, существует фонд К. Н. Леонтьева, проводятся ежегодные Леонтьевские чтения, создано Леонтьевское философско-богословское общество. В научном мире, в том числе, за рубежом, пишутся диссертации и монографии, в которых освещаются основные идеи философа. Однако, даже в академических изданиях (например, в изданной в 2000 г. коллективной монографии ИРИ РАН «Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика» [1]), русский консерватизм типологизируется на основе линейного (марксистско-ленинского) подхода, разделяющего консерватизм на «реакционный» и «либеральный», причем последнему явно отдается предпоч-

тение [2]. К. Н. Леонтьев отнесен авторами к представителям «плохого» «реакционного консерватизма». При этом целые аспекты идейного наследия К. Н. Леонтьева, творческие и «прогрессивные», по своему характеру, остались без внимания.

Цель предлагаемой статьи — осветить основные черты социально-политического мировоззрения К. Н. Леонтьева.

На переломе эпох всегда находятся люди, которым чувствуется лучше, видится дальше. Исследователи давно заинтересовались оригинальной методологией К. Н. Леонтьева, которая основывается на «гипотезе триединого процесса развития». «Идея же развития собственно соответствует..., некоему сложному процессу и, заметим, нередко вовсе противоположному с процессом распространения, разлития... Постепенное восхождение от простейшего к сложнейшему... Так что высшая точка развития не только в органических телах, но и вообще в органических явлениях, есть высшая степень сложности, объединённая внутренним деспотическим единством» [3, с.125-126]. За «высшей точкой развития» процесс вступает в стадию «вторичного упрощительного смешения», а дальше — окончательное разложение и гибель организма [3, с. 502].

К. Н. Леонтьев — эстет, и его эстетизм в общественно-политических взглядах выражен в *византизме*. В своем центральном в общественно-политическом плане трактате «Византизм и славянство» он дает определение византизму: «Византизм в государстве значит — Самодержавие. В религии он значит христианство с определенными чертами, отличающими его от западных церквей, от ересей и расколов. В нравственном мире... византийский идеал не имеет... преувеличенного понятия о земной личности», он склонен «к разочарованию во всем земном, в счастье, в устойчивости нашей собственной чистоты... византизм... отвергает всякую надежду на всеобщее благоденствие народов... он есть сильнейшая антитеза идее всечеловечества в смысле земного всеравенства, земной всесвободы, земного всесовершенства и вседовольства» [3]. В своем идеале К. Н. Леонтьев — православный реалист, враждебно настроенный к идее прогресса и основанным на нем либерализму, социализму и прочим учениям, чье социальное моделирование, как всем казалось в XIX в., вело к всеобщему благоденствию, а в XX в. обернулось небывалыми социальными катаклизмами, кризисом гуманизма и самого человека. Ведь на противоположном полюсе (к византизму) — либеральная гуманность, которая устраняет действие Промысла, ведет к «воцарению» «среднего европейца» — человека, который является идеалом и орудием всемирного разрушения [4]. Человека, о котором сказано: "Но как ты тепл, а не горяч и не холоден, то извергну тебя из уст моих" [Откр. 3:16].

Среди основных моментов социально-политического мировоззрения К. Н. Леонтьева хотелось бы выделить следующее.

1. Самая важная черта социально-политического мировоззрения К. Н. Леонтьева — «элитизм» [5, с.16]. Так как обязательным условием существования жизни является разнообразие составляющих элементов, «элитизм» философа подразумевает необходимость существования сословного строя, неравноправности граждан, разделения их на неравноправные слои и общественные группы, что есть нормальное состояние человечества. Но «именно в этой-то социальной видимой неправде и таится невидимая социальная истина...» [3, с.438, 511, 552]. Ибо любое прочное социальное «устройство... есть не что иное, как ... организованное неравенство». А «созидание и утверждение государств есть всегда расслоение..., что "подразумевает неравноправность лиц, классов, областей, вероисповеданий, полов и т. д.» [3, с.440, 548] Пожалуй, главное, что без сословий невозможно ни создание нового «культурно-государственного типа» [6, с.362, 444], ни формирования ярких, оригинальных человеческих индивидуальностей [3, с.414]. Даже в отношении одного из принципиальных вопросов России — монархии, — К. Н. Леонтьев считал, что сама неравноправность людей и классов важнее для государства, чем монархия. Кстати, третий компонент уваровской формулы — «народность» — был у К. Н. Леонтьева под подозрением, он его почти не разрабатывал.

После духовного перелома 1871 г. К. Н. Леонтьев стал, безусловно, православным, свои оценки и прогнозы нередко сверял с мнением православных старцев. Сам он духовно окормлялся у афонского старца иеромонаха Иеронима (Соломенцова), затем — у Пимена Угрешского и Амвросия Оптинского (Гренкова). В свете православной эсхатологии действенность формулы: «разнообразие-неравенство-иерархия» [7, с.79—96] обрела в понимании философа принципиальное значение. За несколько месяцев до своей смерти К. Н. Леонтьев записал: «Если стать на духовно-церковную точку зрения епископа Феофана (Затворника — Д.П.), если принять вместе с тем, что республика (в наше время, конечно) неизбежно через равномерную и слишком большую личную свободу ведет к безбожию, к торжеству антихристианских начал..., то станет ясно, что с точки зрения истинного христианства, духовно-церковного, именно в наше время, неравноправность политическая (и даже отчасти гражданская) в высшей степени спасительна и полезна для самой личной веры [8, с.287-232]».

2. Следующая особенность — этатизм — напрямую вытекает из мировоззрения К. Н. Леонтьева. Он полагал, что без строгой, определенной формы никакое явление существовать не может, а форма «...есть деспотизм внутренней идеи, не дающий материи разбегаться» [3], без нее элементы неизбежно сольются в предсмертном упрощенном однообразии, ведущем к смерти. Поэтому для общества необходимо государство.

В истории России государство было главной творческой силой: «...делом правительства было Крещение Руси, делом правительства было собирание Руси, делом правительства было утверждение крепостного права, делом правительства было создание привилегированного культурного слоя — дворянства. ...Эта особого рода искусственность естественна для России» [3, с.394]. Государственное вмешательство в общественную жизнь могло бы быть и меньшим, если бы последняя носила более национально своеобразный (а не “европейски-разрушительный”) характер. «... Одним “чиновником” дышать и развиваться нельзя нигде; но что же делать с неофициальной Россией, когда она слабее, глупее, бесчестнее и несогласнее, пьянее, ленивее и бесплоднее “казенной”? ... Что ж делать, если из двух русских Европ, так сказать, наша “казенная” Европа охранительнее, сильнее, надежнее, государственнее и даже национальнее Европы либерально-русской”. “Монархическое начало является у нас единственным организующим началом, главным орудием дисциплины ...» [3, с.100, 102, 105]

3. Третья особенность — «восточничество/западничество». «Общественная модель мыслилась ... как результат соединения двух элементов различных типов политической организации общества: восточного деспотизма и сословной иерархии западно-европейского образца» [9, с.158]. Полемизуя с панславистами, К. Н. Леонтьев доказывал, что «нужна вера» не в славянство как таковое, «а в счастливое сочетание с ним преимущественно восточного (а кое в чем и западного), которое заметнее в России, чем у других славян. ...без этого азиатизма влияющей на них России все остальные славяне очень скоро стали бы самыми плохими из континентальных европейцев и больше ничего» [3, с.356]. К. Н. Леонтьев полагал, что сходство с Азией не погубит нашей оригинальности, а только сохранит ее надолго. Константина Николаевича в европейцах привлекала ярко выраженная способность к созданию оригинальных национальных форм, будь то государственность, религия или культура. К. Н. Леонтьеву нравилась европейская организованность в противоположность русской расхлябанности, поэтому он желал совместить «западную выдержку и восточные (т.е. православные) идеалы» [6, с.330]. К. Н. Леонтьев вполне сочувствовал докапиталистической Европе, восхищался ее сословно-иерархическим строем, культурно-историческим творчеством католицизма [3, с.208, 699]. Таким образом, польза западных и восточных влияний виделась К. Н. Леонтьеву в том, что они могут способствовать структуризации и большей оформленности русской жизни.

Свои надежды К. Н. Леонтьев в 1878 году возлагает на построение новой славяно-азиатской цивилизации. Первым шагом на этом пути должно стать «взятие Царьграда» [3,

с.370], предназначенные составить во главе с Россией великий Восточно-православный союз [3, с.161]. Разумеется, что успешное осуществление подобного плана может состояться только в случае широкомасштабной войны (наподобие I Мировой). В результате будет Империя с новой административной столицей (в Киеве) и Россия — глава Великого Восточного Союза с новой культурной столицей на Босфоре» [3, с.371].

Восточный союз мыслился им как необходимое условие для построения на его базе нового культурного типа. Соборно-патриаршеская централизация на Босфоре должна послужить толчком к дальнейшему творчеству во всех областях культурного строительства. Позднее он не будет так оптимистично смотреть на занятие Царьграда охваченной либерализмом Россией.

В то же время реалии российской государственности полностью расходились и, вряд ли, могли послужить материалом для созидания того идеала, о котором мечтал К. Н. Леонтьев. На пике либеральных реформ, террора в России, он написал свою знаменитую фразу: «Надо подморозить хоть немного Россию, чтобы она "не гнила"» [3], — в том смысле, что, творчески развивая лучшее, что было усвоено Россией в 1820, 30, 40^{-х} гг., притормозить действие либеральных реформ, сближающих Россию с Европой.

К. Н. Леонтьев убежден, что Европа вступила в стадию вторичного упрощительного смещения, в стадию, когда рушится иерархия и деформируется морфология. «Хорошо ли нам так близко подходить к Европе и прививать себе поспешно и простоудушно все ее худосочные начала?.. Что-нибудь одно — или космополитизм, т.е. падение отдельных государств и слияние их воедино, есть благая цель, или этот исход — есть зло и опасность? ... Если же государственный космополитизм есть зло и опасность, то, значит, и общеевропейский либерализм, как упорно проводимая система, облегчающая хотя бы и в далеком (?) будущем подобное государственное слияние, есть также если не зло, то, по крайней мере, ошибка и неосторожность» [10].

К. Н. Леонтьев видел причину распада Запада в индивидуализме. «Искание всечеловеческой равноправности и всечеловеческой правды, исходящей не от положительного вероисповедания, а от того, что философы зовут личной, автономической (то есть самовольной, самоузаконяющейся) нравственностью, это-то и есть яд, самый тонкий и самый могучий из всех столь разнородных зараз, разлагающих постепенным действием своим все европейские общества» [3, с.250 - 251].

Хотя всё движется к буржуазно-утилитарной мировой республике, этот «эгалитарно-либеральный процесс», который Леонтьев именуется «революция» (в насильственных или мирных формах), можно замедлить, задержать, чтобы спаслось как можно больше христиан, в чем и усматривается главная задача «христианской политики». Поэтому, для Леонтьева, всё, что препятствует этой всемирной революции, — благо. Это не только святоотеческое Православие и самодержавная Монархия (т. е. собственно, то, что скрывается за словом «византизм»), но и — крепкий сословный строй, крестьянская община, соединение Церквей, мистические секты (понуждающие Русскую, «синодальную» Церковь к активному им противодействию) или же «охранительный социализм».

«В своем неприятии либерализма Константин Николаевич приходит к примирению социализма и консерватизма в борьбе против общего врага» [11, с.80].

Социализм, который неизбежно победит в скором времени на Западе, есть прямая антитеза либерализму, явится не иначе как в виде «нового феодализма». «Коммунизм в своих буйных устремлениях к идеалу неподвижного равенства должен ... привести постепенно, с одной стороны, к меньшей подвижности капитала и собственности, с другой — к новому юридическому неравенству, к новым привилегиям, к стеснениям личной свободы и принудительным корпоративным группам, законам, резко очерченным; вероятно даже и к новым формам личного рабства или закрепощения...». С 1872 г. К. Н. Леонтьев сравнивал социализм с устройством общежительного монастыря: «Мо-

настыри суть, таким образом, готовые образцы реального (т.е. возможного), но не рационалистического социализма» [3, с.616].

В возможность долговременного демократического правления он не верил, считая, что, даже если либералы и восторжествуют в России, то энергия масс сметет их. И тогда к власти неизбежно должны прийти крайние радикалы. Не исключено, что Россия сможет «взять в руки крайнее революционное движение и, ставши во главе его — стереть с лица земли буржуазную культуру Европы... Нельзя же думать, что она до самой (до неизбежной во времени все-таки) до гибели и смерти своей доживёт... без всякого идеального — влияния на историю [12]». К. Н. Леонтьев допускал, что в России воцарится «сначала анархия, организация — позднее; она придет сама собою», — но не сомневался, что русские социалисты станут последовательными государственниками [8]. Во главе социалистического государства К. Н. Леонтьев видел вождя, который сумеет восстановить дисциплину. В России социализм приобретет религиозные, жертвенные черты. «То, что теперь — крайняя революция, станет тогда охранением, орудием строгого принуждения, дисциплиной, отчасти даже и рабством... Социализм есть феодализм будущего... в сущности либерализм есть, несомненно, разрушение, а социализм может стать и созиданием». Предполагалась даже возможность «закрепощения» отдельных лиц в виде их «прикрепления» к различным учреждениям или же другим лицам, стоящим высоко по служебной лестнице.

4. «Охранительный социализм», охраняющий Россию и мир, оттягивающий приход времен, предсказанных в Откровении — одно из наиболее интересных положений социально-политического мировоззрения К. Н. Леонтьева. «Чувство мое пророчит мне, что славянский православный царь возьмет когда-нибудь в руки социалистическое движение (так, как Константин Византийский взял в руки движение религиозное) и с благословения Церкви учредит социалистическую форму жизни на место буржуазно-либеральной». Отсекая разрушительные крайности социализма, нужно ввести его в «охранительное» русло, для чего во внутреннюю политику самодержавия следует инкорпорировать часть экономической программы «нового феодализма» [12]. Важнейшими элементами «социалистической монархии» являются и новый сословный строй, и сильная, неограниченная центральная власть. К. Н. Леонтьев выдвинул необходимым условием для существования всякого прочного и долговечного строя наличие юридически оформленных социальных страт (профессиональных групп — «корпораций»), находящихся под контролем «деспотической» власти самодержца. Общество должно быть проникнуто строгим религиозным духом, который воспитывает в нем независимая, но союзная со светской властью, Церковь. Государство берет на себя функцию арбитра в отношениях «труда и капитала» и следит за материальной обеспеченностью рабочего класса, выбивая тем самым, козыри из рук революционеров. Для ликвидации «экономического индивидуализма» строго ограничивается частная собственность на землю, она становится неотчуждаема.

В качестве антипода деспотическому обществу К. Н. Леонтьев, читая Э.Ренана, представлял некий обобщенный космополитический символ — «все-Америку». «...Еще прежде чем социализм успеет выразить, что он такое — краеугольный камень нового созидания или тот камень разрушения, который разобьет глиняные ноги европейской демократии, — эта самая демократия (либеральная, буржуазная, капиталистическая) может и должна даже образовать общеевропейскую республиканскую федерацию, весьма однородную и однообразную. Ни монархов, ни Папы, ни дворянства; кое-какая религия останется, быть может, только терпимой, как личная потребность многих, терпимая не из уважения к ней, а из снисхождения к слабоумию или малодушию молящихся. Конечно, это будет не только слияние (т. е. падение) всех отдельных и столь разнородных государств Запада, но и уничтожение ее культуры» [8]. К. Н. Леонтьев в

письме к К.А.Губастову от 15 марта 1889 г. прогнозировал пути гибели этой цивилизации: или человечество начнет принимать искусственные меры к уменьшению рождаемости, или начнутся последние междоусобия, предсказанные Евангелием, или же от неосторожного и смелого обращения с химией и физикой совершит такую ошибку, что мгновенно уничтожит себя [13].

К. Н. Леонтьев писал: «Когда-нибудь погибнуть нужно; от гибели и разрушения не уйдет никакой земной общественной организм — ни государственный, ни культурный, ни религиозный... ..можно почти навверное предсказать, что Россия может погибнуть двояким путем — или с Востока от меча пробужденных китайцев, или путем добровольного слияния с общеевропейской республиканской федерацией. (Последнему исходу чрезвычайно может пособить образование либерального, *безсловного*, всеобщего союза). Есть третий возможный исход, на который уже давно с ужасом и отвращением указывали враждебные нам европейцы: "Россия это нечто вроде исполинской *Македонии*, которая, пользуясь раздорами западных народов, постепенно подчинит их всех своей *монархической* власти» [14, с.260].

К. Н. Леонтьев не ошибся в главном. Распад СССР обозначил очередную смену парадигмы государственности. А в чем ее суть – невозможно уверенно сказать даже сейчас, по прошествии 12 лет нового отсчета. Идет поиск новой идентичности, нового смысла государственно-политического развития, и в этом направлении разворачивается новая глобальная геополитическая конфигурация. Конвергенция с Западом осуществляется, но «конвергирует» только одна сторона и под диктовку Запада. Когда в основу мирового трансформационного процесса были положены принципы неолиберализма, идеи европоцентристского секулярного гуманизма и культурной глобализации, страны бывшего СССР, Европа и мир оказались на пороге «вторичного упрощения». Замена сверх-идеи идеями свободы культурного и политического выбора (индивидуализмом, гедонизмом и потребительством) обернулись (для общества, государства, личности) дезориентацией, деградацией, разрывом с восточнославянским менталитетом, унификацией. А в перспективе — подключением утраченного идентичность безликого «постсоветского пространства», к обезличенной «мировой цивилизации». Леонтьевская заповедь *сближаться не сливаясь, входить не растворяясь* сегодня звучит острее, чем в его времена.

Таким образом, К. Н. Леонтьев по своим взглядам – творческий традиционалист [15]. Его общественно-политический идеал — неограниченная монархия; служилая аристократия; сословно-корпоративный строй; неотчуждаемая земля; государственное вмешательство в хозяйственную жизнь для обеспечения относительной социальной справедливости. К. Н. Леонтьев интересен, прежде всего, поставленными вопросами, а не ответами на них. Но будущее может актуализировать новые, непонятные современникам, аспекты его предвидений. Ведь, по мнению П.Б.Струве, «Леонтьев — самый острый ум, рожденный русской культурой в XIX веке» [16].

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються суспільно-політичні погляди визначного філософа, письменника і дипломата Костянтина Миколайовича Леонтьєва. Висвітлюється вплив християнства на суспільно-політичний світогляд філософа. Також розглянути передбаченні К.М.Леонтьєвим події сучасності.

Ключові слова: К.М.Леонтьєв, християнство, суспільно-політична думка, політичні погляди.

SUMMARY

In this article the looks of the prominent philosopher, writer and diplomat Konstantin Nikolaevich Leontev. Influence of Christianities lights up on the sociopolitical view of philosopher. Also the prediction of K.N.Leontev of events of the present is considered.

Key words: K.N.Leontev, Christianity, sociopolitical thought, political views, political doctrines.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРЫ

1. Русский консерватизм XIX столетия. Идеология и практика [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://spisok-literaturi.ru/details/ruskiy-konservatizm-xix-stoletiya-ideologiya-i-praktika.html>. — Загол. с экрана.
2. Попов, Э. Русский консерватизм: идеология и социально-политическая практика [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/popov/index.php. — Загол. с экрана.
3. Леонтьев, К. Н. Восток, Россия и Славянство: Философская и политическая публицистика. Духовная проза (1872—1891) / Общ. ред. Г.Б.Кремнёва. — М., 1996. — 765 с.
4. Леонтьев, К. Средний европеец как идеал и орудие всемирного разрушения [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://knleontiev.narod.ru/articles.htm>. — Загол. с экрана.
5. Карцов, А. С. Правовая идеология русского консерватизма. — М., 1999. — 246 с.
6. Леонтьев, К. Избранные письма. — СПб., 1993. — 450 с.
7. Репников, А. В. Консервативная концепция российской государственности. — М., 1999. — 164 с.
8. Леонтьев, К. Цветущая сложность / Избранные статьи. — М., 1993. — 237 с.
9. Лиливяли Н. В. К вопросу о сущности консервативного общественного идеала К.Н. Леонтьева // Актуальные проблемы истории русской философии XIX в. — М., 1987. — 258 с.
10. Леонтьев К. Н. . Чем и как либерализм наш вреден? [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://lib.ru/FILOSOF/LEONTIEV_K/s_liberalizm.txt. — Загол. с экрана.
11. Воронин, И. А. Константин Леонтьев: реакция, революция, социализм (к постановке проблемы) // Научные труды МПГУ. Сер.: соц.- ист. науки. — М., 2000. — С.80–91.
12. Гоголев, Р. Русский Иеремия. (Эсхатологические представления К.Леонтьева) [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.intelros.ru/2007/02/28/print:page,1,roman_gogolev_russkijj_ieremija_jeskhatologicheskie_predstavlenija_kn_leonteva.html. — Загол. с экрана.
13. Кремнев, Г. Б. Константин Леонтьев и русское будущее [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://knleontiev.narod.ru/aboutl.htm>. — Загол. с экрана.
14. Леонтьев, К. Н. . Избранное. — М., 1993. — 336 с.
15. Сергеев, С. М. Творческий традиционализм как направление русской общественной мысли 1880-1890 гг. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.portal-slovo.ru>. — Загол. с экрана.
16. Константин Леонтьев. Pro et contra. — Кн. 2. — СПб., 1995. — 235 с.

Надійшла до редакції 25.02.2011 р.

УДК 902 (4-11) «6373/75»

ПОСЕЛЕННЯ ДНІПРО-ДОНСЬКОЇ БАБІНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (загальна оцінка джерел)

Р. О. Литвиненко

Резюме. Статтю присвячено загальній характеристиці й оцінці джерелознавчого потенціалу поселень Дніпро-Донської бабинської культури. Особливу увагу приділено так званім базовим для дослідження культури пам'яткам, важливим як за показниками презентабельності археологічних колекцій, так і з огляду на їхню культурну чистоту, а також хронологічну діагностичність. Серед таких еталонних пам'яток виділено епонімне поселення Бабине-III і селище Овочівників – на Дніпрі, Козача Пристань та Іллічівка – на Сіверському Дінці, Левенцівка-I – на Дону. Констатується недостатність вивченості поселенських пам'яток, у порівнянні з поховальними, попри те, що потенціал існуючої джерельної бази об'єктивно дозволяє зробити набагато більше. Наголошується на необхідності підготовки узагальнюючого монографічного (дисертаційного) дослідження, присвяченого поселенським пам'яткам культурного кола Бабине, або якійсь з його регіональних груп.

Ключові слова: бронзовий вік, бабинська культура, поселення, Дніпро-Донський регіон.

Попри те, що бабинську культуру півстоліття тому було виділено саме на підставі матеріалів поселень, даний різновид її пам'яток у подальшому виявився дослідженням набагато гірше, порівняно з поховальними пам'ятками. Цей загальний висновок повною мірою стосується і такої важливої складової культурного кола Бабине, якою виступає Дніпро-Донська бабинська культура (далі – ДДБК). Визначити загальну кількість поселень ДДБК доволі складно, бо, на відміну від поховань (з їхніми діагностичними ознаками могильних споруд, обрядом та інвентарем), побутові пам'ятки поки залишаються такими, що майже не диференціюються в рамках культурного кола Бабине, а тому зазвичай відносяться до бабинської культури загалом, без уточнення локальної приналежності, як, втім, і хронологічного положення. З цієї причини для підрахунку кількості поселень нам залишалось просто враховувати ті пам'ятки, які знаходяться в ареалі, що його окреслено на підставі могильників ДДБК [1, с. 159-164, рис. 1]. Таких пам'яток виявлено близько 270. Переважна більшість з них (близько 82%) репрезентована лише матеріалами розвідок. Приблизно на 50 пам'ятках провадилися різних масштабів розкопки¹. Більшість поселенських пам'яток є багатошаровими (точніше полікультурними або різночасовими), а тому бабинський матеріал на них, як правило, виділяється лише типологічним методом, а не за стратиграфією. Оскільки серед бабинських артефактів на побутових пам'ятках найлегше діагностується кераміка, решта знахідок (вироби з каменю, кістки, металу, остеологічні колекції тощо), на жаль, часто залишаються такими, що культурно не диференціюються і випадають з аналізу. У зв'язку з цією обставиною особливого значення набувають комплекси таких поселень, які дають чисті, тобто не змішані, а також кількісно презентабельні колекції матеріалів бабинської культури. Серед них, перш за все, слід назвати Бабине III на Дніпрі, Іллічівку, Козачу Пристань і Капітанове I – у басейні Сіверського Дінця, Левенцівку I на Дону.

¹ До цієї кількості включено й ті досліджені розкопками пам'ятки, на яких трапилися лише незначні свідчення бабинської культури, що представляли собою т.зв. супутній матеріал на тлі основного іншокультурного.

Оцінка джерел і аналіз матеріалу.

Бабине III. Серед базових пам'яток першочергової уваги заслуговує поселення Бабине III Горностаївського р-ну Херсонської обл., що знаходилося в пониззі р. Конка (ліва притока Дніпра), і розкопками якого було фактично розпочато процес виокремлення нової археологічної культури. Пам'ятку відкрито 1951 р. загоном Горгостаївської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Д.І. Бліфельда і попередньо обстежено розвідувальним розкопом (до 100 м²) [5, с. 6-8, табл. IV-V]. Через рік по тому (1953) названий пункт обстежувався розвідувальним загоном ІА АН УРСР, очолюваним Д.Я. Телегіним. Основні ж розкопки поселення було здійснено 1954 р. експедицією ІА АН УРСР на чолі з А.В. Добровольським, коли вдалося дослідити половину площі пам'ятки (загалом на поселенні Бабине III розкопано 505 м²) [6, с. 3-4]. На всіх підставах поселення Бабине III має правити за епонім для досліджуваного археологічного утворення бронзового віку. На користь цього свідчить той факт, що Бабине III й досі залишається найповніше дослідженим з однокультурних поселень, яке надало у розпорядження науковців найбільш потужну колекцію матеріалів, зокрема діагностичних виробів з каменю, кістки, металу, а також презентабельну керамічну серію (рис. 1-3) і остеологічну колекцію, причому майже не «засмічені» іншокультурними артефактами бронзового віку (останні складають не більше десятка-півтора фрагментів кераміки на декілька тисяч бабинських; окрім них знайдено також 139 фрагментів амфор пізньоскіфського часу, вузько локалізованих на ділянці селища (Наукові фонди ІА НАНУ. – № 300) [6, с. 25-26].

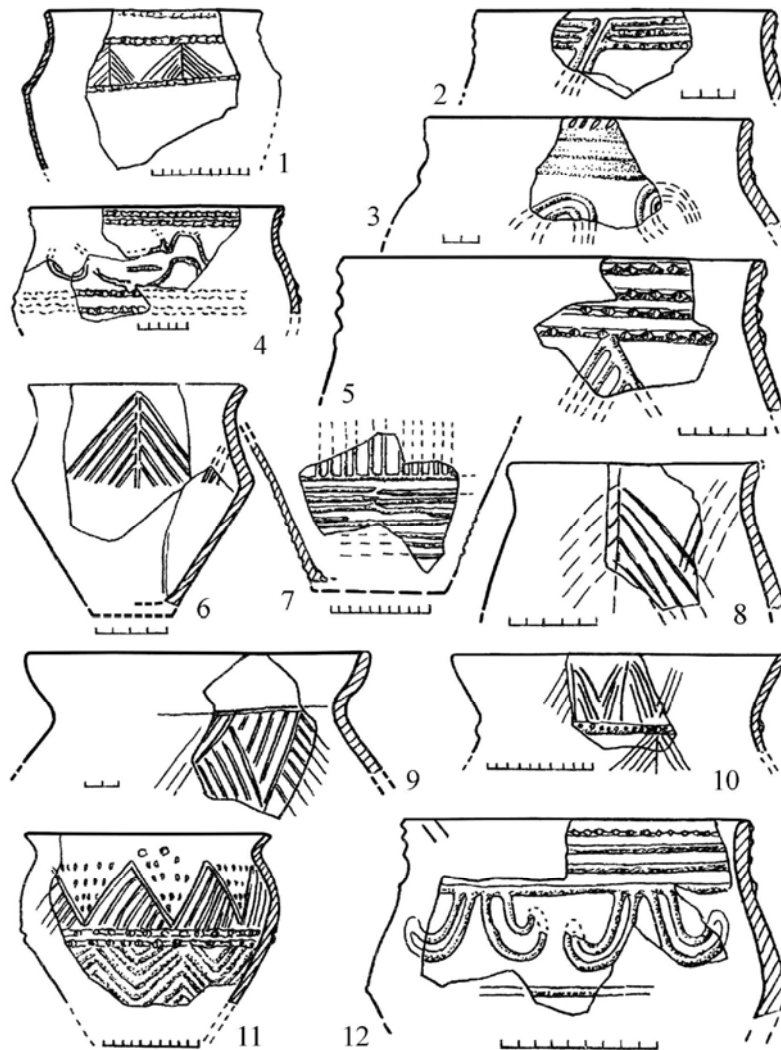

Рис. 1. Кераміка поселення Бабине-III (за: [8, рис. 107]).

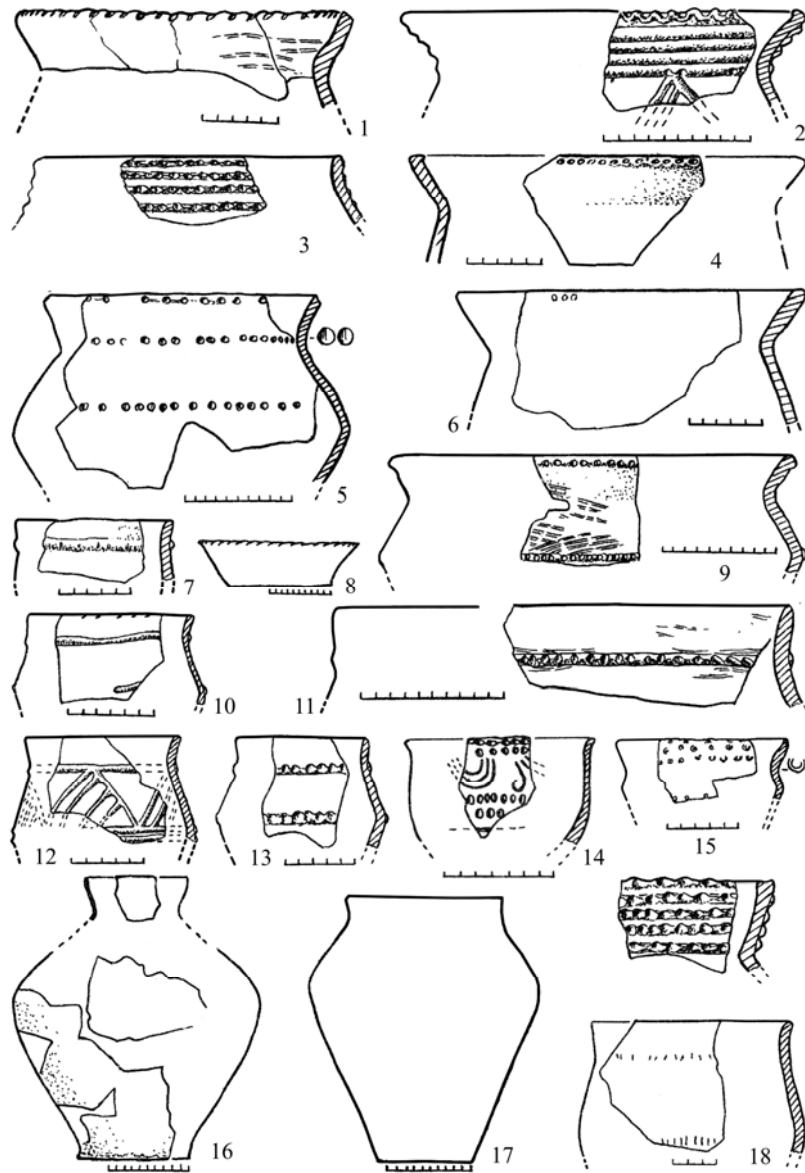

Рис. 2. Кераміка поселення Бабине-III (за: [8]).

Особливого значення Бабине III набуває також з причини дослідження на ньому решток двох стратиграфічно різночасових жител, причому різних архітектурно-будівельних традицій – напівземлянки й наземного глинобитного [6], які, відповідно сучасної періодизації, відбивають початковий і заключний періоди існування культурної області Бабине.

Окрім виразних археологічних матеріалів, неповторна значущість поселення Бабине III полягає в тім, що воно, знаходячись у Нижній Наддніпрянщині, на наш погляд, містить свідчення не однієї, а двох бабинських культур: більш ранньої – Дніпро-Донської – ДДБК (нижній горизонт) і пізнішої Дніпро-Прутської бабинської культури – ДПБК (верхній горизонт), тим самим об'єктивно заслуговуючи на роль базової епонімної пам'ятки культурного кола Бабине загалом. Надійним маркером раннього горизонту виступає дворіжкова фаянсова намистина, що характеризує матеріальний комплекс лише ДДБК і жодної іншої бабинської групи. Пов'язання пізнього горизонту з ДПБК є менш певним і ґрунтується на тому, що в цей період, позначений пряжками типу 3о, нижньодніпровський регіон входив до ареалу Дніпро-Дністровського степового варіанту ДПБК.

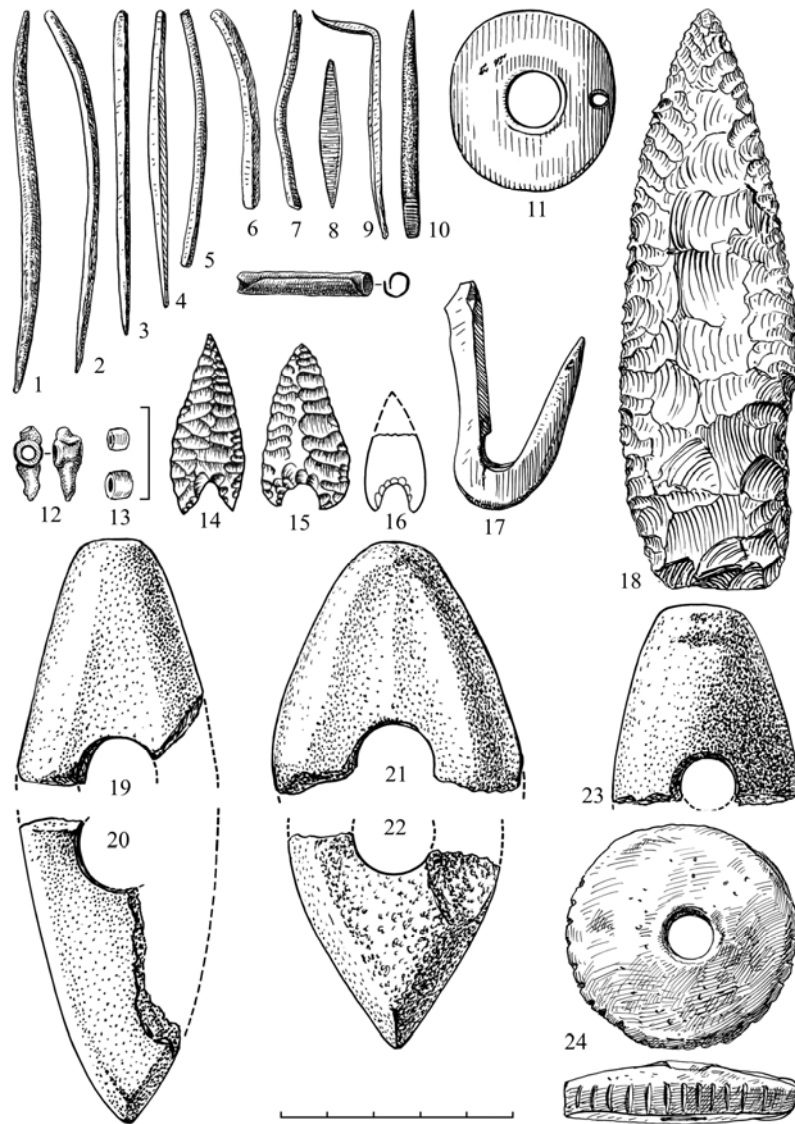

Рис. 3. Вироби з міді-бронзи (1-9), кістки (11, 17), фаянсу (12, 13), кременю (14-16, 18), каменю (19-23) і кераміки (24) з поселення Бабине-III (за: [6])

На превеликий жаль, нині епонімного поселення вже не існує – його, як і сотні інших археологічних пам'яток, зруйнували води Каховського моря, штучно утвореного внаслідок недолугого й навіть шкідливого господарювання в Україні радянських керманічів. В цьому ми на власні очі переконалися у липні 2010 р., коли відвідали с. Бабине разом з В.В. Отрощенко (Інститут археології НАН України) і О.В. Бондаревим (Санкт-Петербурзький педуніверситет ім. О.І. Герцена, РФ).

Окрім епонімної, на окрему увагу заслуговують ще декілька важливих пам'яток.

Левенцівка I. Це поселення, що знаходилося у гирлі Дону (на правому березі протоки Мертвий Дінець), досліджувалося 1962-1964 рр. експедицією Ростовського-на-Дону музею, очолюваною С.Н. Братченком. Унікальність цієї пам'ятки полягає у неповторній донині для поселень стратиграфічній ситуації, яку там простежено: катакомбний шар (III) перекривався бабинським/багатоваликовим (IV), а той, у свою чергу, – зрубним (V) [8, с. 211-212, 216-217, рис. 1]. Бабинський культурний шар, що мав потужність 0,5-0,7 м, досліджено на площі близько 180 м². В його межах відкрито котлован напівземляного житла [10, с. 111], а також виразний комплекс виробів з різних матеріалів, зокрема й характерну керамічну серію (рис. 4) [8, с. 217-220, рис. 6-8; 1976, с. 111-116, рис. 60-62]. Таким чином, «дані стратиграфії Лівенцівського поселення, де вперше

трапився шар з багатопружковим посудом в оточенні катакомбного і пізньозрубного шарів», дозволили встановити місце бабинських старожитностей в системі відносної хронології бронзового віку, а відтак надати відсутні доти вагомні підстави для відокремлення цих пам'яток в самостійне культурне явище східноєвропейського масштабу [8, с. 229-230].

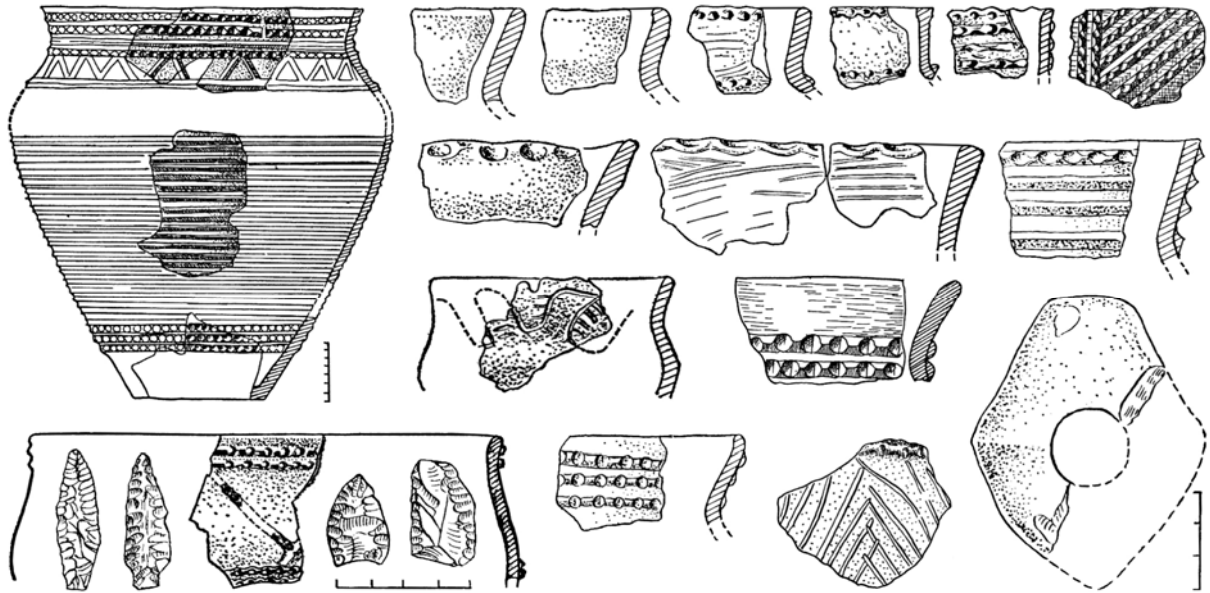

Рис. 4. Матеріали поселення Левенцівка-I [за: Братченко 1976]

Козача Пристань. Пам'ятка знаходиться на лівому березі р. Казенний Торець, неподалік його впадіння до Сіверського Дінця (Слов'янський р-н Донецької обл.), досліджувалася розкопками 1998, 1999, 2002 рр. [12; 13]. На цьому різночасовому археологічному комплексі виділяються матеріали неоліту, пізньокатакомбної (харківсько-воронезької), бабинської, скіфської, пеньківської, салтівської культур і козацької доби. Для нашого предмету є дуже важливим те, що бабинські матеріали, серед інших, займали окрему, майже ізольовану площу, причому законсервовану потужним (до 0,4 м) стерильним заплавним наливом, лише в одному місці перекриваючись козацьким шаром. Додатково наголосимо: бабинське селище планіграфічно навіть не межувало з пізньокатакомбним, вони займали різні топографічні ділянки й були відокремлені відстанню близько 200-250 м. Бабинський культурний шар, що мав потужність до 0,65 м і був досліджений на площі 131 м², містив кількісно нечисленний, але доволі показовий матеріал (рис. 5)¹: виразну керамічну серію, вироби з каменю, кременю, кістки (зокрема й кістяну пряжку), остеологічний матеріал тощо. «Чистота» бабинського археологічного комплексу має надзвичайно важливе значення для дослідів як матеріальної культури, так і певних аспектів господарської діяльності мешканців селища, зокрема скотарства, камне- та кременеобробки [Разумов 1999], а також питань хронології.

¹ Щиро дякую авторам польових досліджень бабинського селища Козача Пристань Е.С. Кравченку, В.М. Горбову й В.В. Циміданову за люб'язну згоду на використання матеріалів розкопок у даній публікації.

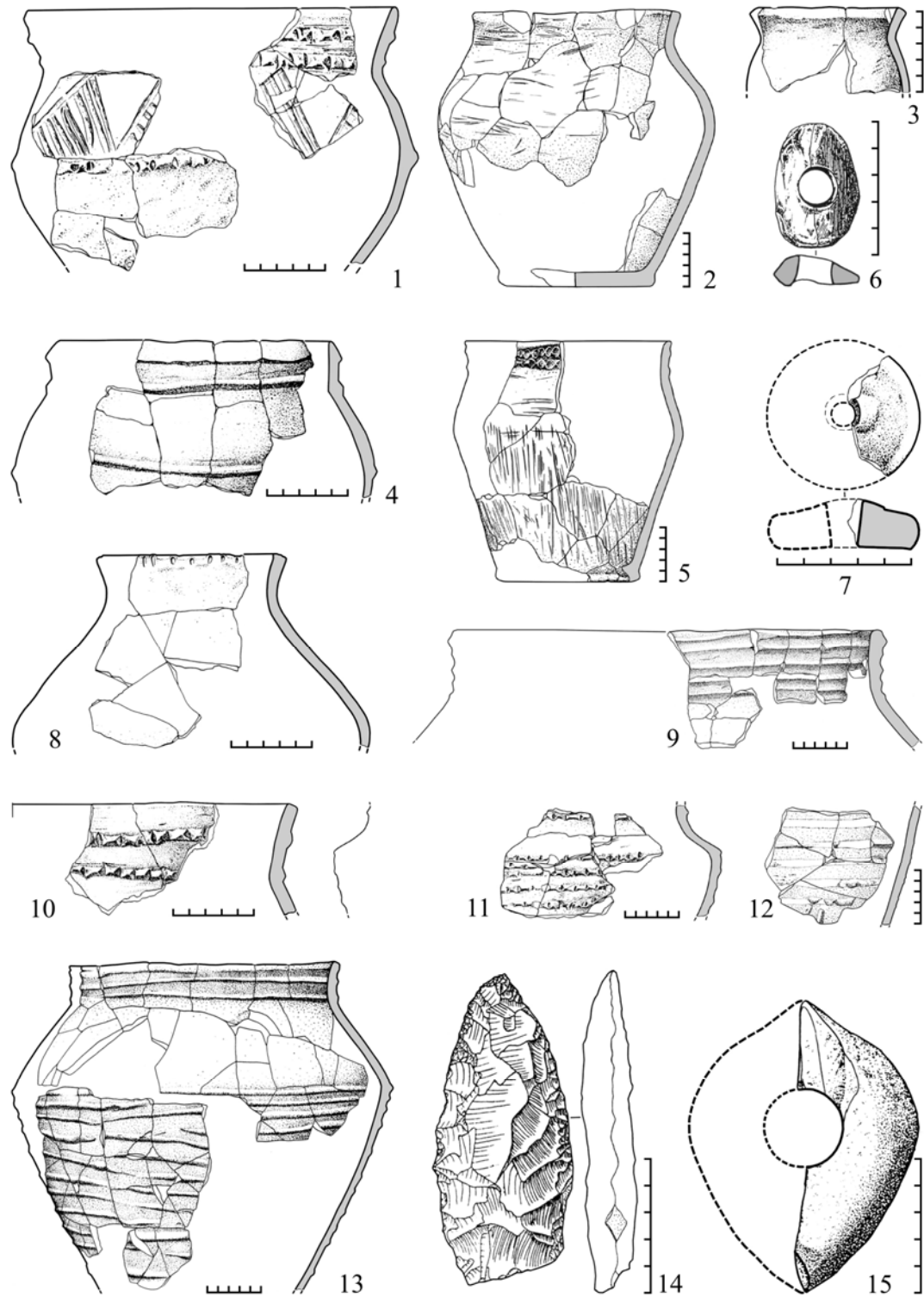

Рис. 5. Матеріали поселення Козача Пристань [за: Кравченко и др. 1998; Горбов и др. 2002]

Селище Овочівників. Знаходиться на дніпровському о. Хортиця, досліджувалося 1981 р. однойменною експедицією тамтешнього Державного історико-культурного заповідника. Незважаючи на незначну розкопану площу (60 м²), пам'ятка на Хортиці, у свою чергу, доводить факт існування самостійних і доволі тривалих бабинських поселень (потужність культурного шару до 0,4 м), крім цього, надаючи у розпорядження дослідників яскраву керамічну колекцію (рис. 6) [11, с. 82-83, рис. 2, 1-9].

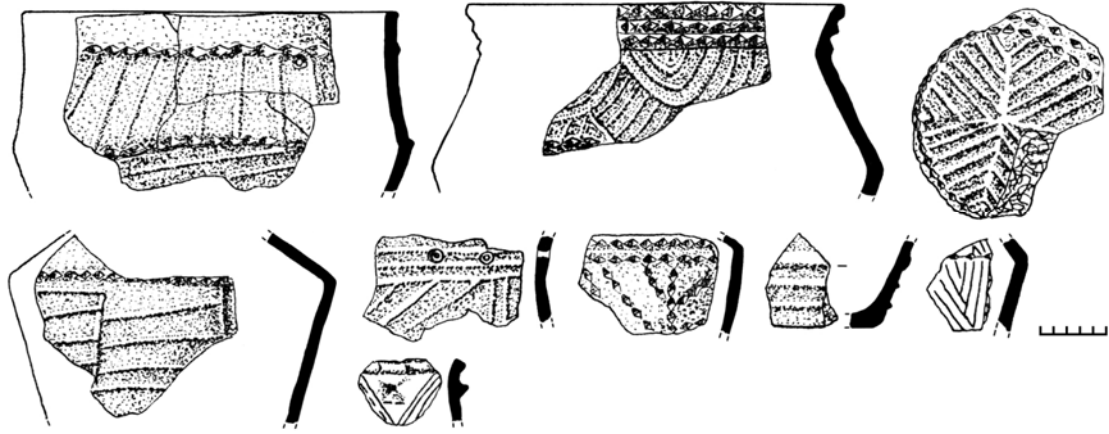

Рис. 6. Матеріали поселення Овчівників [за: Козачок 1991]

Попри безсумнівну значущість т.зв. “чистих” (гомогенних) комплексів бабинських поселень, що трапляються вкрай рідко, не можна недооцінювати, як втім і переоцінювати, ті, значно більш чисельні, полікультурні побутові пам’ятки, на яких бабинський матеріал стратиграфічно не виокремлювався, а відтак супроводжувався рештками інших археологічних епох. Звичайно, такі поселення є менш інформативними, оскільки дозволяють вивчати лише надійно діагностовану частину матеріального комплексу, до якої належить переважно керамічний посуд (причому не увесь), а також одиничні виробы-маркери з гарнітуру вбрання й прикрас, ще рідше – збрарядь і зброї. Коли ж супровідні бабинські артефакти репрезентовано свідченнями харківсько-воронезької (середньодонської) катакомбної культури пізнього етапу, то й інформаційний потенціал керамічного комплексу суттєво девальвується з причини значної схожості, а відтак проблематичності розведення керамічних серій обох культур [3, с. 23]. Останнє застереження стає особливо значущим для пам’яток басейну Сіверського Дінця й Донецько-Донського межиріччя, тобто області часткового збігу ареалів ДДБК і харківсько-воронезької катакомбної культури [3, с. 170, рис. 3]. У зв’язку з цим набуває неабиякої актуальності задача поглибленого й ретельного вивчення глиняного посуду цих двох хронологічно суміжних і генетично пов’язаних культур з метою пошуку надійних ознак-критеріїв (на рівні технології, морфології, декорування) для культурної діагностики їхньої кераміки, особливо поселенської [3, с. 23].

До таких важливих пам’яток, де бабинський матеріал сполучається з іншокультурним (за відсутністю катакомбного), належить поселення *Длічівка* на Сіверському Дінці (Краснолиманський р-н Донецької обл.), що протягом тривалого часу досліджувалася експедиціями Донецького держуніверситету під керівництвом Т.О. Шаповалова (1968-1972, 1974, 1977, 1989 рр.) і Р.О. Литвиненка (2000-2001 рр.). На пам’ятці розкопано 2140 м² площі. Культурні нашарування містять матеріали неоліту-єнеоліту, бабинської, абашевської (покровської), зрубної, бондарихінської, салтівської культур, середньовічного могильника. Т.О. Шаповаловим серед відкладень бронзового віку, окрім іншого, виділено т.зв. “багатоваликово-абашевський” горизонт, з яким дослідник пов’язав комплекс одного з жител і колекцію артефактів, серед яких найбільш масовою і виразною виступає кераміка [18, с. 151, 153, 156-158, рис. 3, 11-18; 19, с. 34, 38-45, рис. 6-9]. Стратиграфічні дані (передування матеріалам зрубної культури) разом з фактом наявності невеличкої серії синкретичної кераміки (що сполучала в собі багатоваликові/бабинські й абашевські риси) привели Т.О. Шаповалова до висновку про те, що «багатоваликово-абашевський» культурно-хронологічний горизонт утворився в результаті взаємодії носіїв двох різних культурних традицій – місцевої багатоваликової (ба-

бинської – Р.Л.) і прийшлої абашевської (доно-волзької – Р.Л.) [Шаповалов 1979]. Для оцінки цього висновку нами було здійснено ретельну перевірку польової документації, опрацювання потужної фондової колекції, в ході якого всі наявні знахідки бабинської (330 фрагментів і 2 посудини) та абашевської (520 фрагментів) кераміки було рознесено за відповідними розкопачними квадратами на полігони, що відповідали кільком розкопачним горизонтам (штики лопати). Зіставлення полігонів і аналіз одержаних на підставі цього результатів показав, що бабинська й абашевська кераміка не демонструють взаємозумовленого відкладення як за стратиграфією, так і за планіграфією. Тобто локалізація цих груп кераміки відносно одна-одної видається незалежною. Ця обставина вимагає критичного ставлення до висновку Т.О. Шаповалова щодо оцінки співвідношення бабинських і абашевських матеріалів Іллічівки. Тим не менш, останній висновок ніякою мірою не девальвує значущість виразної і презентабельної керамічної колекції Іллічівського поселення, зокрема і яскравих бабинських матеріалів, що заслуговують на окреме ретельне опрацювання й вивчення з обов'язковою подальшою публікацією.

Висновки. Оцінюючи наявний на початок ХХІ ст. фонд археологічних джерел Дніпро-Донської бабинської культури, що походять з розкопок поселенських пам'яток, можна впевнено стверджувати, що ці матеріали у своїх загальних масштабах і якісних характеристиках є доволі презентабельними й інформативними. Перш за все серед таких слід виділити поселення з «чистими» в культурному сенсі бабинськими колекціями, відомими, хоча й у незначній кількості, по всіх регіонах Дніпро-Донського ареалу (Дніпро, Сіверський Донець, Дон). Саме такі пам'ятки дозволять вивчати матеріальний комплекс і виробничо-господарські аспекти діяльності бабинської людності, надто не переймаючись культурно-хронологічною чистотою комплексу й достеменністю отримуваних результатів. Дещо менший об'єм інформації надає бабинський матеріал на тлі полікультурних комплексів поселень. Натомість і він, завдяки масовості подібних пам'яток, несе в собі певний потенціал, яким не можна нехтувати.

Доступна на сьогодні джерельна база дозволяє і навіть потребує проведення окремого монографічного або колективного дослідження, присвяченого поселенням культурного кола Бабіне. Причому можливості поселенських матеріалів, що майже ніким досі не були системно й масово задіяними, без перебільшення дозволяють підготувати не одну дисертаційну роботу кандидатського рівня, а у випадку узагальнення всіх наявних джерел – і докторського. Щоправда, і це слід реально визнати, подібні дослідження вимагають від автора неабияких зусиль навіть на рівні попереднього опрацювання й систематизації потужного фонду археологічних колекцій, оскільки, на відміну від матеріалів курганних могильників, більша частка масових поселенських артефактів, зокрема кераміки, в процесі підготовки звітів зазвичай залишалася статистично не обрахованою і графічно не зафіксованою (рисунок, графічні реконструкції тощо). До цього слід додати й проблематичність (насамперед з огляду на брак фінансів) проведення різноманітних дослідів, які потребують залучення фахівців природничих та інших дисциплін (геологія, палеокліматологія, археозоологія, С¹⁴ датування, трасологія, палеотехнології тощо), втім, які є не менш бажаними й для повноцінного комплексного дослідження некрополів. Отже, бабинські поселення очікують на своїх дослідників.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена общей характеристике и оценке источниковедческого потенциала поселений Днепро-Донской бабинской культуры. Особое внимание уделено так называемым базовым для изучения культуры памятникам, важным как по показателям представительности археологических коллекций, так и в связи с их культурной чистотой (гомогенностью), а также хронологической диагностичностью. Среди таких эталонных памятников выделены эпонимное поселение Бабино-III и пос. Овощеводов – на Днепре, Казачья Пристань и Ильичевка – на Северском Донце, Левенцовка-I – на Дону. Констатируется недостаточность изученности поселенческих памятников, по сравне-

нию с погребальными, несмотря на то, что потенциал имеющейся источниковой базы объективно позволяет сделать намного больше. Обращается внимание на необходимость подготовки обобщающего монографического (диссертационного) исследования, посвященного поселенческим памятникам культурного круга Бабино или какой-либо из его региональных групп.

Ключевые слова: бронзовый век, бабинская культура, поселения, Днепро-Донской регион.

SUMMARY

Article is devoted to a general characteristic and an estimation of potential of sources on dwelling places of Dnepr-Don Babyne cultures. The special attention is given so-called base for studying culture to monuments, important as on parameters of presentableness of archaeological collections, and in connection with their cultural cleanliness (homogeneity), and also chronological definiteness. Among such reference monuments are allocated eponym dwelling places Babyne-III and Ovoshevodov – on Dnepr, the Kozacha Prystan' and Illichivka – on Severski Donets, Leventsivka-I – on Don. Insufficiency of a level of scrutiny of dwelling places, in comparison with burial grounds in spite of the fact that the potential of available sources objectively allows to make much more is ascertained. Pays attention to necessity of preparation of the generalizing monographic (dissertational) research, Babyne cultural circle devoted to dwelling places or any of its regional groups.

Key words: Bronze Age, Babyne culture, dwelling places, Dnieper-Don region.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Литвиненко, Р. А. Днепро-Донская бабинская культура (источники, ареал, погребальный обряд) [Текст] / Р. А. Литвиненко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ : Вид-во СУНУ, 2006. – № 5. – С. 157-187.
2. Берестнев, С. И. Восточнoукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.) [Текст] / С.И. Берестнев– Харьков: ПФ Амет, 2001. – 264 с.
3. Литвиненко Р.О. До оцінки джерельної бази культури багатоваликової кераміки (Бабине) [Текст] / Р.О. Литвиненко // Проблеми історії та археології України: матер. междунар. конф. (16-18 мая 2001 г.). – Харьков, 2001. – С. 22-23.
4. Санжаров, С. Н. О проблемах финальнокатакомбной культуры, культурогенезе КМК и покровских памятниках Северского Донца [Текст] / С.Н. Санжаров // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк : Східний видавничий дім, 2000. – С. 72-74.
5. Блифельд, Д. И. Раскопки в с. Бабино, В. Рогачевского района Херсонской области в 1951 году. – НА ІА НАНУ. – № 1951/36. – 8 с., 5 табл.
6. Добровольский, А. В. Отчет о раскопках поселения бронзового века Бабино III в 1954 г. 25 с. – НА ІА НАНУ. – № 1954/2а.
7. Добровольский, А.В. Поселение бронзового века Бабино III [Текст] / А.В. Добровольский // КСИА АН УССР. – 1957. – Вып. 7. – С. 40-48.
8. Братченко, С. Н. Багатошарове поселення Лівенцівка I на Дону [Текст] / С.Н. Братченко // Археологія. – 1969. – Т. XXII. – С. 216-231.
9. Братченко, С. Н. Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века [Текст] / С.Н. Братченко // МДАСУ. – № 6. – Луганськ: СУНУ, 2006. – С. 32-311.
10. Братченко, С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы [Текст] / С.Н. Братченко – К. : Наук. думка, 1976. – 251 с.
11. Козачок, Н. Л. Памятники эпохи бронзы на о. Хортица [Текст] / Н.Л. Козачок // ДСПК. – Вып. II. – Запорожье, 1991. – С. 82-94.
12. Кравченко, Э. Е. Отчет о работах археолого-этнографической экспедиции Донецкого областного краеведческого музея в Славянском районе Донецкой области в

- 1998 г. [Текст] / Э. Е. Кравченко, В.В. Цимиданов, В. И. Кузин. – НА ІА НАНУ. – № 1998/101. – 33 с.
13. Горбов, В. Н. Отчет об археологических исследованиях в Славянском р-не Донецкой обл. [Текст] / В. Н. Горбов, Э. Е.Кравченко, В. В. Цимиданов. — НА ІА НАНУ. – № 2002/195.
14. Разумов, С. Н. К изучению кремнеобработки КМК Подонцовья [Текст] / С.Н. Разумов // Проблемы истории в археологии Украины: тез. докл. науч. конф. – Харьков, 1999. – С. 14-15.
15. Санжаров, С. Н. О проблемах финальнокатакомбной культуры, культурогенезе КМК и покровских памятниках Северского Донца [Текст] / С.Н. Санжаров // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк: Східний видавничий дім, 2000. – С. 72-74.
16. Литвиненко, Р. О. До оцінки джерельної бази культури багатоваликової кераміки (Бабине) [Текст] / Р. О. Литвиненко // Проблемы истории и археологии Украины: матер. междунар. конф. (16-18 мая 2001 г.). – Харьков, 2001. – С. 22-23.
17. Литвиненко, Р. А. О рубеже катакомбной культуры и КМК (Бабино) в бассейне Северского Донца [Текст] / Р.А.Литвиненко // Донецкий археологический сборник. – Вып. 9. – Донецк, 2001. – С. 165-181.
18. Шаповалов, Т. А. Поселение срубной культуры у с. Ильичевка на Северском Донце [Текст] / Т.А. Шаповалов // Энеолит и бронзовый век Украины. – К. : Наук. думка, 1976. – С. 150-172.
19. Шаповалов, Т. А. Периодизация эпохи бронзы бассейна Северского Донца (по материалам Ильичевского поселения): дис. на соискание ученой степени канд. ист. наук / Шаповалов Тихон Алексеевич. – К., 1983. – 245 с. – ВНИИТИ. – № 0484.0 001023”.
20. Шаповалов, Т. А. К вопросу о взаимоотношениях племён многоваликовой, абашевской и срубной культур в бассейне Северского Донца [Текст] / Т.А. Шаповалов // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. – Донецк, 1979. – С.70-73.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ	– Археологічні дослідження на Україні
АИУ	– Археологические исследования на Украине
АО	– Археологические открытия
КСИА	– Краткие сообщения института археологии
КСИИМК	– Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры
МДАСУ	– Матеріали і дослідження з археології Східної України
НА ІА НАНУ	– Науковий архів Інституту археології НАН України
СА	– Советская археология

Надійшла до редакції 12.01.2011 р.

Ф І Л О С О Ф І Я

УДК 316.42

ПРИНЦИПЫ АНАЛИЗА «ОБЩЕСТВА РИСКА»

Н. П. Рагозин

Донецкий национальный технический университет

Реферат. Возникновение угроз и опасностей, с которыми сталкивается современное общество, порождает необходимость создания общей теории социального риска. В статье на основе исследовательской практики наиболее известных теорий социальных рисков, выделяются принципы анализа «общества риска». Общая теория социального риска, по мнению автора статьи, должна отвечать следующим критериям: отправляться от анализа кризиса основ современного общества; в анализе идти от общего к частному; быть комплексной, охватывать все сферы общества; отвечать принципу историзма; быть критической, а не апологетической.

Ключевые слова: феномен риска, самореференция, общая теория риска – частные рискологии, онтология риска, рефлексивная модернизация, «общество риска».

Социально-философская и социологическая теория все большее внимание уделяет феномену риска, которым отмечена как жизнедеятельность человека в современном обществе, так и функционирование его систем. Слово «риск», которое первоначально входило в лексикон мореплавателей [1, с. 41], к настоящему времени необычайно расширило сферу своего функционирования и обретает статус понятия, без которого уже невозможно обойтись при анализе современного общества.

По наблюдениям американской исследовательницы М. Дуглас, феномен риска превращается в общественно значимую модель поведения людей в ходе становления капиталистического общества [2]. Эта модель поведения осмысливается и соответствующим образом концептуализируется вначале в специфических сферах деятельности – страховании возможных убытков от рискованных бизнесов и судебно-правовом определении ответственности за нанесенный ущерб. В статье Теодора Лоуви убедительно показано на примере образцовой страны «свободного рынка», что существование бизнес-рисков опирается на целый ряд институциональных механизмов, гарантирующих безопасность ведения предпринимательской деятельности и перекладывающих ответственность за нанесенный бизнесменом ущерб либо на пострадавшего, либо на плечи всего общества [3, с. 253-267]. Наблюдения и анализ этих авторов позволяют заключить, что риск в капиталистическом обществе возникает на базе институционального оформления разнообразных систем обеспечения безопасности, начиная с безопасности предпринимательской деятельности и заканчивая созданными позднее различными системами страхования (личного имущества, жизни и здоровья, от несчастных случаев и безработицы, медицинского и пенсионного страхования, система защиты прав потребителей и т.п.). Развитие индустриального общества и возникновение в его функциональных системах сложных социотехнических комплексов привело к созданию специальных систем безопасности – противопожарной, санитарной, экологической, технической и т.п.

В самом общем виде риск может быть определен как действия субъекта в опасной ситуации, которую надеются преодолеть, хотя успех этого предприятия не гарантирован. Таким образом, риск – это действия, направленные на возможное преодоление опасности. При этом, рискованное действие, не будучи гарантированно безопасным, само является опасным, оказывается «зараженным» опасностью, которая охватывает как действие, так и бездействие.

Как отмечает российский автор В. Зубков, «во второй половине XIX – начале XX века в связи с накоплением знаний о вероятностном характере ряда общественных, технических и природных процессов риск попадает в поле зрения и других наук, и, прежде всего, прикладной математической статистики» [1, с. 13]. Во второй половине XX века проблема риска привлекает внимание еще более широкого круга научных дисциплин. По оценке В. Зубкова, всего в исследование различных аспектов риска оказалось вовлечено более 20 научных дисциплин. Это свидетельствует и о степени распространенности в современном обществе феномена риска, и об актуальности его исследования.

Риск изучается в самых разных аспектах, при этом все более настоятельной становится проблема его общего социально-философского осмысления. Общая теория риска не может пониматься как суммативная междисциплинарная теория, объединяющая социальные аспекты рисков, выделенные из частных (технических, естественных, медицинских или психологических) рискологий. Дело в том, что в них исходным пунктом исследования риска является индивид, в то время как социологическая теория должна исходить из общества. Риск уже не может рассматриваться как результат стечения неблагоприятных обстоятельств, вынуждающих принимать человека чреватые опасностью решения, или же рассматриваться как следствие авантюрной природы человека, которая толкает его на поиски опасностей. Общая теория риска должна понять его как результат (этап или фазу) функционирования самой социальной системы, осмыслить социальную сущность риска, т.е. понять социальные законы его производства в современном обществе.

Крайне важной задачей является определение общих принципов социально-философской теории риска. Мы полагаем, что эти принципы можно сформулировать, опираясь на существующий исследовательский опыт. В настоящее время при обсуждении общей теории риска в качестве ее первых вариантов рассматриваются работы М. Дуглас, Э. Гидденса, Н. Лумана и У. Бека. В настоящей статье на основе анализа работ данных авторов мы стремимся выделить общие принципы социально-философского исследования риска.

Никлас Луман: методологическо-эпистемологическая прелюдия к теории риска. Сразу скажем, что мы согласны с оценкой О. Яницкого, который пишет: «Луман, ... не предлагает законченной социологической теории риска. ... Луман пытается поставить социолога не в положение критика современного общества, вошедшего в эпоху глобального риска, а в положение компетентного эксперта, помогающего обществу вернуть утраченное состояние «нормальности»» [5, с. 15]. Нам представляется, что Луман именно потому и не смог предложить законченной теории риска, что он занял позицию эксперта, а не критика.

Теоретико-методологические импликации различий этих двух позиций заключаются в том, что «эксперт» недостаточно радикально ставит вопрос о природе риска в современном обществе, рассматривая его как исправимую аномалию, в то время как «критик» рассматривает риск как проявление кризиса основ современного общества, делающих проблематичным его дальнейшее существование. «Эксперт» как фигура идеологически и политически нейтральная, вещающая от имени науки и с точки зрения современной «рациональности», предлагает свои заключения, предназначенные для защиты существующего положения вещей. Тем самым, он вольно или невольно становится апологетом статус-кво. Разнообразие и масштабность рисков, с которыми сталкивается современное общество, свидетельствует о том, что их нельзя преодолеть с по-

мощью паллиативных решений, предлагаемых экспертами, равным образом, как их заклинивания уже не оказывают успокаивающего действия на общество.

Ход лумановской мысли о способе создания социологической теории риска достаточно ясно представлен в следующем рассуждении: «Она (социология – авт.) не может наблюдать общество извне, она оперирует в обществе; и именно она-то и должна была бы это знать. Она может посвятить себя модным темам, поддерживать движения протеста, описывать опасности современной технологии и способы их измерения или предостерегать против необратимого ущерба, наносимого окружающей среде. Но то же самое делают и другие. Социология должна была бы добавить сюда теорию селективности всех общественных операций, включая и наблюдение этих операций и даже те структуры, которые детерминируют эти операции. Тогда с точки зрения социологии ... тема "риск" относилась бы к теории современного общества и несла бы на себе отпечаток ее понятийного аппарата. Но такой теории не существует...» [6, с. 138].

Социология, согласно этому способу мысли, не должна искать позицию, которая бы отражала тенденции развития, выводящие за пределы современного общества. Она может обсуждать «модные темы», заигрывать с движениями протеста и т.п., но ее действительное предназначение – двойная рефлексия: наблюдение за тем, как она «оперирует в обществе» (при этом, очевидно, предполагается, что общество является закрытой системой) и как она себя самой себе представляет («самореференция»). Понимаемая таким образом социология явно страдает комплексом *нарциссизма*, в силу чего ждать от неё серьезных прорывов в понимании рисков в современном обществе не стоит.

Наблюдение второго порядка, с помощью которого Луман пытается найти исходное понятие риска, способно в лучшем случае очистить и упорядочить материал первичного наблюдения. Это – предварительная, подготовительная стадия исследования. Само же исследование риска начнется тогда, когда мы начнем распутывать причины разрывов социальной ткани, которые создают угрозы безопасному существованию общества и понуждают индивидов к преодолению опасностей (риску).

Культурологическая теория риска Мэри Дуглас. М. Дуглас исходит из того, что феномен риска следует объяснять культурой общества. Культура понимается Дуглас как «некоторая система, состоящая из личностей, которые считают друг друга взаимно вменяемыми и ответственными». В этой системе человек «пытается жить, придерживаясь известного уровня ответственности», который приемлем для него и сравним «с уровнем ответственности, на котором он хотел бы держать других людей» [2, с. 251]. С этой точки зрения, по мнению Дуглас, «культура предстает наполненной подразумеваемыми политическими предпосылками взаимной ответственности» [2, с. 251].

В традиционном обществе культурными регулятивами поведения людей служили идеи *табу* и *греха*, которые разграничивали дозволенное и недозволенное, безопасное и опасное. В современном обществе такую же роль играет идея риска. «По сути, - считает Дуглас, - риск обеспечивает мирские термины для переписывания одной из заповедей писания: не грехи отцов, но "риски", высвобожденные отцами, падут на головы их детей, вплоть до двенадцатого колена» [2, с. 245]. Так же, как риск, категории *греха* и *табу* предостерегают от будущих поступков, которые могут нести опасность.

Но, несмотря на сходство, риск отличается от греха и табу. Во-первых, тем, на защиту чего они направлены. «Риторика в категориях греха и табу чаще используется, чтобы поддержать сообщество, уязвимое для дурного поведения индивида, в то время как риторика в категориях риска поддерживает индивида, уязвимого для «дурного поведения» сообщества» [2, с. 248]. Во-вторых, сферой применимости. Если табу и грехи были регулятивными категориями в небольших замкнутых общинах, то риск может использоваться в большом и «гомогенизированном» в культурном отношении обществе. В-третьих, если табу и грехи принимаются на веру и не подлежат дискуссии, то понятия риска и опасности рождаются в публичном диспуте, в ходе которого оппоненты пытаются защитить свою позицию и обвинить своих противников, привлекая мнения

экспертов для определения степени риска [2, с. 249]. При этом каждая сторона привлекает «своих» экспертов, в результате чего научное знание релятивизируется и теряет свой авторитет в обществе.

Исходя из этого, М. Дуглас считает: «Поэтому культурный диалог лучше всего изучать в те моменты, когда он приобретает характер судебного. Понятие риска выходит на поверхность как ключевая идея новейших времен, благодаря его применению в качестве судебного механизма» [2, с. 244]. Проще говоря, идея риска в современном обществе – это политико-правовой механизм защиты индивида от посягательств власти.

В культурологической теории риска не обсуждается реальность опасностей и рисков в современном обществе. Речь идет о способах их восприятия и использования в социальных взаимодействиях: «Заметим, что реальность опасностей как таковая здесь не оспаривается. Опасности ужасающе реальны в обоих случаях: и современном, и до-современном. Мы рассуждаем не о реальности опасностей, но об их политизированных формах» [2, с. 248]. Пожалуй, этим отрывком исследования восприятия опасности от исследования самой реальной опасности можно объяснить явственно ощутимый привкус релятивизма в культурологической теории риска.

Теория рефлексивной модернизации и концепция «общества риска». Социологическая онтология риска разрабатывается в рамках теории рефлексивной модернизации и связанной с ней концепции «общества риска». В качестве ее наиболее видных представителей обычно называют Энтони Гидденса и Ульриха Бека. Но, как нам представляется, Гидденса более занимает концепция рефлексивной модернизации, а теория риска для него имеет факультативное значение. Несмотря на то, что он рассматривал проблему риска в книгах «Последствия современности» (1990), был участником инициированной У. Бекон книги-диспута трех авторов – Бек У., Э. Гидденс, С. Лэш «Рефлексивная модернизация» (1994), а также посвятил этой проблеме главу в книге «Ускользающий мир: как глобализация меняет нашу жизнь» (1999), тем не менее, в его фундаментальной работе «Устроение общества: Очерк теории структуризации» и не менее известном учебнике социологии понятие риска не упоминается в глоссариях и эта проблематика не отражена в разделах этих книг.

Нам представляется, что риск для Э. Гидденса является важным индикатором процессов модернизации современного общества, но не критической проблемой, обозначающей кризис основ современного общества. С одной стороны, Гидденс как бы признает принципиальное значение проблемы риска для понимания современного общества. Он пишет: «Понятие риска становится центральным в обществе, которое прощается с прошлым, с традиционными способами деятельности, которое открывается для неизведанного будущего» [7, с. 109]. С другой стороны, он успокаивающе заявляет: «То внимание, которое уделяется риску в современной социальной жизни, не связано непосредственно с реальным усилением грозящих жизни опасностей» [7, с. 111].

Гидденс выделяет два вида рисков: внешний риск, «причина которого лежит вне нас самих: она связана с неизменными традициями или законами природы» и рукотворный риск, связанный с нашим познанием и преобразованием окружающего мира [8, с. 43]. Современное общество переживает поворотный момент в своей истории: если прежде нас беспокоило то, «что может сделать с нами природа», то теперь нас беспокоит то, «что мы можем сделать с ней» [8, с. 44]. На смену преобладанию внешнего риска приходит господство рукотворного риска.

Если прежде внешние риски воспринимались как рок, фатум, перед лицом которых человек обращался к оракулам или искал расположения божественных сил в поисках выхода из опасностей, то теперь «на помощь призываются эксперты» [7, с. 111]. Человек собственными руками разрушил «онтологическую безопасность» и сотворил «роковые моменты», понимаемые Гидденсом как «время, когда обстоятельства сходятся таким образом, что человек оказывается как бы на перепутье своего существования, или когда человек узнает нечто, имеющее для него судьбоносное значение» [7, с. 110].

Но судьба эта уже не задана и ничем не гарантирована. В эти моменты человек ищет социальной поддержки, «общей судьбы» с другими индивидами, которую он может представить в основном рефлексивно. Такие поворотные моменты остро ставят перед человеком проблему самоидентичности, которая решается в рефлексивном (*ре-*) конструировании традиции.

В «Ускользящем мире» Гидденс пишет о конструируемых традициях современного общества, как тех «коконах безопасности», в которые пытается укрыться человек. В результате непредсказуемым становится не только будущее, которое человек дерзко намеревался «колонизовать» и подчинить своей воле, но и прошлое, которое замещается квази-традициями.

Безусловно, эти социологические наблюдения представляют интерес и важны для характеристики современного общества. Мы на собственном опыте имели возможность убедиться, что непредсказуемым в нашем мире становится не только будущее, но и прошлое. Но рефлексивная теория риска Гидденса не указывает пути дальнейшего развития нашего мира и ограничивается анализом некоторых аспектов его наличного состояния.

Более глубоко и принципиально проблему риска в современном обществе ставит У. Бек в известной книге «Общество риска. На пути к другому модерну» (М., 2000)¹. Прежде всего, он отмечает, что прежняя система безопасности, существовавшая в капиталистическом обществе, уже не работает: «...с середины этого века социальные институты индустриального общества столкнулись с исторически беспрецедентной возможностью уничтожения всей жизни на планете в результате принятия определенных решений. Это отличает нашу эпоху не только от ранней стадии индустриальной революции, но и от всех прочих культур и общественных форм...» [8, с. 165]. Перед столь глобальной и радикальной угрозой институты современного общества совершенно беспомощны [См.: 8, с. 165]. Эти угрозы ставят под вопрос социальную и политическую стабильность общества, которая сохраняется только благодаря отказу от обдумывания последствий [8, с. 166].

Таким образом, проблема риска у Бека ставится более четко и исторически конкретно. Если Гидденс связывает ее с более общей проблемой отношения природы и общества, то Бек помещает ее в контекст смены этапов в развитии современного общества – на переходе от индустриального к постиндустриальному обществу, который он именуется рефлексивной модернизацией. В этом же исторически конкретном контексте у Бека рассматривается и изменение характера взаимоотношений общества и природы.

Принципиальный сдвиг в масштабе и характере угроз в обществе эпохи рефлексивной модернизации Бек резюмирует в четырех параметрах разрушения прежней системы безопасности индустриального общества.

Во-первых, глобальные риски часто связаны с непоправимым ущербом, который уже нельзя ограничить и нельзя возместить (компенсировать). «Во-вторых, в случае смертельных глобальных угроз исключены действенные меры предосторожности на основе предвидения последствий "наихудшего мыслимого бедствия"; это подрывает идею безопасности, обеспечиваемой "предупреждающим отслеживанием результатов". В-третьих, само понятие "бедствие" утрачивает границы во времени и пространстве и тем самым смысл. ... Но ведь это и подразумевает потерю меры нормальности, утрату процедур измерения и, следовательно, реальной основы для расчета опасностей: сопоставляются друг с другом несравнимые сущности, и расчет, исчисление оборачиваются лишь затемнением рассудка» [8, с. 165].

Наконец, в-четвертых, «некалькулируемость» последствий и размеров угроз является в недостатке ответственности за них: в сфере мегарисков принцип «загрязнитель платит» становится «крайне сомнительным и парадоксальным» [8, с. 165].

Такая метаморфоза рисков, по мнению Бека, требует признать, что риск отныне находится в самой основе строения и функционирования современного общества, кото-

¹ Анализ понятия «другого модерна» в концепции У. Бека см.: [9, с. 34-42].

рое может быть названо «обществом риска». В доказательство этого тезиса У. Бек приводит следующие аргументы:

1. «В развитых странах современного мира общественное производство богатств постоянно сопровождается производством рисков» [10, с. 21]. Общество риска – это фактически новая парадигма общественного развития. Ее суть в том, что господствовавшая в индустриальном обществе «позитивная» логика общественного производства, заключавшаяся в накоплении и распределении богатства, все более перекрывается (вытесняется) «негативной» логикой производства и распространения рисков.

2. Производство рисков – мощный фактор перестройки социальной структуры общества по критерию *степени подверженности рискам*. Это означает, что в обществе складывается новая расстановка политических сил, в основе которой лежит борьба за определение, что *рискогенно*, а что – нет.

3. Если нормативным идеалом прошлой эпохи было равенство, то нормативный идеал общества риска – безопасность. Социальный проект общества приобретает отчетливо негативный и защитный характер: не достижение «хорошего», как ранее, а предотвращение «наихудшего». Система ценностей «неравноправного общества» замещается системой ценностей «небезопасного общества», а ориентация на удовлетворение новых потребностей – ориентацией на их самоограничение.

4. Если индустриальное общество было ориентированно на труд, то теперь «массовая безработица интегрируется через новые формы «многообразной неполной занятости» в систему занятости – со всеми вытекающими отсюда рисками и шансами» [10, с. 15]. Традиционная классовая и профессиональная структура размывается, но взамен в обществе риска возникают новые социальные силы, взламывающие старые социальные перегородки. Появляются новые социальные противоречия между теми, кто «подвержен рискам, и теми, кто извлекает из них выгоду», между теми, кто «производит риски, и теми, кто их потребляет» [10, с. 56]. Бек полагает, что возникают общности «жертв рисков» и их солидарность может породить мощные политические силы.

5. Формируется институт экспертов, приобретающий самодовлеющее политическое значение, поскольку именно он определяет, что и насколько опасно. Эксперты превращаются в элиту, третирующую остальное население как алармистов-непрофессионалов, подрывающих общественный порядок. Разделение общества на экспертов и всех остальных вызывает у граждан стойкую реакцию недоверия к науке и технологической сфере. В результате наука как социальный институт разделяется на две сферы: академическую или лабораторную (науку фактов) и науку опыта, которая основывается на публичных дискуссиях и жизненном опыте.

6. Размываются границы политики. «Формально существующие права и компетенции на принятие решений истончаются. Политическая жизнь в изначальных центрах формирования политической воли теряет содержательность, грозит окостенеть в ритуалах» [10, с. 293]. С одной стороны, официальная политическая система сталкивается с последствиями научно-технических решений, которых она не принимала, но вынуждена оправдывать и легитимировать ссылками на священный идол прогресса; с другой – все больше новых общественно-политических сил и движений предпринимают политические действия за пределами официальных политических арен. Одновременно на международной арене возникает новое международное неравенство, поскольку существует «постоянное взаимное «притяжение» между крайней бедностью и крайним риском» [10, с. 49].

Таким образом, У. Бек предлагает нам действительно целостную концепцию «общества риска», охватывающую все его стороны. Ведущей идеей этой концепции является мысль о том, что современное общество вступило в фазу полной перестройки своих основ. Эта рефлексивная перестройка основ индустриального общества, тем не менее, мыслится Беком лишь в горизонте его дальнейшего существования в обновленном виде. Он полагает, что «другой модерн» в основе своей будет тем же модерном: «Вместе с тем распространение и умножение рисков ни в коей мере не порывает с логикой развития капитализ-

ма, а, скорее, поднимает эту логику на новую ступень» [10, с. 26]. Стало быть, несмотря на все потрясения, у этого *нового-старого модерна* есть будущее: если защититься от политического потенциала катастроф «общества риска» и овладеть им, то это может привести «к реорганизации власти и компетенции» [10, с. 27].

Концепция «общества риска» У. Бека обладает большим эвристическим потенциалом. Она предполагает комплексный, системный анализ общественного производства рисков в современном обществе.

Подводя итоги, сформулируем те общие принципы, которые, как показывает исследовательский опыт, должны лежать в основании теории «общества риска»: 1) общая теория не является суммой частных рискологий, частные теории должны быть производными от общей теории; 2) общая теория должна вскрыть необходимый характер производства риска в современном обществе, связанный с кризисом его основ, разрушением систем обеспечения безопасности и самовоспроизводства общества; 3) общая теория должна быть комплексной, она обязана проследить все следствия производства рисков в экономической, социальной, политической и духовной сферах общества; 4) анализ кризиса основ современного общества должен иметь исторически конкретную спецификацию: риски постиндустриального общества следует отличать от рисков доиндустриального общества, от рисков индустриализирующегося и деиндустриализирующегося обществ; 5) теория общества рисков должна быть критической, а не «экспертной», апологетической.

РЕЗЮМЕ

Виникнення загроз і небезпек, з якими стикається сучасне суспільство, народжує необхідність створення загальної теорії соціального ризику. В статті на основі дослідницької практики найбільш відомих теорій соціальних ризиків, виявляються принципи аналізу «суспільства ризику».

Ключові слова: феномен ризику, самореференція, загальна теорія ризику – спеціальні рискології, онтологія ризику, рефлексивна модернізація, «суспільство ризику».

SUMMARY

Emergence of threats and menaces which modern society meets calls for necessity of creation of general theory of social risk. The article defines principles of analysis of «risk society» on the basis of research experience of the most well-known theories of social risks.

Key words: risk phenomenon, self-reference, general theory of risk – special cases of riskology, risk ontology, reflexive modernization, «risk society».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Зубков, В. Социологическая теория риска [Текст] / В. Зубков. – М. : РУДН, 2003, 245 с.
2. Дуглас, М. Риск как судебный механизм [Текст] / М. Дуглас // THESIS. — 1994. — Вып. 5. – С. 242-253
3. Лоуви, Т. Риск и право в истории американского государства [Текст] / Т. Лоуви // THESIS. — 1994. — Вып. 5. – С. 253-267
4. Яницкий, О. Н. Социология риска [Текст] / О. Н. Яницкий. – М. : Издательство LVS, 2003. – 190 с.
5. Луман, Н. Понятие риска [Текст] / Н. Луман // THESIS. — 1994. — Вып. 5. – С. 135-160.
6. Гидденс, Э. Судьба, риск и безопасность [Текст] / Э. Гидденс // THESIS. — 1994. — Вып. 5. – С. 107-134
7. Гидденс, Э. «Ускользящий мир»: как глобализация меняет нашу жизнь [Текст] / Э. Гидденс. – М. : Весь мир, 2004. – 117 с.

8. Бек, У. От индустриального общества к обществу риска [Текст] / У. Бек // THESIS. — 1994. — Вып. 5. — С. 161-168
9. Тищенко, П. Ответственность и риск в эпоху «другого модерна» [Текст] / П. Тищенко // Логос, 2006, № 4 (55). — С. 31-43
10. Бек, У. Общество риска. На пути к другому модерну [Текст] / У. Бек. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.

Надійшла до редакції 17.03.2011 р.

УДК 130.2+264-7

РИТУАЛ: МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СТАНОВЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ

Т. Э. Рагозина

Донецкий национальный технический университет

Реферат. Анализ существующих трактовок онтологической сущности ритуала, получивших выражение в многочисленных дефинициях, позволяет выявить в них ряд типичных для эмпирического сознания заблуждений и противоречий, объясняемых наличием у них общей методологической основы – неисторического понимания сути социальных явлений. Предпринятая в статье попытка выявить и очертить общие контуры «модели неисторизма» как характерного симптома эмпирического сознания даёт возможность в каждом конкретном случае безошибочно определить, имеем ли мы дело с научно-теоретическим понятием сущности ритуала или всего лишь с типичным представлением эмпирического сознания.

Ключевые слова: ритуал, культурная форма, культурная память, историзм, редукционизм, эмпирическое сознание.

С тех пор, как ритуал попал в поле зрения социально-гуманитарных наук, став предметом неподдельного интереса со стороны широкого круга исследователей, минуло уже более ста лет. За это время, констатирует А. В. Байбурин, «...трудами нескольких поколений этнографов, фольклористов, лингвистов, историков религии, специалистов в области мифологии не только накоплен и систематизирован огромный материал, но и предприняты исследования различных аспектов ритуала как в генетическом, так и в типологическом планах», благодаря чему в конце XX века стала возможной «постановка общих вопросов изучения ритуала...» [1, с. 3].

При этом совершенно очевидно, что сам по себе переход от чисто эмпирических описаний и первичных обобщений (способствовавших в начале прошлого века выработке первых классификаций ритуалов¹) к теоретическим построениям конца XX столетия не только не устраняет, а в значительной мере обостряет трудности методологического характера, связанные с поиском ответа на вопрос о том, что такое ритуал, в чём заключается его сущность, каковы его структура и функции. Подтверждением тому может служить необычайно широкий разброс мнений и теоретических позиций, сложившихся в междисциплинарном дискурсе вокруг вопроса о происхождении и сущности ритуала, на что указывают многие из числа пишущих на эту тему авторов: «Исследователи расходятся не только в том, как понимать ритуал, но и что называть ритуа-

¹ Так, например, Э. Дюркгейм в своей известной работе (См.: «Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії». – К.: Юніверс, 2002) предлагает первую развернутую классификацию ритуалов, подразделяя их на табу, имитационные ритуалы, мемориальные ритуалы («культ предков») и очистительные ритуалы («траур») [2].

лом, т.е. какие факты считать ритуальными, а некоторые (напр., Дж. Гуди) даже говорят о внутренней противоречивости понятия, ставящей под сомнение возможность корректного использования его в исследованиях» [3].

Поэтому неудивительно, что сущность ритуала у разных авторов оказывается представлена самыми различными феноменами культуры, характерные черты и специфические признаки которых они склонны принимать за имманентные и необходимые свойства ритуала. «Говорят, что ритуал – это обряд, ритуал – это магия, ритуал – основа всех религий, ритуал – это синоним этикета и хороших манер и что вся культура человечества начинается с ритуала», – так обрисовывает сложившееся на сегодняшний день положение дел вокруг проблематики ритуала В. В. Емельянов, выделяя при этом также и отдельные проблемные узлы: «Что первичнее – ритуал или миф, движение или слово? Спору этому уже больше столетия, а он привлекает всё новых участников и грозит стать бесконечным» [4, с. 11].

Надо сказать, что спор о многоликости сущности ритуала в каком-то смысле действительно нескончаем, ибо его в немалой степени питают, порождая вновь и вновь, факторы объективного порядка, а именно – разнообразные формы наличного бытия ритуала, в эмпирическом многообразии которых обозначившиеся теоретические подходы и позиции черпают для себя аргументы, получая-де от самой практики «подтверждение» своей истинности. Поэтому и выходит на поверку, что «...ритуал – это и праздник, и скорбь, и церемония, а если обобщить, то это выстраивание событий жизни в определенном порядке и забота о том, чтобы этот порядок никогда не нарушался» [4, с. 12]. При всём разбросе заявленных в научном дискурсе мнений и подходов к объяснению природы ритуала, в них, тем не менее, просматривается некая *общая объяснительная модель*, вырастающая на почве единой для них для всех *методологической основы*, с давних времён именуемой *неисторическим пониманием* социальных явлений, – основы, которая перекочевала из чисто эмпирических исследований на теоретический уровень, став принципиальной ограниченностью последнего в деле познания сущности ритуала. Именно поэтому она должна быть выявлена и подвергнута критическому анализу.

Неисторизм как диагноз эмпирического сознания.

Если обратиться к современным концепциям ритуала и попытаться выделить в них то, что объединяет их между собой, то, как уже было сказано выше, такой общей чертой будет *неисторичность* их взглядов на сущность и природу ритуала. При этом, правда, следует отдавать себе отчёт в том, что сама по себе неисторичность той или иной системы взглядов отнюдь не гомогенна, а, напротив, двойственна и двулика, ибо эмпирическое сознание порождает *неисторическое видение* того или иного предмета посредством *двух прямо противоположных по своей интенции мыслительных процедур*. Поэтому всегда важно знать, с какого рода *неисторичностью* в каждом конкретном случае мы имеем дело.

Например, *неисторическое видение* рождается всякий раз, когда исследователь, имея дело с многообразием современных ему конкретно-исторических форм бытия предмета, пытаясь понять их всеобщую сущность, закон их существования, обращается с этой целью к анализу *исходной формы* его бытия – к его исторически и генетически первой и потому действительно *всеобщей форме*, справедливо полагая, что её познание даст понимание сущности и позволит теоретически воспроизвести предмет в его подлинно всеобщих и необходимых параметрах. Однако, когда в ходе анализа этой *исходной формы* исследователь вместо того, чтобы строго придерживаться только тех определённостей, которые на самом деле свойственны зародышевой форме предмета и которые поэтому образуют собой действительно *необходимые и всеобщие условия* его существования; когда он вместо этого в число всеобщих и необходимых свойств *исходной формы* бытия предмета привносит такие его черты и свойства, которые характерны лишь для развитых и зрелых форм его существования и потому появляются у него значительно позже; когда исторически первой форме некритически приписываются черты

и свойства современных исследователю форм наличного бытия предмета, – тогда это становится неоспоримым свидетельством того, что мы имеем дело с *эмпирически ориентированным сознанием*, неизбежным спутником которого является *неисторический взгляд* на природу социальных явлений.

Стало быть, *неисторизм* есть не что иное, как осуществляемая эмпирическим сознанием процедура «авансового приписывания» предмету позаимствованных из его собственного будущего свойств и качеств, которых у него на самом деле *пока нет*, но которые есть в наличии у его более поздних конкретно-исторических форм, современником которых является исследователь. Регистрируя указанные черты и свойства в качестве параметров, играющих весьма заметную, а подчас даже ведущую и решающую роль в функционировании эмпирически наблюдаемых им современных (зрелых) форм бытия предмета, исследователь *некритически переносит* их на исторически более ранние формы бытия предмета, начиная рассматривать эти черты как существенные признаки, свойственные *любым* (всем) *формам и стадиям* развития предмета. В силу этого в понимание сущности предмета вместо действительно *всеобщих и необходимых* моментов привносятся *особенные и случайные* характеристики, присущие отнюдь не всем, а лишь некоторым его историческим формам и раскрывающие к тому же его чисто *внешние параметры*, но никак не саму сущность. Это – *неисторичность* одного рода (или сорта).

Неисторизм другого рода оказывается следствием прямо противоположной мыслительной процедуры, осуществляемой эмпирическим сознанием и известной под названием *редукционизм – стратегии сведения качества высшего порядка к качеству низшего порядка*, для которой характерно то, что она не учитывает в том или ином культурно-историческом феномене его специфическое качество – его *собственно социальную форму*. Взгляд (метод), который сознательно или в силу некритичности мышления изначально не учитывает *социальность как форму* (ведя отсчёт от *досоциального начала*¹), в силу этого неизбежно приводит к *утрате социальности* даже тогда, когда он приступает к рассмотрению явлений культурно-исторического порядка (как в случае с *ритуалом*), ибо в них он продолжает видеть исключительно природную, а именно – биологическую, физиологическую и прочую *генетически обусловленную* подоплёку. Являясь чисто *натуралистическим*, такой подход неизбежно ведёт поэтому не только к утрате *социальности*, но и к утрате *собственно философского взгляда* на историю и культуру, растворяя последний благодаря редукционистской палитре в естественнонаучной картине *начала* человеческой истории.

Неисторизм этого сорта есть не что иное, как осуществляемая тем же эмпирическим сознанием процедура бесконечного «отодвигания назад» *начала* человеческой культуры – эдакий *линейный прогресс, опрокинутый вспять – в дурную бесконечность прошлого*.

Несмотря на то, что описанные разновидности *неисторизма (антиисторизма)* являются следствием противоположно направленных мыслительных процедур, осуществляемых эмпирически ориентированным сознанием, тем не менее, обе они в итоге приводят к одному и тому же результату – к невозможности воспроизведения в теории *сущности* изучаемого предмета, что объясняет необходимость обнаружения и преодоления *неисторизма* во всех его проявлениях. Предлагаемое ниже рассмотрение наиболее распространённых взглядов на сущность и функции ритуала представляет собой анализ различных вариантов такой разновидности *неисторизма*, как «*заимствование из будущего*».

¹ Имеется в виду концепция филогенетического (этологического) происхождения ритуала К. Лоренца, согласно которой истоки *ритуала* следует искать в символической форме поведения животных. В этом отношении показательно оперирование К. Лоренцом и его последователями такими понятиями, как «социальная структура», «общественная жизнь», «общественные животные» [5, с. 426, 428, 431] и т.п., когда речь заходит о жизнедеятельности стадных животных.

Чтобы выявить действительную (а не декларируемую) методологическую основу, на которую ориентируются исследователи ритуала, обратимся к анализу их наиболее типичных представлений о происхождении и сущности ритуала, о его функциях и критериях отнесения к нему того или иного действия, – словом, к тому, что нашло своё выражение в многочисленных дефинициях ритуала.

Прежде всего, обращает на себя внимание размытость и неопределённость предметного содержания, фиксируемого понятием *ритуал*, что проявляется в широко распространённом факте отождествления авторами родственных между собой явлений (обрядов и ритуалов, обычаев и канона) и соответствующих им терминов. Так, например, А. В. Байбурин в самом начале своего исследования предупреждает читателя о том, что в его концепции «...термины "обряд" и "ритуал" используются как синонимичные, но предпочтение отдаётся термину "ритуал" как международному»¹ [1, с. 4].

Хотя использование этих терминов в качестве синонимичных вполне понятно и объяснимо, тем не менее, оно совершенно неправомерно, поскольку фактически лишает *ритуал* как *форму* её самостоятельного бытия, сводя последнюю к *обряду как форме*. Благодаря этому из теоретического анализа устраняется, пусть и непреднамеренно, ритуал как *таковой* – как форма исторически и генетически первая, которая хотя и является одинаково *общей* и обряду, и обычаю, и церемонии, и прочим эмпирическим формам культуры, но всё же *несводима ни к одной из них*. Анализ ритуала как *формы всеобщности*, несущей в себе *родовую сущность* всех выросших на его основе и получивших в дальнейшем самостоятельное бытие форм, на деле оказывается замещён и ущербно представлен анализом *формы его особенного существования*. В данном случае – анализом *обрядов*.

Это происходит потому, что типичная для многих исследований «ошибка синонимизации терминов» на деле скрывает за собой *ошибку синонимизации онтологически разных форм*, порождаемую отсутствием исторического видения изучаемых явлений и характера связи между ними. Итогом подобного *неисторизма* оказывается вполне закономерный результат: вопреки намерениям понять всеобщую сущность ритуала, авторы вынуждены довольствоваться описанием частных, особенных, а порой и просто единичных характеристик и черт, свойственных исторически более поздним и потому в значительной мере уже модифицированным формам ритуала, взятым к тому же не в их внутренних необходимых связях и отношениях, а исключительно в их чисто внешних и случайных зависимостях.

Ритуал же как *таковой*, в своей подлинно всеобщей форме, несводимой ни к одной из его частных и конкретных форм, оказывается благополучно забыт и растворён в цветистом облачении обряда: обряда инициации или обряда календарного, религиозного или магического, искупительного или коммеморативного – не важно. Важно то, что благодаря этому происходит полное «затмение сущности» ритуала, которая, как солнце луной, оказывается плотно заслонена тенью *обрядовости*. В силу этого, сущность ритуала неизбежно оказывается понята односторонне, неполно и искажённо, поскольку она не осмысливается со стороны своей *всеобщности*, а прямо и непосредственно берётся в своих *особенных* эмпирических воплощениях – в качестве случайным образом сгруппированных внешних свойств и характеристик *обрядовости*.

Рассмотренная ошибка «синонимизации терминов», а точнее – некритического отождествления онтологически разных культурных форм, красноречиво свидетельствует о многом. Прежде всего – о том, что сам по себе факт сосуществования на определённых ступенях развития общества таких форм культуры, как ритуал, обряд, обы-

¹ Не совсем понятно, каким образом «фактор *международности*» может служить аргументом в деле обоснования предметного содержания понятия *ритуал*. При этом показательно, что в другом случае Байбурин, говоря об *обычае*, также неправомерно отождествляет его с «...*канонам* повседневной жизни» [1, с. 18].

чай, канон, церемонія, етикет і проч., «по умовчанию» сприймається дослідниками як некака *неизменная, от века существующая данность*, как отсутствие у этих форм какогo-либo *прошлого*, какогo-либo *истории и генезиса*, в ходе которого они появились на свет, вырастая из единой для всех них *формы-прародительницы* в определённой исторической последовательности, которая, сохраняясь в качестве закономерной генетической связи форм между собой, образует на каждом из этапов развития общества определённую структуру, являющую собой объективно сложившееся атрибутивное распределение ролей в составе социокультурного целого, отводящее каждой из форм свою *особую роль*. Это атрибутивное распределение и различие ролей, обусловленное характером *причинно-следственных* отношений, состоит в том, что одни из них совершенно естественно и закономерно выступают в качестве *форм исходных* (и, следовательно, первичных) по отношению к другим, выросшим на их основе формам, в то время как эти другие столь же естественно и закономерно оказываются в силу этого *формами производными* (и потому – вторичными).

Поскольку отождествление онтологически разных культурных форм, питаемое фактом их одновременного существования наряду друг с другом, «по умовчанию» предполагает, что ничего подобного нет, постольку эта разновидность *неисторизма* имеет фатальный для понимания сущности ритуала (и всех вырастающих на его основе форм) характер, заслоняя от познания собственно *процесса формообразования* культуры и в нём – его субстанциальную суть, а именно: то, что процесс становления и развития культуры есть процесс *моноформизма* – последовательного вырастания многообразных культурных форм из одной-единственной общей им всем *праформы*.

Другой вариант неисторического толкования ритуала, имплицитно содержащий всё ту же процедуру некритического «заимствования из будущего» и авансового приписывания ритуалу в качестве сущностных свойств таких признаков, которых у него на ранних стадиях нет и которые поэтому не выражают его всеобщую сущность, представлен позицией В. Г. Николаева. «Ритуал, – считает В. Г. Николаев, – исторически сложившаяся форма неинстинктивного предсказуемого, социально санкционированного упорядоченного символического поведения, в которой способ и порядок исполнения действий строго канонизированы и не поддаются рациональному объяснению в терминах средств и целей» [5, с. 170]¹.

Приведенный выше образец сам по себе, возможно, и не заслуживал бы детального разбирательства, если бы изложенный в нём взгляд на существо вопроса отражал исключительно точку зрения г-на Николаева. Однако, данное определение ценно именно тем, что оно как нельзя более откровенно воспроизводит типичнейшие заблуждения и противоречия, характерные для эмпирического сознания в целом, переворачивающего понимание существа дела с ног на голову. А потому подобные взгляды требуют детального рассмотрения.

Первое, на что нельзя не обратить внимания, касается утверждения В. Г. Николаева о том, что ритуал есть «форма ...упорядоченного символического поведения, в которой способ и порядок исполнения действий строго канонизированы...» [6, с. 170]. Чтобы некорректность данного определения стала очевидной, достаточно поставить вопрос: кем и когда мог быть «канонизирован» ритуал, совершаемый архаическим человеком, если *канон* как форма культурной памяти, как *осознанный механизм сохранения* и воспроизводства культурно-исторического опыта людей формируется и складывается значительно позже ритуала?

¹ В цитируемой дефиниции ритуала, данной В. Г. Николаевым, сохранена авторская пунктуация.

Дело в том, что возникновение *канона* как формы культурной памяти связано с возникновением *письменности*¹, с письменной фиксацией той или иной культурной традиции в *тексте*. Поэтому речь о *канонизации* чего бы то ни было (будь то религиозного опыта или опыта художественного, познавательного или морально-нравственного) может идти, лишь начиная с определённой ступени развития общества, а именно – когда общество уже достигло достаточно высокого уровня, для которого характерно наличие первого крупного разделения труда, выразившегося в отделении умственного труда от труда физического, в возникновении специализированного духовного производства, использующего *письменность* и потому требующего для своего осуществления специально подготовленных людей². Факт придания тем или иным культурным феноменам *формы канона* как раз и свидетельствует о том, что общество в своём развитии уже достигло этого уровня зрелости.

Как видим, ритуал не мог быть «*канонизирован*» кем бы то ни было по той простой причине, что он возник и существовал тогда, когда *никаких канонов не было и в помине*. А посему свойство «быть канонизированным» *не является* признаком, выражающим *сущность* ритуала, поскольку оно не относится к числу *всеобщих и необходимых условий* его возникновения и функционирования.

В плане методологии, применительно к нашей проблеме это означает следующее: понятие ритуала принципиально невыводимо из определений *канона*. *Канон* как форму культурной памяти отделяет от ритуала не просто громадный (по меркам человеческой истории) отрезок времени, но ещё и ряд таких промежуточных форм, как *обычай* и *обряд*. *Канон* в качестве формы, возникающей значительно позже ритуала, сам может быть понят и объяснён должным образом, только исходя из характеристик сущности *ритуала*, но никак не наоборот. Попытка же понять и объяснить сущность ритуала, прибегнув к помощи *канона*, есть переворачивание с ног на голову действительного отношения, есть типичное проявление ограниченности эмпирического сознания, склонного принимать за сущность все то, что дано *здесь и сейчас* в материале *чувственного созерцания*, как будто у явления, получившего отражение в *представлении*, не было и нет никакого *прошлого*, никакой *истории и генезиса*.

Второе, на что хотелось бы обратить внимание, так это на то, что рассматриваемое определение воспроизводит *массовое заблуждение*, состоящее в утверждении, что *сакральный, нерациональный, неутилитарный* характер ритуала в противоположность утилитарной и рациональной повседневной деятельности – это, по мысли практически всех пишущих о ритуале авторов³, и есть то самое главное и существенное, что позволяет отличать ритуал от всего того, что ритуалом не является.

Так, В. Г. Николаев, пытаясь выразить онтологическую сущность ритуала, отмечает, что ритуал – это такая «форма... упорядоченного символического поведения, в которой способ и порядок исполнения действий... не поддаются рациональному объяснению в терминах средств и целей» [6, с. 170].

¹ Детальный анализ становления *канона* как формы коллективной памяти, осуществлённый известным немецким культурологом-египтологом Я. Ассманом на материале древних письменных культур, читатель может найти в его работе «Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности» – М.: Языки славянской культуры, 2004. [7]

² Кстати, это обстоятельство составляет специфическое отличие *канона* как культурной формы не только от *ритуала*, но и от *обряда*. Переход от *обряда* как живой традиции к *канону* как традиции, зафиксированной и сохранённой в тексте, подробно описан во 2-ой главе («Письменная культура») упомянутой выше работы Я. Ассмана «Культурная память...» – М., 2004. [7, с. 93-138].

³ Как всегда, приятное исключение составляют взгляды Ю. Лотмана, считающего, что «...ритуал не отделён от практической деятельности и не противостоит ей, а является языком, в котором практический поступок приобретает функцию общественного поведения» [8, с. 653].

В унисон с этим звучит заявление В. В. Глебкина, воспроизводящее понимание сущности ритуала, кочующее с конца XIX в. из дефиниции в дефиницию: «ритуал – это действие, главные побудительные мотивы которого определяются не практической пользой (с практической точки зрения оно может выглядеть абсолютно бессмысленным), но высшими, символическими ценностями, стоящими над реальностью быта» [3]. Развивая эту мысль, Глебкин пишет следующее: «Ритуал – периодически повторяемое действие или последовательность действий неутилитарного характера...». И далее в том же духе: «Действие называется ритуальным, если для него определяющей является не практическая необходимость, а символическая насыщенность. Практическое действие становится ритуальным, когда его начинают выполнять вне зависимости от того, необходимо ли оно с точки зрения здравого смысла» [3].

К сведению В. Г. Николаева и В. В. Глебкина, любая форма человеческой деятельности, будь то деятельность символическая по преимуществу, каковой является ритуал, или же не символическая вовсе, имеет *целесолагающий* характер, отсутствие которого служит верным признаком того, что мы имеем дело с чем-то таким, что человеческой деятельностью *не является*. Если же ритуал признается *формой человеческой деятельности*, которая, как утверждается в определении, есть к тому же форма «неинстинктивного поведения людей», то она не может «не поддаваться рациональному объяснению в терминах средств и целей» при условии, конечно, что исследователь, пытающийся воспроизвести в мышлении сущность ритуала как социокультурного феномена, использует *метод, адекватный природе социальных явлений*. И, наоборот, ситуация, когда исследователь по тем или иным причинам затрудняется дать «рациональное объяснение» факту *целесообразности* ритуала, свидетельствует о том, что он использует *неадекватный природе социальных явлений метод их познания*, пытаясь отыскать сущность ритуала в формах, неадекватных этой сущности, игнорируя при этом связь ритуала с той одной-единственной формой, анализ которой только и может дать рациональное объяснение ритуала как деятельности не только *целесообразной*, но к тому же ещё и *сообразующейся с весьма конкретной (земной) практической целью*. Что бы там ни думало на сей счёт эмпирическое сознание. Речь идёт о *труде* как исходной форме бытия человека в истории.

Труд в качестве исторически первой формы бытия человека в истории был единственно возможным средством, обеспечивавшим воспроизводство жизни. Ранние формы труда не были ещё вполне свободны от *потребности*, постоянно довлевшей над архаическим человеком в качестве необходимой предпосылки его существования. В качестве деятельности, совершающейся для удовлетворения потребности и под диктатом потребности, труд есть, несомненно, деятельность чувственно-материальная, *практическая*, а не *символическая* по своему существу. И только в качестве таковой, в качестве деятельности *сугубо практической*, за которой не стоит никакая другая деятельность (кроме неё самой), к которой она могла бы «отсылать» и которую она могла бы «замещать» своим естеством, – только в качестве деятельности материальной она служит также *реальным способом* достижения этой практической цели.

Что же касается *ритуала*, то он с самого начала есть деятельность, которая *свободна* от непосредственного диктата *потребности*, или, по крайней мере, относительно свободна. Сущность *ритуала* и его единственное предназначение первоначально состоят в том, что он есть деятельность, которая своим движением *повторяет* последовательность и порядок движения реального акта труда, *технически отработывая тот способ совместных действий людей, который привёл их к нужному результату*. Многократно повторяя (репетируя) этот *способ действий* для его последующего использования в новом предстоящем акте материальной деятельности, ритуал, тем самым, выполняет роль деятельности *символической*, роль деятельности-*репрезентанта*, а не реальной практической деятельности,

что, однако, не мешает ему быть средством достижения той же *практической цели* – удовлетворения потребности – только *опосредованно*.

Итак, поскольку ритуал есть деятельность, совершающаяся относительно свободно, а не под непосредственным воздействием потребности, и непосредственно не приводящая к акту удовлетворения потребности, постольку ритуал есть деятельность *идеальная (символическая)*, но никак не *материальная (практическая)*, хотя и протекает она как внешняя деятельность в тех же формах пространства и времени. *Идеальной* её делает то обстоятельство, что она ни в коем случае *не есть реальное* достижение цели и удовлетворение потребности, что своим содержанием она лишь *выражает, символизирует* эту потребность и сам акт ее удовлетворения, *идеально воспроизводя способ достижения цели*. Ритуал в качестве деятельности *символической* есть, следовательно, *идеальный способ* достижения практической цели, в то время как труд в качестве материальной деятельности людей есть *реальный способ* достижения *той же самой цели*. Это – во-первых.

Ритуал – это освободившаяся от чувственно-конкретной плоти и грубой предметности труда его *имманентная форма*, воспроизводящая его внутреннюю структуру и получившая самостоятельное, обособленное от труда бытие. *Ритуал* – это «испарение» из живого процесса труда, повторяющее, воспроизводящее и сохраняющее в своих очертаниях все контуры его внутренней организации и строения как формы совместной деятельности людей, а значит – и как *формы социальности*, и как *формы телеологии*. Ритуал как таковой есть, следовательно, форма, в которой «отчеканилась» *внутренняя целесообразность материальной деятельности людей, есть исторически первая форма их коллективного сознания, есть «первоформа» мышления, а точнее – его предметный архетип*. Это – во-вторых.

Ритуал – это форма, в которой труд получает своё первое, обособленное от него самого, *отражённое бытие*, способное существовать относительно самостоятельно от того, порождением и отражением чего оно является. И хотя в качестве *формы отражённого существования труда* ритуал ещё не есть сознание в полном смысле этого слова, а, скорее, лишь эпифеномен материальной деятельности, прочно «связанный с ней пуповиной»; хотя ритуал есть пока лишь *полусознание*, которое может быть уподоблено «вздоху угнетённой твари» (К. Маркс), и всё же он – *уже не инстинкт*. Именно этот вздох, вырвавшийся из чрева материальной деятельности, каким бы тяжелым он ни был, стал одновременно первым *вздохом облегчения*, ибо он был первым шагом на пути к человеческой *свободе*. Вряд ли можно отыскать во всей последующей истории человечества что-либо более величественное, чем этот прозаический шаг.

РЕЗЮМЕ

В статье даётся анализ трактовок сущности ритуала, воспроизводящих типичные противоречия эмпирического сознания, порождаемые неисторическим пониманием сути социальных явлений. Предпринятая реконструкция «модели неисторизма» позволяет в каждом конкретном случае определить, имеем ли мы дело с теоретическим *понятием* ритуала или с *представлением* эмпирического сознания.

Ключевые слова: ритуал, культурная форма, культурная память, историзм, редукционизм, эмпирическое сознание.

SUMMARY

The article provides with analysis of existing interpretations of ritual's essence, reproducing typical contradictions of empirical mind, being brought to life by non-historic understanding of social phenomena' essence. Reconstruction of 'Neohistorism Model' gives opportunity in each and every case to determine whether we deal with theoretic concept of ritual or with representation of empiric mind.

Key words: ritual, cultural form, cultural memory, historism, reductionism, empirical mind.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Байбурин, А. К. Ритуал в традиционной культуре: Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов [Текст] / А. К. Байбурин ; РАН, Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого. – СПб. : Наука, 1993. – 237 с.
2. Дюркгайм, Э. Первісні форми релігійного життя: Тотемна система в Австралії [Текст] / Э. Дюркгайм ; пер. з фр. Г. Філіпчука та Зої Борисик. – К. : Юніверс, 2002. – 424 с.
3. Глебкин, В. В. Ритуал [Электронный ресурс] / В. В. Глебкин. — Режим доступа: <http://www.otimk.ru/files/Ritual.doc> – Загл. с экрана.
4. Емельянов, В. В. Ритуал в древней Месопотамии [Текст] / В. В. Емельянов. – СПб. : Азбука-Классика : Петерб. востоковедение, 2003. – 317 с. – (Мир востока).
5. Лоренц К. Обратная сторона зеркала : пер. с нем. [Текст] / К. Лоренц ; под ред. А. В. Гладкого ; сост.: А. В. Гладкий, А. И. Федоров ; послесл. А. И. Федорова. – М. : Республика, 1998. – 493 с. – (Мыслители XX века).
6. Николаев, В. Г. Ритуал [Текст] / В. Г. Николаев // Культурология. XX век : энциклопедия ; гл. ред., сост. С. Я. Левит. – СПб., 1998. – Т. 2. — С. 170-171.
7. Ассман, Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности [Текст] / Я. Ассман ; пер. с нем. М.М. Сокольской. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
8. Лотман, Ю. М. О динамике культуры [Текст] / Ю. М. Лотман // Семиосфера: Культура и взрыв. Внутри мыслящих миров : ст., исслед., заметки. – СПб., 2001. – С. 647-664.

Надійшла до редакції 10.03.2011 р.

УДК 82-312.2:791.43.01

ПОД ЗНАКОМ «МОЛЕНИЯ О ЧАШЕ». ОПЫТ ПРОЧТЕНИЯ РОМАНА М.А. БУЛГАКОВА «МАСТЕР И МАРГАРИТА» (КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ)

В. В. Ешина, А. Е. Отина

Донецкий национальный технический университет

Реферат. Хотя в романе М. А. Булгакова нет сцены в Гефсиманском саду, весь он пропитан ее внутренней напряженностью. «Моление о чаше» — квинтэссенция трагедии, боли и любви. Герой Булгакова, перенесший пытку Голгофы, освободивший от вековых мучений своего палача, такой, каким он предстаёт на страницах романа, воплощает собой то великое сострадание, которое и есть Он, Сын Божий, искупивший личными страданиями грехи людей и указавший им единственный путь к спасению. Поэтому и карательные функции не у него; и не потому, что не в Его руках они, а потому что не в этом суть Его.

Ключевые слова: М.А. Булгаков, «Мастер и Маргарита», культурологический анализ.

С момента своего выхода в свет роман М.А. Булгакова «Мастер и Маргарита» обрёл особую судьбу в читательском мире. Он не только был зачитываемым до дыр библиофилами самого разного возраста, но и явился настоящим кладом для исследователей-литературоведов различных школ и направлений. И дело не только в том, что это произведение обладает особым герменевтическим потенциалом, способностью будить в читателе яркое сотворчество. Роман Булгакова на протяжении своей новой жизни, по-

сле создания, не перестаёт раскрываться перед нами всё новыми и новыми гранями непрочитанных доселе контекстов.

Множество столетий мир волнуем историей пути Иисуса Христа. Своим появлением Он определил новый отсчёт времени – от первого пришествия до Страшного Суда, тем самым придав времени не безлично-космический, а конкретно-исторический характер. Иисус обозначил новое движение, но, главное, принципиально иное содержание истории, культуры, морали.

Зародившись в I в. н.э., христианство прошло длительный путь к своему признанию. Это была дорога, освещённая подвигом духа. Четыре столетия через костры и распятия христиане шли к своей легализации. Христианская идея равенства людей перед Богом противоречила представлениям о римской национальной исключительности, восприятие богатства как несчастья наносило удар по устоявшемуся сословному порядку. Прекрасным, равнодушным, капризным, играющим римским богам, чьи поступки основывались не на этике, а на своеволии, был противопоставлен Один Единственный, который воплощал высшую справедливость, бесконечную любовь, истину. Соответствовать законам Империи было трудно, но гораздо легче, чем стремиться к подобному идеалу совершенства. Пользуясь методом хромающей аналогии, можно попытаться сравнить наше нынешнее самоопределение в идеологическом пространстве и процесс перемен в сознании представителя императорского Рима начала нашей эры. Сегодня мы обладаем переизбытком различного рода информации и, зачастую, уже не впитываем её в себя, не подвергаем анализу, а отбрасываем от своего сознания, психики. Античный римлянин веками ощущал личное превосходство над другими, пусть это даже были греки, оказавшие на культуру Рима столь огромное влияние. И вдруг появляется мессия, который говорит о том, что все перед Богом равны, и римляне, и не римляне. Это был настоящий взрыв! Переворот в сознании человечества был совершён одной единственной личностью.

Если самую старшую мировую религию, буддизм, называют религией сострадания, то христианство определяют как религию любви. Ключевое слово христианства – «любовь». Все взаимоотношения в идеальном христианском мире основаны на любви: любви к ближним, немощным, слабым и не слабым. Любви к другому. Буддийское сострадание представляет собой равнодушие (не страдать путём отказа от желаний и привязанностей). Христианское сострадание – любовь и самоотдача вплоть до самопожертвования. И самая величайшая жертва была принесена Иисусом Христом во имя любви к людям и спасения человечества.

М. Булгаков глубоко прочувствовал главное наполнение христианской идеи. «Возлюби ближнего, как себя самого» зачастую объясняют фразой, встречавшейся раньше в древнеиндийском эпосе «Махабхарте», у китайского мудреца Конфуция, у грека Аристотеля: «Не поступай с другим так, как не хочешь, чтобы поступили с тобой». Но, в отличие от императивного «не поступай», у Иисуса звучит: «возлюби». «Сказано у древних – «не убий», я же говорю – возлюби врага своего». Вместо «око за око» — «возлюби врага». У булгаковского Иешуа Га-Ноцри римский император, избивающие его солдаты, Марк Крысобой – «добрые люди». Добро невозможно утвердить ненавистью – только любовью. В отличие от евангельских текстов, в которых Иисус поучал и, творя добро, иногда совершал чудеса, у Булгакова Он не совершает чудес. Он поражает силой своей личности, а сила эта в бесконечности любви и добра.

В контексте идеи спасения любовью нельзя обойти вниманием такой значимый евангельский фрагмент, как «Моление о чаше» и стоит обратиться к связи с этим эпизодом основной тональности романа Булгакова. Итак, «Моление о Чаше» (Гефсиманский сад, Моление в саду) (Матфей 26: 36; Марк 14: 32 – 43; Лука 22:39 – 46) – сюжет, повествующий о физических и духовных мучениях Христа перед Распятием. Согласно библейскому рассказу о Тайной вечере, Иисус со своими ближайшими последователями – Петром и сыновьями Заведеевыми, Иоанном и Иаковом, – отправился в Гефси-

манский сад, чтобы предаться молитвам. Там Он уединился и обратился со скорбною молитвою к Господу. Он молился так истово, что пот кровавыми каплями стекал по Его лицу, а ангел собирал эти капли в чашу. Затем в средневековом искусстве Иисус изображался облачённым в обгащённую кровью одежду в знак того, что Он «потел кровью» и испытывал физические мучения, что было внешним проявлением Его духовных страданий. Сцена в Гефсиманском саду имеет очень большое значение. Иисус появился на Земле в образе человека, дабы искупить нечеловеческими страданиями грехи людей. При этом Его собственные страхи и боль были человеческими. Он прочувствовал на себе страшные духовные и физические муки КАК ЧЕЛОВЕК.

Хотя в романе Булгакова нет сцены в Гефсиманском саду, но весь он пропитан этим напряжением – столкновением страха и силы, мучений и борьбы, обречённости и выхода из неё – высшим преодолением себя:

«– И настанет царство истины?

– Настанет, игемон, – убеждённо ответил Иешуа.

– Оно никогда не настанет! – вдруг закричал Пилат таким страшным голосом, что Иешуа отшатнулся. Так много лет тому назад в Долине Дев кричал Пилат своим всадникам слова «Руби их! Руби их! Великан Крысобой попался! Он ещё повысил сорванный командами голос, выкликая слова так, чтобы их слышали в саду: – Преступник! Преступник! Преступник!

А затем, понизив голос, он спросил:

– Иешуа Га-Ноцри, веришь ли ты в каких-нибудь богов?

– Бог один, – ответил Иешуа, – в него я и верю.

– Так помолись ему! Покрепче помолись! Впрочем, – тут голос Пилата сел, – это не поможет. Жены нет? – почему-то тоскливо спросил Пилат, не понимая, что с ним происходит.

– Нет, я один.

– Ненавистный город... – вдруг почему-то пробормотал прокуратор и передёрнул плечами, как будто озяб, а руки потёр, как бы обмывая их, – если бы тебя зарезали перед твоим свиданием с Иудею из Кариафа, право, это было бы лучше.

– А ты бы меня отпустил, игемон, – неожиданно попросил арестант, и голос его стал тревожен, – я вижу, что меня хотят убить» [2, с. 359].

С одной стороны – власть, с другой – юридическое бессилие перед ней. С одной – грозный и бесстрашный в прошлом воин, с другой – измученный и избитый человек, боящийся того, что его «хотят убить». Но бесстрашный воин вдруг испытывает неудобство от ранее незнакомого ему качества страха. Он впервые пока ещё смутно догадывается о своём малодушии. Результат этой догадки очевиден, как и всё то «зло, которое порождается внутри нас...», которое имеет потенцию к овнешнению, и «когда секретарь и конвой вернулись на свои места, Пилат объявил, что утверждает смертный приговор, вынесенный на собрании Малого Синедриона преступнику Иешуа Га-Ноцри, и секретарь записал сказанное Пилатом» [2, с. 360].

Иешуа боится смерти, но он силен тем, что добро его – добро в чистом виде, справедливость его – истина, а не понятие, подлежащее прямо противоположным толкованиям. Снова евангельский контекст: «Зло порождается внутри нас, и поэтому мысли наши должны быть благие». С одной стороны, – речь идёт об идеале, с другой, – булгаковское толкование является для человека понятным и притягательным, не вступая ни в какие противоречия и с идеальным смыслом тоже. Мысли о добре, воплощённые в волевое желание добра – путь любви («Возлюби своего ближнего, как себя самого»).

Сцена в Гефсиманском саду слишком интимна. Это молитва страдающего Иисуса, обращённая к Отцу своему с просьбой о том, чтобы страдания его миновали. Она включает в себя столько боли, что её обилие и непереносимость оказались причиной того, что этот эпизод на протяжении столетий редко становился предметом искусства. Фрагменты евангельской истории у Булгакова настолько наполнены смыслами «Моле-

ние о чаше», что, возможно, сама картина появления Иисуса с учениками в Гефсиманском саду в романе разорвала бы натянутый нерв прощания и прощения.

Казнь Иешуа, его положение на Голгофе среди разбойников, обмороки на кресте, мухи и слепни, облепившие его, желтое тело, повисшая голова в разматавшейся чалме, его теперь «хриплый разбойничий голос», унижительный акт милосердия (напиться воды из губки на конце копья), пыль, поднимающаяся с холмов, – всё это не только не «снижает» описываемые автором события, а наоборот, странным, на первый взгляд, образом усиливает впечатление необратимости и невозможности трагедии, общечеловеческой потери. И всё это – «Моление о чаше».

Когда Булгаков задумал «роман о дьяволе», а так часто называлась автором и Е.С. Булгаковой рукопись романа, получившего в ноябре 1937 г. название «Мастер и Маргарита», – трудно сказать. Е.С. Булгакова считала, что в 1928 г. Булгаков обдумывал содержание романа, собирал материал, а в 1929 г. – приступил к его написанию.

Первые редакции романа, как известно, были сожжены автором. Но сохранились две тетради черновиков, а также черновые варианты глав, написанных в 1930 – 1931 г.г. Из этих материалов видно, как художник искал название романа. Так, например, на полях одной из страниц имеется запись «Жонглёр с копытом». Однако чаще всего встречается название «Чёрный маг».

Возвращение Булгакова к «роману о дьяволе» состоялось лишь в октябре 1923 г. Это был новый этап в огромной работе, продолжавшийся до конца жизни писателя.

Роман «Чёрный маг» включает в себя: четыре сохранившихся полностью главы из первой черновой редакции, две главы из второй черновой редакции в неоконченном виде и главу «Дело было в Грибоедове» – из черновика, над которым Булгаков работал в 1929–1931 гг. Расположены главы в последовательности, которая наметилась в первой редакции романа, состоящего тогда из пятнадцати глав.

Одна из них, условно носящая название «Евангелие от Воланда», повествует о первой встрече Иешуа с Понтием Пилатом, о первоначальном допросе арестованного. В сравнении с Иешуа из «Мастера и Маргариты» здесь герой изображается несколько модернизировано, осовременивается. К примеру, «добрые люди» («Мастер и Маргарита») в «Чёрном маге» именуется «симпатичными».

«– Левий *симпатичный*? – спросил Пилат, исподлобья глядя на арестованного.

– Чрезвычайно, – ответил тот, – только с самого утра смотрит в рот: как только я слово произнесу, – он запишет.

Видимо таинственная книжка была больным местом арестованного.

– Кто? Что? – спросил Пилат – За тобой? Зачем пишет?

– А вот тоже записано, – сказал арестант и указал на протоколы.

– Вот как, – сказал Пилат секретарю, – это как находите? Постой, – добавил он и обратился к арестанту: – А скажи-ка мне: кто ещё *симпатичный*? Марк *симпатичный*?

– Очень, – убеждённо сказал арестованный. – Только он *нервный*.

– Марк *нервный*? – спросил Пилат, страдальчески озираясь.

– При Идиставизо его ударил германец, и у него повредилась голова...

Пилат вздрогнул.

– Ты где же встречал Марка раньше?

– А я его нигде не встречал.

Пилат немного изменился в лице» [3, с. 23].

Или, отвечая на вопрос о том, правда ли то, что он призывал людей к разрушению храмов, в «Чёрном маге» Иисус произносит такие слова: «*Д-добрые свидетели*, о игемон, в *университете* не учились. Неграмотные, и всё до ужаса перепутали, что я говорил» [3, с. 22]. В «Мастере и Маргарите» ответ звучит так: «Эти добрые люди, – заговорил арестант и, торопливо прибавив: – игемон, – продолжал: – ничему не учились и всё перепутали, что я говорил...» [2, с. 35].

Пилат тоже, в «Чёрном маге», обращаясь к легионеру, называет его «ротмистром». «Между прочим, и вам, ротмистр, следует знать, что такова вообще практика римского суда» [3, с. 25]. В «Мастере и Маргарите» Булгаков полностью отказывается от моментов модернизации образов и событий. История о Христе здесь – не древняя и не новая в своей атмосфере и литературной атрибутике, а вечная.

И если в «Чёрном маге» Иешуа ведёт себя в беседе с Пилатом как пророк, учитель, то в «Мастере и Маргарите» этот момент снят.

Для сравнения:

«Чёрный маг»:

«А ты, игемон, – продолжал арестант, – знаешь ли, слишком много сидишь во дворце, от этого у тебя мигрень. Сегодня же как раз хорошая погода, гроза будет только к вечеру, так я тебе предлагаю – пойдём со мной на луга, *Я тебя буду учить истине, а ты производишь впечатление человека понятливого*» [3, с. 24], или: «...Черт возьми! – неожиданно крикнул Пилат своим страшным эскадронным голосом.

– А я бы тебе, игемон, посоветовал пореже употреблять слово «черт», - заметил арестант» [3, с. 24]

В «Мастере и Маргарите» этот диалог приобретает совсем другую тональность: «...Прогулка принесла бы тебе большую пользу, а я с удовольствием сопровождал бы тебя. Мне пришли в голову кое-какие мысли, которые могли бы, полагаю, показаться тебе интересными, и я охотно поделился бы ими с тобой, тем более что ты производишь впечатление очень умного человека» [2, с. 353].

Очевидна трансформация героя в сознании и в концепции автора. Дидактическое, пророческое в его образе сменяется чуткостью, состраданием и редкой человечностью. И поэтому даже последующие его слова не вызывают ожидаемый секретарем гнев Пилата; наоборот он приказывает развязать Иешуа руки: «Беда в том, – продолжал никем не останавливаемый связанный, – что ты слишком замкнут и потерял веру в людей. Ведь нельзя же, согласишься, поместить всю свою привязанность в собаку. Твоя жизнь скудна, игемон, – и тут говорящий позволил себе улыбнуться» [2, с. 353]. Станным хрипловатым голосом прокуратор приказывает: «Развяжите ему руки».

Иешуа касается потаенных струн души высокого чиновника. Кому такое позволено? Он даже говорит о скудности жизни Пилата. Но происходит это так, что Понтий Пилат ощущает – вот единственный человек, которому дано такое право. И подсознательно понимает, почему дано.

Если в «Чёрном маге» Иешуа не только исцеляет Понтия Пилата от мигрени, но и «прочитывает» судьбу ранее незнакомого с ним Марка, то есть, по сути, чародействует, то в «Мастере и Маргарите» он сам дает реальное и обыденное, а не мистическое объяснение своих способностей:

«Краска выступила на желтоватых щеках Пилата, и он спросил по-латыни:

– Как ты узнал, что я хотел позвать собаку?

– Это очень просто, – ответил арестант по-латыни, – ты водил рукой по воздуху, – и арестант повторил жест Пилата, – как будто хотел погладить, и губы...

– Да, – сказал Пилат [2, с. 354].

Для автора «Мастера и Маргариты» любовь и сочувствие убедительнее любого чуда. Для Понтия Пилата безумец и бродяга, способный врачевать единой силой сострадания стал величайшим открытием в его жизни. Иешуа излечил его мигрень, но он же и «взорвал» сознание столь опытной личности. Иешуа Га-Ноцри удалось посеять недопустимые сомнения в самом прокураторе Иудеи. Но мозг и воля Понтия Пилата сопротивлялись подобному ходу событий. Воля и малодушие соединились в этом человеке и забились в гневном истерическом фонтане: «– Ты полагаешь, несчастный, что римский прокуратор отпустит человека, говорившего то, что говорил ты? О боги, боги! Или ты думаешь, что я готов занять твое место? Я твоих мыслей не разделяю! И слу-

шай меня: если с этой минуты ты произнесешь хотя бы слово, заговоришь с кем-нибудь, берегись меня! Повторяю тебе: берегись!» [2, с. 360].

Власть, сила, решимость, ратное мужество, оказывается, иногда скрывают особый тип малодушия и трусости – страх отказаться от собственных заблуждений и открыть глаза для истины. Но это внутренняя сторона булгаковского Пилата. Есть еще внешняя. В связи с этим позволим себе некоторые параллели с жизнью и казнью греческого философа Сократа.

В ответ на обвинения отделения особого суда, требования покаяться и назначить себе меру наказания Сократ произнес: «Что по заслугам надо сделать со мной... за то, что я сознательно всю свою жизнь не давал себе покоя и пренебрег всем тем, о чем заботится большинство, – корыстью, домашними делами, военными речами, речами в Народном собрании, участием в управлении, в заговорах, восстаниях, какие бывают в нашем городе, – ибо считал себя, право же, слишком порядочным, чтобы уцелеть, участвуя во всем этом; за то, что не шел туда, где я не мог принести никакой пользы ни вам, ни себе, а шёл туда, где частным образом мог оказать всякому величайшие, как я утверждаю, благодеяние, стараясь убедить каждого из вас не заботиться о своих делах раньше и больше, чем о себе самом и о том, чтобы самому стать как можно лучше и разумнее, и не пещься о городских делах раньше, чем о самом городе... Итак, чего же я заслуживаю за то, что я такой? Чего-нибудь хорошего, афиняне» [5, с. 30]. Если судьи его освободят, сказал Сократ, то он продолжит заниматься тем, чем занимался до суда и что считает истинным. Так против себя он настроил еще 80 судей. В назначенный день философ выпил чашу с ядом.

Г.Ф.В. Гегель, считавший Сократа фигурой «может быть, самой интересной в древней философии и всемирно-исторической личностью», тем не менее отмечал, что и жалоба против философа, и суд, и сам смертный приговор были абсолютно правильными с точки зрения античного полиса, чьи основы подрывались субъективным моральным выбором философа, его автономным внутренним решением и свободой мыслителя.

Вполне вероятно, что «Мастер и Маргарита» включает в себя и это внутреннее авторское цитирование. В античном космогоническом мироощущении отсутствовало восприятие человека как личности. Однако, в античности появляются всё же две мощнейшие личности: Сократ в Греции и Иисус в Риме. Оба были казнены.

Понтий Пилат являлся бесспорным продуктом коллективного сознания. В случае с Сократом олицетворением такого мировосприятия граждан был республиканский полис, с Пилатом – имперская Иудея. Боги, иерархия, император Тиберий, власть кесарей – миропорядок римлян в той же степени, как космос и воплощение его в общественно-полисе составляли миропорядок греков. Таким образом, в глазах прокуратора Иудеи Иешуа покушается на самое главное – практически на мироздание. Пилат интеллектуально развлекается при беседе о сущности жизни: «– Чем ты хочешь, чтобы я поклялся? – спросил, очень оживившись, развязанный.

– Ну, хоть бы жизнью твоею, – ответил прокуратор, – ею клясться самое время, так как она висит на волоске, знай это.

– Не думаешь ли ты, что ты её подвесил, игемон? – спросил арестант. – Если это так, то ты очень ошибаешься.

Пилат вздрогнул и ответил сквозь зубы:

– Я могу перерезать этот волосок.

– И в этом ты ошибаешься, – светло улыбаясь и заслоняясь рукой от солнца, возразил арестант, – согласишься, что перерезать волосок уж наверно может лишь тот, кто подвесил?

– Так, так, – улыбнувшись сказал Пилат, – теперь я не сомневаюсь в том, что праздные зеваки в Ершалаиме ходили за тобою по пятам» [2, с. 354].

Но все меняется тогда, когда Иешуа рассказывает о времени, «когда не будет власти ни кесарей, ни какой-либо иной власти», о том царстве «истины и справедливости, где вообще не будет надобна никакая власть». Реакция Понтия Пилата совершенно предсказуема и объяснима:

«– На свете не было, нет и не будет никогда более великой и прекрасной для людей власти, чем власть императора Тиберия! – сорванный и больной голос Пилата разоросся» [2, с. 358].

Наконец-то Понтий Пилат находит временное оправдание тому смутному ощущению своего несовершенства, которое его посетило. Абсолютно циничный и одинокий лично, он вновь становится частью коллективного мира. И он защищает его основы, хранит власть. Власть людей над людьми, самую «великую и прекрасную для людей власть» императора Тиберия.

В статье «Генеалогия «Мастера и Маргариты», в разделе её, посвященном Пятому прокуратору Иудеи, литературовед И.Ф. Бэлза фиксирует замечания других исследователей, касающихся вопроса «о поведении Пилата, вернее, о степени его виновности в смерти Иисуса» [1, с. 179]. Среди прочих, он приводит мнение профессора Киевской духовной академии Т. Буткевича, который, «подчеркивая «обычай всех римских вельмож того времени ставить политические выше нравственных требований», пишет: «...поставьте на место Пилата обыкновенного человека, непосредственно взятого из той или другой общественной среды данного времени, и он будет вести себя, как вёл Пилат» (цит. по: [1, с. 179]).

Далее И.Ф. Бэлза ссылается на мнение Н.К. Маккавейского, также профессора Киевской духовной академии, который был другом и сослуживцем отца М. Булгакова. Профессор Маккавейский убеждён в виновности Пилата, так как тот, по его мнению, нарушил один из законов Двенадцати таблиц: «Не должно слушать пустые крики народа (*vanae voces populi*), когда они требуют оправдания виновного или осуждения невинного». Всё верно для римского чиновника, чьё государство явило миру один из первых образцов законотворчества, но только не в том случае, когда речь идёт об имперском единстве. «Но какой справедливости можно ожидать от Тиберия, эпоху и личность которого так красочно изобразили Светоний, Сенека и Тацит, весьма недвусмысленно свидетельствующий, что Тиберий публично заявил, что лучше уничтожить все законы, чем уменьшить вознаграждение доносчикам, стоявших, по его убеждению, на страже законности» [1, с. 180], – подытоживает результаты вышесказанного И.Ф. Бэлза. Действительно, любая попытка требований от Пилата свободного решения, права субъективного нравственного выбора будет выглядеть либо как внешнее морализаторство, либо как модернизация. Не его это масштаб, и не его возможности подобного масштаба.

Часто Булгакова обвиняют в том, что в его романе добро и зло находятся в состоянии некоторой договорённости, контакта. Речь идёт о высшем добре и об абсолютном зле, которые в произведении обозначаются как «ведомства». Показательно в этом случае появление Левия Матвея и его диалог с Воландом на последних страницах «Мастера и Маргариты». Но при прочтении романа в контексте «Моления о чаше» становится понятно, что такого договора нет.

Все те герои, которые попали в поле зрения Воланда и его свиты, оказались там не случайно, будь-то Берлиоз, Римский, Веренуха, Алоизий Могарыч, Степан Лиходеев или критик Латунский. Они сами давно уже оказались вне божьего мира, либо в силу сознательного выбора своего заскорузлого мозга (Берлиоз, например), либо в результате атрофированности способности к какой-либо душевной работе (все вышперечисленные). Таким образом, эти люди очёртились сами по себе, без внешнего вмешательства злых сил. «Бог есть бесконечное, конец и начало сущего; чёрт – отрицание Бога, а, следовательно, и отрицание всякого конца и начала, чёрт есть начатое и неоконченное,

которое выдаёт себя за безначальное и бесконечное; чёрт – номинальная середина сущего, отрицание всех глубин и вершин – вечная плоскость, вечная пошлость» [4, с. 213], – писал Д.С. Мережковский в своём исследовании «Гоголь и чёрт». Для Гоголя, отмечал Мережковский, нечистый является таковым именно в следствие отказа от работы духа, её неприятия («начатое и неоконченное»), за которым следует неминуемое смешение понятий, их девальвация и «вечная пошлость». Любовь к Гоголю Булгакова и его глубочайший интерес к великому писателю общеизвестны. Близки к сатирическим гоголевским персонажам и мелкие бесы современной Булгакову Москвы.

«Моление о чаше» – квинтэссенция трагедии, боли и любви. Это трагедия человечества, которое теперь будет нести новый груз вины. Это страх и боль человека, который завтра должен принять муку. Это Его бесконечная любовь и прощение, выше которых нет ничего.

Герой Булгакова, перенесший пытку Голгофы, освободивший от вековых мучений своего палача, такой, каким он предстаёт на страницах романа, воплощает собой то великое сострадание, которое и есть Он, Сын Божий, искупивший личными страданиями грехи людей и указавший им единственный путь к спасению. Поэтому и карательные функции не у него; и не потому, что не в Его руках они, а потому что не в этом суть Его.

РЕЗЮМЕ

У статті подано культурологічний аналіз роману М.А. Булгакова «Майстер і Маргарита», який дає можливість висвітлити важливі змістові пласти твору та здійснити їх нове герменевтичне прочитання.

Ключові слова: М.А. Булгаков, «Майстер і Маргарита», культурологічний аналіз.

SUMMARY

The article represents culturological analysis of the novel «The Master and Margarita» by M.A. Bulgakov that highlights important layers of content of the work and allows to realize its new hermeneutical interpretation.

Key words: M.A. Bulgakov, «The Master and Margarita», hermeneutical interpretation.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бэлза, И.Ф. Генеалогия Мастера и Маргариты [Текст] / И. Ф. Бэлза // Контекст – 1978. Литературно-теоретические исследования, – М. : Наука, 1978. – С. 156-248
2. Булгаков, М. А. Мастер и Маргарита [Текст] / М. А. Булгаков. — Т 2. – К. : Дніпро, 1989. – 748 с.
3. Булгаков, М. А. Черный маг. Главы из романа [Текст] / М. А. Булгаков // Михаил Булгаков. Избранные произведения. – К. : Дніпро, 1990. – 702 с.
4. Мережковский, Д. С. Гоголь и черт [Текст] / Д. С. Мережковский // В тихом омуте. Статьи и исследования разных лет. — М. : Советский писатель, 1991. – С. 213-309.
5. Пустосвит, А. В. Этика и эстетика. Наследие Запада. История красоты добра [Текст] : учеб. пособ. / А. В. Пустосвит. – К. : МАУП, 2006. – 680 с.

Надійшла до редакції 17.03.2011 р.

УДК 316.356.4.001.1

ФОРМИРОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕИ КАК ОСНОВА ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА

С. В. Дрожжина

Донецкий национальный университет экономики и торговли имени Михаила Туган-Барановского

В. С. Ромадыкина

Донецкий юридический институт МВД Украины Луганского государственного университета внутренних дел имени Е.О. Дидоренка

Реферат. В исследовании рассматривается необходимость создания новой доктрины, направленной на укрепление независимости государства и на развитие демократии в нем. Первое направление исследования национальной идеи основано на этнокультурном феномене и связанном с этим пониманием нации. Второе же направление основано на социально-политическом и гражданском самосознании, а значит, ориентировано не на этнос, а на политическую нацию. В качестве принципов формирования национальной идеи в Украине (с учетом многосложного характера общества и интересов государства) предложены следующие принципы: мультикультурализм (как принцип культурной политики поликультурного общества); принцип культурной демократии; поощрение культурного самосознания при отказе от навязывания определенного типа самосознания; сохранение и развитие языкового разнообразия; направленность культурной политики на развитие творчества; ориентация как на национальные ориентации, так и на общечеловеческие; признание приоритета международно-правовых актов в сфере культуры.

Ключевые слова: национальная идея, нация, доктрина, независимое государство.

В условиях глобализационных процессов, охвативших, в том числе, и бывшие республики Советского Союза, в современной Украине сложилась необходимость предать коренному преобразованию целый ряд актуальных идеологических вопросов. Оставление в тени этих проблем грозит обострением противоречий в структурных и институциональных параметрах развития государства и гражданского общества. «Прежде всего, необходимо разработать новую национальную идеологию. Она должна сменить этнокультурную идеологию, которая была разработана еще во времена «НРУ за перебудову», и явно задержалась на политической арене. Основной акцент в ней делается на насильственное внедрение языкового, историко-культурного и конфессионального монополизма в стране, на своеобразную новую этнокультурную автократию. ...В рамках такой этнокультурной автократической идеологии отрывается от основных процессов в государстве большая часть населения, проживающая в восточных и южных регионах, наиболее экономически развитых» [1]. Тем самым ставится под угрозу целостность Украины как суверенного государства.

Цель статьи – определение базовых ценностей общечеловеческого типа как основу национальной идеологии, а также принципов формирования национальной идеи в Украине.

Необходимость разработки и внедрения в жизнь идеологии определяется украинским автором Н. Михальченко: «Как элемент культуры, её ядро (идеологический потенциал), идеология играет в системе культуры особенную роль, обусловленную её природой, как самосознания социального объекта (группы, класса, нации и т.п.). Она (идеология) в концентрированном, систематизированном, более-менее теоретическом... виде выражает то главное, что стремится реализовать социальный субъект в процессе своей материальной и духовной деятельности» [2].

Это главное, о котором идет речь, определяется исторически, то есть на конкретном этапе истории носит определяющий характер. «Украинская национальная идея, – говорилось в программе «Украинской демократично-хлеборобской партии» (УДХЦ), написанной В. Липинским и изданной в 1917 году в г. Лубны, – только тогда в силах оживить собой украинскую этнографическую массу, когда она будет рядом с идеей суверенитета украинского народа, когда она призывает к полному национальному освобождению и на место рабской службе чужим государственным организациям ставит соревнование. И потому борьба за государственный суверенитет целого украинского народа по всей Украине ставим важнейшей исходной точкой нашей политической программы» [3].

Сегодня национальная идея, которая зиждется на национальном освобождении, является неактуальной, как и борьба за государственный суверенитет украинского народа. Этот исторический Рубикон Украина уже перешагнула, а значит, необходим другой базис для национальной идеи.

Вообще, когда в процессе эволюции жизнедеятельности людей ценности как принципы какого-либо знания попадают «под объективную и субъективную критику, подлежат эрозии и протесту, тогда возникает рефлексия не только первопричин "переоценки ценностей", а и сама проблема ценностей как предмет философского знания» [4]. Таким образом, национальная идея как социальная ценность во времена реформирования, революций, социальных потрясений подлежит внимательному пересмотру с философской точки зрения.

Современными учеными исследуется две разновидности национальной идеи.

Первая разновидность основана на этнокультурном феномене и связанном с ним самосознанием.

Вторая разновидность национальной идеи основана на социально-политическом и гражданском самосознании.

Каждое общество на конкретном этапе своего развития избирает свою модель развития государства и нации. В Украине, как и в других советских республиках, в конце существования СССР сформировалась первая модель складывания национальной идеи. Базируется она на таких факторах, как язык, героическая история, понятие титульной нации. На первых порах стремления народа к независимости, без сомнения, такой принцип был понятен. Он возрождал национальную гордость народа. «Однако, настал момент, когда в старые меха новое молодое вино, то есть государство, уже не влить» [1].

Сегодня необходима новая доктрина, направленная на укрепление независимости государства и на развитие демократии в нем. Между тем, оставаясь в рамках национальной идеи старого этнокультурного вектора, перспектива строительства современной демократической европейской державы становится эфемерной. Современные проблемы становления украинской национальной идеи рассматриваются в трудах А. Гараня, Н. Головатого, Л. Губернского, Б. Колоса, Л. Нагорной, М. Феллера, Б. Футея, А. Хорошилова, А. Юсуповского и многих других ученых.

Исследование становления национальной идеи на современном этапе развития украинского общества существенно затрудняется тем, что, во-первых, Украина сегодня представляет собой многосоставное (фрагментированное) общество; во-вторых, рассмотрение формирования современной национальной идеи не представляется возможным отстраненно от национальных интересов государства, политика и экономика которого характеризуются многовекторностью.

Итак, определившись с актуальностью вопроса и трудностями его исследования, перейдем к рассмотрению основ формирования, принципов, функций современной национальной идеи. Но прежде необходимо провести размежевание понятий, которые наиболее часто соотносятся с национальной идеей и даже иногда неоправданно замещают друг друга. Такое разграничение понятий четко и доступно осуществил украинский современный философ С. Безклубенко.

Прежде всего, важно различать понятия «национальный вопрос» и «национальная идея». «Первое – как первичная проблема национального, политико-правового состояния, второе – как осмысление представления нации о самобытности своей культуры и о своей роли в региональной, общеевропейской или даже мировой истории. ...Вопросы поднимают, ставят, решают; идею как импульс действия – имеют, осознают, утверждают, до неё дорастают» [5].

Обратимся к следующей паре понятий, которые нуждаются в уточнении и разграничении. «...Чем „идея” отличается от „понятия”? А отличается она тем, что, кроме знания или просто представления о чем-то (чем и исчерпывается смысл понятия), идея непременно вмещает в себе это представление как объект желания, то есть – как цель действия, деятельности» [5].

И, наконец – «национальная идея» и «государственная доктрина» (явления принципиально отличные, как по генезису, так и по содержанию, характеру, последствиям). «В отличие от национальной идеи, которая имеет иррациональный характер, государственная доктрина всегда имеет четко выраженный рациональный характер. Если первая формируется стихийно, то вторая – результат вполне осмысленных целенаправленных действий... Государственная доктрина, когда власть имущие руководствуются национальной идеей, может быть направлена на реализацию идеи...» [5].

Как отмечалось выше, первое направление исследования национальной идеи основано на этнокультурном феномене и связанном с этим пониманием нации. Второе же направление основано на социально-политическом и гражданском самосознании, а значит, ориентировано не на этнос, а на политическую нацию.

В начале XX столетия Фридрих Майнеке выделяет:

– политическую нацию, основанную на общей политической истории и единстве конституционного консенсуса;

– культурную нацию, основанную на общем культурном наследии.

Меж ними есть существенная разница: принадлежность к политической нации является добровольной, в то время, как принадлежность к культурной от человека не зависит, так как не является результатом его выбора [6].

Альфред Степан исследует национальное государство и государство-нацию, доказывая, что именно вторая модель должна быть в основе новой национальной идеологии Украинской державы как такой, которая признает плюрализм культур, языков, этносов [7]. «Украина значительно ближе к тому, чтобы превратиться в национальное государство, чем кто-то думает», – приводит слова профессора Колумбийского университета Альфреда Степана французская газета «Фигаро» (nrcu.gov.ua, 30.12.2004).

В современной гражданской национальной идее на главенствующее место вместо этнокультурного единства (язык, религия, история, фольклор) претендует единство гражданское, политическое и социальное, то есть отношение, прежде всего, к единому Украинскому государству как к новому политическому и социальному феномену, так как основой строительства современной европейской державы является не этнокультурный фактор, а гражданский, социальный, политический.

Большинство современных украинских философов поддерживают понимание современной нации как политического образования.

И. Сележан считает национальную идею одним из проявлений культуры, поскольку сама идея, её содержание, пути и направления её внедрения в социальную среду связаны с культурными ценностями и идеалами общества, и вообще, национальную идею необходимо понимать как концентрирующую в себе основные культурные достижения определенной нации [8, с. 50].

С. Безклубенко, исследующий теоретические основы современной национальной идеи, считает, что: «Национальная идея – это определенный комплекс представлений, связанных с осмыслением национальной общностью места и роли нации в мировом контексте, её будущее» [5].

Е. Лисицын рассматривает национальную идею как сумму: «национальное сознание плюс стратегическая цель национального прогресса» [9].

«Поскольку в Украине гражданами являются представители различных этнических сообществ, то конкретным проявлением их национальной постмодерной идентичности является гражданская самоидентификация», –отмечает О. Терешкун [10].

Но ряд ученых между понятиями «нация» и «этнос» ставят знак равенства, что сразу же отстраняет от национальной идеи миллионы граждан Украины, а это означает, что подобная идея не может быть объединяющим фактором фрагментированного общества. Например, С. Бублик, Ю. Каныгин, Я. Яцкив уверены, что: «Национальная идея – это интеллектуально очерченные и четко сформулированные духовные (священные) основы бытия этноса, его аутентичности, целостности, исторической направленности, смысла жизни и места среди других народов» [11].

«Отличительными чертами национальной идеи есть то, что она, во-первых, содержит исторический проект, то есть образ желаемого для данного этноса будущего; во-вторых, становится регулятором и стимулятором национальной воли по достижению проективно определенного будущего; в-третьих, пересматривает и преобразует традиционные для этноса факторы бытия, акцентируясь на некоторых из них, и прекращая действия других; в-четвертых, консолидирует этнических индивидов на новых принципах общественного договора, содержательной основой которого выступает национальная идея, а формальным воплощением – общественный порядок», – сводит национальную идею только к этносу А. Швецова [12].

Но в пользу того, что украинская нация является политической по своей сути говорят следующие аргументы. По данным Института социологии НАН Украины (<http://glavred.info>, 17.12.07), в украинском современном социуме преобладает демократический тип политической культуры: 77 % граждан Украины (87 % – на Западе и 67 % – на Востоке) безусловно соглашались со такими утверждениями:

– демократия является лучшим политическим устройством для современной Украины;

– демократия предлагает человеку реальную возможность для сознательного политического выбора.

Данные социологических исследований подтверждают, что базисом для разработки новой национальной идеологии сегодня является развитие демократии, мультикультурность народа Украины, фрагментарность общества, глобализационные процессы, четко выраженный стратегический курс Украины на европейскую интеграцию.

Процесс сплочения населения государства в нацию динамично пошел после выхода Украины из состава СССР: были установлены границы, создавались национальное законодательство, экономика, система управления, был введен институт украинского гражданства. В связи с тем, что Украина – многонациональная держава, логично было бы строить национальную идеологию на наднациональном базисе, не акцентируя внимания на этнокультурном факторе, а больше обращаясь к единству территории, экономических связей, необходимости совместных усилий по строительству будущего. Именно так формировались нации в Бельгии, Швейцарии, других государствах, где на одной территории вынуждены были проживать несколько этносов или групп населения, которые различаются по языковому признаку.

Такая политика проводилась в направлении формирования национальной психологии с середины 90-х годов XX в. и в первые годы XXI в.: без лишнего шума и пафоса государство восприняло свою символику; все больше политиков, студентов, интеллигенции разговаривало на украинском языке; высококачественные в художественном смысле театральные представления и телевизионные передачи смотрели на государственном языке, главное – словосочетание «гражданин Украины» стало таким же привычным, как раньше «гражданин СССР».

При помощи именно таких, казалось бы, разрозненных моментов и формируется плавно, без «рывков» и принуждений психология национального единства. Но практика должна идти рука об руку с теорией. Такой теоретической базы (концепции национальной идеи) нет. Единение (сплачивание) может происходить вокруг определенного ядра. Что является ядром национального единства сегодня?

То, что гражданская национальная идентичность в Украине имеет более высокий уровень, подтверждается социологическими опросами. Центром Разумкова в 2001 году был поставлен вопрос: какой из четырех факторов объединяет или может объединять народ Украины в целостность? Предлагались четыре варианта ответа:

1. Знание и понимание украинского языка и культуры.
2. Единое восточнославянское культурное и историческое наследие.
3. Единые политические принципы и идеи.
4. Сосуществование и равные права в рамках одного Украинского государства.

Таким образом, первые два варианта ответов характеризуют украинский этнонационализм Запада государства и восточнославянский этнонационализм Востока. А вторая пара ответов характеризует гражданский или политический принцип поиска идентичности.

В целом по Украине респонденты дали последний европейский вариант ответа – 57%. Третий вариант набрал 14% и, таким образом, вместе с четвертым составил основу для убедительного результата гражданской и политической идентичности в Украине – 71%. И только 29% респондентов высказались в пользу этнокультурной идентичности [1].

Сегодня для поступательного эволюционного движения Украины необходимо пересмотреть основы национальной идеологии от этнокультурных основ к гражданским социально-политическим основам. Это является особенно важным, исходя из многосоставной сущности украинского общества.

Украинский социум по многим параметрам подпадает под категорию «много-сложного общества». Общества, разделенные «сегментарными противоречиями» (региональными, этнонациональными, языковыми, расовыми, религиозными, др.), в философской и политической науке объединяются понятиями «много-сложности», «фрагментарности».

О. Лисничук определяет основания для внесения Украины в категорию много-сложного общества [13, с. 8]:

- а) региональное разнообразие, поляризация «Восток – Запад»;
- б) кризис национальной идентичности;
- в) двойная идентичность;
- г) неопределенность в конституционном поле проблемы коренных народов.

Однако кризис национальной идентичности и двойную идентичность можно определить не как основания, а как последствия сформированности много-сложного общества. К основаниям же целесообразно было бы добавить: многоконфессиональность, которая имеет четко выраженный региональный характер, двуязычие, а также политическую и экономическую двувекторность как проявление двойной идентичности.

Много-сложность предусматривает наличие в одном обществе двух и более сегментных образований. Их интересы способны концентрироваться и конкурировать с интересами всего общества. Каждый из общественных сегментов Украины претендует на то, чтобы именно его интересы были общими для всей страны!

Если в государстве имеется больше, чем одна культурная группа, то в рамках такой модели могут возникать конфликты – как между культурными группами, так и между построением нации и строительством демократического общества в ней. Во многих исторических случаях (Франция, Бельгия, Канада) на территории одного государства фактически находились две или более наций со своими лидерами. Каждая из них сталкивалась с проблемой принятия или непринятия её национальной культу-

ры. Все такие государства рано или поздно избрали модель державы-нации. Тем самым они признали наличие более чем одной культурной и национальной идентичности в государстве. Они также способствовали утверждению в своих странах так называемого асимметричного федерализма, многоязычия [1].

Учитывая соотношение доступа представителей общественных сегментов к государственной власти, можно определить два основных типа многосложного общества:

– паритетный, когда возможности доступа к власти и общественным благам всех главных сегментов приблизительно равные или пропорциональные их общественно-политическому потенциалу (при этом эти возможности реальные, а не просто провозглашенные);

– диспропорционный, когда один или несколько сегментов имеют монопольные права на использование власти [13, с. 41].

Диспропорционный тип многосложного общества провоцирует протестную и даже сепаратистскую реакцию других подобных образований. Избежать таких разрушительных последствий неверно определенных теоретических основ национальной идеи можно только одним способом: перейти от диспропорционного к паритетному типу многосложного общества. Это возможно только тогда, когда правильно определены базовые ценности, на которых зиждется национальная идея. Как подсказывает практика общественной жизни, практика строительства современных государств-наций, такими ценностями являются ценности общечеловеческого плана. Ни этнические, ни языковые. Ни религиозные, ни, тем более, классовые ценности не могут согласовать интересы многосложного общества.

Этические, социальные, языковые, религиозные, экономические групповые свойства сплачивают признаки общественного организма, которому присуща общая идентичность, воспринимаемая всеми основными группами региона или хотя бы большинством [13, с. 42].

Из этого высказывания логически вытекает, что многосложному обществу не достает общей идентичности. Сегодня, когда доминируют региональные идентичности, есть опасность, что это со временем может разрушить государственность. В демократическом обществе, где государство обеспечивает свободное развитие всех граждан, наличие в фрагментированном обществе противоположных интересов затрудняет демократический процесс – государство решает дилемму: или сохранение и развитие демократических форм, или утрата государственности.

Из этого вытекает вывод: необходимо искать и теоретически обгрунтовывать идею, которая бы объединяла все сегменты многосложного общества.

Тезисы о «двух Украинах» глубоко укоренились в украинские (и не только в украинские) дискурсы, поскольку имеют аксиоматический характер. «Ценности являются самым глубоким основанием идей/верований/убеждений, которые лежат в основе человеческого поведения. Как и многие другие социокультурные феномены, они являются сложным для исследования объектом и тяжело поддаются определению. Еще в начале 80-х годов исследователи предлагали около 180 дефиниций понятия „ценности”» [14, с. 8].

Поскольку Украинское государство сегодня переживает глубинную трансформацию, и ситуация в ней достаточно часто приобретает кризисный характер, то при анализе ценностей все чаще используется понятийный аппарат, наработанный в теории разрешения конфликтов.

«...Не только теория, но и современная политическая практика отводит ценностям важное место в системе факторов, определяющих развитие обществ и государств. К общим неделимым и универсальным ценностям апеллируют практически все политические документы Евросоюза... Ценности как важный фактор политики учитывает стратегия национальной безопасности США. Ценности своих обществ называют основаниями для поиска собственных путей развития лидеры России, Китая, Индии. Это позволяет утверждать: система ценностей, их совместимость и несовмес-

тимість будут в значительной мере определять полюса притяжения и отталкивания в глобализованом мире XXI столетия» [14, с. 8].

Национальные интересы являются базисом, центром становления национальной, суверенной, демократической державы. Согласование интересов различных сегментов общества – проблема общецивилизационная (общенациональная).

При определенных условиях и обстоятельствах люди и общности могут поступаться частью своих интересов, но им абсолютно не свойственно поступаться собственными ценностями. Ценности не подлежат компромиссам и торгу, поскольку касаются достоинства человека. А утверждение человеческого достоинства как ценности четко связывается с обеспечением основ самого человеческого существования – идентичностью и безопасностью [14, с.9].

Однако это не обозначает, что люди с отличиями в ценностных ориентациях не могут сосуществовать в рамках одной национальной общности. Если собственная идентичность не подвергается опасности, то не необходимости угрожать идентичности другого [14, с. 9]. То есть, если такая угроза существует (со стороны навязывания языка, религии, социально-экономических и политических ориентаций), то высок уровень вероятности, что принудительное сосуществование в рамках одного государства, не размежеванного даже культурной автономией, а лучше – федеральными основами, может привести (и приведет) к социальным конфликтам.

Значительный вклад в разработку проблематики интереса внесли Н. Макиавелли, Ф. Бекон, Г. Гроций, И. Кант, Гегель, К. Маркс, Ю. Хабермас и др. Но в рамках данной работы наше внимание привлекают исследования современных украинских ученых. Например, над проблемой государственного интереса работает Н. Головатый, который определяет государственные интересы как «социальные идеи, ориентиры, принципы, предписания, направленные на рациональную организацию внутренней и внешней политики державы, на адекватную репрезентацию интересов всех граждан и общества в целом, на всестороннее развитие народа» [15].

Патлах М. определяет национальные интересы следующим образом: «Национальные интересы – это осознанные потребности государства, которые определяются экономическими и геополитическими отношениями определенной державы в конкретную эпоху, культурно-историческими традициями, необходимостью обеспечения безопасности страны и т.п.... Национальные интересы выступают как объективно обусловленные мотивы деятельности субъектов, которые складываются из осознания ими собственных нужд и уяснения условий и способов их удовлетворения. Национальный интерес – это реализация естественного права народа на достойное существование, важная детерминанта национального возрождения Украины» [16].

Как видим: современные определения национального интереса, во-первых, учитывают сегментный характер общества и необходимость согласования интересов всех сегментов, во-вторых, эти определения соотносятся с пониманием современной национальной идеи как ядра, вокруг которого объединяются все сегменты общества.

Среди множества национальных интересов М. Патлах выделяет приоритетные:

- обеспечение суверенитета государства;
- создание целостной системы национальной безопасности;
- бесконфликтное вхождение Украины в международное сообщество как равноправной державы и создание стабильных условий для развития отношений со странами, в которых она имеет собственные интересы; охрана конституционного строя;
- гарантирование прав национальных меньшинств, развитие этнической, культурной, языковой и религиозной самобытности граждан всех национальностей, составляющих народ Украины;
- преодоление экономического кризиса;
- обеспечение внутривнутриполитической стабильности общественной жизни;
- разработка государственной идеологии [16].

При определении приоритетных национально-государственных интересов необходимо помнить, что они выступают движущей силой развития общества только тогда, когда их реализация будет основана на общечеловеческих принципах гуманизма, толерантности и открытости.

Представляется возможным предложить следующие принципы формирования национальной идеи в Украине, учитывая многосложный характер её общества и государственные интересы страны:

- мультикультурализм (как принцип культурной политики поликультурного общества);
- принцип культурной демократии;
- поощрение культурного самосознания при отказе от навязывания определенного типа самосознания;
- сохранение и развитие языкового разнообразия;
- направленность культурной политики на развитие творчества;
- ориентация как на национальные, так и на общечеловеческие ценности;
- признание приоритета международно-правовых актов в сфере культуры [17, с. 75].

Среди идеологий, существующих в обществе, объективно выражать общенациональные интересы может только та идеология, которая по своему характеру является наиболее близкой к установкам и чаяниям большинства граждан государства. Общегосударственная идеология является универсальной; именно благодаря ей через социальную политику и экономику сохраняется стабильность в государстве и обеспечивается его интенсивное развитие [15].

Исходя из сказанного выше, можно предложить следующие пути формирования современной общенациональной идеи через учет национальных интересов, которые и составляют основу самой идеи (табл. 1).

Таблица 1

Национальные интересы как пути формирования национальной идеи

№ п/п	Сферы национальных интересов	Пути формирования национальной идеи, исходя из сфер национальных интересов
1.	Национальные интересы в сфере обеспечения суверенитета государства	- сохранение и обеспечение суверенитета и единства государства; - создание условий для углубления децентрализации власти с целью дальнейшей демократизации общества, укрепления роли регионального и местного самоуправления;
2.	Национальные интересы в сфере демократизации власти	- законодательное закрепление политической реформы в сфере всех ветвей власти; реформирование судебной системы, правоохранительных органов; - деполитизация сферы государственной службы;
3.	Национальные интересы в международной сфере	-обеспечение бесконфликтного вхождения Украины в мировые политические и экономические организации. Создание условий для развития отношений с государствами, где Украина имеет собственные экономические, политические интересы; -решение проблем блоковости/безблоковости Украины исключительно путем Всеукраинского референдума;

Продолжение табл. 1

4.	Национальные интересы в сфере прав и свобод человека	-обеспечение принципа верховенства права; признание приоритета общечеловеческих ценностей; обеспечение социально-экономических, политических. Религиозных, языковых, этнических, культурных прав человека и гражданина; всемерное способствование развитию гражданского общества, формированию политической нации на основе интеграции этнических, религиозных, языковых, региональных, политических сегментов многосложного общества путем гарантии, обеспечения прав и свобод;
5.	Национальные интересы в духовной сфере	– формирование общенациональной идеи, направленной на консолидацию нации, на выражение чаяний населения всех регионов Украины; – формирование национального самосознания (как основы новой идентичности) через образование, воспитание, просвещение, межкультурные коммуникации; – признание на государственном уровне того, что общая идентичность, основанная на общечеловеческих ценностях, есть необходимым условием сохранения целостности государства.

Сформулировав основные пути формирования современной национальной идеи, необходимо четко представлять, какие социально-мобилизующие функции должна выполнять такая идея, учитывая государственные интересы. И.Сележан выделяет пять таких функций:

- 1) определение места нации в глобальном пространстве и во времени;
- 2) выяснение истоков нации и её исторических идентификаторов;
- 3) обоснование общей для всего социума стратегии развития;
- 4) определение связей между общепринятыми национальными достоинствами и достоинствами каждой из социальных групп;
- 5) обоснование права властных структур на руководство обществом и внешнюю репрезентацию власти [8, с. 80].

Анализируя функции национальной идеи, предложенные И. Сележаном, необходимо отметить, что первые три функции (определение национального хронотопа, выяснение источников нации и обоснование стратегий развития) являются характерными для всех временных периодов существования и развития национальной идеи. Последние же две функции четко отображают современный этап формирования национальной идеи: четвертая функция направлена на урегулирование отношений между всеми сегментами общества и полностью укладывается в канву политики мультикультурализма.

Исходя из изложенного выше, можно сформулировать следующие выводы:

1. Современная Украина представляет собой многосложное (фрагментированное) общество. Основаниями для этого утверждения являются региональное разнообразие, поляризация интересов «Восток-Запад», неопределенность в правовом поле проблемы коренных народов, национальных и языковых меньшинств, многоконфессиональность, имеющая четко выраженный региональный характер, двуязычие, двувекторность политических и экономических ориентиров.

2. Учитывая соотношение доступа представителей общественных сегментов к государственной власти, можно выделить два основных типа многосложного общества: паритетный и диспропорционный. Без сомнения, для Украины как и для любого демократического государства, желательным есть паритетный тип, переход к которому возможен лишь в том случае, если будут правильно философски обоснованы базовые цен-

ности, на которых базируется национальная идея. Как показывает практика общественной жизни, такими ценностями являются ценности общечеловеческого плана, так как ни этнические, ни языковые, ни религиозные, ни, тем более, классовые, ценности не смогут согласовать интересы многосложного общества, стать ядром политической нации.

3. Базовые ценности общечеловеческого типа составляют основу национальной идеологии гражданской (политической, социальной), которая в отличие этнокультурной, ставит во главу угла гражданское, политическое самосознание. Основа для разработки такой новой национальной идеологии уже существует: это – национальная независимость государства, развитие демократии, мультикультурность народа Украины, фрагментированность общества, глобализационные процессы, стратегический курс Украины на европейскую интеграцию.

4. В качестве принципов формирования национальной идеи в Украине (с учетом многосложного характера общества и интересов государства) можно предложить следующие принципы: мультикультурализм (как принцип культурной политики поликультурного общества); принцип культурной демократии; поощрение культурного самосознания при отказе от навязывания определенного типа самосознания; сохранение и развитие языкового разнообразия; направленность культурной политики на развитие творчества; ориентация как на национальные ориентации, так и на общечеловеческие; признание приоритета международно-правовых актов в сфере культуры.

РЕЗЮМЕ

У статті досліджено актуальні проблеми формування нової доктрини, спрямованої на зміцнення незалежності України і на розвиток демократії в ній. Розглянуто основи формування, принципи, функції сучасної національної ідеї в контексті соціально-філософського аналізу.

Ключові слова: нація, національна ідея, національні інтереси, доктрина, громадянське суспільство.

SUMMARY

The issues of the day of forming of the new doctrine sent to strengthening of independence of Ukraine and on development of democracy in her are investigational in the article. Forming bases, principles, functions of modern national idea in the context of socially-philosophical analysis, are considered.

Key words: nation, national idea, national interests, doctrine, civil society.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Кушнарёв, Е. Новая украинская национальная идеология – час пробил [Текст] / Е. Кушнарёв // 2000. — № 33 (329). — С. А1-А6
2. Цивилізація: від локального до глобального Граду [Текст]: монографія / Л. А. Алексеева [и др.] ; Донец. нац. техн. ун-т. — Донецк : [ДонНТУ], 2008. — 236 с. — (Серія «Человек»).
3. Українське державотворення. Невитребуваний потенціал [Текст]: слов.-довід. / О. М. Мироненко [та ін.] ; за ред. О. М. Мироненка. — К. : Либідь, 1997. — 560 с., с. 478
4. Гребеньков, Г. В. Аксиологический подход к проблеме человека [Текст] / Г. В. Гребеньков, В. Н. Нечитайло, Донец. политехн. ин-т. — Донецк : [ДПИ], 1992. — 187 с.
5. Безклубенко, С. Д. Національна ідея в контексті „загальнолюдських” цінностей [Текст] / С. Д. Безклубенко // V Культурологічні читання пам'яті Володимира Подкопаєва „Культурологічний дискурс сучасного світу: від національної ідеї до

- глобалізаційної цивілізації” : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 1-2 черв. 2007 р. / Укр. центр культур. дослідж. – К., 2007. – С. 13-19
6. Майнеке, Ф. Загальний погляд на націю, національну державу і космополітизм. Ч. 4. Нація як концепт та цінність [Текст] / Ф. Майнеке // Націоналізм. Антологія / наук. т-во ім. В. Липинського ; упоряд.: О. Проценко, В. Лісовий . – К., 2000. – С. 13-24
 7. Alfred, S. Ukraine: improbable democratic «nation-state» but possible democratic «state – nation» [Текст] / S. Alfred // Post-soviet affairs. – 2005. — Vol. 24, № 1. — P. 279-308
 8. Сележан, Й. Ю. Основи національного виховання. Українознавство: історичний, філософсько-релігієзнавчий аспекти [Текст]: хрестоматія / Й. Ю. Сележан. – Чернівці : Книги-XXI, 2005. – 306 с.
 9. Буканов, Г. М. Українська національна ідея та сучасність [Текст] / Г. М. Буканов // V Культурологічні читання пам’яті Володимира Подкопаєва „Культурологічний дискурс сучасного світу: від національної ідеї до глобалізаційної цивілізації” : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 1-2 черв. 2007 р. / Укр. центр культур. дослідж. – К., 2007. – С. 133-136.
 10. Терешкун, О. Ф. Проблема національної самоідентифікації [Текст] / О. Ф. Терешкун // Аксиологічні аспекти трансформації сучасного українського суспільства : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., (Івано-Франківськ, 27-28 квіт. 2007 р.) / Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаніка. – Івано-Франківськ, 2007. – С. 137-139
 11. Буканов, Г. М. Українська національна ідея та сучасність [Текст] / Г. М. Буканов // V Культурологічні читання пам’яті Володимира Подкопаєва «Культурологічний дискурс сучасного світу: від національної ідеї до глобалізаційної цивілізації» : матеріали всеукр. наук.-практ. конф., Київ, 1-2 черв. 2007 р. / Укр. центр культур. дослідж. – К., 2007. – С. 133-136
 12. Швецова, А. В. Національна ідея як фактор національної єдності [Текст] / А. В. Швецова // Філософські стратегії ХХІ століття : матеріали XIV Харків. Міжнар. Сковородинів. читань / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2006. – С. 174-175
 13. Лісничук, О. В. Групи інтересів у багатоскладовому суспільстві. Політологічний аналіз [Текст] : дис. ... канд. політ. н. / О. В. Лісничук. – К., 2000. – 200 с.
 14. Україна в 2007 році: внутрішнє і зовнішнє становище та перспективи розвитку : експерт. доп. [Текст] ; за заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2007. – 256 с.
 15. Головатий, Н. Национальный интерес – основа государственности [Текст] / Н. Головатый // Персонал. – 2003. — № 7.
 16. Патлах, М. Національний інтерес як важлива детермінанта національного виміру суспільства [Текст] / М. Патлах // Нова парадигма : альм. наук. пр. / Запоріж. держ. ун-т. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 18. - С.114-122
 17. Дрожжина, С. В. Культурна політика сучасної полікультурної України: соціально-філософський та правовий аспекти [Текст] : монографія / С. В. Дрожжина ; Донец. держ. ун-т економіки і торгівлі ім. М. Туган-Барановського. – Донецьк : [ДонДУ-ЕТ], 2005. – 196 с.

Надійшла до редакції 15.03.2011 р.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДО ЖУРНАЛУ «ВІСНИК ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ. СЕРІЯ Б. ГУМАНІТАРНІ НАУКИ»

1. Для публікації у Віснику приймаються раніше не опубліковані матеріали.

2. Рукопис подається в двох примірниках (українською, російською або англійською мовою), надрукованих з одного боку аркушу паперу формату А 4 (другий примірник підписується авторами). Обсяг статті не повинен перевищувати 8 сторінок, включаючи таблиці, малюнки, список літератури. Разом із рукописом подається електронний варіант статті на CD-диску в редакторі Word 97-2000 для Windows 98-2003, збереженому у двох форматах *.doc і *.rtf. Назви файлів мають відповідати прізвищу автора, наприклад: ivanenko.doc і ivanenko.rtf. Основний текст статті – **шрифт Times New Roman Cyr, розмір кеглю – 12 пт.** Якщо використано інший шрифт, необхідно подати його на диску. **Міжрядковий інтервал – одинарний, абзацний відступ – 1 см. Поля дзеркальні: верхнє – 20 мм, нижнє – 25 мм, зсередини – 30 мм, зовні – 20 мм.** Текст друкується без переносів. Сторінки рукопису нумеруються олівцем на звороті.

3. Рукопис починається з індексу УДК у верхньому лівому кутку (без абзацного відступу, звичайний шрифт). Через рядок друкується назва статті (відцентрована, великими напівжирними літерами). Далі через рядок з вирівнюванням ліворуч без абзацного відступу курсивом подаються ініціали і прізвище автора. Для тих, хто не є співробітниками університету, на наступному рядку з вирівнюванням ліворуч без абзацного відступу курсивом наводиться назва організації, яку представляє автор.

Зразок оформлення початку статті

УДК 81'373.23

АНТРОПОНІМІЧНА ІНКЕКТИВА В КОНФЛІКТНОМУ КОМУНІКАТИВНОМУ АКТІ

Т. Ф. Шумарина, Н. Г. Іванова
Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова

На наступному рядку з абзацу друкується текст **реферату** мовою статті обсягом до 100 слів. З абзацу курсивом подаються ключові слова.

Зразок оформлення реферату

Реферат. У дослідженні словотвірних гнізд (СГ) умовно виділяються два магістральні напрямки (власне структурний і структурно-семантичний). Методика аналізу СГ, запропонована представниками структурної лінгвістики, виявилася занадто обмеженою, оскільки не може відбити всього розмаїття зв'язків слів у гнізді. Можливість прирівнювати СГ до слова дає підстави для виявлення й аналізу лексико-семантичного, частиномовного, морфологічного і власне словотвірного параметрів СГ. Зіставно-типологічний аспект вивчення СГ виокремився відносно недавно в межах однієї з галузей контрастивної лінгвістики – зіставної дериватології. СГ може слугувати одиницею зіставного вивчення як споріднених, так і неспоріднених мов. Зіставно-типологічне вивчення СГ, тобто з'ясування міжмовної еквівалентності цих комплексних одиниць, передбачає взаємне накладання аналізованих СГ за всіма параметрами їхньої структурно-семантичної організації.

Ключові слова: словотвірна гніздо, контрастивна дериватологія, зіставний метод.

Через один рядок після реферату і ключових слів подається основний текст статті (вирівнюється за шириною). Відповідно до Постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (Бюлетень ВАК України. – 2003. – № 1) **наукова стаття має містити такі обов'язкові елементи:** “постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку”. **Статті, які не відповідають вимогам ВАК України, до друку не приймаються.**

Ілюстративний матеріал друкується курсивом.

Варто розмежовувати дефіс «-» і тире «—». Різниця полягає у відсутності і наявності пробілів, а також у їхній довжині. Знак тире «—» набирається шляхом одночасного натискання клавіш Ctrl+Shift+тире.

Ініціали перед прізвищем (наприклад, Р. С. Петренко), а також слова на зразок «т. д.» набираються через невідривний пробіл шляхом одночасного натискання клавіш Ctrl+Shift+ пробіл.

4. Через рядок після основного тексту статті перед списком літератури подаються два резюме з ключовими словами. Одне резюме (**SUMMARY**) англійською мовою, а друге – російською або українською мовою (за взаємодоповнюючим принципом щодо мови статті).

Зразок оформлення резюме

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению особенностей функционирования имен собственных (логинонимов) в составе электронных адресов. Рассматриваются логинонимы в рамках модели «антропоним → логиноним». Устанавливаются и анализируются особенности логинонимов, восходящих к фамилии, имени и отчеству пользователя. Представлены наиболее продуктивные модели их образования.

Ключевые слова: электронный адрес, имя собственное, логиноним, антропонимическая формула.

РЕЗЮМЕ

Статтю посвячено вивченню особливостей функціонування власних назв (логінонімів) у складі електронних адрес. Розглядаються логіноніми у межах моделі «антропонім → логінонім». З'ясовуються й аналізуються параметри логінонімів, які пов'язані з прізвищем, ім'ям і по батькові користувача. Подано найбільш продуктивні моделі їхнього творення.

Ключові слова: електронна адреса, власна назва, логінонім, антропонімічна формула.

SUMMARY

The article focuses on the analysis of proper names (loginonyms) functional peculiarities in the structure of e-mail addresses. The loginonymes inside the model «antroponym → loginonym» have been considered. The peculiarities of loginonymes based on three antroponym components have been established and analyzed. The most productive models of mentioned loginonymes have been described.

Key words: e-mail, proper name, loginonym, antroponym formula.

5. Після текстів резюме і ключових слів через один рядок друкується список літератури.

Перелік літературних джерел (СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ – назва набирається великими напівжирними літерами з вирівнюванням ліворуч без двокрапки наприкінці) **подається загальним списком наприкінці рукопису в порядку посилань у тексті статті (а не в алфавітному порядку).** Посилання у списку літератури на зразок «Там само» неприпустимі. Покликання у тексті публікації оформлюються за допомогою квадратних дужок. Наприклад: [5, с. 23]. Список літератури, який повинен містити не менше, ніж 8 джерел, оформлюється з дотриманням **державного стандарту (ДСТУ ГОСТ 7.1:2006)** (див. Бюлетень ВАК України. – 2008. – № 3. – С. 9-13).

Зразок оформлення списку літератури

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Капацкий, В. М. Функции имен в русских дискуссиях в Интернете [Текст] / В. М. Капацкий // Труды и материалы II Междунар. конгресса исследователей русского языка «Русский язык: исторические судьбы и современность», Москва, 18-21 марта 2004 г. – М. : Изд-во Московского гос. ун-та, 2004. – С. 394.
2. Асмус, Н. Г. Лингвистические особенности виртуального коммуникативного пространства [Текст] : дисс. ... к. филол. н. / Нина Геннадиевна Асмус. – Челябинск, 2005. – 265 с.
3. Ходоренко, Г. В. Найменування осіб у російськомовній інтернет-комунікації: структурний і семантичний аспекти [Текст] : Автореф. дис. ... к. филол. н. / Г. В. Ходоренко. – Дніпропетровськ, 2006. – 18 с.
4. Рослякова, В. Н. Астрономы в поэзии В.С. Высоцкого [Электронный ресурс] / В. Н. Рослякова // Режим доступа : <http://www.mediaplanet.ru/.../Rosliakova 2005 Astro.doc>. – Загол. з екрану.
5. Карпенко, Ю. А. Названия звездного неба [Текст] / Ю. А. Карпенко. – М. : Наука, 1981. – 184 с.
6. Рут, М. Э. Словарь астрономов в русской поэтической речи [Текст] / М. Э. Рут, Е. В. Ширихина // Словесность и современность : сб. науч. тр. – Ч. 2. – Пермь, 2000. – С. 114-120.

6. В окремому файлі і на окремому аркуші подаються ініціали і прізвище автора, а також назва статті українською, російською і англійською мовами.

Зразок

Луценко М. О. Етимологічні спостереження

Луценко Н. А. Этимологические наблюдения

Lutsenko N. A. The etymological observations

7. Разом із рукописом подається зовнішня рецензія.

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Донецький національний університет

Вісник Донецького національного університету

Серія Б. Гуманітарні науки

Науковий журнал

2011 – №1

Українською, російською та англійською мовами

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14287-3258ПР від 20.06.2008 р.

Друкується за рішенням Вченої Ради Донецького національного університету

Підписано до друку 10.06.2011 р. Формат 60x84¹/₈. Папір офсетний.

Друк RISO. Умовн.-друк. арк. 29,87. Обл.-вид. арк. 41,07. Тираж 300 прим. Замовл. №006

Віддруковано у Центрі інформаційних комп'ютерних технологій Донецького національного університету 83001, Донецьк, вул. Університетська, 24

Свідоцтво про держреєстрацію: серія ДК №1854 від 24.06.2004 р.